

चतुर्थं खण्डम् ।

MAHABHARATAM

VIRATA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिर्वेदव्यासविरचितम् ।

विराटपर्व ।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायः श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितोर्गञ्च ।

“इति पादादिमग्न्या ययं किमवसीदत”

तृतीयसंस्करणम् ।

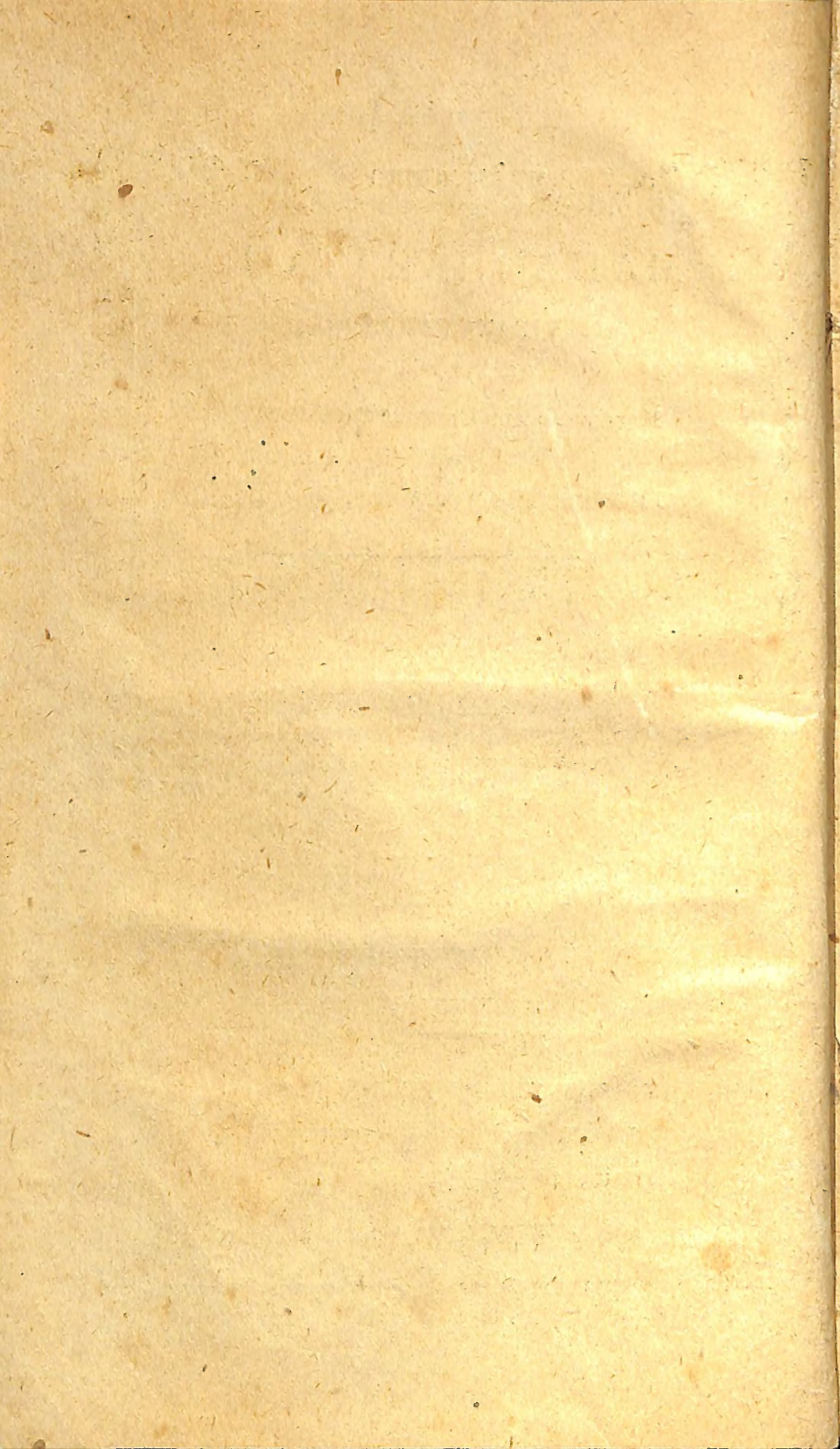
कलिकाता बीडन् द्योटेनान्तर्गत

१ नं राजा शुचदास द्योट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन सुद्वितम् ।

शकाब्दाः १८१० ।

अश्वद्वर्गपरायणः ॥ २८ ॥ अशुभद्विष्ट शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्या-
नृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्वत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्जेष्वप्रियव्रतः । धर्मात्मा
अक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतै-
स्तात पार्थी विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा
शान्तिर्धुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्योः श्री कौर्त्तिः परन्तेज आनृमंस्य-
मथार्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु कृन्तं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥
गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत्तत्सञ्चित्य यत्
कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं अद्दधासि
मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारिप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः आरहतो वाक्यमित्युवाच कृप-
स्तदा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभिषितम् ॥ १ ॥
धर्मार्थसहितं श्रद्धां तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तवानुत्तमं भीष्मेण
ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वास्यैषां प्रवि-
न्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवा-
स्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
महात्मसु । गूढभावेषु कृन्तेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ खराष्ट्रे
परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ति
काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमवाः पार्था महात्मानो महा-
बलः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवाः क्षमितीश्वरः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोद्घे-
 प्राप्ते सम्यक्तैः सन्धौमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व
 बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चा-
 वचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थश्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्ध्याम-
 स्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना मेहेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
 न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्तु-
 यित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषबलसंवृद्धः
 सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्रसे चापि बलिभिररिभिः
 प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि ह्रीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं
 सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा रथ-
 दूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ अस-
 कृन्तिकृतः पूर्वं मत्स्यगालेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलादलवतां विभो । स
 कर्णमभ्युदीच्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे
 राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा
 ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः
 स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा
 हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः
 ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च
 सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य-

मात्ययिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बह्वान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वस्तूनि च । ग्रामाव्राष्ट्राणि वा
 तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि
 च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्तेश्च विशास्यते । गास्तस्यापहरामोऽद्य
 सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निवर्त्तनीमोऽस्य
 पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्सग्रामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
 भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
 मब्रवीत् । सूक्तं सूशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
 तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वृद्धयिनीम् । विभज्य चाप्य-
 नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं
 सर्वेषां नः पितामहः । आचार्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारहत-
 स्तथा ॥ १५ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम्
 सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
 पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्त-
 वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्धिन्मा विराटनगरं
 वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वस्तूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय
 तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
 आसने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य
 क्षिप्रं योजय वाह्निनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशे च गच्छामः सहिवा-
 स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं दैवं यातु महारथः ॥ २२ ॥
 त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो
 मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो द्वि-
 शान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु संहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य
गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुण-
वन्ति च । वयमप्यनुगृह्णीमो हि धा कृत्वा वद्धयिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वक्त्रेर्मही-
पते । सन्नहा रयिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २७ ॥ प्रति-
वैरं चिकीर्षन्तो गृह्णा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्माथ
कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सम्भूय
कौरवाः । अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेश्याने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
वृद्धलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः
सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य मही-
पतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहाः । परां
सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते
तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्माणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बद्ध ॥ ४ ॥
ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च
रथात् प्रस्कान्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डला-
द्गदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य
विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय
समान्यवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥
तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मानेशुः पश्यवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः
सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्चकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुवाण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
 भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागवतः । सवज्रायसगर्भन्तु
 कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता अतानीको-
 ऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 अतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् । अतसूर्यं अतावत्तं अत-
 विन्दुअताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
 माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि अतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
 सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च खेतं
 वर्म अताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
 चारयत् । अतश्च तनुवाणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
 योत्स्रमाना अनद्यन्त देपरूपाः प्रहारिणः । सूप्रस्करेषु शुभ्रेषु
 महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वान-
 नयोजयन् । सूर्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिष्ये तदा । अथान्यान् विवि-
 धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
 शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा अतानीकं
 जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
 युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
 रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिसृजन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
 रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नैमे जातु न युध्येयु-
 रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
 ॥ २४ ॥ अतानीकस्तु पार्थिव्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
 दिवाय राक्षे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
 सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
 जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिमद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य
 शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाव
 च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मृदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः ।
 तरस्त्रिनश्वन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरि-
 कृन्तानास्थाव च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः
 कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डावाः सत्य-
 विक्रमाः । भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥
 चरन्त्यथैव नागेन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलैः
 शिञ्चिता हस्तिसादिभिः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पञ्चाचलन्त इव
 पर्वताः । विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥
 अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च । षष्टिश्चाश्वसहस्राणि
 मत्स्रानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरत-
 पंथ । सम्प्रयान्तं तदा राजनिरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्-
 बलाग्रं विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत । दृढायुधजनाकीर्णं गजा-
 श्वरयसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहा-
 रिणः । त्रिगर्तानसृग्मत्स्याः सूर्यो परिणते सति ॥ १ ॥ ते
 त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संख्या युद्धदुर्मदाः । अन्योऽन्यमभिगर्जन्तो
 गोषु गृहा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तीमराङ्कुश-
 चोदिताः । ग्रामणीयैः समाखटाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । ज्ञतां परस्परं राजन्
 यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्योऽवल-

ज्वति । पदातिरथनागीन्द्रहयारोह बलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
 मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भीमं न प्राच्या-
 यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः ।
 द्रुमुभिव्यतिसर्पद्विरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-
 मन्तरीक्षं व्यराजत । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्वि-
 नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा
 रथै समाजघ्नुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव
 गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिभैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरै-
 रपि ॥ १० ॥ संरथ्याः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः
 समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ न श्रेकुरभिसंरथ्याः
 शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । कुतोत्तरोष्ठं सुनसं कुत्तकेशमलङ्कृतम्
 ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त
 च गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्वन्यनिकाशानि
 क्षत्रियाणां महामृधे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः
 ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः । रथिनां
 रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
 ष्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपाशान्यद्रजो भीमं रुधिरेण प्रस-
 र्यता ॥ १६ ॥ कञ्जलञ्चाविग्रहोरं निर्मर्यादमवर्त्तत । उपाविशन्
 गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श
 नञ्चान्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १८ ॥
 न श्रेकुरभिसंरथ्यः शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं
 हत्वा विशालाक्षस्तु शतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-
 र्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ
 ॥ २० ॥ आच्छ्रितां बाहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि । लक्षयित्वा
 त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च
 मदिराक्षश्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् स
विविधान्मार्गाव्रथेन रथसत्तनः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
मार्च्छद्रुक्मरथारणे । तौ व्यवहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ
॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव । ततो राजा
त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं है-
रथेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
अरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि
संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निश्चितैर्वाणैरसि-
शक्तिगदाभृतौ । ततो राजासुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मत्स्य-
राजानं सुपर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध
परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानत्तद्वान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
अतिष्ठन्वै सुहृत्तन्तु व्यूढानौकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं
प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः । कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्
क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत । घोर-
रूपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा वैगर्त्तः
सह भ्रात्रा यवीयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥
ततो रथाभ्यां प्रस्कान्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणौ सुसं-
रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखङ्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं
 त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट-
 भोजस्त्रिनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्यावुभौ तौ
 पार्श्वसारथौ । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥
 तमुन्मथ्य सुशर्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य
 प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-
 वत्तरे । प्राद्वन्त भयात् मत्स्यस्त्रिगर्तैरार्द्धिता भृशम् ॥ १० ॥
 तेषु सन्नास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबलं
 भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुश-
 र्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वशम् ॥ १२ ॥
 उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया
 कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
 पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-
 माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य
 मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुक्लन्वोऽयं महावृद्धो गदारूप इव
 स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शत्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-
 स्यतिन् । अब्रवीद्ब्रह्मातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा
 भीम साहसं कार्ष्णीस्तिष्ठलेष वनस्यतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्माणि
 कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समबबुध्येरन् भीमोऽयमिति
 भारत । अन्यद्देवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं
 वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम
 भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तद्देवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-
 पतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः
 समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छर-
 वर्षाणि सतीय इव तोयदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-
 द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुशर्मा
 चिन्तयामास कालान्तक्रयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं
 पृष्ठतो रथपुङ्गवः । पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण
 भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च
 सप्तादिनाम् । सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् । पातितान्
 भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
 गृह्य महात्मना । तद्गृह्णातादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेष्ठं हि बलस्य मे । अपरो दृश्यते सैन्ये
 पुरा ममो महाबले ॥ २९ ॥ आकृष्यपूर्णैः तदा धनुषा प्रत्य-
 दृश्यत । सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
 स्त्रिगर्जान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 सा महाबलम् । वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीक्षत कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्त सहस्राणि
 यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणो-
 च्छरैः । शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजज्ञे पुत्रप्रपञ्चः । ततोऽभ्यपतद्व्यग्रः सुश-
 र्माणमुदायुधः । हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्जानां महारथः ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः । अभिपत्य सुशर्माणं
 अरैरभ्याहनद्भृशम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरत्नस्त्वरमाणो युधि-
 स्थिरम् ॥ १० ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ततो
 राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

मञ्जानस्य व्यपोथयत् । पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः
 ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररक्षश्च
 शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायादिरथं दृष्ट्वा त्रिगर्तं
 प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदां
 तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली । स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि
 तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण
 कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये
 विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीम-
 सङ्घाशो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः । प्राद्रवत्तूर्खमव्यग्रो जीवितेप्सुः
 सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान् ।
 त्रिगर्त्तराजमादातुं सिंहं क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
 सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेप्त्र
 महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोह-
 भगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां
 महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ।
 निवर्त्तत्र गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
 सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः । स्वबाहुबलसम्पन्ना क्लीनिषेवा
 यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्षेपविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वे तथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पाप-
 समाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्नुशक्यं मया कर्त्तं यद्राजा
 सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास
 विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् । अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छदुधिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच
पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा
मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्धीमः सुशर्माणं महा-
बलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसक्तु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते
जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वचम् ।
दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि
मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सत्रीडः सुशर्मासीदधो-
मुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥
विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतदिषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना
क्षौनिषिवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्येतां रात्रिं सुखिनो-
ऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्चयामास
वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः
कन्या वसूनि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिव-
हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादय मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्प्राणामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्
 पृथक् । जघुः प्राक्कलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रति-
 नन्दाम ते वाक्यं सर्वज्ञैव विश्राम्यते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं
 मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधि-
 स्थिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि
 त्वामभिषिच्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं
 यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमर्हति
 नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्षश्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥
 वैयाघ्रपथ्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि
 राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवश-
 झतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रति-
 नन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं
 सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव
 पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं धोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥
 ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षध्वं पुरं
 गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्यः समलङ्घृत्य पर्थ्या-
 गच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्खल-
 ङ्गताः ॥ १७ ॥ एताश्चाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन चोदिताः ।
 तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता दृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा
 तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता
 जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटजयघोषे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशून्स्तान्
 परीप्सति । दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौबलश्चैव
 तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य-
 वान् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते
 मत्स्यःनुपागम्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा
 गोधनं जङ्गुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
 यन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपा-
 लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत्
 सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयवस्तो रथमास्थाय
 सत्वरः । जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदात्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य
 पुरं राज्ञो नृपवेष्टाभ्ययात्ततः । अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं
 प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिच्छयं नाम पुरं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत् सर्वमावष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सह-
 स्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्र-
 वर्धन ॥ १० ॥ राजपुरं हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया
 परिषद्दो मध्ये स्थापते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति
 कुलोदहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्त्तय क्रूरं न
 जित्वा पशून् पशुमताम्बर । निर्द्वैहैषामनीकानि भीमेन शर-
 तेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्रुतैरुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । हिपतां
 भिम्ब्रणीकानि गजानामिव दूथपः ॥ १५ ॥ पशोपधानां ज्या-
 तन्नीञ्चापदण्डां महास्त्रनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
 प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
 ध्वजश्च सिंहश्रीवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मापुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता तया । ह्यादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञां
मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कूक्षन् सर्वान् वज्रपाणि-
रिवासुरान् । यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः । यथा हि
षाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं
भवान् विषयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्त्य सर्वे विषय-
वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तदाक्यमभय-
ङ्गरम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि उत्तरप्रश्नसायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्तुहं नाव-
गच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं
प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा
त्वन्वं हययानविदं नरम् । त्वरावानय यात्राहं समुच्छिन्नमहा-
ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाच्छ तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शस्त्र-
प्रतापनिर्वीर्यान् कूक्षन् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं शान्त-
नवं कणं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेश्वासान् समा-
गतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वचभृत् । अने-
नैव सुहृत्तन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः
प्रयान्यादाय गोधनम् । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समामताः । किन्तु
पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रवाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं रात्रः पुनस्तस्य
भाषतः । अतीतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
द्रुपदस्य सुतान्तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् । सत्यार्जवशुणो-
पेतां भर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां
सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥ १२ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः
स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ।
न सामर्षत पाञ्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १४ ॥ अथैनमुप-
सङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी । ब्रीडमानेव जनकैरिदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ बृहदारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यन-
वरस्यासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या
पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावकौ दावमदहतु खाण्डवं
वनम् । अर्जुनस्य तद्दानेन संगृहीता ह्युत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन
सारथिना पार्थः शर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् खाण्डवप्रस्थे न
हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच । सैरिन्धि, जानासि तथा युवानं नपुंसको
नैव भवेद्यथासौ । अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं
यत्सु हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच । येयं कुमारी सुशोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै
सारथिः स स्यात् कुन्ति सर्वान्न संशयः । जित्वा गाथ समादाय
ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्रगा भगिनीं

प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय वृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता श्रीघ्नमगच्छन्तर्त्तनाग्रहम् । यत्रास्ते स महा-
वाङ्मूकः सत्तेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि वृहन्नलासारथ्यकथने

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा प्राद्वत्काञ्चनमात्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी । सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिवित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता । तन्तर्त्तनागारमरालपक्ष्मा
भतक्रदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोक्त-
रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य तं वै वरमात्यधारिणीं
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः श्रिया-
वृता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखि यश-
स्विनी प्रौढ्याब्रवीर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोक्तं कनको-
ज्वललवचं पार्थः कुमारौ स तदाभ्यभाषत । किमागमः काञ्चन-
मात्यधारिणी मृगाक्षि किन्तुं त्वरितेव भाविनी । किं ते मुखं
सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्षु तत्त्वं मम श्रीघ्नमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा । प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवी-
द्राजपुत्री समुपेत्य नरपञ्चमम् । प्रणयस्मावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काव्यन्ते नो वृहन्नले । तान्
विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
संग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यायं वृहन्नले । आच-

चक्षे ह्यज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
सीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा । त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । सा सारथ्यं मम आतुः कुरु साधु बृहन्नले ॥ ११ ॥
दूराद्दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्वचनं मेऽय
नियुक्ता न कारिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यज्यामि
जीवितम् । एवमुक्तास्तु सुयोण्या तया सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमाव्रजन्तन्तूरितं प्रभिन्न-
मिव कुक्षरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्दिशालाक्षीं शिशुं गजबधूरिव ।
दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना
पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो
घनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां सनाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
वान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-
र्योत्स्रामानस्य गोघनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीस्त्वं
सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । एवमुक्ता प्रत्यवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्ति-
र्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्वं
वा पृथग्विधम् । तत्कारिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥ २० ॥

उत्तर उवाच । बृहन्नले गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाच निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बह्व ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ जर्द्धमुत्क्षिप्य
कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-
लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कव-
चेन महार्हण समनक्षद्बृहन्नलाम् ॥ २४ ॥ स विभ्रत् कवचञ्चाग्रं
स्वयमप्यग्नौमत्तरम् । ध्वजश्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत्
॥ २५ ॥ धनं पि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान् बह्वन् । आदाय

प्रययौ वीरः स वृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरुन् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थो
मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ २९ ॥

वृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहारथे वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु बीभत्सस्ततः प्राचोदय-
द्वयान् । कुक्षनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमु-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च
कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्ररथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यद्-
र्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरुन्
समासाद्य रणे वृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयाहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ सम-
वेतान् कुरुन् सर्वान् जिगौषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेष्टाम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदृशान् पाण्डु-
नन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूढः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्य-
पुत्रघनञ्चयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षिताममिवघ्नौ कुरुणाम्बलिनां बलम् ।
श्लथानमभितो गत्वा आससाद् कुरुनथ ॥ ५ ॥ तां शमीमन्व-

वीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः । तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरो-
पमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं वज्रलपादपम् । दृष्ट्ये
पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां
दिवसृक् कुसुतम् । तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥
कर्णदुर्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महे-
ष्वासेन धीमता । हृष्टरोमा मयोहिम्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । नोत्सहे कुरुभिर्योद्गुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
वज्रप्रवीरमव्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्गुं न शक्यामि
कुरुसैन्यमनन्तकम् । नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्
॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् । दृष्ट्वैव हि
परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः
कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः
॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः । द्युति-
मन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरु-
नेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः । हृषितानि च रोमाणि कश्मल-
ज्वागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविजातो विजातस्य मौर्ख्याङ्गूतस्य
पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिग-
र्त्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम् । सर्वां सेना-
मुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून्
बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः । प्रतियोद्गुं न शक्यामि निवर्त्तस्व
वृहन्नले ॥ १८ ॥

वृहन्नलोवाच । भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्ववमेव
च मामास्य वह मां कौरवान् प्रति । सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि
यत्रैते बहूला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगद्ग्राणां कुरुणा-

माततायिनाम् । नेष्टामि त्वां महाबाहोऽपृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
 तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कथ्यमानोऽभिनिर्याय
 किमर्थं न युयुत्सवे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै
 प्रतियास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्थ्यश्च सङ्गताः ॥ २३ ॥
 अहमप्यत्र सैरिन्ध्रग्रा ख्यातः सारथ्यकर्मणि । न च अद्याम्य-
 निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्रग्रा-
 स्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुरुन् सर्वान् स्थिरो
 भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्सगानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
 प्रहसन्तु च मां नार्थी नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च
 कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव
 विभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशन्तायन उवाच । एत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य
 कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च निरुज्य सशरम्भतः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः क्षतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
 श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवमुत्थ रथो-
 त्तमात् । तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां
 वेणीं विधुन्वानः साधुशुक्ले च वाससी । विधूय वेणीं धावन्त-
 मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूप-
 मवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥
 क एष वैशसंस्कृतो भक्षन्त्येव ज्ञताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः
 किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्षीवस्त्वं
 विभर्त्ति च । तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥
 तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव देवेन्द्रो
 मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायासादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् । सर्वेण नूनं कुन्तं
 हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो
 नगरादहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
 मेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स्म कुरवः सर्वे विस्मयन्तः पृथक्
 पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ कुन्तं
 तथा तं सर्वेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
 दुव्य धनञ्जयः ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूष्णं केचपक्षे परामृशत् ।
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्त्तवत् । बह्वलं कृपणञ्चैव विरा-
 टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्तुं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
 निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ घातकुम्भस्य
 शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवडा-
 न्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
 मत्तांश्च दश मातङ्गान् सुव्र मान्तुं बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादौनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
 पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यन्नि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
 कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 प्रयाक्षेतद्रथानीकं मदुबाहुवलरक्षितः ॥ ४७ ॥ अप्रघृथतमङ्गोरं
 गुप्तस्वीरैर्महारथैः । मामैश्वर्यं राजपुत्राग्र्य क्षत्रिवोऽसि परन्तप
 ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
 कुरुभिर्वीर्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीक-
 मप्रघृथं दुरासदम् । यत्तो मव नरयेष्ठ वीर्येऽहं कुरुभिः सह
 ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो वीर्यश्रुवैराटिमपराजितः । समाश्रयास्य

मुहूर्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भय-
पीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्बरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराष्ट्रासने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशिन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
अभीमभिसुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वितस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृता-
द्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोक्ताहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः अस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः
संवान्ति रुद्धाः अर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं
नभः ॥ ४ ॥ रुद्धवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कोशेभ्यः अस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्येता
दौप्तायां दिग्नि दारुणाः । हवाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बह्वि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । आगतः
क्लीववेशिन पार्थो नाख्यत्र संग्रयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्घेशवनारि-
केतुर्नगाहवो नाम नगारिस्तनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी
जित्वा वयं नेष्यति चाद्यं गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिञ्चितः । अमर्षवशमापन्नो
वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कीरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन शूयते युधि तोषितः । किरात-
वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकथ्यते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति हादशब्दान्विशाम्भते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-
द्देवान्यः क्षीववेष्टेन मानवः । शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे पर-
न्तप । भीमो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनप्रश्नं सायां

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समाश्राय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर । नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं
शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारद्वापि गुरुं वोढुं कुञ्जराश्वान्
प्रमर्दतः । मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिक्लयारोह शमीमेतां पलाशिनौम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्याणि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसहस्रेण
सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसहमत्यथं दणराजसमं
महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंस्वाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

चाक्षुर्धनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य भीमत्वीर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्वहं शरीरमिति नः
श्रुतम् । तद्वहं राजपुत्रः सन् स्पृश्यं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवं-
विधं मया युक्तमालङ्घ्यं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्र-
व्रतविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं वृहन्नले ॥ ३ ॥

वृहन्नलोवाच । व्यवहार्यंश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंषेतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्य-
राजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं
नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थिव रथात् प्रसृत्य
कुण्डली । आसुरोद्ध शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तम-
न्वशात् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात्
धनूंषेतानि मा विरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपा-
नुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परि-
वेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परि-
मुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ।
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेत् प्रभा-
दिव्या अहाणामुद्दधिविव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव
जुञ्जताम् ॥ ११ ॥ दृष्टरोमा भयोद्भिन्नः क्षणेन समपद्यत ।

संसृम्य तानि चापानि भानुमन्ति वृहन्ति च । वैराटिर्जुनं राज-
निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्दो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपाश्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्ट्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्वयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
शूलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयबिभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यै-
तद्वनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाटाः पृथवः
कस्य गार्दपत्राः शिलाश्रिताः । हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वा-
यसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणाः ।
वराहकण्ठव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो
दीर्घाश्चन्द्रविम्बाद्विदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधि-
राश्रिताः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरक्षैः सुवाससः । उत्तरै-
रायसैः पीतैर्हमपुङ्खैः शिलाश्रितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
शत्रुवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरर्महान् । पृथ्व-
लश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सर-
हृदयः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरनाष्टयो नैष्ठयो भद्रसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखि कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्ग्रहः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्यर्गः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां मेघ-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिश्यस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा वृहन्नले । विस्मयो
मे परो जतो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
शाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विहितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहा-
भावं श्रातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् शाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्धनम् । येन देवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वाणैः श्लाघ-
मायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं आश्रयतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
यतिरधारत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शत्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्ठिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्यं महादिव्यमेतत्तदनु-
क्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपाश्र्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्यैतद्विराटे धनुरुक्तमम् ॥ १० ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

अन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
 अलसा यत्र सौवर्गास्तपनीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि
 सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे क्षुरसङ्गाभाः सहस्रा लोम-
 वाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते
 ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या
 व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविस्वार्ज-
 दर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥
 चारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाश्रिताः । नकुलस्य कला-
 पोऽयं पञ्चमार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् क्रतून्
 प्रतीचीं दिग्माहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य भीमतः
 ॥ १७ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्र-
 क्रियोपेताः सहदेवस्य भीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः
 मृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राक्ष एते महाशराः
 ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुन-
 स्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः समहान्
 भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शत्रुवाणां भयङ्करः
 ॥ २१ ॥ सुफलश्वित्रकोशश्च हेमत्सलमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरव-
 स्यैव धर्मराजस्य भीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहित-
 श्वित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥
 यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विज्ञेयं
 सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्तदर्शने

त्रिचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

उत्तर उवाच । सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
कुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु खि-
दर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।
राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
पाञ्चालो स्त्रीरत्नमिति विश्रुता । जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
गमहन्म् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमस्मार्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वत्थोऽथ नकुलः
सहदेवस्तु गोकुले । सैरिम्भीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका-
हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि वै ।
वरटि शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
श्वेतवाहनः । भीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
लम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभि-
प्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्तामि तेन
मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हवा । संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
 उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः
 पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो
 दानवर्षभः । किरीटं मूर्ध्नि, सूर्याभं तेनाङ्गमां किरीटिनम् ॥ १७ ॥
 न कुर्व्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सु-
 रिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणौ गाण्डीवस्य विक-
 र्णणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां
 चतुरन्तायां वर्णौ दुर्लभः समः । करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन माम-
 र्जुनं विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इत्येव
 दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्-
 बालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवादयदन्ति-
 कात् । अहं भूमिप्लवो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनप्लव । लोहिताक्ष महा-
 बाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि
 तन्मम । यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् । अतो भयं
 व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनपरिचये

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया ।
 कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । प्रीतोऽस्मि पुष्टप्रव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महर्षि

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्द्दस्मिन् कुर्वाणं
भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वामुपासजान् क्षिप्रं बध्नीहि मे
रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातस्त्रपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तर-
स्तदा । अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । अहं वै कुरुभिर्योत्सगाम्यवजेष्यामि ते पशून् ।
सङ्कल्पपक्षविक्षिप्तं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ विदण्डतूणसम्बाध-
मनेकध्वजसङ्कुलम् । ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम्
॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो
मया सङ्घेय रथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटि
व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं
युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु
चिन्तयन्नेवं परिमुञ्चामि केवलम् । निश्चयञ्चापि दुर्मथा न गच्छामि
कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्ष्मणैः सूचितस्य च । केन
कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन
चरन्तं शूलपाणिनम् । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । भ्रातुर्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्बत्सरमिदं
व्रतम् । चरामि व्रतचर्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि
क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि
मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्त्वं न मे वृथा ।
न क्षीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहाववानस्मि
रणे युध्येयममरैरपि । साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि
मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथास्त्रजान् । शिञ्चितो
ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः । यथा मां विद्धि सारथ्ये शिञ्चितं नर-
पुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं
धुर्यवरो वामं वहति शोभनः । तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं
हयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पाष्णिं वहति शोभनः ।
समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते
पाष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः । बलाहकादभिमतः स जवे
वीर्यवत्तरः ॥ २२ ॥ तामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
तन्नेमं रथमास्थाय वोढुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलयानि स
वीर्यवान् । चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान्
भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्गृह्य वाससा । अथासौ प्राङ्मुखो
भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वा-
स्त्राणि रथोत्तमे । जवुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्चलीनि नृपात्मजम्
॥ २६ ॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य
ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानोह
भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥
अधिन्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपन्ननुः । तस्य विक्षिप्य-
माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महता
शैलेनैवावजघ्नुषः । सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिङ्चु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥
पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे । भ्रान्तद्विजं खन्त-
हासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
विस्थोटमशनेरिव । यदृर्जुनो धनुश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच । एकस्त्वं पाण्डुश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि
कीन्तेय समहायाश्च कीरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहावलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोष-
यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
दानवसङ्गुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महावलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
देवराजार्थं कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्बरे तु पाञ्चाख्या राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो वज्रभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वसुणं पावक-
क्षैव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न
योधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रद-
क्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तन्नादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्व-
कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
विस्तयानास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतान्यदेषयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्ययम् ।
खात्यपात रथन्तूणं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सः कौन्तेयः श्वेत-
वाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलिवाणः प्ररुहीतशरासनः । ततः
प्रायादुद्दीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
वानरिमर्दनः । प्राधमदुवलमास्थाय दिपतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरथापि सन्नस्तो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समु-
द्यस्य च रश्मिभिः । उत्तरं च पारिष्वज्य समाश्रास्यदर्जुनः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
कथं पुरुषमार्दूल अत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्ख-
शब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदतां व्यूढा-
नीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो विव्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः
शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं
न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषस्यापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण
शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् । रथस्य च निनादेन मनो मुञ्चति
मे भूशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहितः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च
शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन् संयच्छ्वा शङ्खं ध्यास्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्यासीद्धारयन्निव पर्व-
तान् । दिशतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा
गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरथापि संलीनो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन
च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्रासया-
मास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ अस्त्राणि न
प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तान्
शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोराप्रवादिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तान् शोभनम् ॥ २५ ॥ अकुनाश्चाप-
सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनायां स्वन्मध्ये
प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्देदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्ष्ये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृग-
पक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च
प्रदीप्ताभिर्वाध्यन्ते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विद्या-
म्यते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि शृङ्गास्तव समन्ततः । तपस्यसे
वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवान्प्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा
विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्र-
वीत् । द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽय-
मर्थ आचार्यो मया कर्मेन चासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
तप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि दस्तव्यं तैश्च हादयवत्सरान् ।
वने जनपदैश्चातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न ताव-
न्निवृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासी बीभत्सुरथास्त्राभिः
समागतः ॥ ४ ॥ अनिवृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः । पुनः-

हाँदशवर्षाणि वने वत्सगन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोमाहा ते न
 जानीयुरस्मान् वा मोह आविष्टत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो
 वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वेषे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वं
 विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । उत्तरं माममाणां मत्सग-
 नाच्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराधुमः ।
 त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्सगान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां
 विप्रकारांस्ते बह्वन्स्मास्वकीर्त्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः
 प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तेनृहीतव्यं मत्सगानां गोधनं महत् ।
 सप्तम्यामपराह्वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुन-
 रस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो गृहीतव्या गते मत्से-
 गवान्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः परा-
 जिताः । अस्मान् वा क्षुपसन्धाय कुर्युर्मत्सेन सङ्गतम् ॥ १३ ॥
 अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह । सर्वथा सेनया सार्द्धं
 संव्रतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धु-
 मुपागतः । तेषामेव महावीर्यैः कश्चिद्देष पुरःसरः ॥ १५ ॥
 अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत् । यद्येष राजा
 मत्सगानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति
 नः समयः कृतः । अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः
 ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सम्भ्रान्त-
 मनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयो-
 ऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन
 वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को ह्यस्तिनपुरं व्रजेत् ।
 शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत्
 पदातीनां भवेद्दृष्टेः संशयः । आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीति-
 विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
 वीभत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भक्ष्येत तथा
 नीतिर्विधीयताम् । क्लेषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघटितम् ॥ २४ ॥
 अद्वैतिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्कता । यथा न विभ्रमेत्सेना
 तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य
 विशिषतः । आसद्यन्नपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ २६ ॥ अश्वानां
 क्लेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा
 सदा क्लेषन्ति वाजिनः ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
 वर्षति वासवः । स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बद्धशस्तथा ॥ २८ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्वेषाद्वा
 रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-
 श्चोपायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्प्रवृत्त्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठौषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
 पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बह्वन्याश्चैरूपाणि कुर्वन्तो जन-
 संसदि । इज्यास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्यश्चरयचर्यासु खरोष्ट्रा-
 जाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतिलीषु वरदारमुखेषु च । अन्न-
 संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः
 कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा बध्येत वै
 परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-
 क्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्सगामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्तस्तानिव लक्षये ।
 अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्रानां
 यदि बीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि विलेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्तानां शरानां नतपर्वणाम् । नावृत्तिगच्छतामस्ति
 सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्त-
 वता मया । छादयन्तु शराः पार्थ शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणां पुङ्खमुक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् । शूयतां तलयोः
 शब्दो भेद्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ
 च पञ्च च । जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्पूरयिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतश्च कोन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरौघान् प्रति-
 गृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु
 लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥
 द्रुतश्चेतश्च निमुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्विवाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम
 शलभैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षयं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 घातैराष्टस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥ मत्कार्मुकविमु-
 क्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरा-
 सुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् । शलभाना-
 मिवाकाशे प्रचारः सम्पृदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राग्रनिसमस्यशं महेन्द्र-
 समतेजसम् । अर्हयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विवेशं पार्थमादास्ये
 गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्धर्मसि शक्तिशरेभ्यनम् ।
 पाण्डामिमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरो-
 वातो रथौघस्तनयितुमान् । शरधारो महाशेषः शमयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्म-
 पुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कोन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यञ्च युध्येयमभरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्
भस्त्रेण निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान्
॥ १९ ॥ अत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः
प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं
शत्रुं हृदि विरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्
रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु
कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु
भामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकल्पने

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां
प्रकृतिं वेत्ति नानुवध्वमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति
आश्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुरा-
विदः ॥ २ ॥ दिशकालेन संयुक्तां युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं
तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ दिशे काले च विक्रान्तं कल्या-
णाय विधीयते । आनुकूलेन कार्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥
भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन
सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुन्तिभ्यरक्षदेकश्चाग्निमत-
पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः
सुभद्रामारोप्य हैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं
रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हतां कृष्णामवा-
जयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि भक्तादस्त्राण्यभिचत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जिता कुरूणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वराजानं चित्र-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्गेऽर्सेनां प्राप्य सुदु-
 र्जयाम् । तथा निवातकवचाः कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥
 दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्वया कर्णं
 किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशी-
 कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
 यस्तेनाग्रसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आशीविषस्य क्रुद्धस्य
 पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदक्षिण्या दंष्ट्रामादातु-
 मिच्छसि । अथवा कुक्षरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अम-
 हुयः समारुह्य मगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृता-
 मेहोवसाद्भूतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तशौरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति ।
 आत्मानं कः समुद्वुध्य कण्ठे बध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं
 प्रतरेद्दोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बल-
 वन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्णं यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स
 दुर्मतिः । अस्त्राभिर्ह्येष निह्नतो वर्षाणीह जयोदय ॥ १८ ॥ सिंहः
 पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेष्ठं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूप्ते-
 ऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्त्य प्राप्ताः स्त्रो भय-
 मुत्तमम् । सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्महम् ॥ २० ॥ सैन्या-
 स्तिष्ठन्तु सन्नदा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो
 भवान् द्रोणिस्तथा बयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा
 साहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्धतम् ॥ २२ ॥
 षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि
 यत्ताः परमधन्विनः । युध्यामहेऽर्जुनं सङ्गेऽर्सेना दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
 ज्ञताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्षे विकल्पसे ॥ १ ॥ सं-
 ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
 सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
 भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
 ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहिताणि स्वयम्भुवा । धनं यैरधि-
 गन्तव्यं यच्च कुर्वन्त दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
 येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
 वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं
 कुर्यान्निष्ठु वर्णेषु नित्यशः । वज्रनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
 नाश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिनाम् ।
 सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरुन् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य धूतेन
 को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसकूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च
 निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः ।
 निष्कृत्या वज्रनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वैरयं युद्धं
 यत्राजैर्पीडनक्षयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां लया हृतम्
 ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनं वरः । इन्द्र-
 प्रस्थं लया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
 यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा समां नीता दुष्टकर्मव्रज-
 स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
 मनुष्याणां ग्रममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वनामपि कीट-
 पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिह्वेयं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनक्षयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
 भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः श्रेष्ठं
 करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान् गन्धर्वान्नासुरान् च राक्षसान् ।

मयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभि-
 संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृद्धं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
 तमेष्यति ॥ १८ ॥ लक्ष्मो विप्रिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे पाथं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवेन देवं
 युध्येत मानुषिण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जु-
 नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
 विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
 त्वमकरोद्युतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः समां कृष्णां तथा
 युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः चात्रधर्मस्य
 कोविदः । दुर्युतदेवी गान्धारः सकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाहान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं दापरं न च । ज्वलतो निशि-
 तान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
 निर्भुक्ता गार्दपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि
 दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथान्निर्वण्डवामुखः ।
 कुर्युरेते क्वचिच्छ्रेष्ठं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
 द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्य संग्रामे सौवलेन
 सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योक्तेऽधनञ्जयम् ।
 मत्स्यो ह्यस्माभिराबोधो यद्यागच्छेद्भवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपस्य साधु पश्यति ।
 कर्णस्तु चात्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नामि-
 वक्तव्यः पुनरपि विजानता । द्विशकलौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति
 मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्राः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुञ्चेत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थं सर्वं विमु-
ञ्चन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते
यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यद्वोचस्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो
विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण
कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवन्तु
ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चलार एकतो वेदाः क्षात्र-
सेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्क्षमस्तुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र
भारताचार्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च
नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात्
॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्य-
मृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्यपुत्रः
क्षमतां नायं कालश्च भेदने । सर्वं हंहत्य युध्यामः पाकशासनि-
मागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह वान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिस्त्वाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ अत्रोरपि
गुणा वाच्या द्रोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वद्यत्नेन पुत्रे
प्रिये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । आचार्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधी-
यताम् । अभियमाने तु गुरौ तद्वृत्तं शेषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्यो-

घनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्योधनो राजा न गच्छे-
 द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
 यताम् । वनवासे ह्यनिहन्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ धन-
 ज्वालममानोऽत्र नाद्य तत् चन्तुमर्हति । यथा नायं समायुज्जगा-
 द्दार्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
 र्विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्तादाक्यमीदृशम् । तदनु-
 कृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ।
 अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवशापि
 युज्यन्ते तथा सम्बत्तरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
 प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
 पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामप्यधिका
 मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
 मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यद्देभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
 ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे
 धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मोऽपराधुयुः ॥ ६ ॥
 अलुब्धायैव कौन्तेयाः क्रतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं
 राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः
 कौरवनन्दनाः । धर्मपाशनिवन्नास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
 यच्चानृत इति ध्यायाद्य स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था
 नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नैरर्षभाः ।
 अपि वज्रभृता गुप्तं तद्यावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्याम

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यद्वत् कल्याणं लोके सद्भिरनु-
ष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयतां शीघ्रं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ।
न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं
राजेन्द्र सम्प्राप्तय धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ
जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्मा-
द्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र
सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रहास्यामि पाण्डवानां पिता-
मह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयतान् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कृत्नन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतु-
र्भागं गच्छ गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय
गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वह्मन् सैन्येन प्रतियोत्सगाम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारदतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्सगाम
बौभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्सगं वा पुनरायातमागतं वा शत-
क्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाक्यं कुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महा-
त्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः
प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुखान् व्यवस्थाप्य
व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः ।
कृपः शारदतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः
सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्
स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे

हिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूहेष्वनीकेषु कौरवाणां महा-
रथैः । उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते
ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । द्रोघूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य
च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । एतद्भुजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष
घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां
करोति भयमुत्तमम् । एष तिष्ठन्नयश्चेष्टे रथे च रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् । इमौ हि वाणौ
सहितौ पादयोर्मै व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ
संसृज्य मे शरौ । निवर्तन्त हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुग्रहम्
॥ ७ ॥ अभिवाहयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽय-
मस्माभि प्रज्ञावान् वान्धवप्रियः । अतीव उ्वलितो लक्ष्मणा पाण्डु-
पुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतली निषङ्गी शङ्खी पताकी
कवची किरीटी । खड्गो च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृत-
सुगुभिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनः कुल्लन् दृष्ट्वा संग्रामे समव-
स्थितान् । तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । द्रुपदाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्रासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेता-
ननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् । तस्य भूर्ध्वं पतिष्यामि तत्र एते
पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः ।
भीष्म कृपश्च कर्णश्च महेश्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र
पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्खे
जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुबोधनः ।

तत्रैव योत्से वैराटे नास्ति युद्धं निरानिषम् । तं जित्वा विनि-
वर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटिर्हंयान् संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मोन् यत्न ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदय-
त्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाति
श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् ।
नैषोऽन्तरेण राजानं वीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य
पाषाणिं गृहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमतिसंश्रमेको
युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाद्वा देवकी-
सुतात् । आचार्याच्च सप्तवाद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २० ॥
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्योधनः पार्थ-
जले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा वीभत्सुर्नाम
विश्राव्य चात्मनः । शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २२ ॥
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः । नापश्यन्नावृतां
भूमिमन्तरीक्षञ्च पतिभिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयाने-
ऽभवन्मतिः । शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स चेतसा ॥ २४ ॥ ततः
शङ्खं प्रदधौ स द्विषतां लोमहर्षणम् । विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं
ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्त्रिनेन
च । गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमा-
नुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम् । जङ्घं पुच्छान्विधुन्वाना
धावमानाः समन्ततः । गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षि-
णाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि गोनिवर्त्तने ।

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजि-
 त्वाय धनुर्धराग्रः । दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं
 सोऽभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान्
 किरीटिनं कार्यकृतञ्च मत्वा । दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरु-
 प्रवीराः सहस्राभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बह्वनि गाढं व्यूढानि
 दृष्ट्वा बह्वलध्वजानि । मत्स्यस्य पुत्रं हिषतां निहन्ता वैराटि-
 मामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तृणं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्
 हयान् काञ्चनरश्मियोक्तान् । जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं
 कुरुसिंहवन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमा-
 काङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्योधनापात्रय-
 जातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य
 सुवर्षकक्षैः । व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्याण्डवमाजि-
 मध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छ्रुसहो
 जयश्च । प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः
 ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनाङ्घ्रिः शरवेगतापः ।
 ब्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाम्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन । विपाट-
 वर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद् ॥ ९ ॥ ततो विक-
 र्णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्रोपचितं दृढज्यम् । अपातयत्तं
 ध्वजमस्य मथ्य क्षिप्तध्वजः सोऽभ्यपयाञ्जवेन ॥ १० ॥ तं शत्रु-
 वाणां गणवाधितारं कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि । शत्रुन्तपः
 कोपममृष्यमाणः समार्दयच्छ्रुवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन
 राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् । शत्रुन्तपं
 पञ्चभिराशु विद्धा ततोऽस्य सूतं दग्धभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स
 विद्धो भरतर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगीन । गतासुराजौ निप-
 पात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुन्तः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः । चकम्भिरे वातवशेन
 काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नर-
 प्रवीरा गतासवोर्व्यां सुषुपुः सुवेशाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्गे ॥ १५ ॥ सुवर्षकाष्णांसवर्मनद्वा
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स अत्रून् समरे विनिघ्नन्
 गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्गे विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
 तयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
 चीचार सङ्गेऽतिरथो रथेन । शोणाश्रुवाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो
 जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैक-
 र्त्तनो वीर्यमयादहानः ॥ १९ ॥ प्रष्टुं दन्ताविव नागराजौ मह-
 र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं हादश भिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनः
 शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
 पुत्रश्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै
 तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रष्टुं वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव
 चित्रपक्षः । तावुत्तमो सर्वधनुर्द्धराणां महाबलो सर्वस पत्नसाह्वी
 ॥ २२ ॥ कर्षस्य पार्थस्य निशस्य युद्धं द्दित्तमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
 सपाण्डवस्तूर्णमुदीर्ष्यकोपः कृतागसं कर्षमुदीच्य हर्षात् ॥ २३ ॥
 क्षणेन साध्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरसरौघवृष्टया । ततः
 सुविहाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
 अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्रवाः किरीटिना कीर्षरथाः पृषत्कैः ॥
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् घराञ्कुरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
 तस्यौ महात्मा सधनुः सवाण सविस्फुलिङ्गाग्निरिवाशु कर्णः ।
 ततस्त्वभूदै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्षु-
 डितज्योतलनिखनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुक्ष्याम् । उडूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
 कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्ध-
 धित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं
 किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं वज्रभिः ।
 पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीट-
 माली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः
 शरौघान् महाशरौघास्त्वविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलम्बाविव
 चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो
 हवांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
 ममृष्यमाणो विव्याध तूष्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविहः सम-
 रावमर्द्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा
 प्रवरः कुक्षणामजिह्वगैः कर्णमिवाय जिष्णुः । शरास्त्वष्ट्रा
 निहतो महात्मा प्रादुशकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
 कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवा-
 मिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भलान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
 पूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाहून्-
 शिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्द्दी ॥ ३५ ॥ शितैश्च वाणै-
 र्युधि निर्विभेद गाण्डीवमुक्तैरग्नप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः
 प्रणुनो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णपयाने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पयन उवाच । अपघाते तु राधेय दुर्योधनपुरोगमाः ।
 अनीकेन तथा खेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बद्धधा तस्य
 सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शरैः । अधारयत वेगं स वेलैव तु महो-
 दधे ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्य-
 मस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
 प्रच्छादयति मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
 दिशो दध ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ।
 अनिर्विद्धं शितैर्वाणैरासीद्ग्रह्णुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च
 पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिञ्चाभिल्योपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
 क्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्रं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।
 कालान्निमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं
 शिकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् । तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुन-
 मार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवाकर्षिभिः ।
 अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थ-
 शरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत । सजोऽर्जुनशरैः शीघ्रं शुष्यत् पुष्पं
 हिरण्मयम् ॥ १० ॥ कृताणि च पताकाश्च खेदधार सदागतिः ।
 स्वबलवासनात्तस्ताः परिपेतुर्दिशो दध ॥ ११ ॥ रथाङ्गद्वेषा-
 नादाय पार्थच्छिन्नयुगा हवाः । कर्माकर्त्तविप्राणेषु अन्तरोष्ठेषु
 चैव ह ॥ १२ ॥ मर्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौर-
 वाग्रगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूनि-
 र्मघैरिव नभस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 कालक्षयमशेषिण दहत्युग्रशिखः शिखी । तद्वत् पार्थो महाराज
 ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्व-
 नेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥
 भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः । दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मि-
 न्दौर्योधने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

रथशक्तिमन्मित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ १४ ॥ सोऽपयात्सहसा
 पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान् । शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
 खगैरिव ॥ १५ ॥ अर्जुनस्तु खमावत्रे लोहिताप्राशनैः खगैः ।
 अत्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशास्तु च तथा
 राजन्नसंख्याताः शरास्तदा । सकृदेवान्तं श्रेकूरथमभ्यसितुं परे
 ॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा
 दिष्ट् शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ २२ ॥ दिङ्मनीकेषु बीभत्सोर्न
 ससज्जे रथस्तदा । स तद्दिशोभयामास क्षरातिबलमञ्जसा ॥ २३ ॥
 अमन्तभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे । अस्यतो नित्यमत्यर्थं
 सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्धोषः किरी-
 टिनः । सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
 स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः । दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्य-
 दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
 पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपदच्छतो
 वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः । नूनं
 पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
 पार्थेन निहताः परे । घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
 कालमर्जुनरूपेण संचरन्तमिव प्रजाः । कुरुसेनाशरीराणि पार्थ-
 नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेतुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ।
 ओषधीनां शिरांसीव दिषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः
 क्रूरणां हि वीर्याख्यर्जुनजाड्यात् । अर्जुनानिलभिन्नानि वना-
 न्यर्जुनविहिषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रलोहितधाराभिर्धरणीं लोहिता-
 न्तराम् । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः । साकं खन्तत् क्षणेनासीत्
 सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं पाप्य सूर्योऽपि निव-

क्षीत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान्
॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानार्क्षदनुर्वरान् । स तु
द्रोणं विसृज्य चुरप्राणां समापेयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्वाक्क्षैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं
विभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं छष्ट्रा राजानं च शतेन च ।
कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-
मभज्यत ॥ ४० ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः ।
अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया ।
कनमद्वाक्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य श्रातकुम्भमय शुभः ।
आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष्ट धर्मः सनातनः । यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि
नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्रुत्यामा महारथः । सदा
ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्तेथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृष्टः ॥ ५० ॥
सेनाग्रेण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-
धनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्महः । एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रो-
 स्त्रे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं
 रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष
 वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य
 दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्रज्वते हि सदा मया ।
 यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी वृह-
 द्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वज-
 वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं कृत्रं विमलं सूर्जं तिष्ठति ।
 महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे
 सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः । हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष
 भान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभि-
 वृद्धश्च दुर्योधनवशानुगः । पश्चाद्दिष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो
 भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ।
 ततोऽभ्यवहदव्यग्रो बैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो
 राजन् योत्सप्रमानो घनञ्जयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्यादीनां
 परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

बैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्वि-
 नाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥ अभ्यासे
 वाजिनस्तस्युः समाकृढाः प्रहारिणः । भीमरूपाश्च मातङ्गा-
 स्तोमराङ्गुश्चोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समाकृढा विचित्रकवचो-
 ज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहो-
 पायात्तदा राजन् विप्रवाश्विमरुतां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं वृक्षाणामिव मण्ड-
लम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं
महद्युद्धं कृपार्जुनसनागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः
पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ।
मणिरत्नमयी चान्या पासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं
दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खिचरं
शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा
राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना
बलाच्च सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविष्यैव यथातिर्नङ्गो गयः ॥ १० ॥
मनुः पूरुषुर्मानुः कृशाश्वः सगरौ नलः । विमानन्देवराजस्य
समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोऽग्र-
सेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि
चकाशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जु-
नस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र मात्यानां
गन्धः पुण्ड्रोऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम्
॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र
रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशास्यद्रुजो भौमं
सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धातुपादाय वायुर्योधानसेवत
॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सप्ततद्धिः स्थित-
श्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्छिन्नैरुपानीतैः
सुरोत्तमैः । वज्रशृङ्गकैमे तत्र विमानस्थः सुरैर्द्वृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन्
मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बहुभि-
र्जाटयत् स्तनुमावे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि देवागमने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डु-
नन्दनः । तत्र वैराटि मामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्ब-
नदमयी देवी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो याहि कृपः
भारहतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटि स्वरितस्तदा ।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यां तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तनम् । प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः । पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च । कुरुन् संमोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुनः शङ्खवरं दिवदत्तं महास्वनम् । प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीदुध्मायमानस्य
जिष्णुना । तथा वीर्यवता सङ्गेऽप्यपर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अर्जुनेन समाध्मातः
अतथा यन्न दीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुनः । सृष्टो मधवता वच्च प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्न-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः । अमृध्यमाणस्तं शब्दं कृपः भार-
हतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीणावृत्य रथिनां वरः । धनुरादाय सुमहज्जगत्शब्दमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ योत्स्रमानौ महाबली ।
भारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः भार-
हतस्तूणं पाथं दृशभिराशुगैः । विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्म-
मेहिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।

विक्रय्य चित्तेषु बहून्ताराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्चित्तै-
 र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थस्य संक्रुद्धश्चिवान् मार्गान् प्रदर्शयन् ।
 दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-
 मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-
 शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शतैरर्हितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 तूष्णं दग्धसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्हयित्वा महा-
 त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दग्धभिराशुगैः । त्वरन्
 गाण्डौवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भ्यश्चतुरस्तीक्ष्णै-
 रविध्यत् परमेषुभिः । ते हया निशितैर्विहा ज्वलद्भिरिव पावकैः
 ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् । च्युत-
 ङ्गौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
 वीरघ्नो रक्षमानोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
 सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दग्धभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ।
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भस्त्रेण निशितेन च ॥ २७ ॥ चिच्छेदैकेन
 भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
 भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ।
 तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
 मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
 कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदङ्गतमिवाभवत् । स
 तदग्न्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
 बहूनि ब्रूतहस्तवत् । शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा
 ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राहिणोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदोषामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं
 शक्तिं हेमविभूषिताम् । विग्रहतां महोष्काभां चिच्छेद दग्धभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता । युग-
पच्चैव भस्मैस्तु ततः सव्यधनुः क्रपः ॥ ३५ ॥ तनाशु निश्चितैः
पार्थं विभेद दशभिः शरैः । ततः पार्थो महातेजा विशिखा-
नमितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्वयोदश शिलाशितान् ।
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिस्तुरो हवान् ॥ ३७ ॥ पृष्ठेन च शिरः
कायाच्छूरेण रथसारथेः । त्रिभिस्त्रिवेणं समरे हाभ्यामक्षं महा-
रथः ॥ ३८ ॥ हादशेन तु भस्मेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम् । ततो
वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ तयोदशेनेन्द्रसमः क्रपं
वक्षस्यविध्यत । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
गदापाणिरवप्लुत्य तूष्णं चिक्षेप तां गदाम् । सा च मुक्ता गदा
शुर्वी क्रपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्ग-
मथागमत । तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारहतममर्षणम् ॥ ४२ ॥
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
प्रत्यवारयत् । ततः क्रपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
जङ्गुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राह्ननञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अभ्यद्रवदनाष्टुष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं
दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कृता ॥ ३ ॥ तत्र मां बह

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अश्वः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्त-
 खास्वाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविदुमसङ्गाशस्तान्मास्याः प्रियदर्शनाः ।
 युक्ता रथवरे यस्य सर्वाशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महा-
 तेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकैषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रताप-
 वान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यश्वनसा बृहस्पतिसमो नयः । वेदा-
 स्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंहाराणि सर्वाणि
 दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्विदश्च कार्त्तिकेन यस्मिन्नित्यं प्रति-
 ष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्जिवम् । एते
 चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धु-
 मिच्छामि महाभागेन संयुगे । तस्मात्तं प्रापवाचार्यं क्षिप्रमुत्तर
 वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूषणान् ।
 चोदयामास तानश्चान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
 विगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्त-
 मिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छुद्धं भेरीशतनिनादिनम् ।
 प्रचुक्ष्मे बलं सर्वमुद्धृत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सह-
 श्रवांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यक्तयन्त
 रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
 आचार्यमिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ
 तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां
 महद्वलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महा-
 बाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः पर-
 वीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते
 पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान् कर्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राक्षिणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्ताथैव तान् पार्थश्चिक्षेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
 सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
 मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रख्यान कङ्कपत्रैः शिला-
 शितैः । अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
 प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः सङ्क्षेपे विशि-
 खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसन्भौ
 जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
 शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्रयन्त ततो योधाः ये
 तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विद्वजतोस्तूष्णं साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
 ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुजत । इत्यब्रुवन्
 जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरक्ष्यौ
 सन्निकृष्टौ महाभुजौ । ह्लादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
 ॥ २९ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोऽथ
 संरक्ष्यः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैर्जु-
 नस्य रथं प्रति । भानुर्माद्भुः शिलाघ्नैर्भानोराक्छादयत् प्रभाम्
 ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महाविगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
 र्वाणैर्मघो वृष्टेऽव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
 रादाय पाण्डवः । शतं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
 ॥ ३३ ॥ विससर्ज शरांश्चितान् सुवर्णविकृतान् बहून् । नाशय-
 ष्करवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ तूष्णं चापविनि-
 र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
 क्षयः ॥ ३५ ॥ युगपदिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् । एक-
 क्क्षायमिवाकाशं वाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
 द्रोणो नीहारेणेव संवृतः । तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु
 पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विष्कार्य धनुः-
 श्रेष्ठं मेघस्तनितानिखनम् । अग्निवक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमा-
 युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छूरांस्तौच्छान् द्रोणः समितिशोभनः ।
 महानभूततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः
 पुङ्खैश्चित्रचापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च
 प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विय-
 च्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो ब्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-
 सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः
 शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विसुञ्चन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु
 विवभुः कङ्कवर्हिणवाचसः । पतयः शरदि खस्थानां हंसानां
 चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोण-
 पाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य
 विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः
 ॥ ४७ ॥ तौ व्यवहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ
 समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ लाचार्यमुखिण
 शरान् शृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छित्तैर्बाणैरर्जुनो जयतां
 वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इषुभि-
 स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-
 मर्जुनं तिग्मतैजसम् । आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः अस्त्रभृताम्बरः
 ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि
 सुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं
 समबोधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमानेय-
 नस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमावन्तु ग्रसति स्म पुनः

पुनः । एवं शूरो महेष्वासौ विहजन्तौ शिताञ्कुरान् ॥ ५५ ॥
 एकच्छावं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन सुक्तानां
 पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां व्यूयते
 स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विश्राम्यते ॥ ५७ ॥ शोणि-
 ताक्ता व्यट्यन्त पुष्पता इव किंशुकाः । बाह्वभिश्व सकेयूरैर्विचि-
 त्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समु-
 द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भार-
 साधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतत्तन्तौ महेष्पुभिः । तयोः
 समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलि-
 वासवयोरिव । अथ पूर्यायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
 व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते । अथान्तरीक्षे नादो-
 ऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
 यदर्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दूरासदम्
 ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमञ्च
 शिञ्चाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
 स्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥
 विचकर्ष रणे पार्थो बाह्वभ्यां भरतर्षभ । तस्य वाणमयं वर्षं
 शूलभानार्निवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥
 अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा । इदं नान्तरं कश्चित्
 पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुगे तु वर्त्तमाने
 सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । युगपत् प्रापतस्तत्र
 द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकौर्ष्यमाणे द्रोणे तु शरै-
 र्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु श्रीघ्रास्त्रं भववान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
 ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
 चूषपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
 अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
 कोपज्ञास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स नन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रव-
 द्रणे । किरंश्चरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
 आवृत्य तु महाबाह्व्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ
 पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूष्णं
 व्यपायाज्ज्वनैर्हयैः । क्षिन्वमध्वजः शूरो निकृत्तः परमे-
 शुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्महाराज प्रयथावर्जुनं रणे ।
 तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता
 वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्वासुरसमः सन्निपातो महानभूत्
 ॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स सूर्यस्तदा
 भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि क्वाया-
 भूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्त्यमानयोः ॥ ४ ॥
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्यरपुरञ्जय । हयानस्याज्ज्वनः सर्वान्
 कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन
 मोहिताः । ततो द्रौणिर्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥
 विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह । तदस्यापूजयन्
 देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीमश्च कर्णश्च कृपश्चैव
 महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्रेष्ठमपङ्कष्य रथर्षभमम् । पुनरेवाह्नत पाथं हृदये
 कङ्कपत्रिभिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 खोजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्र-
 मावृत्य तेन पार्थः समागमत् । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-
 यूथपः ॥ ११ ॥ ततः प्रवव्रते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये
 हयोरेवं सुमहत्तोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वं कुरवो
 विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १३ ॥
 तौ समाजग्मतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराग्नीविषाकारै-
 र्ज्वलङ्गिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य
 महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥
 अश्वत्यान्तः पुनर्वाणाः क्षिप्रमप्यस्यतो रणे । जग्मः परिचर्यं
 तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्या-
 भ्यधिकं तथा । अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १७ ॥
 ततश्चतुर्दशे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः । ददर्श तत्र राधेयं तस्य
 क्रोपो न्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखि
 पार्थं द्रोणपुत्रस्य सायकान् । तरिताः पुरुषा राजन्नुपाजङ्गुः
 सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपन्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य
 कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् हैरथं तेन युद्धं वचन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्यामयुद्धे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अर्जुन उवाच । कर्णं यत्ते सभामध्ये बद्धं वाचा विकल्पितम् ।
न मे युधि सन्तोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्णं
मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे । ज्ञास्यसे बलमात्मीयं न चान्या-
नवमन्यसे ॥ २ ॥ अवीचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्षिप्यामानां दुरात्मभिः । दृष्ट्वा-
नानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यन्मया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे
॥ ६ ॥ वने हादश्ववर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्णं मया सार्द्धं प्रति-
युध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः क्रूरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच । ब्रवीमि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा परा-
क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
बहमात्मानमवहमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावदने वासो यथोक्त-
श्चरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मैर्यवित् क्षिष्टः स मया योद्धुमिच्छामि
॥ १२ ॥ यदि शत्रुः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्यादिक्रामिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न चिरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रव्यसि
मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्मम । तेन
जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा
कस्यक्त्वा रणशिरश्च कः । तदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं
व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव वीभत्सुरपराजितः ।
 अभ्यवादिष्टुजन् वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह
 तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षनाणमिवा-
 म्बुदम् ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 अविध्यदृष्टान् बाह्योश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽसृष्ट्य-
 माणः कर्णस्य निषङ्गस्यवलम्बनम् । चिच्छेद निशिताश्रेण शरे-
 णानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् ।
 विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य सुष्ठिरभीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो
 महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
 पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो निपेतुर्वहवो राधेयस्य पदा-
 नुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥
 ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनः । आकर्णमुत्तैरहनत्
 ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन
 महीजला । विव्याध कर्णं कौन्तेवस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
 तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः सतमसाविष्टो
 न स्म किञ्चित् प्रजन्निवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो हिला रणं
 प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णपथाने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्र-
 वीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ यत्र
 श्रान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं
 तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भग्नम् ॥ ३ ॥ नाहं प्रक्ष्यामि

वीरेह निवन्तुं ते हयोत्तमान् । विप्रोदन्ति मम प्राणा मनो
विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प्र-
युज्यताम् । त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दशः ॥ ५ ॥
गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसस्त्विह मेदसाम् । वैघ्रीभूतं मनो मेऽद्य
तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः घूराणां मया सङ्गेऽसमा-
गमः । गदाघातेन महता शङ्खानां निखनेन च ॥ ७ ॥ सिंह-
नादेश्च घूराणां गजानां वृंहितैस्तथा । गाण्डीवशब्देन भृश-
मग्ननिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढ-
चित्तसः । अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याघ्रिप-
त्राणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं
दीर्घ्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्यैव पिनाकिनः ।
व्यायच्छतः शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं
न सम्मानं न सुञ्जन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि
विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च । न
च प्रतोढं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव ।
अत्यङ्ग तानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि
भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातश्च शत्रुदमने न विप्रोदितु-
मर्हसि ॥ १५ ॥ घृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुनः । युध्य-
मानस्य समरे हयान् संयच्छु शत्रुहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु
भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् । आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्व्या-
मपि चाहवे ॥ १८ ॥ अत्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्तमद्य निशामय ।
शतश्रुदानिवायान्तीं स्तनयितोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं
गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरुवी मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

स्विदस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः -
 शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्क-
 न्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादगिरःपृष्ठवाङ्माखा-
 निरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुक्षणां क्लृप्तामि शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जयतः क्रौरवीं सेनामेकन्य मम चन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गं
 भविष्यन्ति पावकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रव्यसि
 केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिञ्चितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ।
 असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य
 तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रा-
 मेभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकक्षांश्च सहस्राणि
 शतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥
 प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यशिञ्चं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य
 हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा प्रष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्र-
 धन्विनाम् । शीर्थ्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥
 मया कुक्षणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्ति-
 त्वाणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुक्षणा-
 मस्त्रतेजसा । तानहं रथनीडैर्भ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥
 पत्तौन् सर्वानतिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्काल-
 यिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं
 वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमानेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिष्वनः ।
 वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रं
 वनं घोरं न सिंहाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु
 ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्लासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
 व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं
 महाबाहो जिगीषन्तं रणे कुक्षन् । अभ्यवारयद्व्यग्रः क्रूरमर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुर्पातृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ।
 विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाख्या-
 भरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च
 महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्ष्यश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
 भलेन विध्वा वैराटमुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुर्पातृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चक्रेत्तं गार्द्विपवेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः
 पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाण-
 प्रपीडितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्ष्यः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्विपवैरजिह्वगैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
 शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्सूक्ष्मं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४५ ॥
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
 परीप्सुर्भातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्विपवाभ्या निशिताभ्यां
 घनच्छयः । विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानस्तदयत् ॥ ४७ ॥ तौ
 हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यै-
 रपनीतौ पद्मानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिग्गन्धाभ्यपतद्दुर्वीभत्सरपारा-
 जितः । किरौटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे
 एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महा-
 रथाः । अर्जुनं संहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
 सायकमयैर्जालैः सर्वतस्ताम्रहारयान् । प्राच्छादयद्मेयात्मा
 नीहारेणैव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदङ्घ्रिषु महानागैर्ऋषमाणैश्च

वाजिभिः । मेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नागाश्वकायान्निर्मिय लोहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
 जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः
 प्रवभौ रणे । मध्यन्दिनगतोर्च्चिष्मान् शरद्वीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
 उपप्लवन्ति विवस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
 भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
 त्मनाम् । ताम्भराजतलोहानाम्प्रादुरासीन्महास्त्रनः ॥ ७ ॥ कृन्-
 मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् । गजाश्वसादिनां तत्र मित-
 वाणात्तर्जोवेतैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
 प्रवृत्त्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
 निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाश्विनैः । तस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
 महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातस्त्रपञ्चजस्तथा ।
 पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्ध्वनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
 र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निश्चितैः शरैः ।
 अश्ववृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं
 रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवसृज्योऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
 च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुतसृजन् घोरो धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-
 परा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । वित्तासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
 यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पृथिवर्त्तत
 भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
 अस्थिशैवालसम्वाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचाप्रवां घोरां
 कैशशैबलमादृत्याम् ॥ १८ ॥ तनुव्रीणीषसम्वाधां नागकुमां महा-
 हिपाम् । मेदीवसासृक्प्रवहां महाभयविर्वाहिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
 रूपं महाभीमां प्रवापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णशस्त्रमहाशरां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ सुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालङ्कार-
बुद्धदाम् । शरसङ्गमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहाहोपां शङ्खदुन्दुभिर्निखनाम् । चकार च तदा पार्थी
नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सम्याय
च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्ट्यै जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्गुलयुद्धे

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविं-
शती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च
संरम्भा धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादिन्यवर्चसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्गानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च
रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव बार्धिकाः । ववर्धुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्वज्रभिस्तूष्णं समरे
लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्यवस्थाप्य पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य ह्यङ्गुलमपि
विवृतं सम्प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुलम् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवादिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्भिर्भाजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दशः दिशः सर्वाः पत-

हाण्डोवमावृणीत् । नागाश्चरथिनः सर्वे मुमुक्षुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः
 सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि
 भरतर्षभ । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्गुलयुद्धे
 त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 मह । बध्यमानेषु योधेषु धमक्षयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य
 कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्म-
 भेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रधाय शङ्खं
 गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य वीभत्सुं सम-
 वारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीच्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्य-
 गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरा-
 नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमाना-
 निवीरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतन्निगः ।
 ज्वलन्तं कपिमाजघ्नः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भलेन
 महता पृथुधारेण पाण्डवः । क्वत्वं विच्छेद भीष्मस्य तूष्णं तद-
 पतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्भृशम् ।
 भीष्मकद्रववाहांश्च तयोभौ पाणिंसारथौ ॥ ९ ॥ अमृष्यमाण-
 स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता धन-
 क्षयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
 रयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेषमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो-
 स्तदभवयुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।
 भलैर्मत्ताः सनागस्य भीष्मपाण्डवोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यरा-
 जन्त खद्योताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविहं सव्यदक्षिण-
 मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
 ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
 धाराभिष्छादयन्निव तोयदः । तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् ।
 ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ २७ ॥ समरे च
 व्यशीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुष्पानां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूष्णं शलभानामिवायतिम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
 सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
 मयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनक्षयः ।
 कोऽन्य समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
 नवात् भीष्मात् कृष्णाहा देवकीसुतात् । आचार्यप्रवराहापि भार-
 हाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तौ भरत-
 र्षभौ । चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
 पत्यं तथैवैन्द्रमानेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव वाम्यं
 वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
 रतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु-
 पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
 योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
 पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषीरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 अस्त्रयुद्धे तु निवृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य
 क्षुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय
महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
सुमोचाशु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशि-
तान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ।
तयोर्द्विव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विशेष-
स्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिशः शरै-
रतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनव-
स्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
वभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः
शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्ते-
यस्याभितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमितं चिकीर्षवः
॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंक्षिष्टाः श्वेतवाहनपत्निषः । निष्पतन्तो
रथान्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त
हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्विव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः
॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं
दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्तमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अग्रं स देवराजाय
चित्तसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव
गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं क्षिणोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः । नेदं
मनुष्याः संदधुर्नहीदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महा-
स्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।
मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाश्वरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि
पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः
॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृश-
कर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थ-
भीष्मसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय
विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण
कार्मुकम् । चिक्षेद् गार्जपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥
अथैनं दग्धभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीडितो महाबाहुर्गर्हीत्वा रथ-
कूवरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घनिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं
विसञ्जनपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुसृत्य रक्ष-
माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि भीष्मापयाने

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलाय-
माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उक्तृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्णा-
र्जुनमासहाद् ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं धनञ्जयं शत्रु-
गणे चरन्तम् । आकर्षणपूर्णाद्यतचोदितेन विव्याध भलेन ललाट-
मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ।
रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वं रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥
अथास्य वाणेन विहारितस्य प्रादुर्वभूवास्तृगजस्तमुष्णम् । स तस्य
जाम्बूनदपुङ्गविवो भिला ललाटं सुविराजते क्ष ॥ ४ ॥ स तेन
वाणाभिहतस्तरस्त्री दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः । शरानुपादाय
विषात्मिकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्योधन-
श्चापि तमुग्रतेजा पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजं
पुरुषप्रवीरो समौ समाजघ्नतुराजनीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्ने
महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्माः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं लरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्ण्यपूर्णं महायसेन वाणेन
 विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्दपत्रः आपुङ्ग-
 देमात् प्रविवेश नागम् । विदार्यै लप्रवरप्रकाशं यथाग्निः
 पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ अरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गथी
 व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मर्त्यां वच्चाहतं शृङ्ग-
 मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्षः
 सहसावतीर्थः । तूष्णं पदान्यष्टगतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-
 मारुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु अरेण तेन वज्रोपमेनाद्विवरा-
 म्बुदाभम् । तथाविधेनैव अरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्वि-
 भेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्षं च
 सपादरक्षे । गाण्डीवमुत्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुखाः सहसा-
 पजग्मः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो
 निश्मस्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः
 ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं लरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिषङ्गात् ।
 प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरौटो वाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कीर्तिं विपुलां यमश्च युद्धात् परा-
 वृत्य पलायसे किम् । न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि तथैव
 राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-
 स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-
 वृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्यो-
 धनेतीह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
 रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि
 दुर्योधन रक्षितारम् । अपैहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान्
 पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनपलायने

पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वशम्मायन उवाच । आह्वयमानश्च स तेन सङ्गे महात्मना
 वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निर्वर्त्तितस्तस्य गिरङ्गुणेन महागजो मत्त इवा-
 ङ्गुणेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो ववसाभिमृष्टो महारथेनातिरथ-
 स्तरस्त्री । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः
 ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्तय संस्तभ्य च विद्वगात्मम् ।
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकच्छस्वरयाभिषङ्गी । दुर्यो-
 धनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाह्वरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः
 कृपयैव विविंशतिश्च दृष्ट्वासनयैव विवृत्य शीघ्रम् । सर्वं पुरस्ता-
 दिततेषुवापा दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि
 निवर्त्तमानान्यालोक्य पूष्णीधनिभानि पार्थः । हंसो यथा मेघ-
 मिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परि-
 वार्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः
 समन्ताल्लेष्टा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य
 तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्र
 प्रादुशकारैर्द्धमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य
 शरैः सुधारैर्निश्चितैः सुपुत्रैः । गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां
 महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्पृच्छ दोभ्यां
 महाशङ्खमुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च
 पार्थो दिषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमो-
 हिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वं
 तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु वलेषु पार्थः
 श्रुत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्वाहि मध्यादिति मत्स्य-
 पुत्रमुवाच चावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारदतयोः
 सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम् । द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादत्स नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञास्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्वप्रतिघातमेघः । एतस्य बाह्वान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं
 हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथादवपुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूष्णं
 पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदृशान्
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकञ्चान् । ते तद्व्रतीयुर्ध्वजिनामनौकं श्वेता
 वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः
 शरैरभ्यहनत्तराक्षी । स चापि भीष्मस्य हयानिहत्य विव्याधः
 पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विश्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा । तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्नेषं
 विदार्थ्यैव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरा
 पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम् । रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ तं
 धार्तराष्ट्रस्त्वरितं वभाषि ॥ १९ ॥ अयं कथंस्त्रिद्ववता विमुक्तस्तथ
 प्रमथीहि यथा न मुञ्चेत् । तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व तं
 गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यम् ॥ २० ॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा
 स्थितोऽभूत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् । न लेप बीभत्सुरलं
 नृशंसं कर्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम् ॥ २१ ॥ वै लोक्यहेतोर्न
 जहेत् स्वधर्मं सर्वं न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् । क्षिप्रं कुरुन
 याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः । मा ते स्वकोऽथो
 निपतेत् मोहान्तत्वं विधातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामह
 स्यात्माहितं वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनि-
 श्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भोषवाक्यं हितमौघ्य सर्वं धन-
 क्षयान्निश्च विवर्द्धमानम् । निवर्त्तनायैव मनो निदध्नुर्दुर्योधनं ते
 परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो
 धनक्षयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं सुहृत्तं वचो-
 ऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं शान्तनवश्च हृत्

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्ध्ना । द्रौणिं कृपञ्चैव कुन्तिं च मान्या-
ज्ज्वरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
चिच्छेद पाथीं मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
गाण्डीवघोषिण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा
विनाद्य विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि । ध्वजेन सर्वानभिभूय
शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुन्तिं
किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् । आवर्त्तवाश्वान् पशवो
जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
महद्भुतं तद्युद्धं क्रुद्धां स च फाल्गुनेन । जग्मुर्यथा स्वं भवनं
प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने

षडधिकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुन्तिं च वृषभे-
क्ष्णः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
च प्रभस्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहनादहवः कुरु-
सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्नस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्चलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
परिश्रान्ता विदिग्धस्था विचेतसः । जघ्नुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं
किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । खस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामभयां वार्चं श्रुत्वा बोधाः समा-
गताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाग्नीभिर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
ऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्रुवंस्तं कुरवोऽभिधातुम् ॥ ७ ॥ ततः
 स तन्नेषमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेवसैन्यम् । मत्स्यस्य
 पुत्रं हिषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः
 सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विहितास्तवैव । तान्मा
 प्रशंसेन्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्दि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया
 जिता सा ध्वजिनी कुहूणां मया च गावो विजिता हिषद्भ्यः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं
 मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्त मां
 वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छ्रित्य
 सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शर्भीं तामभ्येत्य तस्थौ
 शरविक्षताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वङ्गिप्रतिमो महाकपिः सहैव
 भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैहं
 युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्धनं कुहूत-
 मानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्ममत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरी-
 टिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्थ्यकर्म
 निहत्य शत्रून् हिषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो
 जग्राह रश्मीन् पुनस्तत्तरथ्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा बृह-
 न्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वश-
 मास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पत्न्यान्पुत्रसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष्य
 समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गो-
 पालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥
 आश्वत्थस्य पादयित्वा च परिप्राव्य च वाजिनः । गच्छन्तु लरिता-

श्वेमे गोपालाः प्रेषितास्तथा । नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च
ते जयम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्वरमाणः स दूतानाञ्चापय-
हवनात् फाल्गुनस्य । आचक्षुषं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे
विजिताद्यापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य
सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन तप्तावुत्सृष्टमारो-
पयतां स्म भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वानाच्छ्रित्य
सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिराद्यान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासार-
थिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने

सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनी-
पतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा
विगन्तान् संग्रामे गाथैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह
पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृ-
तयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ
मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं
परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचक्षुस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः
कन्याश्च वैश्वानि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विजेतुमभिसंरत्य एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च
निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं
कूपम् । कथं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च पट्टयान् ॥ ८ ॥

वि १८

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशामितप्तः शुक्ला
 सुतं लेकरथेन यातम् । वृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वा-
 नथ मन्त्रिमुखान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधा-
 धिपाः । त्रिगर्त्तान्निःसृतान् शुक्ला न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥
 तस्माद्गच्छन्तु मे योधा वलेन महता वृताः । उत्तरस्य परीप्साथं
 ये त्रिगर्त्तरविद्धताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च ग्रीष्मं
 पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्र-
 वस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्रगानां विराटो
 वाहिनीपतिः । व्यादिदेशाय तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्
 ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता
 गतः प्रण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं
 तु भृशामितप्तम् । वृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाय
 गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुक्षंश्च तथैव देवा-
 सुरसिद्धयक्षान् । अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सार-
 थिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते ग्रीष्म-
 गामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञ-
 स्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् । पराजयं कुक्षणाच्चाप्यु-
 पायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च
 पराजिताः । उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तप ॥ १९ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पला-
 यिताः । नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुरोऽजयत् कुक्षन् । ध्रुव
 एव जयस्तस्य यस्य यन्ता वृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूश्चः ।
 शुक्ला स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

इयित्वा दूतास्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यर्चोदयत् । राजमार्गाः क्रियन्तां
मे पताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि
सर्वशः । कुमारा बोधमुख्याश्च गणिकाश्च खलङ्कृताः ॥ २३ ॥
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानवः
श्रीघ्नं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु
जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्वङ्गोभिः परिवारिता । शृङ्गार-
विशामरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं
स्वस्तिकपाणि भूतम् । मेथ्यैश्च तूर्याणि च वारिजाश्च वैशैः पराङ्गैः
प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैवसूतैः सह मागधैश्च नान्दौरवाद्याः
पणवास्तूर्यषाद्याः । पुरादिराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्युः पुत्र-
मनन्तवीर्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खल-
ङ्कृताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षा-
नाहर सैरिन्धि कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
श्रुतम् । तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे । प्रियं तु ते
चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यदसु किञ्चन ।
न मे किञ्चित्तु रच्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कङ्क उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बह्वदोषिण मानह ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि
वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं सुमहत् स्फूर्तं भ्रातृंश्च
त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं चारितवान् सर्वं तस्माद्द्यूतं न
रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततो-
ऽब्रवोन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य यन्ता
कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः
पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे पण्डं ब्रह्मवन्द्यो प्रशंससि
॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषी नूनं मामवमन्यसे । भीष्म-
द्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु
ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे । नेदृशं तु पुनर्वाप्यं यदि जीवितु-
मिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः
कृपः । दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरु-
द्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः । कोऽन्यो वृहन्नलायास्तान्
प्रतिशुष्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न
भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा क्षर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो
जयेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान् । तादृशेन सहायेन
कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । बह्वृषः प्रतिप्रहोऽसि न च वाचं निय-
च्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षिणाहन-
द्भृशम् । मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बल-
वत् प्रतिविद्धस्य नस्तःशोणिभावहत् । तदप्राप्तं मर्द्दो पार्थः
पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः
स्थिताम् । सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्त्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥
प्रावं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्य-
गृह्णायत् प्रसुप्ताव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च
विविधैस्तथा । अवकीर्त्यमाणः संहृष्टो नगरं स्त्रैरमागतः ॥ ४९ ॥
सभाम्यवानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जनिपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो दास्यः प्रविश्यैव विराटमिद-
मब्रवीत् । त्वयन्मलासहायस्ते पुत्रो हार्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेक्ष्यतामुभौ
तूष्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु ग्रनैः
कर्म उपाजपत् । उत्तरः पविशलेको न प्रवेक्ष्या त्वहन्मला
॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां
दृष्ट्वा तु शोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
पृथिवीक्षयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥ ५६ ॥
ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागमम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
रिन्द्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
द्वोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८ ॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जित्को न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । आकार्थ्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्देहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
वर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्मिवानलम् ॥ ६१ ॥
क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्
मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि क्षेतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न
दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश वृह-
 न्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ चाम-
 चित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रथमं स ततो मत्स्यः
 शृणुतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दाय्यादवानस्मि कैकेयीनन्दि-
 वर्द्धन । त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं
 पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुवात् । तेन कर्णेन ते तात कथ-
 मासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न
 विद्यते । तेन मीमेणे ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्यो
 वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो हिजः । सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः
 सर्वशस्त्रभृताम्बरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समा-
 गमः । आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्व-
 त्यामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति
 हतस्त्रा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत्
 समागमः । पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ ७३ ॥
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः । अवगाढा द्विषन्तो मे
 सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ बल्वं घनमथाजैषीः कुरुभि-
 र्ग्रस्तामाहवे । तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७५ ॥
 नूनं प्रकाव्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ । आच्छिन्नं गोधनं
 सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे

अष्टप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः
 परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि
 भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे वच-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि
शारदतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् । सूतपुत्रञ्च भीष्मोञ्च चकार
विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्षञ्च स नागमिव द्यूथम्
प्रभज्जमब्रवीद्धीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे द्राणं
तव पश्यामि किञ्चन । व्याघ्रमेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज
॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं
भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-
व्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे
नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोभूदूरुकम्पश्च मारिष ।
स तत्र सिंहसङ्घाश्रमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुय रथा-
नीकं सिंहसंहननो युवा । कुरूस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान्
हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ।
शार्दूलैरेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरौ महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
यो मे धनमयाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि
तमहं द्रष्टुमर्चितुञ्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता
दैवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स
तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्मविष्यति ॥ १४ ॥

वेश्ममायन उवाच । एवमाख्यायमानन्तु कृन्तं सत्रेण पाण्ड-
वम् । वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाह्निनोपतिः ॥ १५ ॥ ततः
पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि
विराटर्दुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि
नवानि च । प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥ १७ ॥
मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्त्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्गद्गदधाद्यथावत्
पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मतस्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च गोह्वरणपर्व ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लास्वरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुर-
स्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । हारि मत्ता यथा नागा आजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषिद्धः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्णो ध्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप-
विष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्त्तुं राजकार्याणि
सर्वशः ॥ ४ ॥ अमनतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
ऽब्रवीत् कङ्कं देवर्षमवस्थितम् । नरुद्गणैरुपासीनं विद्वाना-
मिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वं लङ्घितः

वैशम्पायन उवाच । परिहासिप्सया वाक्यं विराटस्य निगम्य
तत् । स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्यार्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्य श्रुतवांस्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्
धर्म एष बीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परा-
यणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति वै लोके सचराचरे । न
चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न हि वा
नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्वश्च प्रवरा सकिन्नराः

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
 राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी
 जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनैश्च सञ्चयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथा
 मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः
 प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः
 सर्वा यशसोऽस्य द्वांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्यस्य तेजसो नु
 गमस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुक्षराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरून् । त्रिंशद्देवं सहस्राणि
 रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदृश्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
 स्तदा । एनमष्टमताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुव-
 न्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः
 किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ।
 एष सर्वान् महीपालान् करहान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
 महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
 वृद्धाननायांश्च पङ्कूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
 प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
 ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । औप्रतापेन
 चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
 वा विभुः । न शक्यन्तेऽक्षस्य गुणाः प्रसङ्गप्रातुं नरेश्वर ॥ २७ ॥ एष
 धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः
 पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच । यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सह-
 देवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न
 ग्राज्जायन्त ते क्षचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
 एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्
 हत्वा पर्वते गन्धमादने । सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थं समुपा-
 हरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् । व्याघ्रा-
 नृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते
 नकुलोऽयं परन्तपः । गोसङ्घः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ
 ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसह-
 स्त्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या
 चारुहासिनी । सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः
 ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः । भीमादव-
 रजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्त्रो महा-
 राज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव
 प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च
 पाण्डवाः । तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् । पुनरेव
 च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह
 इव प्रवृद्धः । प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताभ्रायताक्षः कुरुराज
 एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
 पृथ्वायतांशो गुरुदीर्घबाहुर्वक्रोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥
 यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
 सिंहोन्नतांशो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमो तु यमाविमो विष्णुमहेन्द्रकल्पो । मनुष्य-
लोके सकले समोऽस्ति ययोनं रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥ आभ्यान्तु
पाश्वं कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा
सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान्
पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्लमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव कैशरी ।
अवरद्रथवन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन
विह्वो मातङ्गो महानिकेषुणा हतः । सुवर्ष्मकक्ष्यः संग्रामे दन्ता-
भ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो
युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे वधिरौकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-
वान् । उत्तरं प्रत्युवाचैममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं
पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय
यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे
मतम् । पूज्यन्तां पूजनाहंश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खलूपि संग्रामे शत्रूणां वधमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहु-
वीर्येण अस्माकञ्च जयो मृधे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ।
यद्दस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं
धर्मात्मा क्षेप पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य
राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विसर्ज्य तस्मै सद्दण्डकोषं
सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 समुपाध्याय मूर्ध्नि संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नाट्यदर्शने तेषां विराटो
 वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्पा-
 लितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय
 यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया
 ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौप-
 यिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः
 पार्थमैश्च नञ्जयम् । इक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत्
 ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्तुषां दुहितरं तव । युक्त एव
 हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वाणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे
 एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमयं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 प्रतिगृहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो वद्भमत-
 स्यासं नर्तको गीतकोविदः । आचार्यैव च मां नित्यं मन्यते दुहितरं
 तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्बन्धरोषितः । अति-
 शङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रये-
 ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुनी जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुनिः
 कृता मया ॥ ५ ॥ स्तुषायां दुहितुषापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।

अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं
भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्तुषार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
मृह्यामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्तीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्य-
वया । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्वकोविदः ॥ ८ ॥ अभि-
मन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशास्यते । जामाता तव युक्तो वै
भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य
एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्वं मन्यसे
पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धो यस्य
मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थवोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो
विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्वयोद्देशे वर्षे निवृत्ते पञ्च
पाण्डवाः । उपप्लव्य विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभि-
मन्युश्च वीमत्सुरानिनाय जनार्दनम् । आनर्त्तस्योऽपि दाशार्हा-
मानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणो
युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता
वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्दर्षः सर्व-
शस्त्रभृताम्बरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागता-
नभिप्रेक्ष्य भत्स्यो धर्मभृताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत्
सभृत्यबलवाहनान् । प्रीतोऽभवदुद्धितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे
॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तलागमहासु-
देवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयु-

धानश्च सात्यकिः । अनाष्टुष्टिस्तथाक्रूरः शास्त्रो निषेठ एव च
 ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह माता परन्तपाः । इन्द्रसेना-
 दयस्यैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे
 परिसम्बलरोषिताः । दम्भनागसहस्राणि हयानाञ्च दद्यायुतम्
 ॥ २४ ॥ रथानामर्बुदं पूष्णं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्णाग्रन्धकाश्च
 बहवो भोजाय परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिगार्दूलं वासु-
 देवं महाद्युतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेक्यः
 ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्वधे मत्स्यपार्थयोः । ततः
 शङ्खाश्च मेर्यश्च गोमुखाङ्गुस्वरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्य-
 मानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वैष्मनि । उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मध्यांश्च
 शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेवपानानि प्रभूतानभ्यहारयन् ।
 गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानु-
 पातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदेष्णाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्त्रा-
 नाञ्च वरस्त्रयः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्गयः समष्टमणि-
 कुण्डलाः । वर्योपपन्नास्ता नार्थो रूपवत्यः खलङ्गुताः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया । परिवार्योत्तरां
 तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्यो-
 पतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ॥ ३३ ॥
 सौमद्रस्यानवयाङ्गीं विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन्महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्त्रुपां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 विवाहं कारयामास सौमद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि
 हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ हे च नागशते मुखे प्रादादङ्गधनं
 तदा । हस्ता सम्यक् समिधानि अर्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥
 राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तदा
 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

द्व्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३८ ॥
 भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च
 हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं दृष्ट-
 पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
 द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्वम् ।

समाप्तञ्च विराटपर्वम् ।

श्रीमहाभारतम् ।

उद्योगपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । कृत्वा विवाहन्तु कुरुप्रवीरास्तदाभि-
लन्योर्महिताः स्वपक्षाः । विश्वस्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां
विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रविक्रोत्तमरत्नचित्रा । न्यस्तासना माख्यवती सुगन्धा ताम-
भ्ययुक्ते नरराजवृद्धाः ॥ २ ॥ अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ
विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ । वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पित्रा समं
रामजनार्दनौ च ॥ ३ ॥ पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु श्रिनिप्रवीरः
सहरोहिणेयः । मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निक्वष्टे जनार्दनश्चैव युधि-
ष्ठिरश्च ॥ ४ ॥ सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवती-
सुतौ च । प्रद्युम्नशाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रश्च सहाभि-
मन्युः ॥ ५ ॥ सर्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण तथा
बलेन । उवाविशन् द्रौपद्याः कुमारः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६ ॥
तत्रोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाभरणाम्बरेषु । रराज सा
राजवती समृद्धा अहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७ ॥ ततः कथास्ते

समवाययुक्ता कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः । तस्यैर्मुहूर्तं परि-
विन्तयन्तः कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८ ॥ कथान्तमासाद्य
च नाधवेन सञ्चोदिता पाण्डवकार्यहेतोः । ते राजसिंहाः सहिता
ह्यशृणुन्वाक्यं महार्थञ्च महोदयञ्च ॥ ९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौव-
लेनाक्षवत्याम् । जितो निकृत्यापहृतञ्च राज्यं वनप्रवासे समयः
कृतश्च ॥ १० ॥ अतैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैः सत्य-
रथैर्यथावत् । पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट्सप्त च
चीर्णमग्रैः ॥ ११ ॥ तयोदयैव सुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतां
समीपे । क्लेशानसञ्चान् विविधान् सहद्भिर्यथोदितं तद्विदितञ्च
सर्वैः ॥ १२ ॥ एतैः परप्रेथनियोगयुक्तैस्त्रीर्णो महद्भिः स्ववलेन
राजन् । एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्वितं
स्यात् ॥ १३ ॥ तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां धर्म्यं च युक्तञ्च यश-
स्करञ्च । अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः
॥ १४ ॥ धर्मार्थयुक्तन्तु महीपतिलं ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषित् ।
पित्रां हि राज्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १५ ॥
मिथ्योपचारेण यथाह्यनेन कृच्छ्रं महत् प्राप्तमसत्स्वरूपम् । न
चापि पार्थो विजितो रणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ॥ १६ ॥
तथापि राजा सहितः सहद्भिरभीषतेऽनामयमेव तेषाम् । यत्तु
स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् निपीड्य ॥ १७ ॥
तत् प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च । बाला-
स्त्रिमे तैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हन्तुममित्रसङ्घैः ॥ १८ ॥ राज्यं
जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वञ्च तद्वो विदितं यथावत् । तेषाञ्च
लोभं प्रसमीक्ष्य त्वद्वं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ॥ १९ ॥ सम्ब-
न्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च । दूमे
च सत्येऽभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत् ॥ २० ॥

अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ।
 तैर्विप्रकारञ्च निश्चस्य कार्यं सुहृज्जनास्तान् परिवारयेरन् ॥ २१ ॥
 युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्बध्यमाना युधि तांश्च हन्युः । अथापि
 नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्नतं वः ॥ २२ ॥ समेत्य
 सर्वं सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव । दुर्योधनस्यापि
 मतं यथावन्न ज्ञायते किन्तु करिष्यतीति ॥ २३ ॥ अज्ञायमाने च
 मते परस्य किं स्यात् समारभ्यतमं मतं वः । तस्मादितो गच्छतु
 धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ॥ २४ ॥ दूतः समर्थः
 प्रशमाय तेषां राज्यार्द्धदानाय युधिष्ठिरस्य । निश्चस्य वाक्यं तु
 जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधुरं मनञ्च । समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
 सम्पूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बलदेव उवाच । श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्म-
 वदर्थवच्च । अजातशत्रोश्च हितं हितञ्च दुर्योधनस्यापि तथैव
 राज्ञः ॥ १ ॥ अर्द्धं हि राज्यस्य विदुष्य वीराः कुन्तीसुतास्तस्य
 कृते यतन्ते । प्रदाय चार्द्धं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्राभिरतीव
 मोदित् ॥ २ ॥ लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रवृत्तेषु
 परेषु चैव । ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशान्तिश्च हितं
 प्रजानाम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनस्यापि मतञ्च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि
 युधिष्ठिरस्य । प्रियं नम स्याद्यदि चात्र कश्चिदुपजेत् शमार्थं
 कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ स भीष्ममामन्त्र्य कुत्तप्रवीरं वैचित्र-
 वीर्यञ्च महानुभावम् । द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपञ्च गान्धारराजञ्च

ससूतपुत्रम् ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगम-
 प्रधानाः । स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकाल-
 वृत्ताः ॥ ६ ॥ एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौत्रेषु वृद्धेषु च सङ्गतेषु ।
 ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥
 सर्वास्वस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
 श्रियाभ्यपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रमत्तस्य हृतं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥
 निवार्यमाणस्य कुरुप्रवीरः सर्वैः सहृद्भिर्ह्वयमप्यतज्ज्ञः । गान्धार-
 राजस्य सुतं मताक्षं समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९ ॥ दुरोदरा-
 स्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान् विषहेत जेतुम् । उत्सृज्य
 तान् सौबलसेव चाय समाह्वयन्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १० ॥ स
 दीव्यमानः प्रतिदीव्यदेनं शस्त्रेषु निव्यं तु पराङ्मुखिषु । संरम्भ-
 माणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेन कश्चित् ॥ ११ ॥ तस्मात्
 प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बह्मसानयुक्तम् । तथा हि
 शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२ ॥ अयुद्ध-
 माकाङ्क्षत कौरवाणां साम्नेव दुर्योधनमाह्वयध्वम् । साम्ना जितो-
 ऽर्थोऽर्थकरो भवेत युद्धेन वो भवितानेह सोऽर्थः ॥ १३ ॥

वैशम्पायान उवाच । एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः
 सहस्रोत्पपात । तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य समाददे वाक्य-
 मिदं समन्युः ॥ १४ ॥ यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते ।
 यथाक्षपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषसे ॥ १५ ॥ सन्ति वै
 पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा । उभावेतौ दृढौ पक्षौ
 दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥ १६ ॥ एकस्मिन्नेव जायते कुले क्षीवमहा-
 बलौ । फलाफलवती शशि यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥ १७ ॥ नाभ्य-
 स्सूयामि ते वाक्यं ब्रुवती लाङ्गलध्वज । धे तु शृण्वन्ति ते वाक्यं
 तानसूयामि माधव ॥ १८ ॥ कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि
 ब्रुवन् । लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ १९ ॥ समा-

ह्य महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः । अनक्षत्रं यथाश्रद्धं तेषु
 धर्मजयः कुतः ॥ २० ॥ यदि कृत्तुसुतं गीहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः
 सह । अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ २१ ॥ समा-
 ह्वय तु कौन्तेयं क्षत्रधर्मरतं सदा । निवृत्त्या जितवन्तस्ते किन्तु
 तेषां परं शुभम् ॥ २२ ॥ कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्विसृज्यस्तु प्राप्तं पैतामहं पदम् ॥ २३ ॥ यद्ययं पर-
 वित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः । एवमप्ययमत्यन्तं परं नार्हति
 याचितुम् ॥ २४ ॥ कथञ्च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
 निवृत्तवासान् कोन्तेयान् य आह्वयिर्विद्विता इति ॥ २५ ॥ अनु-
 नीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां
 प्रदातुं पैतृकं पदम् ॥ २६ ॥ अहन्तु तां श्रितैर्वाणैरनुनीय रणे
 बलात् । पादयोः पातयिष्यामि कोन्तेयस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः । गमिष्यन्ति सहा-
 मात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ २८ ॥ न हि ते युयुधानस्य संरक्ष्यस्य
 युयुत्सतः । वेगं समर्थाः संसीदुं वज्रस्येव महीधराः ॥ २९ ॥ को
 हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि । माञ्चापि विषहेत् को
 नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ ३० ॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकालो-
 पमद्युतौ । को जिजौविषुरासीदेहृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतम् ॥ ३१ ॥
 पञ्चैवान् पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्त्तिवर्द्धनान् । समप्रमाणान्
 पाण्डूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ॥ ३२ ॥ सौभद्रश्च महेष्वास-
 ममरैरपि दुःसहम् । गदप्रद्युम्नशाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान्
 ॥ ३३ ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह । कर्मण तं
 निहत्याजावभिषिच्याम पाण्डवम् ॥ ३४ ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चि-
 च्छून् हत्वाततायिनः । अधर्म्यमयस्यश्च श्रावणां प्रयाचनम्
 ॥ ३५ ॥ हृद्गतस्त्वस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः । विसृष्टं
 धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ ३६ ॥ अद्य पाण्डुसुतो

राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः । निहता वा मया सर्वे श्रेष्ठन्ते
वसुधातले ॥ ३७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि सात्यकिप्रोषवाक्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्रुपद उवाच । एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः । न
हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवर्त्सति
तच्चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः । भीष्मद्रोणौ च कार्ष्ण्यात् मौर्ख्या-
द्राधेयसौवलो ॥ २ ॥ बलदेवस्य वाक्यन्तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्वि पुरुषिणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३ ॥ न तु वाच्यो
मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथञ्चन । न हि मार्द्वसाध्योऽसौ पाप-
बुद्धिर्मतो मम ॥ ४ ॥ मार्द्वं गर्दभे कुर्याद्गोषु तैश्चान् समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतसि ॥ ५ ॥ मृदुं वै मन्यते
पापो भाषमाणमशक्तिकम् । जितमथं विजानीयादबुधो मार्द्वे
सति ॥ ६ ॥ एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह । प्रस्था-
पयामो मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७ ॥ शत्रुस्य धृष्टकेतोश्च
जयत्सेनस्य वा विभो । कैकेयानाञ्च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः
॥ ८ ॥ स च दुर्योधनो नूनं प्रेरयिष्यति सर्वशः । पूर्वामिपन्नाः
सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥ ९ ॥ तत्स्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव
प्रचोदने । महद्वि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ १० ॥
शत्रुस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः । भगदत्ताय राज्ञे
च पूर्वसागरवासिने ॥ ११ ॥ अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यावा-
हकाय च । दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२ ॥
आनीयतां वृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः । सेनजित् प्रतिविम्बप्रस-
दितवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३ ॥ बाह्लीको सुक्लकेशश्च वैद्याधिपति-

रेव च । सुपार्श्वश्च सुवाङ्मस्य पौरवश्च महारथः ॥ १४ ॥ शक्रानां
 पह्लुवानाञ्च दरदानाञ्च ये नृपाः । सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च
 पार्थिवः ॥ १५ ॥ नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ।
 दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १६ ॥ आषाढो वायु-
 वेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः । भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहा-
 त्मजैः ॥ १७ ॥ कारुषकाश्च राजानः क्षेममूर्त्तिश्च वीर्यवान् ।
 काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १८ ॥ जयत्सेनश्च
 काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः । क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये
 नृपाः ॥ १९ ॥ जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान् पोतिमत्सकः ।
 पांशुराष्ट्राभिपश्यैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ २० ॥ पौण्ड्रश्च दण्ड-
 धारश्च वृहत्सेनश्च वीर्यवान् । अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्
 वसुमानपि ॥ २१ ॥ वृहद्वली महौजाश्च बाह्वः परपुरञ्चयः ।
 समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ २२ ॥ उद्धवः क्षेमक-
 श्वैव वाटधानश्च पार्थिवः । श्रुतायुश्च दृढायुश्च शालूपुत्रश्च वीर्यवान्
 ॥ २३ ॥ कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः । एतेषां प्रेष्यतां
 श्रीघ्नमेतद्धि मम रोचते ॥ २४ ॥ अयञ्च ब्राह्मणो विद्वान् मम
 राजन् पुरोहितः । प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ २५ ॥
 यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः । धृतराष्ट्रो यथा
 वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि दुपदवाक्ये

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे ।
 अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितीजसः ॥ १ ॥ एतच्च पूर्वकार्यं

नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् । अन्यथा ह्याचरन् कर्म पुरुषः स्यात्
 सुबालिशः ॥ २ ॥ किन्तु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
 यथेष्टं वर्त्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३ ॥ ते विवाहार्थमानीता
 वयं सर्वे तथा भवान् । कृते विवाहे मुहिता गमिष्यामो गृहान्
 प्रति ॥ ४ ॥ भवान् वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च । शिष्य-
 वत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५ ॥ भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं
 बद्ध मन्यते । आचार्ययोः सखा चासि द्रौणस्य च कृपस्य च ॥ ६ ॥
 स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डुवार्थकरं वचः । सर्वेषां निश्चितं तन्नः
 प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७ ॥ यदि तावच्छ्रमं कुर्यात् न्यायेन
 कुरुपुङ्गवः । न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रातृणामहान् क्षयः
 ॥ ८ ॥ अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः । अन्येषां
 प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वये ॥ ९ ॥ ततो दुर्योधनो
 मन्दः सहामात्यः सवान्धवः । निष्ठामापत्स्यति मूढः क्रुद्धे गाण्डीव-
 धन्वनि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवी-
 पतिः । गृहान् प्रस्थापयामास सगणं सहवान्धवम् ॥ ११ ॥ हारकान्तु
 गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च
 महीपतिः ॥ १२ ॥ ततः सम्प्रेषयामास विराटः सहः बान्धवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ वचनात् कुरु-
 सिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रहृष्टा
 महाबलाः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्-
 बलम् । धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥ समा-
 क्रुत्वा मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत् कृतस्त्रा
 सम्प्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६ ॥ सङ्कुला च तदा भूमिश्चतुरङ्ग-
 बलान्विता । बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ॥ १७ ॥
 चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् । ततः प्रज्ञावयोवृद्धं

पाञ्चात्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते
स्थितः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पाञ्चात्यपुरोहितयानि
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्रुपद उवाच । भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धि-
जीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि हिजातयः ॥ १ ॥
हिजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः
कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २ ॥ स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे
मतिः । कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ॥ ३ ॥ प्रज्ञया
सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च । विदितश्चापि ते सर्वं यथावृत्तः
स कौरवः ॥ ४ ॥ पाण्डवस्य यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ॥ ५ ॥ विदुरेणानु-
नीताऽपि पुत्रमेवानुवर्त्तते । अकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समा-
ह्वयत् ॥ ६ ॥ अनक्षत्रं मताक्षः सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् । ते
तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ न कस्याञ्चिद्व-
स्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् । भवांस्तु धर्मसंयुक्तां धृतराष्ट्रं
ब्रुवन् वचः ॥ ८ ॥ मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्त्तयिष्यति ।
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोण-
कृपादीनां भेदं संजनयिष्यति । अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमु-
खेषु च ॥ १० ॥ पुनरेकत्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति । एतस्मि-
न्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सेनाकर्मं करिष्यन्ति
द्रव्याणां चैव सञ्चयम् । भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा लयि
॥ १२ ॥ न तथा ते कारिष्यन्ति सेनाकर्मं न संग्रहः । एतत् प्रयो-
जनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ सङ्गत्या धृतराष्ट्रस्य कुस्था-

हम्यं वचस्तव । स भवान् धर्मयुक्तश्च धर्मं तेषु समाचरन् ॥ १४ ॥
 कृपालुषु परिक्लेशान् पाण्डवीयान् प्रकीर्त्तयन् । वृद्धेषु कुलधर्मश्च
 ब्रुवन् पूर्वैरनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे
 नात्र संशयः । न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित्
 ॥ १६ ॥ दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः । स भवान् पुण्य-
 योगिन मुहूर्त्तेन जयेन च । कौरवेयान् प्रयात्नाशु कौन्तेयस्यार्थ-
 सिद्धये ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथानुशिष्टः प्रययौ दुपहेन महात्मना ।
 पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ ॥ शिष्यैः परवृत्तो
 विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्
 प्रति जग्मिवान् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसा-
 ह्वयम् । दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥
 प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः । स्वयं जगाम कौरव्यः
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २ ॥ गते द्वारवतीं कृष्णो बलदेवे च माधवे ।
 सह वृष्णाग्रन्थकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयामास
 पाण्डवानां विचेष्टितम् । धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितै-
 श्वरैः ॥ ४ ॥ स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमैः । बलेन
 नातिमहता द्वारकामभ्ययात् पुरीम् ॥ ५ ॥ तमेव दिवसं चापि
 कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः । आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः
 ॥ ६ ॥ तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ । सुप्तं दृष्ट-
 वतुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ॥ ७ ॥ ततः शयाने गोविन्दे

प्रविवेश सुयोधनः । तच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद् वरासने ॥ ८ ॥
 ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः । पश्चाद्धं च स कृष्णस्य
 प्रहोऽतिष्ठत् कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे
 किरीटिनम् । स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत् प्रतिपूज्य तौ ॥ १० ॥
 तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः । ततो दुर्योधनः कृष्ण-
 मुवाच प्रहसन्निव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन् भवान् साक्ष्यं मम दातु-
 मिहार्हति । समं हि भवतः सर्वं मयि चैवार्जुनेऽपि च ॥ १२ ॥
 तथा सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव । अहं चाभिगतः पूर्वं
 त्वामद्य मधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्व-
 सारिणः । तच्च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनाङ्गन । सततं
 सम्मतश्चैव सदृत्तमनुपालय ॥ १४ ॥

कृष्ण उवाच । भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
 दृष्टुं प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ तव पूर्वाभि-
 गमनात् पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि
 सुयोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणन्तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
 तस्मात् प्रवारणं पूर्वमहं पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ मत्संहनन-
 तुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् । नारायणा इति ख्याताः सर्वे
 संग्रामयोधिनः ॥ १८ ॥ ते वा युधि दुराधर्षा भवन्ते कस्य
 सैनिकाः । अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १९ ॥
 आश्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् । तद्गृणीतां भवानग्रे
 प्रवार्थस्त्वं हि धर्मतः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २१ ॥ नारायणममि-
 त्तन्नं कामाप्नातमजं नृषु । सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि
 ॥ २२ ॥ दुर्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमावरयत्तदा । सहस्राणां
 सहस्रन्तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २३ ॥ कृष्णं चापहृतं श्लाघा

सम्प्राप परमां मुदम् । दुर्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमाहृत्य पार्थिवः
॥ २४ ॥ ततोऽभ्यवाह्रीमवलो रौहिणेयं महाबलम् । सर्वं चाग-
मने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् । प्रत्युवाच ततः शौरिर्द्वार्तराष्ट्र-
मिदं वचः ॥ २५ ॥

बलदेव उवाच । विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २६ ॥ निगृह्योक्तो
हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन । मया सम्बन्धकं तुल्यमिति राजन्
पुनः पुनः ॥ २७ ॥ न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत । न
चाहमुक्तहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २८ ॥ नाहं सहायः
पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै । इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेव-
मवेक्ष्य ह ॥ २९ ॥ जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण चात्रेण भरतर्षभ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हला-
युधम् । कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा जितं मेने धनञ्जयम् ॥ ३१ ॥
सोऽभ्ययात् कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः । कृतवर्मा ददौ तस्य
सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३२ ॥ स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरु-
नन्दनः । वृतः परिययौ हृष्टः सुहृदः सम्प्रहर्षयन् ॥ ३३ ॥ ततः
षीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः । गते दुर्योधने कृष्णः किरी-
टिनमथाब्रवीत् । अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायार्हं वृत्तस्त्वया ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वान्विहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥ भवांस्तु कीर्ति-
माह्नोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति । यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि
मया वृतः ॥ ३६ ॥ सारथ्यन्तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
विररात्रेप्सितं कामं तद्ववान् कर्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं पार्थ यत् स्पृक्षसि मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहित-
स्तरा । वृतो दाशाहंप्रवरैः पुनरावाद्याधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि कृष्णसारथ्यस्त्रीकारे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता
वृतः । अभ्ययात् पाण्डवान् राजन् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् । तथा हि विपुलां सेनां
विभक्तिं स नरर्षभः ॥ २ ॥ अक्षौहिणीपती राजन् महावीर्य-
पराक्रमः । विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ॥ ३ ॥
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः । विचित्रस्रग्धराः सर्वे
विचित्राम्बरभूषणा ॥ ४ ॥ स्वदेशवेशाभरणा वीराः शतसह-
स्रशः । तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्यथय-
न्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् । अनेर्विश्रामयन् सेनां स
ययौ येन पाण्डवः ॥ ६ ॥ ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महा-
रथम् । उपायान्तमभिदुत्य स्रयमानच्च भारत ॥ ७ ॥ कारया-
मास पूजायं तस्य दुर्योधनः सभाः । रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः
स्रलङ्घिताः ॥ ८ ॥ शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र मात्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयञ्च सत्कृतम् ॥ ९ ॥ कृपाञ्च
विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धनाः । वाप्यश्च विविधाकारा ओद-
नानि गृहाणि च ॥ १० ॥ स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो
यथामरः । दुर्योधनस्य सचिवैर्दशैश्चैव समन्ततः ॥ ११ ॥ आज्ञा-
गाम सभामन्यां देवावसथवच्चसम् । स तत्र विषयैर्युतैः कल्याणै-
रतिमानुषैः ॥ १२ ॥ मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरम् ।
प्रपच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य

पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः । आनीयन्तां सभाकाराः प्रदे-
यार्हा हि मे मताः ॥ १४ ॥ प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनु-
मन्यताम् । दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विजिताः ॥ १५ ॥
संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् । गूढो दुर्योधन-
स्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा मद्रराजश्च ज्ञात्वा यत्नञ्च
तस्य तम् । परिष्वज्याब्रवीत् प्रीत इष्टार्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच । सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीय-
ताम् । सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत् क्रियता-
मिति । कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥

शल्य उवाच । गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ । अहं
गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्
क्षिप्रमेष्टे नराधिप । अवस्थं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥ २१ ॥

दुर्योधन उवाच । क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य
पार्थिव । लब्धधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच । क्षिप्रमेष्ट्यामि भद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।
परिष्वज्य तथान्योऽन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ॥ २३ ॥ स तथा
शल्यमामन्त्र्य पुनरायात् स्वकं पुरम् । शल्यो जगाम कौन्तेया-
नाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥ उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं
प्रविश्य च । पाण्डवानथ तान् सर्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २५ ॥
समेत्य च महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा । पादमर्थ्यञ्च गात्रैव
प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥ ततः कुशलपूर्वं हि मद्रराजोऽरि-
सूदनः । प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥
तथा भीमार्जुनौ कुष्णौ स्वस्तीयौ च यमावुभौ । आसने चोप-
विविशुः शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ २८ ॥ कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते
कुरुनन्दन । अरन्यवासादिष्टग्रासि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥

सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया । आढभिः सह राजेन्द्र
 कृष्णया चानया सह ॥ ३० ॥ अज्ञातवासं घोरञ्च वसता दुष्करं
 कृतम् । दुःखमेव कुतः सौख्यं भट्टराज्यस्य भारत ॥ ३१ ॥
 दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै । अवाप्यसि सुखं
 राजन् हत्वा शत्रून् परन्तप ॥ ३२ ॥ विदितं ते महाराज लोक-
 तन्त्रं नराधिप । तस्मात्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥
 राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत । दाने तपसि सत्ये
 च भव तात युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च
 युधिष्ठिर । अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥
 ऋदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः । धर्मास्ते विदिता
 राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ स वै जगदिदं तात
 विदितं ते परन्तप । दिष्ट्या कृच्छमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ
 ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सद्धानुगम् । निस्तीक्ष्णं
 दुष्करं राजंस्त्वं धर्मनिचयं प्रभो ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
 तच्च श्रुत्वा श्रुतं सर्वं वरदानञ्च भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुकृतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥ एकं लिच्छामि
 भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते । राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम
 ॥ ४१ ॥ मम त्वेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते । भवानिह
 महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते
 द्वैरथे राजसत्तम । कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः
 ॥ ४३ ॥ तत्र पाण्ड्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि । तेजो-
 बधश्च ते कार्यः सौतेरसज्जयावहः । अकर्तव्यमपि ह्येतत् कर्तु-
 मर्हसि मातुल ॥ ४४ ॥

शल्य उवाच । शृणु पाण्डव भद्रं ते बहूव्रीषि दुरात्मनः ।

तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ ४५ ॥ अहं तस्य भवि-
 ष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् । वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स
 हि मन्यते ॥ ४६ ॥ तस्याहं कुरुगार्ह्यं प्रतीपमहितं वचः । ध्रुवं
 सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ४७ ॥ यथा स हृतदर्पश्च
 हृततेजाश्च पाण्डव । भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
 ॥ ४८ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा तात त्वमात्य माम् । यच्चान्य-
 दपि श्रच्छामि तत् करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ४९ ॥ यद्यद्दुःखं त्वया
 प्राप्तं द्यूते वै कृष्णाय सह । परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि
 वै ॥ ५० ॥ जटासुरात् परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते । द्रौपद्या-
 धिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ५१ ॥ सर्वं दुःखमिदं वीर
 सुखोदकं भविष्यति । नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः
 ॥ ५२ ॥ दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर । देवैरपि
 हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५३ ॥ इन्द्रेण श्रूयते राजन्
 सभार्येण महात्मना । अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि श्रुत्यवाक्ये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
 दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

श्रुत्य उवाच । शृणु राजन् पुरावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
 सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २ ॥ त्वष्टा प्रजापति-
 र्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्रं वै विश्विरसमिन्द्रद्रोहात्
 किलासृजत् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रं स प्राथयत् स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
 तैस्त्रिभिर्वदनेर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४ ॥ वेदानेकेन सो-
 ऽधीते सुराभेकेन चापिवत् । एकेन च दिशः सर्वाः पिवन्निव

निरीक्षते ॥ ५ ॥ स तपस्वी सुदुर्दान्तो धर्मं तपसि चोद्यतः । तप-
स्तस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं
सत्यं चामिततेजसः । विष्ठादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति
॥ ७ ॥ कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्न ह तपः । विवर्द्धमान-
स्त्रिगिराः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८ ॥ इति सञ्चिन्त्य बह्वधा
बुद्धिमान् भरतर्षभ । आज्ञापयत् सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने
॥ ९ ॥ यथा स सज्जेत्त्रिगिराः कामं भोगेषु वै भृशम् । क्षिप्रं
कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा विरम् ॥ १० ॥ शृङ्गारवेशाः
सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः । हावभावसमायुक्ताः सर्वाः
सौन्दर्यशोभिताः ॥ ११ ॥ प्रलोभयत भद्रं वः श्रमयध्वं भयं मम ।
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः । भयं तन्मे महा-
घोरं क्षिप्रं नाशयतावलाः ॥ १२ ॥

अप्सरस जचुः । तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावापस्यसि भयं तस्मादलनिस्तदन ॥ १३ ॥ निर्द्वन्द्वनिव
चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः । तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः
संहिता वयम् । यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुञ्च ते भयम् ॥ १४ ॥

शल्य उवाच । इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिगिरसोऽन्ति-
कम् । तत्र ता विविधैर्हार्तिर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ १५ ॥ नित्यं
सन्दर्शयामासुस्तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् । नाभ्यगच्छत् प्रहर्षन्ताः स
पश्यन् सुमहातपाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागर-
सन्निभः । तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुरः शक्रमुपस्थिताः ॥ १७ ॥
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् । न स शक्यः सुदुर्द्धर्षो
धैर्याञ्जलयितुं प्रभो ॥ १८ ॥ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां
तदनन्तरम् । सम्पूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥ १९ ॥
चिन्तयामास तस्यैव बधोपायं युधिष्ठिर । स तूष्णीं चिन्तयन्
वीरो देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥ विनिश्चितमतिर्द्धीमान् वधे

त्रिगिरसोऽभवत् । वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति
 ॥ २१ ॥ शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा । आस्त्र-
 बुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं बध्ने दृढाम् ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानर-
 निभं घोररूपं भयावहम् । सुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिगिरसं
 प्रति ॥ २३ ॥ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः । पर्वतस्येव
 शिखरं प्रणुनं मेदिनीतले ॥ २४ ॥ तन्तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयान-
 मवल्लोपमम् । न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥
 हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते । घातितस्य शिरां-
 स्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ॥ २६ ॥ ततोऽतिभीतो रूपात्तु
 शक्र आस्ते विचारयन् । अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय
 वर्द्धकिः ॥ २७ ॥ तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।
 स भीतस्तत्र तच्चाणं घटनानं शचीपतिः ॥ २८ ॥ अपश्यद्ब्रवी-
 चैनं सत्वरं पाकशासनः । क्षिप्रं क्षिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं
 मम ॥ २९ ॥

तक्षोवाच । महास्कन्धो भृशं क्षेप परशुर्न भविष्यति । कर्तुं
 श्वाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । माभैस्त्वं शीघ्रमेतवै कुरुष्व वचनं मम । मत्-
 प्रसादाद्भि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३१ ॥

तक्षोवाच । कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै । एत-
 दिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो देवराजस्तच्चन्विदितमस्तु ते ।
 कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तच्चन्मा त्वं विचारय ॥ ३३ ॥

तक्षोवाच । क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा । ऋषि-
 पुत्रमिमं हत्वा ब्रह्माहत्याभयं न ते ॥ ३४ ॥

शक्र उवाच । पश्चादहं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
 शत्रुरेष महावीर्यी वज्रेण निहतो मया ॥ ३५ ॥ अद्यापि चाह-

सुहृन्स्तच्चनस्मादिभेमि वै । क्षिप्रं हिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनु-
ग्रहं तव ॥ ३३ ॥ शिरः पयोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तच्च न क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३७ ॥

शल्य उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु तच्चा स महेन्द्रवचनात्तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३८ ॥ निवृत्तेषु
ततस्तेषु निष्कामन्नण्डजास्त्वथ । कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कल-
विङ्गाश्च सर्वशः ॥ ३९ ॥ येन वेदानधीते स्म पिवते सोममेव च ।
तस्मादुवक्तादिनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वा
दिशो राजन् पिवन्निव निरीक्षते । तस्मादुक्तादिनिष्पेतुस्तित्तिरा-
स्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापन्तु तस्यासीदक्तं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्गाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ ततस्तेषु निवृ-
त्तेषु विज्जरो मधवानथ । जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तच्चापि स्वर्गहान्
ययौ ॥ ४३ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा । तृष्टा
प्रजापतिः शुक्ला शक्रेणाय हतं सुतम् । क्रोधसंरक्तनयन इदं
वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

तृष्टोवाच । तप्यमानं तपो नित्यं चान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
विनापराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥ तस्माच्छक्रविना-
शाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् । लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च
बलं महत् ॥ ४६ ॥ स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ।
उपसृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ॥ ४७ ॥ अग्नौ हुत्वा
समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह । इन्द्रशत्रो विवर्द्धेत् प्रभावात्तपसो
मम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्द्धेत् दिवं स्तब्ध्या सूर्यैश्चानरोपमः । कं
करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ॥ ४९ ॥ शक्रं जहौति
चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयो-
र्महत् ॥ ५० ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम । ततो
जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ॥ ५१ ॥ अपावृत्त्याक्षिपदक्ते

शक्रं कोपसमन्वितः । अस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवे-
 श्वराः ॥ ५२ ॥ असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ।
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ॥ ५३ ॥ स्वान्यङ्गा-
 न्यभिसङ्क्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रभृति लोकस्य
 जृम्भिका प्राणसञ्चिता ॥ ५४ ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा
 विनिःसृतम् । ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ॥ ५५ ॥
 संरथ्योस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो
 बलसमन्वितः ॥ ५६ ॥ लघुस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रे न्यवर्त्तत ।
 निवृत्ते च तदा देवा विष्वाद्मगमन् परम् ॥ ५७ ॥ समेत्य सह
 शक्रेण लघुस्तेजोविमोहिताः । अमन्ययन्त ते सर्वे मुनिभिः सह
 भारत ॥ ५८ ॥ किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः ।
 जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् । उपविष्टा मन्दराग्रे
 सर्वे वृत्रबधेप्सवः ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि वृत्रवासवयुद्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् । न
 ह्यस्य सदृशं किञ्चित् प्रतीघाताय यद्भवेत् ॥ १ ॥ समर्थो ह्यभवं
 पूर्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतम् । कथं नु कुर्यां भद्रं वो दुर्द्धरैः स
 हि मे मतः ॥ २ ॥ तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
 असेत्तिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३ ॥ तस्माद्दिनिश्चयमिमं
 शृणुष्वं त्रिदिवौकसः । विष्णोः ह्ययमुपागम्य समेत्य च महा-
 त्मना । तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामी बधोपायं दुरात्मनः ॥ ४ ॥

शल्य उवाच । एवमुक्ते मधवता देवाः सर्पिगणास्तदा ।
 अरण्यां अरण्यं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५ ॥ जचुश्च सर्व-

देवेभ्यं विष्णुं वृत्रभयाद्दिताः । वयो लोकास्त्वया क्रान्तास्त्रिभि-
र्विक्रमणैः पुरा ॥ ६ ॥ अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्धा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७ ॥ त्वं प्रभुः सर्व-
देवानां त्वया सर्वमिदं ततम् । त्वं हि देवो महादेवः सर्वलोक-
नमस्कृतः ॥ ८ ॥ गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम । जग-
द्ग्राप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९ ॥

विष्णुरुवाच । अवश्वं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० ॥ गच्छध्वं सधिं
गन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपपट्टक् । साम तस्य प्रयुज्जध्वं तत एनं
विजेष्यथ ॥ ११ ॥ भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यन्यायुधोत्तमे ॥ १२ ॥ गच्छध्वमृषिभिः
सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत
मा चिरम् ॥ १३ ॥

शत्रु उवाच । एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा । ययुः
समेत्य संहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४ ॥ समीपमेत्य च
तदा सर्व एव महौजसः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो
दृश ॥ १५ ॥ असन्तमिव लोकांस्त्रीन सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
दृष्टुं ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६ ॥ ऋषयोऽथ
ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः । व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव
दुर्जय ॥ १७ ॥ न च शक्तोऽपि निर्जितुं वासवं बलिनाम्बर ।
युध्यतोऽपि वा कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८ ॥ पीडयन्ते च
प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण
सह नित्यदा ॥ १९ ॥ अवाप्त्यसि सुखं तच्च शक्रलोकांश्च शश्व-
तान् । ऋषिवाक्यं निश्चम्याथ वृत्रः स तु महाबलः ॥ २० ॥
उवाच तानृषीन् सर्वान् प्रणम्य शिरसासुरः । सर्वं यूयं महा-
भागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ॥ २१ ॥ यद्ब्रूथ तच्छ्रुतं सर्वं ममापि

शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि हयोर्देवाः सखां वै भविता कथम् ॥ २२ ॥

ऋषय ऊचुः । सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं ततः परम्भविता
भव्यमेव । नातिक्रमेत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सतां सङ्गतं
लिप्सितव्यम् ॥ २३ ॥ दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चायं
ह्यथक्च्छ्रेषु धीरः । महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं
न जिघांसेत धीरः ॥ २४ ॥ इन्द्रः सतां सम्मतश्च निवासश्च महा-
त्मनाम् । सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मवित् सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २५ ॥
तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ
मा तेऽभूद्वुद्धिरन्यथा ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥ ब्रवीमि यदहं
देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि । ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां दिज-
र्षभाः ॥ २८ ॥ न शुष्केण न चार्द्धेण नाश्रमना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निश्वि ॥ २९ ॥ बध्यो
भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण
सह नित्यदा ॥ ३० ॥ बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ । एवं
वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१ ॥ युक्तं सदाभव-
चापि शक्रो हर्षसमन्वितः । वृत्रस्य बधसंयुक्तानुपायाननुचिन्त-
यन् ॥ ३२ ॥ छिद्रान्वेषी समुद्दिग्गः सदा वसति दिवराट् । स
कदाचित् समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ॥ ३३ ॥ सन्ध्याकाल उपा-
वृत्ते मुहूर्त्ते चातिदारुणे । ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महा-
त्मनः ॥ ३४ ॥ सन्धेयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च । वृत्र-
श्चावश्यबध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३५ ॥ वृत्रं यदि न हन्म्यस्य
वञ्चयित्वा महासुरम् । महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भवि-
ष्यति ॥ ३६ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुत्सरन् । अथ

फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ नायं शुष्को न
 चार्द्रोऽयं न च अस्त्रमिदं तथा । एनं क्षीप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव
 नश्मिष्यति ॥ ३८ ॥ सवज्जमय फेनं क्षिप्रं तं वृत्रे निःसृष्टवान् ।
 प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनामयत् ॥ ३९ ॥ निहते तु
 ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् । प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च
 जहृषुस्तदा ॥ ४० ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्निविधैः स्तवैः ॥ ४१ ॥ नमस्कृतः सर्व-
 भूतैः सर्वभूतान्यसान्नुयत् । हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवः सह
 दैवतैः ॥ ४२ ॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् । ततो
 हते महावीर्यं वृत्रे देवभयङ्करे ॥ ४३ ॥ अनृतेनाभिभूतोऽभू-
 च्छक्रः परमदुर्मनाः । त्रैलोक्याभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४४ ॥
 सोऽन्तर्मायित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । न प्राज्ञायत देवेन्द्र-
 स्वभिभूतः स्वकल्मषैः ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टसान्
 दूवोरगः । ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४६ ॥ भूमिः
 प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना । विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः
 सरांस्यनुदकानि च ॥ ४७ ॥ सङ्क्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतो-
 ऽभवत् । देवाश्चापि भृशं तस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४८ ॥
 अराजकं जगत् सर्वमभिभूतमुपद्रवैः । ततो भीताभवन् देवाः को
 नो राजा भवेदिति ॥ ४९ ॥ दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविना-
 कृताः । न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिम् ॥ ५० ॥

दूति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि वृत्रवधे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शब्द उवाच । ऋषयोऽथाब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।
 अयं वै नङ्गपः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १ ॥ तेजस्वी च

यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा । ते गत्वा तन्ब्रुवन् सर्वे राजा
 नो भव पार्थिव ॥ २ ॥ स तानुवाच नङ्गुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
 पितृभिः सहितान् राजान् परीप्सन् हितमात्मनः ॥ ३ ॥ दुर्ब-
 लोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने । बलवान् जायते राजा
 बलं शक्ते हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तमब्रुवन् पुनः सर्वे देवा ऋषि-
 पुरोगमाः । अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिपिष्टपे ॥ ५ ॥
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः । अभिषिच्यस्व राजेन्द्र
 भव राजा त्रिपिष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां
 तथा । पितृगन्धर्वभूतानां चंचुर्विषयवर्तिनाम् ॥ ७ ॥ तेज
 आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि । धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्व-
 लोकाधिपो भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपयस्व त्रिपि-
 ष्टपे । अभ्यषिच्यत राजेन्द्र ततो राजा त्रिपिष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मं
 पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् । सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य
 राज्यं त्रिपिष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा सम-
 पद्यत । देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे
 हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते । सद्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु
 सरित्सु च ॥ १२ ॥ अप्सरराभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
 नङ्गुषो देवराजोऽथ क्रीडन् बह्वविधं तदा ॥ १३ ॥ शृणुन् दिव्या
 बह्वविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः । वादित्राणि च सर्वाणि गीतञ्च
 मधुरस्वनम् ॥ १४ ॥ विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 ऋतवः षट् च देवेन्द्रं मूर्तिमन्ता उपस्थिताः ॥ १५ ॥ मासतः
 सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखगीतलः । एवञ्च क्रीडतस्तस्य नङ्गुषस्य
 दुरात्मनः ॥ १६ ॥ सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ।
 स तां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् सभासदः ॥ १७ ॥ इन्द्रस्य
 महिषी देवी कंक्षाम्नां नोपतिष्ठति । अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां
 लोकानाञ्च तथेश्वरः ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मद्यं क्षिप्रमेव

निवेशनम् । तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवो ब्रह्मन्मत्सुवाच ह ॥ १८ ॥
 रक्ष मां नङ्गपादुब्रह्मंस्त्वानस्मि शरणं गता । सर्वलक्षणसम्पन्नां
 ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयितामत्यन्तसुख-
 भागिनौम् । अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१ ॥
 उक्तवानसि मां पूर्वसूतां तां कुरु वै गिरम् । नोक्तपूर्वञ्च भगवन्
 वृथा ते किञ्चिदौश्वर ॥ २२ ॥ तस्माद्वितत् भवेत् सत्यं त्वयोक्तां
 हिजसत्तम । ब्रह्मसतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥ २३ ॥
 यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् । द्रष्टव्यं देवराजान-
 यिन्द्रं प्रौघमिहागतम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यञ्च नङ्गपात् सत्यमेतद्-
 प्रवीमि ते । समानविधौ शक्रेण नचिराङ्गवतीमहम् ॥ २४ ॥
 अथ शुश्राव नङ्गपः शक्राणीं शरणं गताम् । ब्रह्मसतेरङ्गिरस-
 शुक्रोऽथ स नृपस्तदा ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि ब्रह्माणोभयै

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ उवाच । क्रुद्धं तु नङ्गपं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः ।
 अभ्रुवन् देवराजानं नङ्गपं घोरदर्शनम् ॥ १ ॥ देवराज जहि
 क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगदिभ्यो । तस्तं सासुरगन्धर्वं सकिन्नरमहो-
 रगम् ॥ २ ॥ जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवदिधाः ।
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्तय मनः
 पापात् परदाराभिमर्षणात् । देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण
 गच्छ ॥ ४ ॥ एवमुक्ता न जग्राह तद्वचः काममोहितः । अथ
 देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिप ॥ ५ ॥ अहत्या धर्षिता पूर्व-
 ऋषिपत्नी यर्गास्वनी । जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवा-
 रितः ॥ ६ ॥ बहूनि च नृपंसासि कृतानीन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्या

एषुपधाथैव स वः किं न निवारितः ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु देवी
माभेतदस्या हितं परम् । युष्माकञ्च सदा देवाः शिवमेवं भवि-
ष्यति ॥ ८ ॥

देवा जघुः । इन्द्राणीमानयिष्यामि यथेच्छसि दिवस्यते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९ ॥

अथ उवाच । इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्वृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १० ॥ जानीमः शरणं
प्राप्तमिन्द्राणीं तव वेषमनि । दत्ताभयाञ्च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षि-
सत्तम ॥ ११ ॥ ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते । प्रसा-
दयन्ति चेन्द्राणी नङ्गप्राय प्रदीयताम् ॥ १२ ॥ इन्द्रादिभिश्चो ऽदतो
देवराजो महाद्युतिः । वृणोत्विमं वरा रोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी
॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सखनम् । उवाच
रुदतो दीना वृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥ नाहमिच्छामि नङ्गप-
रतिं देवर्षिसत्तम । शरणागतास्त्रि ते ब्रह्मंस्त्रायस्व महती
भयात् ॥ १५ ॥

वृहस्पतिरुवाच । शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम निश्चयः ।
धर्मज्ञां सत्यशीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६ ॥ नाकार्यं कर्तुं
मिच्छामि ब्राह्मणः सन् विशेषतः । श्रुतधर्मा सत्यशीलो जातः
धर्मानुशासनम् ॥ १७ ॥ नाहमेतत् कारिष्यामि गच्छध्वं वै सुरो-
त्तमाः । अस्मिंश्चार्थं पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥ त-
स्य बीजं रोहति बीजकाले न तस्य वर्षं वर्षं प्रति वर्षकाले । भीतं
प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥
मोक्षमर्थं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गालोकाद्भ्रूयति नष्टचेष्टः । भी-
तं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २० ॥
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवादं पितरोऽस्य कुर्वते
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सिन्धो देवाः महारथस्य वज्रम् ॥ २१ ॥

एतदेव विजानन् वै न दास्यामि शचीमिमाम् । इन्द्राणीं विश्रुतां
लोके शक्रस्य नहिषीं प्रियाम् ॥ २२ ॥ अस्या हितं भवेद्यश्च मम
चापि हितं भवेत् । क्रियतां तत् सुरश्रेष्ठ न हि दास्याम्यहं
शचीम् ॥ २२ ॥

शल्य उवाच । अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाद्भरिहं वचः ।
कथं सुनीतं नु भवेन्नान्वतस्व बृहस्पते ॥ २४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । नङ्गपं याचतां देवी किञ्चित् कालान्तरं
शुभा । इन्द्राणी हितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ वज्र-
विद्युः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति । गर्वितो बलवांश्चापि
नङ्गप्रो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाब्रुवन् ।
ब्रह्मान् साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ २७ ॥ एवमेत-
द्विश्रेष्ठ देवी चैयं प्रसाद्यताम् । ततः समस्ता इन्द्राणीं देवा-
श्चान्निपुरोगमाः । जचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ ॥

देवा जचुः । तया जगद्दिहं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् । एक-
पद्मसि सत्या च गच्छस्व नङ्गपं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वामभि-
कामश्च विनम्रिष्यति पापकृत् । नङ्गप्रो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्य्यमवा-
प्स्यति ॥ ३० ॥ एवं विनिस्रयं कृत्वा इन्द्राणी कार्य्यसिद्धये ।
आभ्यगच्छत सत्रीङ्गा नङ्गपं घोरजर्षनम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा तां नङ्गप्र-
श्चापि बधिरूपसमन्विताम् । समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहत-
चेतनः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीकालयाचने

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शब्द उवाच । अथ तानब्रवीदृष्ट्वा नङ्गो देवराट् तथा ।
 त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां
 वरारोहे पतिले वरवर्णिनि । एवमुक्ता तु सा देवी नङ्गपिण
 पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रावेपत भयोहिम्ना प्रवाते कदली यथा । प्रणम्य
 सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच
 नङ्गं घोरदर्शनम् । कालमिच्छामहं त्वत्तु त्वत्तः कञ्चित् सुरे-
 श्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः ।
 तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वासुप-
 स्थस्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्तः स इन्द्राण्णा नङ्गः
 प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥

नङ्ग उवाच । एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषषि ।
 ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ७ ॥ नङ्गपिण विष्टथा
 च निश्चक्राम ततः शुभा । वृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम तश-
 स्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाम्निपुरोगमाः ।
 चिन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवेन सङ्गम्य
 विष्णुना प्रभविष्णुना । ऊचुर्द्यै न समुहिम्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः
 ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः । गतिश्च नस्त्वं
 देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णु-
 त्सुपजन्मिवान् । त्वहीर्यनिहतं बिभ्रे वासवो नुह्यहत्यया ॥ १२ ॥
 वृतः सुरगणयेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
 देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि
 वज्रिणम् । पुण्येन हयमेधेन मामिद्धा पाकशासनः ॥ १४ ॥
 पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः । दुष्कर्मभिश्च नङ्गो नाशं
 चाप्स्यति दुर्मतिः ॥ १५ ॥ कञ्चित् कालमिमं देवा मर्षयन्मत्त-
 न्द्रिताः । श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं ताममृतोपमाम् ॥ १६ ॥
 ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्याया महर्षिभिः यत्र शक्रो भवति

हिमस्तं दिशमुपचक्रमुः ॥ १३ ॥ तत्राश्वमेधः सुमहान्नहेन्द्रस्य
महात्मनः । ववृते पावनाब्धं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १७ ॥ विभज्य
ब्रह्महत्यान्तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव
युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ स विभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरो धूतपाप्मा च बासवोऽभवदात्मवान् ॥ १९ ॥ अकम्पन्तद्गणं
स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिसूदनः । तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुः-
सहम् ॥ २० ॥ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत । अदृश्यः
सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २१ ॥ प्रनष्टे तु ततः शक्रे
शची शोकसमन्विता । हा शक्नोति तदा देवी विललाप सुदुः-
खिता ॥ २२ ॥ यदि दत्तं यदि हृतं गुरवस्तोषिता यदि । एक-
भक्तं त्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २३ ॥ पुण्यां चेमामह
दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे । देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे
मनोरथः ॥ २४ ॥ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्मा सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २५ ॥ यत्रास्ते देव-
राजोसौ तं दिशं दर्शयस्व मे । इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन
दृश्यताम् ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि उपश्रुतियाचने
हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शल्य उवाच । अथैनानां कूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १ ॥ इन्द्राणी संप्र-
हृष्टात्मा सम्पूज्यैनामथाब्रवीत् । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं
ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥

उपश्रुतिस्त्वाच । उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शने चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ॥ ३ ॥ पतिव्रता च युक्ता

च यमेन निचमेन च । दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं हवनिस्सूदनम् ॥ ५ ॥
 क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रव्यसे सुरसत्तमम् । ततस्तां
 प्रहितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ॥ ५ ॥ देवारण्यान्यति-
 क्रम्य पर्वतांश्च वह्नंस्ततः । हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्व-
 भागम् ॥ ६ ॥ समुद्रञ्च समासाद्य वज्रयोजनविस्तृतम् । आस-
 साद् महाद्वीपं नानादुमलतावृतम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरो दिव्यं
 शुभं शकुनिभिर्घृतम् । शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम्
 ॥ ८ ॥ तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत । षट्पदैरुप-
 गोतानि प्रफुल्लामि सहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी
 सहती शुभा । गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन सहता वृता ॥ १० ॥
 पद्मस्य भित्त्वा नालञ्च विवेश सहिता तथा । विसतन्तुप्रदिष्टञ्च
 तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं
 प्रभुम् । सूक्ष्मरूपधरा देवी वभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥ इन्द्रं
 दुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः । स्तूयमानस्ततो देवः शची-
 माह पुरन्दरः ॥ १३ ॥ किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं
 लहम् । ततः सा कथयामास नङ्गपत्य विचेष्टितम् ॥ १४ ॥ इन्द्रं
 त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्य्यसमन्वितः । दर्पाविष्टश्च दुष्टात्सा मामु-
 वाच शतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेति स क्रूरः कालञ्च कृतघान्धम ।
 यदि न त्रास्यसि विभो कारिष्यति स मां वधि ॥ १६ ॥ एतेन चाहं
 सम्प्राप्ता नूनं शक्र तवान्तिकम् । जहि रौद्रं महाबाहो नङ्गपं
 पापनिश्चयम् ॥ १७ ॥ प्रकाशयामास नानादुमलतावृतम् ।
 तेजः समापुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीन्द्रस्तवे

तयोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रुत्य उवाच । एवमुक्तः स भगवान् श्रुत्वा तां पुनरब्रवीत् ।
 विक्रमस्य न कालोऽयं नङ्गप्रो बलवत्तरः ॥ १ ॥ विवाहितश्च
 ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भाविनि । नीतिमत्र विधास्यामि देवि त्वां
 कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥ गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
 गत्वा नङ्गप्रमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन दिव्येन
 मामुपैहि जगत्पते । एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं बह
 ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा । एवमस्त्व
 त्यथोक्ते तु जगाम नङ्गप्रं प्रति ॥ ५ ॥ नङ्गप्रस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो
 वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोहे दिङ्करोमि शुचिस्मिते ॥ ६ ॥
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि । तव कल्याणि
 यत् कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च ब्रीडा त्वया कार्या
 सुश्रोणि मयि विश्वसेः । सत्येन वै शप्ते देवि करिष्ये वचनं तव ॥ ८ ॥
 इन्द्राण्युवाच । यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९ ॥ कार्यञ्च यदि मे
 यत्तद्देवराजावधारय । ब्रूयामि यदि मे राजत् प्रियमेतत्
 करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ।
 इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ॥ ११ ॥ इच्छा-
 श्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप । यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासु-
 राणां न रक्षसाम् ॥ १२ ॥ बहन्तु त्वां महाभागा ऋषयः सङ्गता
 विभो । सर्वे शिविकया राजन्नेतद्दि मम रोचते ॥ १३ ॥ नासु-
 रेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि । सर्वेषां तेज आदत्ते स्तेन
 वीर्येण दर्शनात् । न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्य-
 बान् ॥ १४ ॥

श्रुत्य उवाच । एवमुक्तन्तु नङ्गप्रः प्राहृत्यत तदा किल ।
 उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

नङ्गप्र उवाच । अपूर्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि । दृष्टं

मे क्वचितं देवि त्वद्गोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न ह्यल्पवीर्यो भवति
 यो वाहान् कुरुते मुनीन् । अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्-
 प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन् स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य
 पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते । चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य
 तेजो हराम्यहम् ॥ १९ ॥ तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न
 संशयः । सप्तर्षयो मां बध्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा पश्य माहा-
 त्म्यमस्माकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ॥ २० ॥

अथ उवाच । एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्ृज्य च वराननाम् ।
 विमाने योजयित्वा स ऋषिर्नियममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मण्यो
 बलोपेतो मत्तो मदबलेन च । कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास
 तानृषीन् ॥ २२ ॥ नङ्गुषेण विस्ृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ।
 समयोऽल्पावशेषो मे नङ्गुषेणेह य इतः ॥ २३ ॥ अक्रं मृगय
 शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे इवाम् । वादमित्येव भगवान् बृह-
 स्पतिरुवाच ताम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नङ्गुषाद्दुष्टचेतसः ।
 न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एव नराधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो
 महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे । इष्टिञ्चाहं करिष्यामि विनाशा-
 यास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ अक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु
 ते । ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृह-
 स्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये । हुताग्निं सोऽब्रवीद्राजन् अक्र-
 मन्विध्यतामिति ॥ २८ ॥ तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुता-
 यनः । स्त्रीविशमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ स दिशः
 प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च । पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च विचित्राथ
 मनोगतिः । निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागतम् ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच । बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ।
 आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ३१ ॥ न मे तत्र

गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश्व
महाद्यते ॥ ३२ ॥

अस्मिन्वाच । नापः प्रवेष्टुं श्रद्ध्यानि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्यते ॥ ३३ ॥ अद्भ्यो-
ऽग्निर्ब्रह्मतः चतमश्शनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वद्वगन्तेजः स्वासु
थोनिषु शम्यति ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यात्मिसंवादे
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । त्वमग्ने सर्वदेवानां सुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाद्भरेकं
कवयस्त्वामाद्भस्त्रिविधं पुनः । त्वया त्यक्तां जगच्चेदं सद्यो नश्ये-
द्भुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च श्राद्धतीम् ॥ ३ ॥ त्वमेवान्ने
हव्यबाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सर्वे त्वामेव यज्ञैश्च पर-
माध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्टा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यबाह प्राप्ते काले पचसि
पुनः समिदः । त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः
प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनोषिणः । वहन्ति
सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वय्यापो निहिताः
सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् । न तेऽस्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु
पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विश्व स्वापोऽविशङ्कतः । अहं
त्वां बर्हयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्य-
वाट् स भगवान् कविरुत्तमः । बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्य-
मुत्तमम् । दर्शयिष्यामि ते अक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥

अथ उवाच । प्रविश्यापस्ततो वक्त्रिः ससमुद्राः सपल्लवाः ।

आजगाम सरस्तश्च गूढो यत्र अतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्राणि
 पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ । अन्वपश्यत् स देवेन्द्रं विसमध्यगतं
 तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतिम् । अणु-
 मात्रेण वपुषा पद्मतन्त्राश्रितं प्रभुम् ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः
 सहितोऽथ बृहस्पतिः । पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम्
 ॥ १३ ॥ महासुरो हतः अक्र नमुचिर्हाराणस्त्वया । अम्बरश्च
 बलस्यैव तयोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ अतक्रतो विवर्द्धस्व सर्वान्
 अवृन्निस्सूदय । उत्तिष्ठ अक्र सम्पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो । अपां फेनं
 समासाद्य विष्णुतेजोऽतिवृद्धितम् । त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देव-
 राज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु अरण्य ईड्यस्त्वया समं
 विद्यते नेह भूतम् । त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि अक्र त्वं देवानां
 महिमानं चक्र्य ॥ १७ ॥ पाहि सर्वान् सलोकांश्च महेन्द्र बल-
 माप्नुहि । एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्द्धत ग्रनैः ग्रनैः ॥ १८ ॥ स्वयैव
 वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः । अब्रवीच्च गुरुं देवी बृहस्पति-
 मवस्थितम् ॥ १९ ॥ किं कार्थ्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः
 वृत्रश्च सुमहाकायो धी वै लोक्काननाशयत् ॥ २० ॥

बृहस्पतिस्त्वाच । नङ्गुषो मानुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
 देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्जो वाधते मृगम् ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । कथञ्च नङ्गुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
 तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिस्त्वाच । देवा भीताः अक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं
 महर्देन्द्रं पदं तत् । तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्वमुख्याश्च
 समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ गत्वा ब्रुवन् नङ्गुषं तत्र अक्र त्वं नो राजा भव
 भुवनस्य गोप्ता । तानब्रवीन्नङ्गुषो नास्मि अक्त आप्यायध्यं तपसा
 तेजसा नाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तेर्वर्द्धितश्चापि देवैराजाभवन्नङ्गुषो

घोरवीर्यं । त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन् कृत्वा वाहान्
वाति लोकान् दुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा-
तृं पश्येन्नङ्गं कदाचित् । देवाश्च सर्वे नङ्गं भृशान्तां न पश्यन्ते
गूढरूपपाशरन्तः ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । एवं वदत्यङ्घ्रिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपालः
कुवेरः । वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवाश्च सोमो वरुणश्चाजगाम
॥ २७ ॥ ते वै समागम्य महेन्द्रमूर्चार्द्धिष्टा त्वाष्ट्रो निहतश्चैव
क्षत्रः । दिष्टा च त्वां कुशलिनमस्ततश्च पश्यामो वै निहतारिश्च
शक्र ॥ २८ ॥ स तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीत-
मना हहेन्द्रः । उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः सञ्चोदयिष्यन्नङ्ग-
स्यान्तरेण ॥ २९ ॥ राजा देवानां नङ्गो घोररूपस्तत्र मर्त्यं
दीयतां मे भवद्भिः । ते चाब्रुवन्नङ्गो घोररूपो दृष्टोविषस्तस्य
विभीम देव ॥ ३० ॥ त्वं चेद्राजानं नङ्गं पराजयेस्ततो वयं
भागमर्हामि शक्र । इन्द्रोऽब्रवीद्धवतु भवानपाम्पतिर्धनः कुवेरश्च
मयाभिषेकम् ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्नुवन्तुद्य सदैव दैवतैरिषुं जयामो
नङ्गं घोरदृष्टिम् । ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मर्त्यां
भवत्सङ्घं करिष्ये ॥ ३२ ॥ तं प्राह शक्रो भविताग्रे तवापि
चैन्द्रान्नरो वै भाग एको महाशक्रतौ ।

शल्य उवाच । एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुवेरं सर्वयक्षाणां धनानाञ्च प्रभुं तथा ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं पितृ-
णाञ्च वरुणाप्यपां तथा । आधिपत्यं ददौ शक्रः सञ्चिन्त्य वरद-
स्तथा ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रवरुणादिसंवादे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ उवाच । अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नङ्गप्रस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वी तत्र भग-
वानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत । सोऽब्रवोदच्च देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वद्धते
भवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाशिनं त्वासासुरवधेन च । दिष्ट्या च
नङ्गप्रो भण्टो देवराजात् पुरन्दर । दिष्ट्या हतारिं पश्यामि
भवन्तं वलसूदन ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच । स्वागतं ते महर्षेस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पादयनाचमनीयस्य गान्धर्व्यं च प्रतीच्छे मे ॥ ४ ॥

अथ उवाच । पूजितं वोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् । पथ्य-
पृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५ ॥ एतदिच्छामि भगवन्
कथ्यमानं हिजोत्तम । परिभण्टः कथं स्वर्गान्निहुषः पापनिश्चयः ॥ ६ ॥

अगस्त्य उवाच । शृणु शक्रप्रियं वाक्यं यथा राजा दुरा-
त्मवान् । स्वर्गाद्भृष्टो दुराचरो नङ्गप्रो वलदर्पितः ॥ ७ ॥ अमा-
र्त्ताश्च वहन्तस्तं नङ्गप्रं पापकारिणम् । देवर्षयो महाभागास्तथा
ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ नङ्गप्रं देव संश्रयं जयतां वर । य
इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥ ९ ॥ एते प्रमाणं
भवत उताहो नैति वासव । नहुषो नैति तानाह तमसा मूढ-
चेतनः ॥ १० ॥

ऋषय ऊचुः । अधर्मं संप्रवृत्तस्त्वन्यमं न प्रतिपद्यसे । प्रमाण-
मेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥

अगस्त्य उवाच । ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामसृग्मूर्खं पादिनाधर्मयोजितः ॥ १२ ॥ तेनाभूदत-
तेजास निःश्रीकश्च महीपतिः । ततस्तं सहस्राविगमवोचं भय-
पीडितम् ॥ १३ ॥ यस्मात् पूर्वं कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्खं स्पृष्टुः पदा ॥ १४ ॥ यच्चापि ल-
भ्योऽभूद् ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् । बाह्यान् कुला बाह्वयसि

तेन स्वर्गाद्विप्रभः ॥ १५ ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो मही-
तलम् । दम्भवर्षसहस्राणि सर्पस्त्रपधरो महान् ॥ १६ ॥ विच-
रिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि । एवं भ्रष्टो दुरात्मा स
देवराज्यादरिन्दम ॥ १७ ॥ दिष्ट्या वद्धमहे शक्र हतो ब्राह्मण-
कण्टकः । त्रिपिष्टपं प्रपद्यस्व पाप्मि लोकांश्च शचीपते । जिते-
न्दियो जितामित्रस्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १८ ॥

शत्रु उवाच । ततो देवा भूयं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १९ ॥ गन्धर्वा देव-
कन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः । सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च
विश्राम्यते ॥ २० ॥ उपागम्याब्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वद्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नङ्गः पापो दिष्ट्यागस्तेन धीमता । दिष्ट्या पापसना-
चारः कृतः सर्वो महीतले ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि नङ्गप्रभञ्जे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शत्रु उवाच । ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
पिरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्ष्मणैर्युतम् ॥ १ ॥ पावकः सुमहा-
तेजा महर्षिश्च बृहत्सतिः । यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः
॥ २ ॥ सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिस्तृदनः । गन्धर्वैरप्सरसा-
भिर्यथातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३ ॥ स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः
शतक्रतुः । मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत । वरञ्च प्रददौ तस्मै अथ-
र्वाङ्गिरसे तदा ॥ ५ ॥ अथर्वाङ्गिरसो नाम वेदिऽस्मिन् वै भाव-
यति । उदाहरणमेतद्वि यज्ञभागञ्च लप्स्यसे ॥ ६ ॥ एवं

सम्पूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा । व्यसञ्जयमहाराज देवराजः
 अतक्रतुः ॥ ७ ॥ सम्पूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रभुर्दितो राजा धर्मोपापालयत् प्रजाः ॥ ८ ॥ एवं दुःख-
 मनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया । अज्ञातवासश्च कृतः अत्रूणां वध-
 काङ्क्षया ॥ ९ ॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत् क्षिप्तोऽसि महा-
 वने । द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ १० ॥ एवं
 त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत । त्वं हत्वा यथा प्राप्तः
 अक्रः कौरवनन्दन ॥ ११ ॥ दुराचारश्च नङ्गो ब्रह्मद्विष्ट पाप-
 चेतनः । अगस्त्यग्रापाभिहतो विनष्टः आश्र्वतीः समाः ॥ १२ ॥
 एवं तव दुरात्मानः अत्रवः अत्रुसूदन । क्षिप्रं नाशङ्गमिष्यन्ति
 कर्णदुर्योधनादयः ॥ १३ ॥ ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनी-
 मिमाम् । भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥ १४ ॥
 उपाख्यानमिदं अक्रविजयं वेदसंस्मृतम् । राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु
 श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १५ ॥ तस्मात् संश्रवयामि त्वां विजयी
 जयतां वर । संस्तूयमाना वर्द्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १६ ॥
 क्षत्रियाणामभावाऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् । दुर्योधनापरा-
 धेन भीमार्जुनवलीन च ॥ १७ ॥ आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं
 नियतः पठेत् । धूतपाप्मा जितस्वर्गः परजेह च मोदते ॥ १८ ॥
 न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः । नापदं प्राप्नुयात्
 काङ्क्षिद्दीर्घमायुश्च विन्दति । सर्वत्र जयनाप्नोति न कदाचित्
 पराजयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
 पूजयामास धिधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २० ॥ श्रुत्वा तु शल्य-
 वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं
 वचः ॥ २१ ॥ भवान् कर्णस्य सारथ्यं कारिष्यति न संशयः । तत्र
 तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे ।
अज्ञान्यदपि शङ्कामि तत् करिष्याम्यहं तव ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयाच्छ्रुत्यो मद्रा-
धिपस्तदा । जगाम सबलः शौनान् दुर्योधनमरिन्दम ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि शल्यगमने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महा-
रथः । महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तस्य
बोधा महावीर्या नानादेशसमागताः । नानाप्रहरणा वीराः
शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २ ॥ परश्वधैर्मिन्दिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः ।
परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्मुक-
निर्घृहैः शरैश्च विविधैरपि । तैलघौतैः प्रकाशद्भिः तदशोभत वै
बलम् ॥ ४ ॥ तस्य मेघप्रकाशस्य अस्त्रैस्तैः शोभितस्य च । बभूव
रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणी तु सा सेना
तदा यौधिष्ठिरं बलम् । प्रविश्यान्तर्द्वेषे राजन् सागरं कुनदी
यथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणीं गच्छ चेदिनामृषभो बली । धृष्ट-
केतुर्नपागच्छत् पाण्डवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्च जयत्सेनो
जरासन्धिर्महाबलः । अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य घर्मराजमुपागमत्
॥ ८ ॥ तथैव पाण्डुरो राजेन्द्रः सागरानूपवासिभिः । हृतो बहु-
विधैर्यौधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्य सैन्यमतीवासीत्तन्निनू-
बलसमागमे । प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेशं बलवत्तदा ॥ १० ॥
द्रुपदस्याप्यभूत् सेना नानादेश समागतैः । शोभिता पुरुषैः शूरैः
पुत्रैश्चास्य नहारधैः ॥ ११ ॥ तथैव राजा मत्स्यगानां विराटो
बाह्निनौपतिः । पार्वतीयैर्महोपाधैः सहितः पाण्डवानिशात् ॥ १२ ॥

इत्येतस्य पाण्डूनां समाजस्य महात्मनाम् । अक्षौहिणस्तु सप्तैता
 विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्सनानाः कुरुभिः पाण्डवान् स-
 महर्षयन् । तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्द्धयन् ॥ १४ ॥ भग-
 दत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ । तस्य चीनैः किरातेश्च
 काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १५ ॥ वभौ वलननाष्टय कर्णिकारवनं
 यथा । तथा भूरिभ्रवाः भूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ दुर्यो-
 धनमुपायातानक्षौहिण्या पृथक् पृथक् । कृतवर्मा च हार्दिक्यो
 भोजान्धकुरैः सह ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधन-
 मुपागमत् । तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालार्धरैर्वलम् ॥ १८ ॥
 अशोभत यथामत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः । जयद्रथमुखाद्यान्ये सिन्धु-
 सौवोरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मः पृथिवीपालाः कम्पवन्त इवा-
 चलान् । तेषामक्षौहिणी सेना वज्रला विवभौ तदा ॥ २० ॥
 विधूयमानो वातेन बहुलप इवाम्बुदः । सुदक्षिणश्च काम्बोजी
 चवनेश्च शकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशा-
 म्यते । तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ॥ २२ ॥ स च
 सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा । तथा माहिष्मतीवासी
 नीलो लीलायुधैः सह ॥ २३ ॥ महीपालो महावीर्यैर्दाक्षणा-
 पथवासिभिः । आवल्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ॥ २४ ॥
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभिधातौ सुधीधनम् । कैकेयाश्च नरव्याघ्राः
 सोढर्याः पञ्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥ संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या
 समाद्रवन् । ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥
 तिस्रोऽग्र्याः समवर्तन्त बाहिन्यो भरतर्षभ । एवमेकादशाव्रजः
 सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥ युयुत्सनानाः कौन्तेयान् नाना-
 ध्वजसमाकुलाः । न हास्तिनपुरे राजन्नावकाशोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥
 राज्ञां स्वबलमुख्यगानां प्राधान्येनापि भारत । ततः पञ्चनदश्चैव
 कृतस्त्रिंशं कुरुजाङ्गलम् ॥ २९ ॥ तथा रोहितकारण्यं मरुभू मिथ

कैबला । अहिच्छवं कालकूटं गङ्गाकुलञ्च भारत ॥ ३० ॥ वारणं
वाटधानञ्च वामुनश्चैव पर्वतः । एष दिग्ः सुविस्तीर्णः प्रभूतघन-
धान्यवान् ॥ ३१ ॥ वभूव कौरवेद्याणां बलेनातीव संवृतः । तत्तु
सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः । य स पाञ्चालराजेन प्रेषितः
कौरवान् प्रति ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तञ्च सेनाद्योगपर्व ॥ १८ ॥

अथ सञ्जयवान पर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । स च कौरव्यमासाद्य दुष्पदस्य पुरो-
हितः सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १ ॥ सर्वं
कौमल्यमुक्तानौ पृष्ठा चैवमनामयम् । सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्य
मुवाच ह ॥ २ ॥ सर्वैर्भवेद्विर्विदितो राजधर्मः सनातनः । वाक्यो-
पादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रस्य पाण्डुश्च
सुताविक्रस्य विश्रुतौ । तयोः समानं द्रविणं पैटकं नात्र संशयः
॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तन्तैः पैटकं पदम् । पाण्डुपुत्राः
कथं नाम न प्राप्ताः पैटकं वसु ॥ ५ ॥ एवं गते पाण्डवेवैर्विदितं
वः पुरा यथा । न प्राप्तं पैटकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६ ॥
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः । शेषवन्तो न शक्विता नेतुं
वै यमसादनम् ॥ ७ ॥ पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
कृद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौवलैः ॥ ८ ॥ तदप्यनुमतं कर्म
यथायुक्तमनेन वै । वासिताञ्च महारण्ये वर्षाणीह तयोदश
॥ ९ ॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहमार्यैस्तथाभूषम् । अरण्ये
विविधाः क्लेशाः सम्प्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १० ॥ तथा विराट-
नगरे द्योन्यन्तरगतैरिव । प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महा-

क्षमिः ॥ ११ ॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिंलिप्तम् ।
 समैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ तेषाञ्च
 वृत्तनाञ्चाय वृत्तं दुर्योधनस्य च । अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्तराष्ट्रं
 सुहृज्जनाः ॥ २३ ॥ न हि ते दिग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः
 सह । अविनाशिन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवः स्वकम् ॥ २४ ॥
 यद्यापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति । स च हेतुर्न मन्तव्यो
 वलीयांसस्तथा हि ते ॥ २५ ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य
 सङ्गताः । युयुत्सनानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य आसनम् ॥ २६ ॥
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः । सात्याकिभीमसेनश्च
 यमौ च सुमहाबलौ ॥ २७ ॥ एकादशैताः पृतना एकतश्च समा-
 गताः । एकतश्च महाबाहुर्वद्भुक्षपो धनञ्जयः ॥ २८ ॥ यथा किरीटी
 सर्वाभ्यः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते । एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महा-
 द्युतिः ॥ २९ ॥ बह्वलक्षञ्च सेनानां विक्रमश्च किरीटिनः । बुद्धिमत्तश्च
 कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ ३० ॥ ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमव-
 सेव च । प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं भावः कालोऽत्यगादयम् ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि पुरोहितवाक्ये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महा-
 द्युतिः । सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या
 कृशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते । दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या-
 धर्मं च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते आतरः कुरु-
 नन्दनाः । दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ ३ ॥
 भवता सत्यमुक्तन्तु एवमेतन्न संशयः । अतितीक्ष्णन्तु ते वाक्यं
 ब्राह्मणादिति मे मतिः ॥ ४ ॥ असंशयं ह्येभिस्तास्ते वने चेह

पाण्डवाः । प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनसंशयम् ॥ ४ ॥ किरीटी
वलवान् पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे
विसहेत धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ अपि वज्रधरः साक्षात् किमुतान्ये
धनुर्भृतः । त्रयानामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ६ ॥
भीष्मे ब्रुवात तद्वाक्यं दृष्ट्वाक्षिप्य मन्युना । दुर्योधनं समालोक्य
कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ न तत्राविहितं ब्रह्मन् लोके भूतेन
केनचित् । पुनरुक्तेन किन्तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ८ ॥ दुर्यो-
धनार्थं शकुनिर्युते निर्जितवान् पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डु-
पुत्रो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैतृ-
कम् । वलमाश्रित्य मत्स्रगानां पञ्चालाताञ्च मूर्खवत् ॥ १० ॥
दुर्योधनो भवाद्दिवन् दद्यात् पादमन्ततः । धर्मतस्तु मर्हो
कृतस्त्रां प्रदद्याच्छ्रवणैःपि च ॥ ११ ॥ यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं
पितृपैतामहं पुनः । यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः
॥ १२ ॥ ततो दुर्योधनस्याङ्गे वर्त्तन्तामकुतोभयाः । अधार्मिकीं
तु सा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्वन्तु केवलाम् ॥ १३ ॥ अथ ते धर्मभूत-
रुज्यं युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः । आसाद्येमान् कुरुक्षेत्रान् स्मरि-
ष्यन्ति वचो मम ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । किन्तु राधेय वाचा ते कर्म तत् कर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्भ्यान् जितवान् युधि ॥ १५ ॥ न चेद्वं
करिष्यामी वदसं ब्राह्मणोब्रवीत् । ध्रुवं युधि हतास्तेन मच्च-
यिष्याम पांशुकान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य
च । अवमर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अस्मद्वितं
वाक्यमिदं भीष्मं शान्तनवोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य
जगतस्तथा ॥ १७ ॥ चिन्तयित्वा तु पार्थिव्यः प्रेषयिष्यामि सञ्ज-
यम् । संभवान् प्रतिपालय पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ १८ ॥ स

तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेययामास पाण्डवान् । सभामध्ये समाहूय
सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवार्त्ताने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान्
विजानीहि गत्वा । अजातशत्रुश्च समाजयेया दिष्ट्या न ह्यस्थान-
मुपस्थितस्त्वम् ॥ १ ॥ सर्वान् वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः कुच्छं वास-
मतदर्हा निरुध्य । तेषां ग्रान्तिर्विद्यतेऽस्मासु ग्रीष्मं मिथ्यामेता-
मानुपकारिणं सताम् ॥ २ ॥ नाहं क्वचित् सञ्जय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जालपश्यम् । सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वां
पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३ ॥ दोषं ह्येषा नाध्यगच्छं परी-
प्सन्नित्यं कञ्चिद्येन गर्हाम पाथान् । धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति
नित्यं सुखप्रिये नानुसृज्यन्ति कामात् ॥ ४ ॥ धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे
तथैव निद्रां तन्द्रां क्रोधहर्षौ प्रमादम् । धृत्वा चैव प्रज्ञया चाभि-
भूय धर्मार्थयोगात् प्रीतयन्ति पाथाः ॥ ५ ॥ त्यजन्ति मित्रेषु
धनानि काले न संवासाञ्जीर्यति तेषु मैत्री । यथार्हमानार्थकरा
हि पाथास्तेषां देष्टा नाख्याजमीदृश्य पक्षे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापा-
दिप्रमादमन्दबुद्धेर्दुर्धौधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् । तेषां हीनौ
हीनसुखप्रियाणां महात्मनां वर्द्धयतो हि तेजः ॥ ७ ॥ उद्यान-
वीर्यः सुखभेधमानो दुर्धौधनः सुकृतं मन्यते तत् । तेषां भागं
यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८ ॥ यस्या-
र्जनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः । माद्रीपुत्रौ
सञ्जयाश्चापि यान्ति पुरा युद्धात् साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९ ॥ स
क्षेत्रेणैव पृथिवीं सव्यसाचीं गाण्डीवधन्वा प्रणुद्दृश्यस्यः । तथा

जिष्णुं केयवोऽप्यप्रभृथो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥ तिष्ठेत्
 कस्तस्य मर्त्यः पुरस्तादः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः । पर्जन्यघोषान्
 प्रवपञ्चरौघान् पतङ्गसङ्घानिव ग्रीधवेगान् ॥ ११ ॥ दिग्म क्षुदी-
 चीममि चोत्तरान् कुक्षन् गाण्डीवधन्वै करथो जिगाय । धनं
 चैषामाहरत् सव्यसाची सेनानुगान् द्राविडांश्चैव चक्रे ॥ १२ ॥
 यस्यैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
 उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदसे ययो मानं वर्जयन् पाण्डवानाम्
 ॥ १३ ॥ गदाभृतां नास्ति समोऽद्य भीमाहस्त्यारोहो नास्ति
 समश्च तस्य । रथेऽर्जुनादाह्वरहीनमेनं बाह्वोऽलेनायुतनाग-
 वीर्यम् ॥ १४ ॥ सुमिचितः कृतवैरस्तरस्त्री दहेत् क्रुद्धस्तरसा
 धार्तराष्ट्रान् । सदात्यनर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि
 साक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौ बलिनौ ग्रीधहस्तौ सुमिचितौ भ्रातरौ
 फाल्गुनेन । ह्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ शेषयतो
 न शत्रून् ॥ १६ ॥ एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं यत् सत्त्वं तान् प्राप्य
 नास्तीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्त्री धृष्टद्युम्नः पाण्ड-
 वानामिहैकः ॥ १७ ॥ सहानात्यः सोमकानां प्रवर्हः सन्त्यक्तात्मा
 पाण्डवार्थं श्रुतो मे । अजातशत्रुं प्रहसेत् कोऽन्यो येषां स ह्या-
 द्रगणीर्वाणिशंसहः ॥ १८ ॥ सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थो मत्स्यो-
 यानामधिपो वै विराटः । स वै सपुत्रः पाण्डवार्थं च शश्वद्यु-
 धिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥ अवरुद्धा बलिनः कौकयिभ्यो
 महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति । कौकयिभ्यो राज्यनाकाङ्क्षमाणा
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २० ॥ सर्वे च वीराः पृथिवी-
 पतीनां समानीताः पाण्डवार्थं निविष्टाः । शूरानर्हान् भक्तिमतः
 शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् ॥ २१ ॥ गिर्या-
 श्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च वृद्धाः । ज्ञेच्छाश्च
 नानाशुधवीर्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थं निविष्टाः ॥ २२ ॥

पाण्डव राजा सन्नितीन्द्रकल्पो युधि प्रवीरैर्वृद्धभिः समेतः ।
 सनागतः पाण्डवार्थं महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३ ॥
 अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात् कृपाङ्गीष्माद्येन वृतं शृणोमि । यन्तं
 कार्ष्णिं प्रतिममाहुरेकं च सात्यकिः पाण्डवार्थं निविष्टः ॥ २४ ॥
 उपानितायेदिकल्पप्रकायं सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः । तेषां
 मध्ये सूर्यनिवातपन्तं श्रियावृतं चेद्दिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २५ ॥
 अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानो ज्ञ्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं वृथिव्याम् ।
 सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णास्तरसा संममर्द्द ॥ २६ ॥
 यमोमानौ वद्धयन् पाण्डवानां पुराभिनच्छिद्युपालं समीक्ष्य ।
 यस्य सर्वे वद्धयन्ति स्म मानं कल्पप्रराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २७ ॥
 तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णान् । सम्पादुवं-
 शेद्दिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं
 प्रतीपं तरसा प्रत्युदीवादाशंसमानो दैरथे वासुदेवम् । सोऽभीत
 कृष्णेन हतः परासुर्वतिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥ परा-
 क्रमं मे यद्वेदन्त तेषामर्थं सञ्जय केशवस्य । अनुस्मरंस्तस्य
 कर्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३० ॥ न
 जातु ताञ्छ्वत् रथ्यः सहेत वीषां स त्यादग्रणीवृष्णिंसिंहः । प्रवे-
 पते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णाविक्ररथे समेतौ ॥ ३१ ॥ न विदु-
 गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे । नो चेत्
 कुस्त्रं सञ्जय निर्दहेतामिन्द्रोपेन्द्रौदैत्यसेनां तथैव ॥ ३२ ॥ मतो
 हि मे अक्रसमो धनञ्जयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः । धर्मा
 रामो क्षीनिषिवस्तरस्त्री कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥
 दुर्योधनेन निहृतो मनस्वी न चेत् क्रुद्धः प्रदहेद्दार्तराष्ट्रान् । नात्र
 तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाङ्गीमाहापि यमघोर्वा विभेमि ॥ ३४ ॥ यथा
 राज्ञः क्रोधहोमस्य सूत्रं मन्योरहं भीततरः सदैव । महातप
 ब्रह्मवर्षेण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्य

क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्त्राय भीतः । स
गच्छ ग्रीष्मं प्राहितो रथेन पाञ्चालराजस्य चमूनिविभनम् ॥ ३६ ॥
अजातशत्रुं कुमलं स पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्वम् । जना-
र्द्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ॥ ३७ ॥
अनामयं महचनेन पृच्छे धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिनीप्सुः । न
तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात् कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥
प्रिययैषामात्मसमश्च कृष्णो बिहांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः । समा-
नीतान् पाण्डवान् सञ्जयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटम् ॥ ३९ ॥
अनामयं महचनेन पृच्छेः सर्वांस्तथा द्रौपदीयांश्च पञ्च । यद्यत्तत्र
प्राप्तकालं परेभ्यस्तं मन्येथा भारतानां हितञ्च । तत्तद्भाषिष्याः सञ्जय
राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यत्नं च युद्धहेतुः ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जयव्यानपर्वणि धृतराष्ट्रकथायां
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैपस्यायन उवाच । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य
सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितीजसः ॥ १ ॥ स तु
राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अभिवाद्य ततः पूर्वं
सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ गाढल्लाङ्गः सञ्जयः सूतसूनुरजात-
शत्रुमवदत् प्रतीतः । दिष्ट्या राजस्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तश्च
महेन्द्रकल्पम् ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छति त्वाभ्विकेया वृद्धो राजा
धृतराष्ट्रो मनीषी । क्षत्रिङ्गीमः कुमली पाण्डवाग्रो धनञ्जयस्तौ
च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कश्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता
वीरपत्नी सपुत्रा । मनस्विनी यत्र च वाल्क्यसि त्वमिष्टान् कामान्
भारत स्वस्तिकामः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गाढल्लाङ्गो सञ्जय स्वागतं ते प्रीयामहे ते

वयं दर्शनेन । अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहायुजैः कुमली चास्मि
 विद्वन् ॥ ६ ॥ विरादिहं कुमलं भारतस्य श्रुत्वा रात्रः कुरुवृक्षस्य
 सूत । मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात्
 ॥ ७ ॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोप-
 पन्नः । स कौरव्यः कुमली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्थस्य
 कश्चित् ॥ ८ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्तवीर्यः कुमली
 महात्मा । महाराजो वाह्लिकः प्रातिपेयः कश्चिद्दिहान् क्रमली
 सूतपुत्र ॥ ९ ॥ स सोमदत्तः कुमली तात कश्चिद्भूरियवाः सत्य-
 सन्धः शल्य । द्राणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासः कश्चिद्देते-
 ऽप्य रोगाः ॥ १० ॥ सर्वे कूरुभ्यः सृष्टवन्ति सञ्जय धनुर्वरा ये
 पृथिव्यां प्रधानाः । महाप्राज्ञाः सर्वे आस्त्रावदाता धनुर्भृतां
 सुख्यतमा पृथिव्याम् ॥ ११ ॥ कश्चिन्मानं तात लभन्त एते धनु-
 र्भृतः कश्चिद्देतेऽप्यरोगाः । येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीया
 महेष्वासः शीलवान् द्राणपुत्रः ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्रः कुमली तात
 कश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः । कर्णोऽन्नात्यः कुमली तात
 कश्चित् सुधाधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३ ॥ स्त्रियो वृद्धा
 भारतानां जनन्यो महानस्थो दासभार्याश्च सूत । वृद्धः पुत्रा
 भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चिदप्यल्लोकाः ॥ १४ ॥ कश्चि-
 द्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् । कश्चि-
 द्वायान्मानकान् धार्तराष्ट्रो हिजातीनां सञ्जय नोपहन्ति ॥ १५ ॥
 कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रानन् वै । स्वर्गस्य
 कश्चिन्न तथा वत्सभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥ १६ ॥ एत-
 ञ्ज्योतिषोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा । ते
 चेद्दोषं न नियच्छन्ति मन्दाः कृतस्त्रो नाग्नि भविता कौरवाणाम्
 ॥ १७ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वुभूषते वृत्तिमन्नात्यवर्ग ।
 कश्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्गुपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८ ॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्वे एव ।
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्माद्यु पापानि बहन्ति कच्चित् ॥ २० ॥
 कच्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्वे एव । कच्चिद्दृष्ट्वा
 दस्युसङ्घान् समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २१ ॥ मौर्वी-
 भूमाग्रप्रहितान् स्म तात द्रोधूयमानेन धनुर्गुणेन । गाण्डीवमुक्तान्
 स्तनयिष्व घोषानजिह्वागान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २२ ॥ न चापश्यं
 कच्चिदहं पृथिव्यां योधं समं चाधिकश्चाजुनेन । यस्यैकषष्टि-
 निर्गितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः सम्प्रतो हस्तवापः ॥ २३ ॥ गदा-
 पाणिभीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयच्छ्वसङ्घाननीके । नागः प्रभिन्न
 इव नडुलेषु चङ्गम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ माद्रीपुत्रः सह-
 देवः कलिङ्गान् समागतानजयदन्तकूरे । वामेनास्यन् दक्षिणे-
 नैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥ पुरा जेतुं नकुलः
 प्रेषितोऽयं शिवींस्त्रिगर्तान् सञ्जय पश्यतस्ते । दिशं प्रतीचीं
 वशमानयन्ते माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६ ॥ पराभवो हैत-
 वने य आसीद्दुर्मन्त्रिते घोषघात्रागतानाम् । यत्र मन्दाच्छ्ववशं
 प्रयातानमोचयद्धीमसेनो जयय ॥ २७ ॥ अहं पश्चादजुनमभ्य-
 रक्षं माद्रीपुत्रो भीमसेनोऽप्यरक्षत् । गाण्डीवभृच्छ्वसङ्घानुदस्य
 स्वस्थ्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २८ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन
 नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय । सर्वात्मना परिणेतुं वदस्वैन
 शक्रुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने

हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । यथात्थ मे पाण्डव तत्तथैव कुरुष्व कुरु-
 श्रेष्ठजनश्च पृच्छसि । अनामदास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान्

वृक्षसि पार्थ पांखम् ॥ १ ॥ सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्र-
 सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि । दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्त-
 राष्ट्रः कृतो ह्यग्राहोपयेदुब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्त्तते-
 सैनधर्म्यमदुग्धेषु दुग्धवत्तन् साधु । मित्रघ्नं क् स्याद्धृतराष्ट्रः
 सपत्नो युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानासि
 भृमञ्च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्म-
 णानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीवान् ॥ ४ ॥ स्मरन्ति
 तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे
 दुन्दुभिर्गङ्गामध्ये गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५ ॥ माद्रीसुतौ
 चापि रणाजिरेषु सर्वा हिम सम्पतन्तौ स्मरन्ति । सेनां दर्पन्तौ
 शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकल्पौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये
 पुरुषस्य राजन्नागतं ज्ञायते वल्लविध्यम् । त्वञ्चेत्तथा सर्वधर्मो-
 पपन्नं प्राप्तं त्वेवं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७ ॥ त्वमेवैतत् सर्वमतश्च
 भूयः सनाढ्याः प्रज्ञयाजातशत्रो । न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि
 धर्मं पाण्डवोः सुताः सर्वे एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८ ॥ त्वमेवैतत् प्रज्ञया-
 जातशत्रो समीकुर्यां येन शर्माप्रयुक्ते । धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः
 सृञ्जयाश्च यी चाप्यन्ये सन्निवृष्टा नरेन्द्राः ॥ ९ ॥ यन्माब्रवीदृत्त-
 राष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते । सहामात्यः सह-
 पुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये

सद्योविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्दनो
 युयुधानां विराटः यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि
 तत् स्तनपुत्र ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अजातशत्रुश्च वृकोदरश्च धनञ्जयं साद्वती-
सुतौ च । आमन्त्रये वासुदेवश्च शौरिं युयुधानं चेक्रितानं विराटम् ॥ १ ॥ पाञ्चालानामधिपञ्चैव ब्रह्मं धृष्टद्युम्नं पार्थतं याचसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां महीयां वक्ष्यामि वां भूतिमिच्छन् कुरूणाम् ॥ २ ॥ यमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्महीजयस्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्राह्मपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्भोक्तां पाण्डवानां यमोऽस्तु ॥ ३ ॥ सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन सार्द्धैवेताज्जिवेन । कुले
जाता ह्यनृशंसा बहान्या क्लीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ४ ॥
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनविन्दुवत्तच्छुभे वस्त्रे यद्भवेत् किलिषं वः ॥ ५ ॥
सर्वज्ञयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्त्रः । क-
स्तत्र ज्ञथ्याज्जातु कर्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ६ ॥
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्राः सुहृदा बान्धवाश्च ।
उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वैभवः स्यात् ॥ ७ ॥
ते चेत् कुरूनशिष्याय पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निश्चयः ।
समञ्च वस्तुज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिबधेन साधु ॥ ८ ॥
को ह्येव युष्मान् सह केशवेन रुचेक्रितानान् पार्थतवाह्यशुप्तान् ।
ससात्यकीन् विप्रहेतेह जेतुं लब्ध्वापि देवान् सविवानपीड्यः ॥ ९ ॥
को वा कृत्स्नं द्रोणभौषाभिः शुप्तानश्च त्याज्ज्ञा शत्रुहृपादिभिश्च ।
रणे विजेतुं विप्रहेत राजन् राधेयशुप्तान् सह भूमिपालैः ॥ १० ॥
महदुबलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुर्नक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःशेषं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ ११ ॥
कथं कथं हि नीवा दूव दौष्कुलेया निर्धर्मायं कर्म कुर्युश्च
पार्थाः । सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पाञ्चालानामधिपं चैव
ब्रह्मम् ॥ १२ ॥ कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं सस्ति स्यात्
कुलसृञ्जयानाम् । न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु

किञ्चिन् कुर्व्यात् ॥ १३ ॥ प्राणान् ददौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
द्वैतद्विद्वत् साधनायं ब्रवीमि । एतद्रा भौषपुत्रोऽगमस्य मतं
यद् भ्रान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कां तु वाचं सञ्जय मे शृणोषि युद्धे प्रिणीं
येन युद्धादिभेदि । अयुद्धं वै तात युद्धाहरीयः कस्तस्मिन् जातु
युध्येत सून ॥ १ ॥ अकुर्वन्त्येत् पुरुषस्य सञ्जय सिध्येत सङ्गच्छो
मनसा यं चमिच्छेत् । न कर्म कुर्याद्विदितं वै ममैतदन्यत्र युद्धाह-
वद् यस्तधीयः ॥ २ ॥ कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् को देव-
श्चाप्यो हि वृणोत युद्धम् । सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्माद-
हीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३ ॥ धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् । सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामौ ॥ ४ ॥ कामाभिध्या स्तमरीरं
दुनोति यथा प्रमुक्तो न करोति दुःघनम् । यथेध्यमानस्य समिद्ध-
तेजसो भूयो बलं वर्धति पावकस्य ॥ ५ ॥ कामार्थलाभेन तथैव
भूयो न दृश्यते सर्पिषिवान्निरिहः । सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति । नाश्रेयान् वै सेवते मारुतगन्धान्
चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥ ७ ॥ नाश्रेयान् वै प्रावारान् सन्निवस्ते
कथं तस्मात् संप्रणुदित् कुरुभ्यः । अत्रैव स्यादबुधस्यैष कामः
प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८ ॥ स्वयं राजा विप्रमन्यः परेषु
सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु । यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा
परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥ आसन्नमग्नितु निदाघकाले गभीर-

कक्षे गहने विसृज्य । यथा वृद्धं वायुवशेन शोचैत् क्षेमं मुमुक्षुः
 शिग्रिरव्यपाधि ॥ १० ॥ आर्त्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽयं राजा लालयते
 सञ्जय कस्य हेतोः । प्रगृह्य दुर्वृद्धिमनार्ज्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढ-
 ममन्त्रिणान्तु ॥ ११ ॥ अनाप्तवच्चाप्तमस्य वाचः सुधीधनो विदुर-
 स्यवमन्य । सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी सम्बुध्यमानो विश-
 तेऽधर्ममेव ॥ १२ ॥ मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरुणां वहुश्रुतं दाम्निनं
 शीलवन्तम् । स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सस्मर विदुरं
 पुत्रकाम्यात् ॥ १३ ॥ मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चैष्योः संर-
 म्भिण्यार्थधर्मातिगस्य । दुर्भाषिणो मन्यवशानुगत्य कामात्मनो
 दौर्हृदैर्भावितस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्याश्रयेसो दीर्घमन्योर्मित्रदुःहः
 सञ्जय पापबुद्धेः । सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः
 प्राजहादधर्मकामौ ॥ १५ ॥ तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभून्मतिः
 कुरुणामागतः स्याद्भावः । काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न
 विन्दते यद्धृतराष्ट्रात् प्रशंसाम् ॥ १६ ॥ क्षत्तुर्थेदा नान्ववर्त्तन्त
 बुद्धिं कृच्छं कुरुन् सूत तदाभ्याजगाम । यावत् प्रज्ञानन्ववर्त्तन्त
 तस्य तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्वभूव ॥ १७ ॥ तदर्थलुब्धस्य निबोध
 मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत । दुःशासनः शकनिः सूत-
 पुत्रो गाबत्वाणे पश्य सम्मोहमस्य ॥ १८ ॥ सोऽहं न पश्यामि
 परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् । आर्त्तैश्वर्यो
 धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९ ॥ आशंसते
 वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् । तस्मिन् शमः
 केवलो नोपलभ्यः सर्वं स्वकं महतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २० ॥ यत्तत्
 कर्णो मन्यते पारणोयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै । आसंश्च युद्धानि
 पुरा महान्ति कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २१ ॥ कर्णश्च
 जानाति सुहोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च । अन्ये च ये
 कुरवस्तत्र सन्ति यथार्जुनान्नाख्यपरो धनुर्धरः ॥ २२ ॥ जानन्त्ये-

तत् कुरवः सर्व एव धी चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः । दुर्योधन
 राज्यमिहाभवद्यथा अरिन्दमे फाल्गुने विद्यमाने ॥ २३ ॥ तेनानु
 बन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां समलम् । किरौ-
 टिना तालनात्रायुधेन तद्देहिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २४ ॥ गाण्डीव-
 विस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते । क्रुद्धं न
 चेद्वीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५ ॥ इन्द्रोऽप्ये-
 तन्नोत्सहेत्तात हर्तुमैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने । धनञ्जये
 नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे सहिष्णो ॥ २६ ॥ सा चेदितां
 प्रतिपद्यते बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत । एवं रणे पाण्डव-
 कोपदग्धा न नश्येयुः सञ्जय धार्तराष्ट्राः ॥ २७ ॥ जानासि त्वं
 ह्येवमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् सञ्जयाहं ह्यमेवम् । वच्चात्माकं
 कौरवैर्भूतपूर्वं वा नो वृत्तिधार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २८ ॥ अद्यापि
 तत्तत्र तथैव वर्त्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमाथ्य । इन्द्र-
 प्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्रः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जयव्यानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता
 दृश्यते चापि पार्थ । महायावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पश्यंस्व
 पाण्डव मा व्यनीनयः ॥ १ ॥ न ते भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात् प्रय-
 स्करंस्तुभ्यमजातशत्रो । भैक्ष्येण चर्यामन्धकृष्णाराज्ये श्रेया
 मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २ ॥ अल्पकालं जीवितं यन्ननुष्ये
 महायावं नित्यदुःखं चलच्च । भूयश्च तद्यमसो नानुसूतं तस्मात्
 पापं पाण्डव मा कृद्यास्वम् ॥ ३ ॥ काना मनुष्यं प्रयजन्त एते
 धर्मस्य धी विद्वन्मूलं नरेन्द्र । पूर्वं नरस्तत्प्रतिमान् प्रणिजन्त लोके

प्रशंसां लभतेऽनवन्तम् ॥ ४ ॥ निबन्धनी ह्यर्थलक्षणे च पार्थ तामि-
च्छतां वाध्यते धर्म एव । धर्मन्तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे नृत्वे
हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५ ॥ धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महा-
प्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्मेण महीमयीमां लब्ध्वा
नरः सौदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञै-
रिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा
दत्तो वर्षपूरुगं सुखेभ्यः ॥ ७ ॥ सुखद्वये सेवमानोतिवेलं योगा-
भ्यासे यो न करोति कर्म । वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं
प्नोते कामवेगप्रणूतः ॥ ८ ॥ एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं
यः प्रकरोत्यधर्मम् । अश्रद्धात् परलोकाय मूढो हित्वा देहं
तप्यते प्रेत्य नन्दः ॥ ९ ॥ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमत्र पुण्यानां
वाप्यथवा पापकानाम् । पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चाच्चैनमनु-
वात्येव कर्त्ता ॥ १० ॥ न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो वदन्तं श्रद्धापूर्वं
गन्धर्वाभ्युपपन्नम् । अन्वाहार्यैर्पूतमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म
विख्यायते ते ॥ ११ ॥ इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं न वै किञ्चित्
क्रियते प्रेत्य कार्यम् । तत्रा कृतं पारलोक्यञ्च कर्म पुण्यं महत्
सद्भिरतिप्रमत्तम् ॥ १२ ॥ जह्वाति भृत्यञ्च जरां भयञ्च क्षुत्-
पिपासे ननसश्चाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र
वै चेन्द्रियप्रीणनादि ॥ १३ ॥ एवं रूपं कर्मफलं नरेन्द्र नात्रावता
हृदयस्य प्रविण । स क्रोधजं पाण्डव हर्षजञ्च लोकाबुभौ मा
प्रहासौश्चिराय ॥ १४ ॥ अन्तं गत्वा कर्मणां मा प्रजह्याः सत्यं
दमश्चाज्जिवमानुषस्यम् । अश्वमेधं राजसूयं स चेष्टा पापस्यान्तं
कर्मणां मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥ तच्चेदिव हेपरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं
कर्म पापं विराय । निवसध्वं वर्षपूरुगान् वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा
धमे एव ॥ १६ ॥ अप्रब्रज्ये मा स्म हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यदु-
बलं ह्येनदासीत् । नित्यञ्च वश्याः सविवास्तवेने जनार्द्दिना युयु-

धानञ्च वीरः ॥ १७ ॥ मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः
 सह पुत्रैर्विराटः । राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते
 संशयेयुः समस्ताः ॥ १८ ॥ महासहायः प्रतपन् बलस्थः पुरस्कृतो
 वासुदेवार्जुनाभ्याम् । वरान् हनिष्यन् हिषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथा
 धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९ ॥ बलङ्गस्माद्वैचित्र्या परस्य निजान्
 कक्षात् कर्षयित्वा सहावान् । निरुध्य कस्माद्वर्षपूगान् वनेषु
 युयुत्सवे पाण्डव हीनकालम् ॥ २० ॥ अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्य-
 मानो धर्मज्ञो वा स्मृतिमयोऽभ्युपैति । प्रज्ञावान् वा बुध्यमानोऽपि
 धर्मं संस्तम्भाद्वा सोऽपि भूतैरपेति ॥ २१ ॥ नाधर्मं ते धीयते
 पार्थ बुद्धिर्न संरम्भात् कर्म चकर्म पापम् । अथो किं तत् कारणं
 यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२ ॥ अव्याधिजं
 कटकं शीर्षरोगि यथासुषं पापफलोदयञ्च । सतां मेयं यन्न
 पिवन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिव प्रयास्य ॥ २३ ॥ पापानुबन्धं
 को नु तं कामयेत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः । यत्र भीषः
 भ्रान्तनवो हतः स्य द्यव द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४ ॥ कृपः
 शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च । एतान्
 हत्वा कौटुभं ततः सुखं स्याद्यदिन्द्रेथान्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५ ॥
 लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां जराभृन्नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नैवं विद्वन्नेव युजं कुरु त्वम् ॥ २६ ॥
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपक्त्रामेः संप्रदायैव तेषां मागास्त्वं वै देवयानात् पथोदय ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये

प्रह्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्वर्मा वरः कर्मणां
यत्त्वमात्म । ज्ञात्वा तु मां सञ्जय सर्वदेख्यं यदि धर्मं वदधर्मं
चरेयम् ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कृत्स्नो दृश्यते-
ऽधर्मरूपः । विभ्रद्वर्मा धर्मरूपं तथा च विहांसस्तं सम्प पश्चान्त
बुद्धा ॥ २ ॥ एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्वर्माधर्मो नित्यवृत्तौ
भजेताम् । आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापन्नं सञ्जय तन्नि-
बोध ॥ ३ ॥ असत्यामापदि कर्मणि वर्तमानो विकर्मस्थः सञ्जय
गर्हयेतम् । लुप्तायान्तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत् परीप्से-
हिहीनः ॥ ४ ॥ प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान उभौ गच्छौ भवतः
सञ्जयेतौ । अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं
वदिषात्वा ॥ ५ ॥ सम्पश्येथाः कर्मसु वर्तमानान् विकर्मस्थान्
सञ्जय गर्हयेत्स्वम् । मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु
वृत्तिः सदैव ॥ ५ ॥ अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं
साधु मन्येत तेभ्यः । तदध्वानः पितरो ये च पूर्वं पितामहां ये
च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ ७ ॥ प्रज्ञेपिणो ये च हि कर्म कुर्युर्नान्यं
ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये । यत् किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां
वहेवानां त्रिदशानां परं यत् ॥ ८ ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्म-
लोकं नाधर्मतः सञ्जय कानयेयम् । धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमां
श्राप्यपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ ९ ॥ नानाविधांश्चैव महा-
वलांश्च राज्ञो विजानन्ननुमास्ति कृष्णः । यदि ह्यहं विसृजन्
स्यामगच्छीं युधामानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ॥ १० ॥ महावयाः
केशवस्तद्ब्रवीत वासुदेवस्तुभयोरर्थकामः । येनयोऽवचेरय-
श्राप्यकाश्च वाणीं वमोजाः कुरुराः सृक्तवाश्च ॥ ११ ॥ उपासीना
वासुदेवस्य बुद्धिं निश्चल्य शत्रून् सुहृदो नन्दयन्ति । वृष्णाश्रका
क्षुग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रदत्ताः ॥ १२ ॥ मन-
स्विनः सत्यपरायणाश्च महावला यादवा भोगवन्तः । काश्यो

वभूः श्रियसुत्तमाङ्गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीयितारम् ॥ १३ ॥
 यस्मै कामान् वर्षति वासुदेवो श्रीसात्वये मेव इव प्रजाभ्यः ।
 ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयान् विद्धि ह्येनं कर्मणो निश्चयक्षम् ।
 प्रियञ्च न साधुतमञ्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वेणि सञ्जयदानपर्वेणियुधिष्ठिरवाक्ये

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वासुदेव उवाच । अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं
 भूतिमेषां प्रियञ्च । तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समाश्रमे वृद्ध-
 पुत्रस्यैव हि ॥ १ ॥ कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यदुभूयां
 तान् प्रति श्राम्यतेति । राज्ञश्च हि प्रियमेतदुक्तमिदं मन्ये वै
 तत् पाण्डवानां समर्थम् ॥ २ ॥ सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रद-
 र्शितः सञ्जय पाण्डवेन । यस्मिन् गृहो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कक्षा-
 दिषां कलहो नावमूर्च्छते ॥ ३ ॥ न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च । अथो कक्षात् संजय पाण्डवस्य
 उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥ यथाख्यातमावसतः कृटुर्म्हं
 पुरा कक्षात् साधु विलोपमात्य । अस्मिन् विधौ वर्त्तमाने यथाव-
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५ ॥ कर्मणाङ्गः सिद्धिमेके परतः
 हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके । नाभुक्त्वानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
 हिद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६ ॥ या वै विद्याः साधय-
 न्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम् । तत्रेह वै दृष्टफलन्तु
 कर्म पीतोदकं श्राम्यति तृष्णार्तः ॥ ७ ॥ सोऽयं विधिर्विहितः
 कर्मणैव सस्वर्त्तते संजय तत्र कर्म । तत्र योऽन्यत् कर्मणः साधु
 मन्ये मोक्षं तस्यालपितं दुर्वलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणामी भान्ति दिवाः
 पुत्रस्त कर्मणैवेह प्रवते मातरिष्ट्वा । अहोरात्रे विदधत् कर्मणैव

अतन्द्रिता शश्वदुदिति सूर्यः ॥ ८ ॥ मासार्द्धमासानथ नक्षत्र-
 धीगानतन्द्रितश्चन्द्रनाथाभ्युपैति । अतन्द्रिता दहते जातवेदाः
 समिद्धमानः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ अतन्द्रिता भारमिमं
 महान्तं विभर्ति देवी पृथिवी बलेन । अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
 सन्तर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतन्द्रिता वर्षति भूरि-
 तजाः सन्नादयन्तन्तरीक्षं दिग्भ्यः । अतन्द्रिता ब्रह्मचर्यं चचार
 अष्टलनिष्कृन् वलभिद्देवतानाम् ॥ १२ ॥ हिला सुखं मनसश्च
 प्रियाणि देवः शक्रः कर्मणा अष्टमाप । सत्यधर्मौ पालयन्प्र-
 मत्तो दमन्ति तिस्रां समतां प्रियञ्च ॥ १३ ॥ एतानि सर्वाण्यप-
 सेवमानं च देवराज्यं मधवान् प्राप मुख्यम् । बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं
 चचार समाहितः संश्रितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥ हिला सुखं
 प्रतिसृज्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमहौरवं सः । तथा नक्षत्राणि
 कर्मणा मुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ॥ १५ ॥ चमो
 राजा वैश्ववणः कुवेरो गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च सुत । ब्रह्मविद्यां
 ब्रह्मचर्यं क्रियाञ्च निषेवमाना ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६ ॥ जान-
 न्निमं सर्वलोकस्य धर्मं बिभ्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशाञ्च । स कस्मा
 त्वं जानतां ज्ञानवान् सन् व्यासच्छसे सज्जय कौरवार्थं ॥ १७ ॥
 आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्चमेधे राजसूये च विद्धि । संयु-
 ज्यते धनुषा वर्मणा च हस्त्यश्चपुष्टे रथश्चस्त्रैश्च भूयः ॥ १८ ॥ ते
 चेद्दिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः । धर्मद्राणं
 पुण्यमेषां कृतं स्यादर्थं वृत्ते भीमसेनं निश्चय ॥ १९ ॥ ते चेत्
 पित्रे कर्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युम् । तथा शक्त्या
 पूरयन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात् प्रशस्तम् ॥ २० ॥ उताहो
 त्वं मन्यसे शान्त्यमेव राज्ञां युद्धे वर्त्तते धर्मतन्त्रम् । अयुद्धे वा
 वर्त्तते धर्मतन्त्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य
 प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं संजय स्वप्नं स्वप्नं कर्म । निशम्याद्यो पाण्डवानां

स्वकर्म प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २२ ॥ अधीयीत ब्राह्मणी
 वै यजेत दद्याद्दियात्तीर्थमुख्यानि चैव । अध्यापयेद्याजयेच्चापि
 याज्यान् प्रतिग्रहान् वा विदितात् प्रतीच्छेत् ॥ २३ ॥ तथा
 राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा । वच्चे-
 रिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २४ ॥
 स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं वदिच्छेद्या ब्रजति ब्रह्मलोकम् ।
 वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै बित्तं चित्त्वा पालयन्नप्रमत्तः ॥ २५ ॥
 प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ।
 परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ॥ २६ ॥
 नित्योष्णितो भूतयेऽन्द्रितः स्याद्देवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ।
 एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ॥ २७ ॥
 अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ।
 अवांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ २८ ॥
 स तं द्रष्टुमनुमिष्यात् प्रजानामेतद्बुद्धेन च तस्मिन्नसाधुः । यदा
 गृध्येत् परभूतौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ॥ २९ ॥ ततो
 राज्ञां शमभवद्युक्तेतत्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च । इन्द्रेणैत-
 दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ३० ॥ तत्र पुण्यं
 दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं द्वापः कुरुभिस्तीव्ररुपः । अधर्मश्चैधर्म-
 मनुध्यमानैः प्रादुर्भूतः संजय तन्न साधू ॥ ३१ ॥ तत्र राजा घृत-
 राष्ट्रस्य पुत्रो धन्यं हरन् पाण्डवानामकक्षात् । नावेक्षते राज-
 धर्मं पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ॥ ३२ ॥ स्तेनो हरेद्यत्र
 धनं ह्यदृष्टः प्रसह्य वा ह्यत्र हरेत दृष्टः । उभौ गच्छीं भवतः
 संजयैतौ किं वै पृथक्तां घृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३ ॥ सोऽयं लाभ-
 न्नन्यते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी । भागः पुनः पाण्ड-
 वानां निविष्टस्तन्नो कक्षादाददीरन् परे वै ॥ ३४ ॥ अस्मिन् पदे
 युध्यतां नो बधोऽपि श्लाघ्यः पित्रं परराज्यार्दिमिष्टम् । एतान्

धर्मान् कौरवाणां पुराणानावक्षोथाः सञ्जय राजमध्ये ॥ ३५ ॥
 ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मृदा । इदं
 पुनः कर्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुल्लगाम् ॥ ३६ ॥
 प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां वशाच्चिनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
 यदुपैक्षन्त कुरवो भीष्मसुख्याः कामानुगीनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३७ ॥
 ताञ्चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः । मम
 प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणाञ्च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३८ ॥
 दुःशासनः प्रातिलोभ्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणाञ्च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं चतुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥ ३९ ॥
 कार्पण्यादिव सञ्चितास्तत्र भूपा नाशक्तुवन् पतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्मबुद्धिम् ॥ ४० ॥
 अनुक्त्वा तं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पाण्डव्योपदेष्टुम् । कृष्णा
 त्वेतत् कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ॥ ४१ ॥ येन
 कृच्छ्रात् पाण्डवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात् । यत्रा-
 ब्रवीत् सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४२ ॥
 न ते गतिर्विद्यते वाञ्छसेनि प्रपद्य दासी धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व
 ॥ ४३ ॥ यो वीभत्सो हृद्दये प्रीत आसीदस्थिच्छिन्दन् मर्मघाती
 सुघोरः । कर्णाच्छूरो बाह्वयस्तौगमतेजाः प्रतिष्ठितो हृद्दये
 फाल्गुनस्य ॥ ४४ ॥ कृष्णांजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः
 कटुकान्यभ्यभाषत । एते सर्वे पण्डतिला विनष्टाः क्षयं गता नरकं
 दीर्घकालम् ॥ ४५ ॥ गान्धारराजः शकुनिर्निङ्कत्या यदब्रवीत्
 द्यूतकाले स पार्थम् । पराजितो नकुलः किं वत्तास्ति कृष्णाया त्वं
 दीव्य वै वाञ्छसेन्या ॥ ४६ ॥ जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत् द्यूते
 वाक्यं गर्ह्यमेवं यथाक्तम् । स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं समाधातुं
 कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४७ ॥ अद्यापयित्वा यदि पाण्डवाद्यं समं

कुल्लणामपि चेच्छकेयम् । पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महोदयं सुखे-
 रञ्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४८ ॥ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां
 धर्मारामानर्थवतीमहिंस्ताम । अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः समक्षं मान्त्रं
 प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४९ ॥ अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन
 भीमेन देवाहवदमितेन । परासित्तान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्य-
 मानम् कर्मणा स्नेन पापान् ॥ ५० ॥ पराजितान् पाण्डवेयांस्तु
 वाचो रौद्रा रुद्धा भाषते धार्तराष्ट्रः । गदाहस्तो भीमसेनोऽप्र-
 मत्तो दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ५१ ॥ सुवीधनो मनु-
 मयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः प्रकुनिस्तस्य शाखा । दूःशासनः
 पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ ५२ ॥ युधिष्ठिरो
 धर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । मट्टी-
 सुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलान्तूहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ५३ ॥ वनं
 राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः । मा वनं
 ह्निमि सव्याघ्रं ना व्याघ्रा नीनशुर्वनात् ॥ ५४ ॥ निर्वनो वध्यते
 व्याघ्रो निर्व्याघ्रं ह्रियते वनम् । तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रञ्च
 पालयेत् ॥ ५५ ॥ लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः ।
 न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५६ ॥ स्थिताः शुश्रू-
 षितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दनाः । यत् कर्तव्यं धृतराष्ट्रस्य
 तत् करोतु नराधिपः ॥ ५७ ॥ स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा
 धर्मचारिणः । योधाः सनर्थास्तद्वदन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि कृष्णवाक्ये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सञ्जय उवाच । आमन्त्रये तां नरदेवदेव गच्छाम्यहं
 पाण्डव खस्ति तेऽस्तु । कचिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुच्चारितं

मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १ ॥ जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ
आत्वं किं चेकितानम् । आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन
मां पश्येत चक्षुषा नृपाः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ न नः
स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन् । विद्वन्सत्त्वां तं च वयञ्च सर्वं शुद्धात्मानं
मध्यगतं समास्थम् ॥ ३ ॥ आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियो मे कल्याण-
वाक् शीलवांस्तृप्तिमांश्च । न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्वा न च
क्रुध्ये रूच्यमानो दुरतैः ॥ ४ ॥ न मर्मगां जातु वक्तासि रुद्धां
नापश्रुतिं कटुकां नो तु सुक्ताम् । धर्मरानामर्थवतीमहिंस्त्रामेतां
वाचं तव जानीम स्मृत ॥ ५ ॥ त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत इहा-
गच्छे द्विदुरो वा द्वितीयः । अभीक्ष्णदृष्टोऽपि पुरा हि नस्त्वं धन-
ञ्जयत्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठिया ब्राह्मणान् ये तदर्हाः । विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः
कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्ष-
वश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु । अभिवाद्या वै सहचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वक्ष्यामः ॥ ८ ॥ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ-
स्तथाचार्यान्तुलिजो ये च तस्य । तैश्च त्वं तात सहितैर्यथाहं
सङ्गच्छेयाः कुशलेनैव स्मृत ॥ ९ ॥ अयोधिया ये न वसन्ति वृद्धा
मनस्विनः शीलवलोपपन्नाः । अशंसन्तोऽस्माकमनुत्सरन्तो वया-
शक्तिधर्ममात्रां चरन्तः ॥ १० ॥ आर्यस्व मां कुशलिनं स्म तेष्वो
क्ष्णामयं तात पृच्छेर्जधन्यम् । ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे ये
पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ॥ ११ ॥ आचार्य इष्टो नयगी
विधेयो वेदानभीप्सन् ब्रह्मचर्यं चचार । योऽस्त्वं चतुष्पात् पुन-
रेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोभिवाद्यस्त्वयासौ ॥ १२ ॥ अधीतविद्या-
श्चरणोपपन्नो योऽस्त्वं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे । गन्धर्वपुत्रप्रतिभं
तरस्विनं तमप्रवृत्त्यामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १३ ॥ शारद्वतस्याव-

सयं स गता महारथस्यात्मविदां वरस्य । त्वं मामभीक्ष्णं परि-
 कीर्त्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्मृशेः ॥ १४ ॥ यस्मिन्
 शीर्थेनानृशस्य तपस्य प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे श्रुतिश्च । पादौ
 गृहीत्वा कुलसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १५ ॥ प्रज्ञा-
 चक्षुर्यः प्रणेता कुल्लणां वज्रश्रुता वज्रसेवी मनीषी । तस्मै राज्ञे
 ह्यविरावाभिवाद्य आचक्षीयाः सञ्जय मामरोगम् ॥ १६ ॥ ज्येष्ठ-
 पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शटः सञ्जय पापशीलः । प्रमास्ता
 वै पृथिवी येन सर्वा सुवोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७ ॥ भ्राता
 कनीयानपि तस्य मन्दन्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् । महे-
 ष्वासः शूरतमः कुल्लणां दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८ ॥
 यस्य कामो वर्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारतानामिति च । स
 वाङ्मिकानामृषभो मनीषी लयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः ॥ १९ ॥
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो वः । स्नेहा-
 दभयं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २० ॥ अर्ह-
 त्तम पुरुषु सोमदत्तिः स नो भ्राता संजय मत्सहायः । महे-
 ष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ ॥
 ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः । यं
 वसेषां नन्यसे येन योग्यं तत्तत् प्रोच्यनामयं सूत वाच्याः ॥ २२ ॥
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 चशातयः शाल्वकाः केकयाश्च तथावन्या ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः
 ॥ २३ ॥ प्राच्योदीच्या दक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः
 पार्वतीयाश्च सर्वे अनृशसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्वेषां कुशलं
 सूत पृच्छेः ॥ २४ ॥ हस्त्यारोहा रथिनः साधिनश्च पदातय-
 श्चाथिमुक्ता महान्तः । आख्याय मां कुशलिनं स्य नित्यमनानवं
 परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५ ॥ तथाराज्ञो ह्यर्थयुक्तान्माख्यानं
 दौवारिकान् ये च सेनानयन्ति । आवध्ययं ये गणयन्ति नित्य-

मथौश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६ ॥ वन्दारकं कुरुमध्येष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् । न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचित्
वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७ ॥ निकर्त्तने देवने योऽहिती-
चम्बुन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः । यो दुर्जयो देवित्येन सङ्घे
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गान्धारराजः भक्तुनिः
पार्वतीयो निकर्त्तने योऽहितीयोऽक्षदेवी । मनं कुर्वन् धार्तरा-
ष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ यः पाण्ड-
जानेकरथेन वीरः ससुखहत्यप्रपृष्ट्यान् विजेतुम् । यो सुहृतां
मोहयिताहितीयो वैकर्त्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव
भक्ताः स गुरुः स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च । अबाध-
बुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥
वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सत्त्वदाभिरभिवादं
वदिष्याः ॥ ३२ ॥ कश्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्त्तन्ते वो वृत्ति-
मनुशंसरूपाः । इति स्त्रोक्ता सञ्जय ब्रूहि पश्चाद्जातयन्तः कुशलौ
सपुत्रः ॥ ३३ ॥ या नो भार्याः सञ्जय वेत्य तत्र तासां सर्वासां
कुशलं तात पृच्छेः । सुसङ्गृप्ताः सुरभयोऽनवद्याः कश्चिद्गृहाना-
वसथाप्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कश्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं
वर्त्तध्वमनुशंसरूपाम् । यथा च स्युः पतयोऽनुकुलास्तथा वृत्ति-
मात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३५ ॥ या नः स्त्रियाः सञ्जय वेत्य तत्र
प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः । प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
शुधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत् प्रसन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेयाः सद्नेषु
सञ्जय अनामयं वदधनेन पृष्ट्वा । कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनु-
कुला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलङ्कृता वस्त्रवत्यः
सगन्धा अवीभक्ताः सुखिता भोगवत्यः । लघु यासां दर्शनं वाक्
च लघ्वी वैश्वस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दाक्षः स्युर्या

ये च दायाः कुक्षणां तदाश्रया बहवः कुञ्जखञ्जाः । आश्रया-
 नां कुक्षलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परितृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९ ॥ कश्चि-
 दृत्तिं वर्तते वै पुराणीं कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति । अङ्ग-
 हीनान् कृपणान् वामनान् वा यानानृशंस्यो वृतराष्ट्रो विभक्तिं
 ॥ ४० ॥ अन्धाश्च सर्वान् स्रविरास्तथैव हस्त्याजीवा बहवो यैश्च
 सन्ति । आश्रयाव नां कुक्षलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परितृच्छे-
 र्जघन्यम् ॥ ४१ ॥ मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोक्येषु
 पापम् । निरुद्धं भवन् सुहृदोऽनुसृष्ट्वा वासोभिरन्नेन च वो
 भरिषे ॥ ४२ ॥ सन्त्येव ने ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो
 वत वर्तयन्ति । तान् पश्यामि युक्तरूपास्तथैव तामेव सिद्धिं
 श्रावयिष्यामि नृपन्तम् ॥ ४३ ॥ ये चानाथा दुर्वलाः सर्वकालमात्म-
 न्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः । तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्वथैव अक्ष-
 द्वाक्मातृ कुक्षलं तात पृच्छेः ॥ ४४ ॥ ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तरा-
 ष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र । दृष्ट्वा तांश्चैवाहंतश्चापि
 सर्वान् संपृच्छेयाः कुक्षलं चाव्ययञ्च ॥ ४५ ॥ एवं सर्वानागताभ्या-
 गतांश्च राज्ञो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्वान् कुक्षलं
 तांश्च सूत पश्चादहं कुक्षली तेषु वाच्यः ॥ ४६ ॥ न हीदृशाः
 सन्त्यपरे पृथिव्यां ये बोधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः । धर्मस्तु
 नित्यो नम धर्म एव महाबलः शत्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥ इदं पुन-
 र्वचनं धार्तराष्टुं सुबोधनं सञ्जय आबधेया । यस्ते शरीरे
 हृदयं दुर्नाति कामः कुक्षन् स सपत्नोऽनुग्रह्याम् ॥ ४८ ॥ न
 विद्यते युक्तिरेतस्य काचिन्नैव विधास्याम यथा प्रियं ते । ददस्व
 वा अङ्गपुरीं नमैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय
उतावलं वलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १ ॥ उत बालाव
पाण्डित्यं पण्डिताद्योत बालताम् । ददाति सर्वमौघानः पुरस्ता-
च्छक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथम् ।
अथ मन्त्रं मन्त्रविद्या याथातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३ ॥ गावस्त्राणे
कुक्षन् गत्वा घृतराष्ट्रं महाबलम् । अभिवाद्योपसंगृह्य ततः
पृच्छेरनामयम् ॥ ४ ॥ ब्रूयाद्यैनं लमासीनं कुक्षभिः परिवारि-
तम् । तवैव राजन् वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ तव
प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दन । राज्ये तान् स्थाप-
यित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतद्देकस्य नालं सञ्जय
कल्पयित् । तात संहत्य जीवामो दिषतां ना वशं गमः ॥ ७ ॥
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् । शिरसाभिरुद्दिष्टा-
स्त्वं नम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्य च वत्सव्यस्ततोऽन्तर्ग-
पितामहः । भवता शान्तनोर्वंशो निमज्जः पुनरुद्भूतः ॥ ९ ॥ स
त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह । यथा जीवन्ति ते पौत्राः
प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १० ॥ तथैव विदुरं ब्रूयाः कुक्षणां मन्त्र-
धारिणम् । अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे ॥ ११ ॥
अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रमनर्पणम् । मध्ये कुक्षणामासीन-
मनुनौय पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेकां
समागताम् । तद्दुःस्वमतिर्तिष्ठान ना वधिष्य कुक्षनिति ॥ १३ ॥
एवं पूर्वापरान् क्षेमान् तितिच्छन्ते सा पाण्डवाः । वलीयांसोऽपि
मत्तो यत्तत् सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४ ॥ यन्नः प्राब्राजयः सौम्य
अजिनः प्रतिवासितान् । अतिर्तिष्ठामाहि च तत् मा वधिष्य कुक्ष-
निति ॥ १५ ॥ यत्तत् कुन्तीमतिक्लम्य कृष्णां केसेवधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुनते तच्चास्माभिरुपैक्षितम् ॥ १६ ॥ यथाचितं स्वकं
भागं लभेमहि परन्तप । निवर्त्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृह्णां नर-

धर्म ॥ १७ ॥ शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परम् । राज्यैक-
 तेनपि नः प्रयच्छे भर्मान्छताम् ॥ १८ ॥ कुमस्थलं वृकस्थलं
 माकन्दौ वारणावतम् । अजसासं भवेदत्र कञ्चिद्देकञ्च पञ्चमम्
 ॥ १९ ॥ भ्रातृणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान् सुबोधन । शान्ति-
 नीऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय ॥ २० ॥ भ्राता भ्रातर-
 मत्तेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् । स्नयमानाः समावान्तु पाञ्चालाः
 कुरुभिः सह ॥ २१ ॥ अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये ।
 सर्वे सुमनसस्तात ग्रम्याम भरतर्षभ ॥ २२ ॥ अलमेव ग्रमावाप्ति
 यथा युद्धाय सञ्जय । धर्मार्थयोरलङ्घाहं मृद्वे हारुणाय च ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जय-
 स्तदा । आसनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १ ॥ सम्प्राप्य
 हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समास्थाय हाःस्थं
 वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्षु धृतराष्ट्राय हाःस्थ मां समुपागतम् ।
 सकाशात् पाण्डपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृथाः ॥ ३ ॥ जागर्ति
 चेद्भवद्देहं हि हाःस्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपत्य । निवेद्य-
 भात्रात्यधिकं हि मेऽस्ति हाःस्थोऽयं श्रुत्वा नृपतिं जगाद् ॥ ४ ॥

हाःस्थ उवाच । सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया हार-
 मुपागतस्ते । प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रगाधि राजन्
 किमयं करोतु ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आचक्षु मां सुखिनं कल्यमसौ प्रवेश्यतां
 स्वागतं सञ्जयाय । न हि चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कला-
 हारि तिष्ठेच्च सक्तः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रविश्यानुमेते नृपस्य महद्देशम् प्राञ्च-
शूराय्यगुप्तम् । सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाह वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः
सूतपुत्रः ॥ ७ ॥

संजय उवाच । संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा
नरदेव पाण्डवान् । अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः
कुशलं चान्यपृच्छत् ॥ ८ ॥ स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित् पुत्रैः प्रीतसे नमृभिश्च । तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये
चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय अजात-
शत्रुञ्च सुखिन पार्थम् । कच्चित् स राजा कुशलो सपुत्रः सहा-
मात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । सहामात्यः कुशलो पाण्डुपुत्रो वृभूषते यच्च
तेऽग्रे मनोऽभूत् । निष्पिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी बहुयुतो दृष्टिमान्
शीलवांश्च ॥ ११ ॥ परो धर्मः पाण्डवस्यान्मृशस्य धर्मः परो
वित्तवचान्मतोऽस्य । सुखप्रिये धर्माहीनेऽनपार्थनुरुध्यते भारत
तस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारु-
मयीव घोषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म देवं
मनुष्यात् ॥ १३ ॥ इमञ्च दृष्ट्वा तव कर्मदीपं पापोदकं घोरमवर्ण-
रूपम् । यावत् परः कामयतेऽतिवेत्तं तावन्नरोऽयं लभते प्रशं-
साम् ॥ १४ ॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां त्वं सर्प इवा-
समर्थम् । विरोचतेऽहार्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं
विसृज्य ॥ १५ ॥ हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्मार्थयुक्ता-
दार्थ्यवृत्तादपेतम् । उपक्राशं चेह गतोऽसि राजन् भूयश्च पापं
प्रसजेदमुत्र ॥ १६ ॥ स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्र-
वशानुगोऽस्य । अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां तेदं कर्म त्वत्समं
भारताग्र ॥ १७ ॥ हीनप्रज्ञो दौष्कुलेवो नृपसो दीर्घवैरो

चतुर्विद्यान्वधोरः । एवं धर्मानापदः संशयेयुर्हीनो वीर्यं वश
 भवेद्दृष्टिः ॥ १८ ॥ कुले जातो बलवान् यो वयस्वी बहुश्रुतः
 सुखजीवी जितात्मा । धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्ति स ह्यस्य
 दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥ कथं हि मन्त्राग्रधरो मनीषी
 धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता । एवमुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसं
 कर्म कुर्व्यादमूढः ॥ २० ॥ तव ह्यमी मन्त्रविदः समेत्य समासते
 कर्मसु नित्ययुक्ताः । तेषामयं बलवान्निययश्च कुरुक्षयो नियमे-
 नोदपादि ॥ २१ ॥ अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन चेत्
 पापमजातमृत्युः । इच्छेज्जातु त्वयि पापं विमृज्य निन्दां चैवं
 तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २२ ॥ किमन्यत्र विषयाद्दीश्वराणां यत्र
 पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुम् । अत्यक्रामत् स तथा सम्मतः स्थानं
 संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २३ ॥ एतान् गुणान् कर्मकृतानवेक्ष्य
 भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ । बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
 नान्यत् कालात् कारणं तत्र मेने ॥ २४ ॥ चक्षुः श्रोत्रे नास्त्रिका-
 त्वक् च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः । तानि प्रीतान्येव
 दृष्ट्वाक्षयान्ते तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुयात् ॥ २५ ॥ न त्वेव
 नन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् । मातुः पितुः
 कर्मणाभिप्रसूतः सवर्द्धते विधिवद्भाजनेन ॥ २६ ॥ प्रियाप्रिये
 सुखदुःखे च राजन्निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव । परस्त्वेन गर्हयते
 पराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २७ ॥ स त्वां गर्हे भारतानां
 विरोधादन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् । नो चेदिदं तव कर्मा-
 पराधात् कुरु दहेत् कृष्णदर्शिव कक्षम् ॥ २८ ॥ त्वमेवैको
 जातु पुत्रस्य राजन् वशं गत्वा सर्वलोको नरेन्द । कामात्मनः
 श्लाघनो द्यूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ २९ ॥ अना-
 म्नानां संग्रहात्त्वं नरेन्द यथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् । भूमिं
 स्त्रीतां दुर्वलत्वादनन्तामग्नस्तस्य रक्षितुं कौरवेन्द्र ॥ ३० ॥ अगु-

ज्ञातो रथवेगावधूतः आन्तोऽभिपद्ये भवनं नृसिंह । प्रातः
योतारः कुरवः सभायामजातश्रोतवचनं समेताः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैर्हि सुखं प्रप-
द्यस्व भवनं सूतपुत्र । प्रातः योतारः कुरवः सभायामजातश्रो-
तवचनं समेताः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे
एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च सञ्जययानपर्व ॥ ३१ ॥

अथ प्रजागरपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । हाःस्य प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो मही-
पतिः । विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानव मा चिरम् ॥ १ ॥ प्रहिता
धृतराष्ट्रेण दूतः चत्तारमब्रवीत् । ईश्वरस्त्वं महाराजो महा-
प्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय हाःस्य मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥

हाःस्य उवाच । विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव आसनात् ।
द्रष्टुमिच्छाति ते पादौ किं करोतु प्रयाधि माम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रवेद्य महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो दर्शने ॥ ५ ॥

हाःस्य उवाच । प्रविशान्तं पुरं चत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकल्पो जातु राजाब्रवीद्धि माम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत् प्रांजलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७ ॥ विदुरोऽहं
महाप्राज्ञं संप्राप्तस्तव आसनात् । यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि
प्रयाधि माम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयो विदुरप्राप्तो गदयित्वा च भाङ्गतः ।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं समामध्ये स वक्षति ॥ ८ ॥ अस्याद्य
 करवोरस्य न विज्ञातं वचो मया । तन्मे दहति गात्राणि तद्-
 कार्षीत् प्रजागरम् ॥ १० ॥ जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनु-
 पश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकृशलो ह्यसि ॥ ११ ॥
 यतः प्राप्तः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्नयः प्रशान्तिः । सर्व-
 न्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽयं चिन्ता ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
 हृतत्वं कामिनं चौरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३ ॥ कश्चिदेतैर्महा-
 द्रोष्टैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप । कश्चिच्च परवित्तेषु गृध्यन् परि-
 तप्यसे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्वर्यसं-
 वधः । अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्मतः ॥ २५ ॥

विदुर उवाच । राजा लक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् ।
 प्रेष्यस्ते प्रोषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ विपरीततरश्च
 त्वं भागधेये न सम्मतः । आर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मको-
 विदः ॥ १७ ॥ आनृगस्यादनुक्रोशाद्वर्मात् सत्यात् पराक्रमात् ।
 गुरुत्वात्त्वयि संप्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्षते ॥ १८ ॥ दुर्ध्वोधने
 सौबले च कर्णं दुःशासने तथा । एतेष्वैश्वर्य्यमाधाय कथं त्वं
 भूतिमिच्छसि ॥ १९ ॥ आत्मज्ञानं समारम्भस्ति तिष्ठा धर्मनित्यता ।
 यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २० ॥ निषेवते प्रश-
 स्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः अद्विधान एतत् पण्डित-
 लक्षणम् ॥ २१ ॥ क्रीयो हर्षस्य दर्पस्य ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता ।
 यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २२ ॥ यस्य कृत्यं न
 जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित
 उच्यते ॥ २३ ॥ यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
 समद्विरसमद्विर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य संसारिणी

प्रज्ञा धर्मायाविनुवर्त्तते । कामादयं वृणीते यः स वै पण्डित
 उच्यते ॥ २५ ॥ यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते । न
 किञ्चिद्व्यमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥ क्षिप्रं विजानाति
 चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् । नासम्पृष्टो ह्युप-
 युक्ते परार्थं तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २७ ॥ नाप्राप्यनभि-
 वाञ्छन्ति नष्टं नैच्छन्ति शोचितम् । आपत्सु च न मुच्यन्ति नराः
 पण्डितबुद्धयः ॥ २८ ॥ निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
 अवन्ध्रकालो वक्ष्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥ आर्थ-
 कर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते । हितञ्च नाभ्यसूयन्ति
 पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न हृष्यत्यात्मसम्प्राप्ते नावमाने न
 तप्यते । गाङ्गो हृद् इवाक्षीभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३१ ॥
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् । उपावन्नो मनुष्याणां
 नर पण्डित उच्यते ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्तकथ जहवान् प्रति-
 भानवान् । आशुग्रन्यायवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३ ॥
 श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा । असम्भिन्नार्थमर्थ्यादः
 पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३४ ॥ अश्रुतञ्च समुक्तञ्चो दरिद्रञ्च
 महाननाः । अर्थान्शकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३५ ॥
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मिथ्याचरति मित्रार्थं
 यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३६ ॥ अकामान् कामयति यः काम-
 यानान् परित्यजेत् । बलवन्तश्च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३७ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनास्त्य च । कर्म चारभते दुष्टं
 तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८ ॥ संसारप्रतिकृत्यानि सर्वत्र विचिकित्-
 सते । चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ आहं
 पितृभ्यो न ददाति देवतानि न चार्चति । सुहृन्मित्रं न लभते
 तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४० ॥ अनाहृतः प्रविशति अपृष्टो बद्ध
 भाषते । अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ४० ॥ परं

क्षिपति दीपिण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यश्च कुक्ष्यत्ननीशानः स च
 सूदतमो नरः ॥ ४१ ॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिर्वर्जितम् ।
 शलभ्यमिच्छन् नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ४२ ॥ अशिक्षं प्राप्ति-
 यो राजन् यश्च शून्यमुपासते । कदर्थं भजते यश्च तमाहुर्मूढ-
 चेतसम् ॥ ४३ ॥ अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा ।
 विवरत्यसमुन्नतो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४४ ॥ एकः सम्यक्-
 ज्ञाति वस्ते वासश्च शोभनम् । योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को
 नृशंसतरस्ततः ॥ ४५ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महा-
 जनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दीपिण लिप्यते ॥ ४६ ॥ एकं
 हन्यान् वा हन्यादिषुर्भुङ्क्ते धनुषता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा
 हन्याद्वाष्ट्रं सराजकम् ॥ ४७ ॥ एकया हे विनिश्चित्य त्रींशतुर्भि-
 र्वर्षे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४८ ॥
 एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च दध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति
 राजानं मन्त्रविप्रवः ॥ ४९ ॥ एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न
 चिन्तयेत् । एको न गच्छेद्धानं नैकः सुप्तेषु जाग्रयात् ॥ ५० ॥
 एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य शोपानं
 पारावारस्य नौरिव ॥ ५१ ॥ एक क्षमावतां दीपो द्वितीयो
 नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ५२ ॥
 सोऽस्य दीपो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं धनम् । क्षमा गुणो
 ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ५३ ॥ क्षमा वशीकृतिर्लोक-
 क्षमया किं न साध्यते । शान्तिखड्गः कवे यस्य किं करिष्यति
 दुर्जनः ॥ ५४ ॥ अदृष्टे पतितो वक्त्रिः स्वयमेवोपशान्यति । अच-
 नावान् परं दीपैरात्मानमेव योजयेत् ॥ ५५ ॥ एको धर्मः परं
 श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा । विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखा-
 वहा ॥ ५६ ॥ हाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलग्नयानिव । राजानं
 चाप्ययोहारं ब्राह्मणं चाप्रवसिनम् ॥ ५७ ॥ हे कर्मणी नरः

कुर्वन्नास्त्रिलोके विरोचते । अब्रुवन् परुषं किञ्चिदसतोऽनर्च्यं-
 स्तथा ॥ ५८ ॥ हाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ । स्त्रियः
 कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५९ ॥ हाविमौ कण्टकौ
 तीक्ष्णौ शरीरपरिमोषणौ । यथाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनौ-
 श्वरः ॥ ६० ॥ हाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा । गृह-
 स्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥ ६१ ॥ हाविमौ पुरुषौ
 राजन् स्वर्गस्थोपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च क्षमया युक्तो हरिद्रश्च
 प्रदानवान् ॥ ६२ ॥ नायागतस्य द्रव्यस्य वाङ्मयौ हावतिक्रमौ ।
 अपात्रे प्रातिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ६३ ॥ हावश्च विनि-
 क्षेप्यौ गाढं बद्धा गले शिलाम् । धनिनश्चाप्रदातारं हरिद्रं चा-
 तपस्विनम् ॥ ६४ ॥ हाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 परिव्राड्ध्यागयुक्तश्च रणे चाभिसुखो हतः ॥ ६५ ॥ तयोषाया
 मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ । कनौयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेददिना
 विदुः ॥ ६६ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन् उत्तमाधममध्यमाः ।
 निवृजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६७ ॥ त्रय एवाधना
 राजन् भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति तस्य ते
 तस्य तदनम् ॥ ६८ ॥ हरणञ्च परस्त्रानां परदारभिनर्षणम् ।
 संहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरक-
 स्थेदं हारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्माद्वैतत्तयं
 त्यजेत् ॥ ७० ॥ भक्तञ्च भजमानञ्च तवास्मीति च वादिनम् ।
 वीनेताञ्छरणं प्राप्तान् विषमेषु न सन्त्यजेत् ॥ ७१ ॥ वरप्रदानं
 राज्यञ्च पुत्रजन्म च भारत । शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्क्षीणि चैकञ्च
 तत् समम् ॥ ७२ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यानिहः
 पण्डितस्तानि विद्यात् । अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घ-
 स्वैर्बलसैश्चरणैश्च ॥ ७३ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रिया-
 भिजुष्टस्य गृहस्यधर्मैः । वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा हरिद्रो

भगिनी चानपत्या ॥ ७४ ॥ चत्वार्यहं महाराज सायस्कानि
 ब्रह्मसतिः । पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७४ ॥
 देवतानाञ्च सङ्कल्पमनुभावञ्च धीमताम् । विनयं कृतविद्यानां
 विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ७६ ॥ चत्वारि कर्माण्यभयङ्गराणि भवं
 प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि । मानान्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीत-
 मुत मानयज्ञः ॥ ७७ ॥ पञ्चामयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
 पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ पञ्चैव पूजयन्
 लोके ययः प्राप्नोति केवलम् । देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षून्-
 तियिपञ्चमान् ॥ ७९ ॥ पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
 मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविन ॥ ८० ॥ पञ्चेन्द्रियस्य
 मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः
 यावद्मादेवाहकम् ॥ ८१ ॥ षड् दोषाः पुरुषिणेह हातव्या भूति-
 मिच्छता । निद्रा तद्भीर्मयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८२ ॥
 षड्भिमानं पुरुषो जह्याद्विद्वां नावमिवारणवे । अप्रवक्तारमाचार्य-
 मनधौयानमृत्विजम् ॥ ८३ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रिय-
 वादिनीम् । ग्रामकामञ्च गीपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ८४ ॥
 षडेव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन । सत्यं दानमना-
 लयमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८५ ॥ षड्भिमानं विनश्यन्ति मुहूर्तैः
 मनवेक्षणात् । गावः सेवा कृषिभार्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ८६ ॥
 षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् । आचार्यं शिष्यिताः
 शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ८७ ॥ नारीं विगतकामञ्च कृता-
 र्याश्च प्रधीजनम् । नावं विस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम्
 ॥ ८८ ॥ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सङ्घिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
 स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखान् राजन् ॥ ८९ ॥
 ईर्ष्यां वृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च
 षडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥ अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया

च भार्या प्रियावादिनी च । वश्यश्च पुत्रीऽर्थकरौ च विद्या षड्-
जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८१ ॥ पश्यामात्मनि नित्याना-
मैश्वर्यं योऽधिगच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजिते-
न्द्रियः ॥ ८२ ॥ षड्भिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ८३ ॥ प्रमदाः
कामयानेषु यजमानेषु याजकाः । राजा विवदमानेषु नित्यं
मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ८४ ॥ सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या
व्यसनोदयाः । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ८५ ॥
स्वयोऽज्ञा मृगया पानं वाक्पारुष्यञ्च पञ्चमम् । महच्च दण्ड-
पारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ८६ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विन-
शितः । ब्राह्मणान् प्रथमं हेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ८७ ॥
ब्राह्मणस्त्रानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । रमते निन्दया चैषां
प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ८८ ॥ नैतान् क्षरति कृत्येषु याचितश्चाभ्य-
सूयति । एतान् दोषान् नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्जयेत् ॥ ८९ ॥
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनौतानि भारत । वर्तमानानि दृश्यन्ते
तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ९० ॥ समागमश्च सखिभिर्महान्श्चैव घना-
गमः । पुत्रेण च परिवृद्धसन्निपातश्च मैथुने ॥ ९०१ ॥ समये च
प्रियालापः स्वयूथेषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च
जनसंसदि ॥ ९०२ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च
कौतूहलं दमः श्रुतञ्च । पराक्रमश्चावज्ञभाषिता च दानं यथाशक्ति
ज्ञतञ्चताच ॥ ९०३ ॥ नवहारमिदं वैश्वं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
चैवज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥ ९०४ ॥ दश धर्मं
न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः
कुहो वृथाक्षितः ॥ ९०५ ॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।
तस्माद्विदेषु सर्वेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ ९०६ ॥ अत्र बोदाहर-
न्तीमनितिहासं पुरातनम् । पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतञ्चैव सुधन्वना

॥ १०७ ॥ यः काममन्यु प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्च ।
 विशेषविच्छ्रतवान् क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १०८ ॥
 जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् दिक्षातद्दिषिषु दधाति दण्डम् ।
 जानाति मात्राञ्च तथा क्षमाञ्च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ १०९ ॥
 सुदुर्वलं नावजानाति कश्चिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् । न विग्रहं
 रोचयते बलस्यैः काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ११० ॥ प्राप्या-
 पदं न व्यथेत कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः । दुःखञ्च काले
 सहते महात्मा धरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १११ ॥ अनर्थकं
 विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदारामिभर्षम् । दम्भं स्तेन्यं
 पैशुन्यं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ ११२ ॥ न संरम्भे-
 णारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव । न मित्रार्थं रोचयते
 विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढ ॥ ११३ ॥ योऽभ्यसूयत्यनु-
 कम्पते च न दुर्वलः प्रतिभाव्यं करोति । नात्याह किञ्चित् क्षमते
 वै विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११४ ॥ यो नोद्धतं कुरुते
 जातु वेशं न पौरुषिणापि विकथ्यतेऽन्यान् । न भूच्छिर्तः कटुका-
 न्याह किञ्चित् प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ११५ ॥ न वैर-
 मुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति । न दुर्गतोऽस्मीति
 करोत्यकाशं तमार्थ्यशीलं परमाह्वराध्याः ॥ ११६ ॥ न स्वे सुखे
 व कुरुते प्रहृष्टं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दृष्ट्वा न पश्चात्
 कुरुतेऽनुतापं स क्रथ्यते सत्पुरुषार्थ्यशीलः ॥ ११७ ॥ दिग्भाचारान्
 समयान् जातिधर्मान् वुभूषते यः स परावरञ्च । स यत्र तत्रापि
 गतः सदैव महाजनस्याभिपत्यं करोति ॥ ११८ ॥ दम्भं मोहं
 मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुन्यं पूगवैरम् । मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि
 वाहं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्तु प्रधानः ॥ ११९ ॥ दम्भं शौचं दैवतं
 मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधास्तौकवादान् । एतानि यः कुरुते
 नैत्येकानि तस्योत्थानं देवता धारयन्ति ॥ १२० ॥ समैर्विवादं

कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च । गुणैर्विशिष्टांश्च
पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ १२१ ॥ मितं भुङ्क्ते
संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा । ददात्यमिते-
ष्वभिधाचितः स्वं तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ १२२ ॥ चिकीर्षितं
विप्रकृतञ्च यस्य नान्य जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते
सम्यगनुष्ठिते च नात्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ १२३ ॥ यः
सर्वभूतप्रश्नमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छ्रहर्षभावः । अतीव स
क्षायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२४ ॥ य
आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्यतः । अनन्त-
तेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभाषते ॥ १२५ ॥
वने जाताः श्यापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
तथैव बाला वार्द्धिताः शिञ्जिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय
॥ १२६ ॥ प्रदायैषानुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो
भोदमानः । न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्क-
णीयी नरेन्द ॥ १२७ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुररहितवाक्ये
हात्रि शोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । जाग्रतो दह्यमानस्य यत् कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १ ॥ त्वं मां यथा-
बहिदुर प्रश्नाधि प्रश्नापूर्वं सर्वमजातशत्रोः । यन्मन्यसे पश्यमदीन-
सत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥ २ ॥ पापाशङ्गी पापमेवा-
नुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् । कवे तस्मै ब्रूहि सर्वं
यथावन्मनोषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । शुभं वा बहि वा पापं द्वेष्यं वा बहि वा

प्रियम् । अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नैच्छेत् पराभवम् ॥ ४ ॥
 तस्माद्विद्यानि ते राजन् भविमिच्छन् कुरुन् प्रति । वचः श्रेयस्करं
 धर्म्यं ब्रूवतस्तन्निबोध मे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्धेऽयु-
 र्यानि भारत । अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६ ॥
 तथैव योगविहितं न सिध्येत् कर्म यन्नृप । उपाययुक्तं मेधावी
 न तत्र ग्लपयेन्ननः ॥ ७ ॥ अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 सम्प्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबन्धश्च सं-
 प्रेक्ष्य विपाकश्चैव कर्मणाम् । उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत
 वा न वा ॥ ९ ॥ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कांषि जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानि
 प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति । युक्तो धर्मार्थवीक्षाने स राज्य-
 मधिगच्छति ॥ ११ ॥ न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसंप्रतम् ।
 श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ११ ॥ भक्ष्योत्तम-
 प्रतिच्छन्नं मत्स्यो वाङ्मयमायसम् । लोभाभिपाती असते नानु-
 बन्धनपेक्षते ॥ १२ ॥ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च
 यत् । हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १३ ॥ वन-
 स्ततरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाप्नोति रसं तेभ्यो वीजं
 चास्य विनश्यति ॥ १४ ॥ यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं
 फलम् । फलाद्रसं स लभते वीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १५ ॥ यथा
 मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः । तद्वदर्यान्मनुष्येभ्य आद-
 द्याद्विहिंसया ॥ १६ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न
 कारयेत् । माला कार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १७ ॥
 किं तु मे स्याद्विदं कृत्वा किं तु मे स्यादकुर्वतः । इति कर्माणि
 सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १८ ॥ अनारभ्या भवन्त्यर्याः
 कैचिन्नित्यं तथागताः । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः
 ॥ १९ ॥ प्रसादो निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः । न तं भर्तार-

मिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २० ॥ कांश्चिदर्थान्नरः प्राप्नो
लघुमूलान्नहाफलान् । क्षिप्रमारमते कर्त्तुं न विज्ञयति तादृशान्
॥ २१ ॥ ऋजुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिबन्निव । आसीनमपि
तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२ ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः
स्याद्दुरारुहः । अपक्वः पक्वसङ्काशो न तु भौर्व्येत कर्हिचित् ॥ २३ ॥
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् । प्रसादयति यो
लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २४ ॥ यस्मान्नस्यन्ति भूतानि मृग-
व्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते
॥ २५ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन तेजसा । वायु-
रभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २६ ॥ धर्मेणाचरते राज्ञः
सन्निश्चरितमादितः । वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धिनी ॥ २७ ॥
अथ सन्त्यजतो धर्ममधर्मञ्चानुतिष्ठतः । प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ
चर्माहितं यथा ॥ २८ ॥ य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दने ।
स एव यत्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २९ ॥ धर्मेण राज्यं
विन्देत धर्मेण परिपालयेत् । धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति
न हीयते ॥ ३० ॥ अप्युन्नत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादस्त्रभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ सुव्याहृतानि
सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । सञ्चिन्वन् धीर आसीत शिला-
हारी शिलं यथा ॥ ३२ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति
ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३३ ॥
भूयांसं लभते क्लेशं वा गौर्भवति दुर्दुहा । अथ वा सुदुहा
राजन्नेव तां वितुदन्यपि ॥ ३४ ॥ यद्वतपं प्रणमति न तत् सन्ता-
पयन्त्यपि । यच्च स्वयं नतं दारु न तत् सन्तापयन्त्यपि ॥ ३५ ॥
एतयोपमया धीरः सन्नमेत वलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते
यो वलीयसो ॥ ३६ ॥ पर्जन्यनाथाः पश्यन्ते राजानो मन्त्रिवान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा विद्वान्धवाः ॥ ३७ ॥ सन्धेन

रक्षते धर्मो विद्या योगेन रक्षते । मृजया रक्षते रूपं कुलं
 वृत्तेन रक्षते ॥ ३८ ॥ मानेन रक्षते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णं दर्शनं गात्रं स्त्रियो रक्षेत् कुचेलता ॥ ३९ ॥ न कुलं
 वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्येष्वपि हि जातानां वृत्त-
 मेव विप्रिष्यते ॥ ४० ॥ य इर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कलान्वये ।
 सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४१ ॥ अकार्यकार-
 णाद्धीतः कार्याणाञ्च विवर्जनात् । अकाले मन्त्रमेवाच्च येन
 नाद्येन तत् पितेत् ॥ ४२ ॥ विद्यामहो धनमदस्तृतीयोऽभि-
 जनोमदः । मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४३ ॥
 असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित् कार्यं कदाचन । तावन्न तस्य
 सुकृतं किञ्चित् कार्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ मन्यन्ते सन्तमात्मानमस-
 न्तमपि विश्रुतम् । गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः
 ॥ ४५ ॥ असत्ताञ्च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः । जिता
 सभा वस्त्ववता मिष्टाया गोमता जिता । अध्वाजितो दानवता
 सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४६ ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रण-
 श्यति । त तस्य जीवितेनार्थो न घनेन न वन्धुभिः ॥ ४७ ॥
 आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं दरि-
 द्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ सम्पन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते
 सदा । क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४९ ॥
 मायेण औमतां लोके भोक्तुं अक्तिर्न विद्यते । जीर्यन्त्यपि तु
 काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५० ॥ अर्वात्तर्भवमन्यानां मध्यानां
 मरणाद्भवम् । उत्तमानान्तु मर्त्यानामवमानात् परं भयम् ॥ ५१ ॥
 ऐश्वर्यमदपापिष्टा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्यमदमसो हि
 नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५२ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनि-
 ग्रहैः । तैरयं तायते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५३ ॥ यो
 जितः पञ्चवर्गेण सहजेनावुकार्षिणा । आपदस्तस्य वृद्धन्ते शुक्-

पञ्च दूषोद्धराट् ॥ ५४ ॥ अविजित्य व आत्मानममात्मानं विजि-
 गीषते । अमितान् वा जितामात्यः सोऽवशः परीक्षीयते ॥ ५५ ॥
 आत्मानमेव प्रथमं हेष्टरूपेण वो जयेत् । ततोऽमात्मानमिदं
 न मोघं विजिगीषते ॥ ५६ ॥ वक्ष्येन्द्रियं जितात्मानं घृतदण्डं
 विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५७ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियतेन्द्रियाख्यस्य चाश्वः ।
 तैरप्रमत्तः कुमली सदृशैर्दानैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५८ ॥
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् । अविधेया इवादान्ता
 हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५९ ॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्तर्ध्वैवाप्य-
 नर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६० ॥
 धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशात्तुल्यः । श्रीप्राणघनदारेभ्यः
 क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६१ ॥ अर्थानामौश्वरो यः स्यादिन्द्रिया-
 णामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्चर्यादैश्चर्याद्भ्रूयते हि सः ॥ ६२ ॥
 आत्मनात्मनमन्विच्छेन्ननोबुद्धीन्द्रियैर्वतैः । आत्मा ह्येवात्मनो
 बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६३ ॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवा-
 त्मात्मना जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६४ ॥
 बुद्धाश्चेत्येव जालेन भ्रष्टावपिहितानुभौ । कामश्च राजन् क्रोधश्च
 तौ प्रज्ञानं विलुप्यतः ॥ ६५ ॥ समवेक्ष्येह धर्मार्थौ सम्भारान्
 योऽधिगच्छति । स वै सम्युक्तसम्भारः सततं सुखनेषते ॥ ६६ ॥
 यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रून्विजित्य मनोमवान् । जिगीषति रिपू-
 नान्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६७ ॥ दृश्यन्ते हि दुरात्मानो
 बध्यमानाः स्वकर्मभिः । इन्द्रियाणामनीश्वराद्राजानो राज्यविभक्तैः
 ॥ ६८ ॥ असन्त्यागात् पापाकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृश्यते मिश्र-
 भावात् । शुष्केणाद्रं दह्यते निवभावात् तस्मात् पापैः सह सन्धिं
 न कुर्यात् ॥ ६९ ॥ निजानुत्पततः शत्रून् पञ्च पञ्च प्रयोजनम् ।
 यो मोहान्न निगृह्णाति तमापन्नं सते नरम् ॥ ७० ॥ अनसूया-

जीवं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भवन्ति
 दुरात्मनाम् ॥ ७१ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैतान्यन्येषु भारत ॥ ७२ ॥ अक्रोशपरि-
 वादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो
 विमुच्यते ॥ ७३ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्वलम् ।
 शूयूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७४ ॥ वाक्संवमो
 हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न शक्यं बहु
 भाषितुम् ॥ ७५ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभा-
 षिता । सैव दुर्भाषिता राजन्जनार्थायोपपद्यते ॥ ७६ ॥ रोहते
 सायकैर्विडं वनं परशुना हतम् । वाचा दुक्तं वीभत्सं न सं-
 रोहति वाक्क्षतम् ॥ ७७ ॥ कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति
 शरीरतः । वाक्शब्दस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः
 ॥ ७८ ॥ वाक्सायका वदन्तान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्रि-
 हानि । परस्य नानर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्
 परेभ्यः ॥ ७९ ॥ यज्ञैर्देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८० ॥ बुद्धौ
 कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदया-
 न्नापसर्पति ॥ ८१ ॥ संयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८२ ॥ राजलक्षण-
 सम्पन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु
 धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८३ ॥ अतीत्य सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेय-
 पुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८४ ॥
 अनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवात्तव राजेन्द्र
 बहून् क्षेत्रांस्तितिक्षति ॥ ८५ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये

ब्रह्मर्षिर्वाचः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृणुतो नास्ति मे हृत्प्रिविचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे लेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २ ॥ आर्जवं प्रति-
पद्यन्न पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्ग-
मवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत् कीर्तिर्भूष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते ।
तावत् स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्यदाहरन्ती-
मनितिहासं पुरातनम् । विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थं सुधन्वना
॥ ५ ॥ स्वयम्बरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः । रूपेणा-
प्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोऽथ दैतेवस्तदा
तत्राजगाम ह । प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच । किं ब्राह्मणाः सिच्छेयांसो दितिजाः सिद्ध-
विरोचन । अथ केन सा पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८ ॥

विरोचन उवाच । प्रजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के हिजातयः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच । इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १० ॥

विरोचन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीत
भाषसे । सुधन्वानञ्च माञ्चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ११ ॥

विदुर उवाच । अतीतायाञ्च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।
अथाजगाम तं दिशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ १२ ॥ विरोचनो यत्र
विभो केशिन्या सहितः स्थितः । सुधन्वा वै समागच्छत् प्राङ्गादिं
केशिनीं तथा ॥ १३ ॥ समागतं दिजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पादमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १४ ॥

सुधन्वोवाच । अन्तालभे हिरण्मयं प्राङ्गादिदं तवासनम् ।
एकलमुपसम्पन्नो न त्वां शिऽहं लब्ध्वा सह ॥ १५ ॥

विरोचन उवाच । तवाहंते तु फलकी कूर्चं वाप्यथ वा वृषी ।
सुधन्वन् त्वमहोऽसि मया सह सनासनम् ॥ १६ ॥

सुधन्वोवाच । पिता पुत्रौ सहासीतां हौ विप्रौ क्षत्रियावपि ।
वृक्षौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् ॥ १७ ॥ पिता हि
ते समासीनमुपासीतेव मामधः । बाल सुखेधितो गेहे न त्वं
किञ्चन बुध्यसे ॥ १८ ॥

विरोचन उवाच । हिरण्यञ्च गवाश्चञ्च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन् विपणो तेन प्रज्ञं पृच्छाव ये विदुः ॥ १९ ॥

सुधन्वोवाच । हिरण्यञ्च गवाश्चञ्च तथैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रज्ञं पृच्छाव ये विदुः ॥ २० ॥

विरोचन उवाच । आवां कुत्र गमिष्यावः प्रणयोर्विपणो कृते ।
न तु द्वेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥

सुधन्वोवाच । पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणो कृते ।
पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रज्ञादो नानृतं वदेत् ॥ २२ ॥

विदुर उवाच । एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तस्मामिजगमतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रज्ञादो यत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥

प्रज्ञाद् उवाच । इमौ तौ सम्पृच्छेते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धाविकनार्गाबिहागतौ ॥ २४ ॥ किं वै सहैवं
चरयो न पुरा चरयः सह । विरोचनैतत् पृच्छामि किन्ते सख्यं
सुधन्वना ॥ २५ ॥

विरोचन उवाच । न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रज्ञाद् तत्त्वं पृच्छामि मा प्रज्ञमनृतं वदेः ॥ २६ ॥

प्रज्ञाद् उवाच । उदकं मधुपर्कं वाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्व्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २७ ॥

सुधन्वोवाच । उदकं मधुपर्कं वा पयित्वेवार्पितं मम ।

प्रह्लाद उवाच । मे मथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः । किं ब्राह्मणाः खि-
क्वेयांस उताहोस्त्रिद्विरोचनः ॥ २८ ॥

प्रह्लाद उवाच । पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वञ्च साक्षाद्दिह स्थितः ।
तयोर्विवदतो प्रश्नं कथमस्माद्विधो वदेत् ॥ २९ ॥

सुधन्वोवाच । गां प्रदद्यात्स्त्रौरसाय यद्वान्यत् स्यात् प्रियं
धनम् । हयोर्विवदयोस्तथ्यं वाच्यञ्च मतिमंस्तथा ॥ ३० ॥

प्रह्लाद उवाच । अथ यो नैव प्रब्रूयात् सख्यं वा यदि वा-
नृतम् । एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ३१ ॥

सुधन्वोवाच । यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री याज्ञैवाक्षपराजितः ।
याञ्च भारामितप्राङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ ३२ ॥ नगरे
प्रतिरुद्धः सन् वह्निर्हारे बुभुक्षितः । अमित्रान् भूयशः पश्येद्यः
साध्यमनृतं वदेत् ॥ ३३ ॥ पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवा-
नृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ३४ ॥ हान्ति
जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदेत् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा-
स्म भूम्यनृतं वदेत् ॥ ३५ ॥

प्रह्लाद उवाच । मत्तः अयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य अयसी मातुस्तस्मात्त्वन्तेन वै जितः ॥ ३६ ॥ विरोचन
सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया
दत्तं विरोचनम् ॥ ३७ ॥

सुधन्वोवाच । यद्धर्ममवगच्छीयास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्देदामि ते पुनं तस्मात् प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ३८ ॥ एष प्रह्लाद
पुनस्तेनैवा हतो विरोचनः । पादप्रक्षालनं कुर्यात् कुमार्याः
सज्जिधौ मम ॥ ३९ ॥

विदुर उवाच । तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थं नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमब्रुवन् ॥ ४० ॥ न देवो दण्ड-
मादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या

संविभजन्ति तम् ॥ ४१ ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते
 मनः । तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 नैनं कुन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
 नीडं शकुना इव जातपक्षाश्चकुन्दांस्थेन प्रजहत्यल्पकाले ॥ ४३ ॥
 मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् । राज-
 हिष्टं स्त्रीपुंसवोर्विवादं वर्ज्यान्याद्भयं पत्न्याः प्रदुष्टः ॥ ४४ ॥
 सामुद्रिकं वणिजं चौरपूर्वं शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च । अरिञ्च
 मित्रञ्च कुशौलवञ्च तैतान् साचे विप्रकुर्वीत सप्त ॥ ४५ ॥ माना-
 म्निहोतमुतमानमौनं मानेनाघीतमुतमानयज्ञः । एतानि चत्वार्य-
 भयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ४६ ॥ अगारदाही
 गरदः कुण्डाशी सौमविक्रयी । पर्वकारश्च सूची च मित्रघृक्
 पारदारिकः ॥ ४७ ॥ भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपी
 हिजः । अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४८ ॥
 सुवप्रग्रहणो ब्राह्म्यः कीनाशश्चात्मवानपि । रक्षेत्युक्तश्च यो हि
 स्यात् सर्वं ब्रह्महमिः समाः ॥ ४९ ॥ दणोत्कया ज्ञायते जात-
 रूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः । शूरो मध्येष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
 कृच्छ्रास्वापस्तु सुहृदश्चारयश्च ॥ ५० ॥ जरा रूपं हरति हि
 धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्ममर्थ्यामसूया । क्रोधश्चियः शील-
 मनार्थ्यसेवा ह्येवं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ५१ ॥ श्रीर्मङ्गलात्
 प्रभवति प्रागल्भ्यात् संप्रवर्द्धते । दाढ्यात्तु कुरुते भूलं संयनात्
 प्रतितिष्ठति ॥ ५२ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च
 कौतुह्यं दमः श्रुतञ्च । पराक्रमश्चावहभाषिता च दानं यथाशक्ति
 कृतज्ञता च ॥ ५३ ॥ एतान् गुणांस्तात महानुभानेको गुणः
 संश्रयते प्रसह्य । राजा यदा संश्रयते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष
 गुणो विभर्ति ॥ ५४ ॥ अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्युर्गस्य
 लोकस्य निदर्शमानि । चत्वार्यष्टौमन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषा-

ननुयान्ति सन्तः ॥ ५५ ॥ यच्चो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्य्यता-
न्यन्ववेतानि सद्भिः । दमः सत्यमार्ज्जवमानृशंस्यं चत्वार्य्यतान्यनु-
यान्ति सन्तः ॥ ५६ ॥ इत्याध्ययनदानानि नवः सत्यं चमा वृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्व-
श्चतुर्वर्गो द्वाभ्यामपि सेव्यते । उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु
तिष्ठति ॥ ५८ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा येन
वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं
यच्छुलेनाभ्युपेतम् ॥ ५९ ॥ सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौत्स्यं शीलं बलं
धनम् । शौर्य्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दशमे स्वर्गो नवः ॥ ६० ॥ पापं
कुर्वन् पापक्रीर्त्तिः पापमेवाश्रुते फलम् । पुण्यं कुर्वन् पुण्यक्रीर्त्तिः
पुण्यमत्यन्तमश्रुते ॥ ६१ ॥ तस्मात् पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसित-
व्रतः । पापं प्रज्ञां नोद्यति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ नष्ट-
प्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं प्रज्ञां वद्वेति क्रियमाणं
पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं
कुर्वन् पुण्यक्रीर्त्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति ॥ ६४ ॥ तस्मात् पुण्यं
निषिवेत् पुरुषः सुसमाहितः । असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैर-
कच्छुठः ॥ ६५ ॥ स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात् पापमाचरन् ।
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ॥ ६६ ॥ न कृच्छ्रं मह-
दाप्नोति सर्वत्र च विरोचते । प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स
पण्डितः ॥ ६७ ॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ।
दिवसेनैव तत् कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥ अष्टमासेन
तत् कुर्यात् धेनवर्षाः सुखं वसेत् । पूर्वं वयसि तत् कुर्यात् धेन-
वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ६९ ॥ यावज्जीवेन तत् कुर्याद्येनामुत्र सुखं
वसेत् । जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्याश्च गतयौवनम् ॥ ७० ॥ शूरं
विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् । धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्र-
मपिधीयते ॥ ७१ ॥ असंवृतं तद्वदति ततोऽन्यदेवहीर्य्यते । गुण-

राक्षसवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ॥ ७२ ॥ अथ प्रच्छन्न-
पापानां शास्ता वैवस्वतो यमः । ऋषीणाञ्च नदीनाञ्च कुलानाञ्च
महात्मनाम् ॥ ७२ ॥ प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ।
हिजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ॥ ७४ ॥ क्षत्रियः
शौलभायाजंश्चिरं पालयते महीम् । सुववर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति
पुरुषास्त्रयः ॥ ७५ ॥ शूरस्य कृतविद्यस्य यस्य जानाति सेवितुम् ।
बुद्धियेष्ठानि कर्माणि बाह्यमध्यानि भारत ॥ ७६ ॥ तानि जङ्घा-
जघन्यानि भारप्रत्यवराणि च । दुर्योधने च शकुनी मूर्धे दुःशा-
सने तथा ॥ ७७ ॥ कर्णं चैश्वर्यमाघाच कथं त्वं भूतिमिच्छासि ।
सर्वगुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ । पितृवत्स्वयं वर्तन्ते तेषु
वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ७८ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

विदुर उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ चरन्तं हंस-
रूपेण महर्षिं शंसितव्रतम् । साध्या देवा महापद्मं पर्यपृच्छन्त
वै पुरा ॥ २ ॥

साध्या जनु । साध्या देवा वचमेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न
शक्तुमोऽनुमातुम् । श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्तु मतो नः काव्यां वाचं
वक्तुमर्षस्यदाराम् ॥ ३ ॥

हंस उवाच । एतत् कार्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्य-
धर्मानुव्रतिः । ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं मिधाप्रिये चात्मसमं
नयीत ॥ ४ ॥ आक्रुश्यामानो नाक्रोशेन्नन्यरेव तितिक्षितः ।
आक्रोष्टारं निर्देहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५ ॥ नाक्रोशौ स्या-

ज्ञावमानो परस्य मितद्रोही नोत नीचोपसेवी । न चाभिमानी
 न च हीनवृत्तो रूचा वाचमुपतीं वर्जयौत ॥ ६ ॥ मर्माण्यस्थीनि
 हृदयं तथास्तु रूचा वाचो दिद्दहन्तीह पुंसाम् । तस्मादाच-
 मुपतीं रूचरूपां धर्मारानो नित्यमो वर्जयौत ॥ ७ ॥ अरुन्नुदं
 परुषं सूक्ष्मवाचं वाक्कण्ठकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् । विद्यादलक्षणीकृतमं
 जनानां मुखे निवहानि निवृत्तिं वै बहन्तम् ॥ ८ ॥ यश्चेद्देवमभि-
 विध्येत वाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कप्रदीपैः । स विध्यमानोऽप्यति-
 दह्यमानो विद्यात् कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९ ॥ यदि सन्तं
 सेवति वद्यमन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव । वासो यथा रङ्ग-
 वशं प्रयाति तथा स तेषां वयमभ्युपैति ॥ १० ॥ अतिवाद् न
 प्रवहेन्न वाद्वेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान् घातयेत् । हन्तुञ्च यो
 तेच्छ्रुति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११ ॥ अव्या-
 हृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्त्वं वद्देहाहृतं तद्वितीयम् । प्रियं
 वद्देहाहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वद्देहाहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२ ॥ यादृशै-
 सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्-
 भवति पुरुषः ॥ १३ ॥ यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
 निवर्त्तनाद्नि सर्वतो न वेत्ति दुःखमणुपि ॥ १४ ॥ न जीयते नानु-
 जिगीषतेऽन्यान् वैरकृच्चामतिघातकञ्च । निन्दाप्रशंसासु समस्तभावो
 न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५ ॥ भावमिच्छति सर्वस्य
 नाभावे कुरुते मनः । सत्यवादी ऋदुर्दान्तो यः स उत्तमपुरुषः
 ॥ १६ ॥ नानर्थकं सात्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च । रम्भं परस्य
 जानाति यः स मध्यमपुरुषः ॥ १७ ॥ दुःशासनेऽसूपहतोऽभिगस्तो
 नावर्त्तते नन्यु वशात् कृतज्ञः । न कस्याचिन्नितमथो दुरात्मा कला-
 यैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥ न यद्दधाति कल्याणं परेभ्यो-
 ऽप्यात्ममङ्गितः । निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपुरुषः
 ॥ १९ ॥ उत्तमानेव सेवते प्राप्तकाले तु मध्यमान् । अधमास्तु

न सेवेत य इच्छेद्भूतिनात्मनः ॥ २० ॥ प्राप्नोति वै वित्तमयं
बलेन नित्योत्थानात् प्रज्ञया पौरुषेण । न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तनाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा धर्मायै-
नित्याय बहुश्रुताय । पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नसेतं भवन्ति वै
कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥

विदुर उवाच । तपो दमो ब्रह्म वित्तं वितानाः पुण्या विवाहाः
सततदानदानम् । येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्बृत्तास्तानि
महाकुलानि ॥ २३ ॥ येषां वृत्तं न व्यथते न योनिश्चितप्रसादेन
चरन्ति धर्मम् । ये कीर्त्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृता-
स्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिज्यया कविवाहैर्विदस्योत्सा-
दनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥
देवद्रव्य विनाशेन ब्रह्मस्वरूपेण च । कुलान्यकुलतां यन्ति
ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च
भारत । कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७ ॥ कुलानि
समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽयतः । कुलसङ्ख्यां न गच्छन्ति यानि
हीनानि वृत्ततः ॥ २८ ॥ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्यां न गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्ययः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्नेन
संरक्षेद्वित्तमात्रं च याति च । अक्षीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु
हतो हतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृषा च सुसम्पन्ना ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ ना नः
कुले वैरकृत् कश्चिदस्तु राजामात्रो मा परस्वापहारौ । निवद्रोहो
नैकार्त्तिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यश्च
नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् हिषित् । न तस्य सन्निति
गच्छेद्यश्च नो निःप्रेत् कृषीन् ॥ ३३ ॥ दण्डानि भूमिरुदकं वाक्-
चतुर्थी च सूतता । सतामेतानि गेहेषु नोऽप्युदन्ते कदाचन ॥ ३४ ॥

अद्या परया राजन्पनीतानि सत्कृतिम् । प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ
धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते त्यन्दनो
वै शक्नो वोढुं न तथान्ये नहीजाः । एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकूलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३६ ॥ न तन्मित्रं यस्य
कोपादिभेति यहा मित्रं शान्तिनोपचर्यिषम् । यस्मिन्मित्रे पितरौ-
वाञ्छसीत तर्हि मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७ ॥ यः कश्चिदप्य-
सम्बद्धो मित्रभावेन वर्त्तते । स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्
परायणम् ॥ ३८ ॥ चलच्चित्तस्य वै पुंसो वृद्धानननुसेवतः । पारि-
प्लवमतेर्नित्यमघ्नो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलच्चित्तमनात्मानमिन्द्रि-
याणां वशानुगम् । अर्थाः समतिवर्त्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा
॥ ४० ॥ अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्यनिमित्ततः । शीलमेत-
दसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च
मित्रानां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतज्ञानोप-
भुञ्जते ॥ ४२ ॥ अर्चयेदिव मित्राणि सति वासति वा धने । नान-
यंयन् प्रजानाति मित्राणां सारफलात्ताम् ॥ ४३ ॥ सन्तापाद्भ-
भक्ष्यते रूपं सन्तापाद्भक्ष्यते बलम् । सन्तापाद्भक्ष्यते ज्ञानं सन्ता-
पाद्भाक्षिमृच्छति ॥ ४४ ॥ अनवाप्यञ्च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति सा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४५ ॥ पुनर्नरो
स्मियते जायते च पुनर्नरो हीयते बहते च । पुनर्नरो याचति
याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥ सुखञ्च दुःखञ्च
भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च । पर्यायशः सर्वमेते
स्मरन्ति तस्माद्हीरो न च हृष्येन्न शोचित् ॥ ४७ ॥ चलानि हीमानि
पङ्क्तिन्द्रियाणि तेषां यद्यहर्षते यत्र यत्र । ततस्ततः स्रवते बुद्धि-
रस्य छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमश्वः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तनुरुद्धः मिखी राजा मिथ्योपचारितो
मया । मन्दानाम्नस पुत्राणां युद्धे नान्तं करिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्यो-

हिममिदं सर्वं नित्योहिममिदं मनः । यत्तत्पदमनुहिमं तन्मे
बद्धमहामते ॥ ५० ॥

विदुर उवाच । नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यवेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्ध्या भयं
प्रणदति तपसा विन्दते महत् । गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं
धीरीन विन्दति ॥ ५२ ॥ अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमना-
श्रिताः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥ स्वधी-
तस्य सुशुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः । तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते
सुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानि ययनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना
जातु निद्रां लभन्ते । न स्त्रीषु राजव्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः
स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५ ॥ न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै
सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः । न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै
भिन्नाः प्रथमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥ न वै तैषां स्वदते पथ्यमुत्तं
योगक्षेमकल्पते नैव तेषाम् । भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न
विद्यते किञ्चिदन्यदिनाम्नात् ॥ ५७ ॥ सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं
ब्राह्मणे तपः । सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम्
॥ ५८ ॥ तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बह्वलाः समाः । बह्वन्
बह्वलादायासान् सहन्तीत्यपना सताम् ॥ ५९ ॥ धूमायन्ति व्यपे-
तानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोत्सुकानौब ज्ञातयो
भरतर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजो
वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः । प्रसङ्ग एव वातेन सस्कुम्भो मर्दितुं
क्षणात् ॥ ६२ ॥ अथ ये सहिता वृक्षाः सङ्गमः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि ग्रीष्मप्रमान् वातान् सहन्तेऽन्योऽन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवं
मनुष्यमध्येकं गुणैरपि समन्वितम् । अक्यं हिषन्तो मन्यन्ते वायु-
द्रुममिवैकजम् ॥ ६४ ॥ अन्योऽन्यसमुपष्टम्भादन्योऽन्यापाशयेण

च । ज्ञातयः सम्प्रवर्द्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अवधो
 ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिष्यवः स्त्रियः । येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत
 ये च स्युः शरणागताः ॥ ६६ ॥ न ननुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्
 सधनतामृते । अनातुरत्वाद्भ्रष्टन्ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७ ॥
 अय्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि पापानुवन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ।
 सताम्प्यं यन्न पिवन्त्यसन्तो ननु महाराज पिव प्रशाम्य ॥ ६८ ॥
 रोगार्हिता न फलानग्राह्यन्ते न वै लभन्ते विप्रयेषु तत्त्वम् ।
 दूःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभीगान्न सौख्यम्
 ॥ ६९ ॥ पुराह्यत्तं नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितान्द्रौपदीं प्रेक्ष्य
 राजन् । दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत् पण्डिता वर्जयन्ति
 ॥ ७० ॥ न तद्वत्वं यन्मदना विरुध्यते सूक्तो हि धर्मस्तरसा
 सेवितव्यः । प्रध्वंसितो क्रूरसमाहिता श्रीर्मदुप्रौढा गच्छति पुत्र-
 पौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्तराष्ट्राः पाण्डवान् पालयन्तु पाण्डो सुता-
 स्तव पुत्रांश्च पान्तु । एकारिनित्राः क्रूरवो ह्येकधर्मा जीवन्तु
 राजन् सुखिनः समृद्धाः ॥ ७२ ॥ मेघीभूतः कौरवाणां तमय
 त्वयाधीनं कुन्तकुलमाजमीढ । पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान्
 गोपायस्व स्वं यद्यस्तात रक्षन् ॥ ७३ ॥ सन्धत्स्व त्वं कौरवान्
 पाण्डुपुत्रैर्नर्तितेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु । सत्ये स्थितास्ते नरदेव
 सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विदुर उवाच । सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 वैचित्रवोर्ध्वं पुरुषानाकाशं सृष्टिमिहर्तः ॥ १ ॥ दानवेन्द्रस्य हि
 धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् । अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्

गृह्यतस्तथा ॥ २ ॥ यथाग्निं यास्ति वै यश्च तुष्ट्येययातिवेलं
 भजते हिषन्तम् । स्त्रियञ्च यो रक्षति भद्रमस्तु ते यथायाच्यं
 याचते कथ्यते च ॥ ३ ॥ यथाभिजातः प्रकरोत्यकाथं यथावलो
 वलिना नित्यवैरौ । अयद्दधानाय च यो ब्रवीति यथाकाम्यं
 कानयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ बध्वावहासं शुशुरो ननयते यो वध्वा-
 वसन्नभयो मानकानः । परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं स्त्रियञ्च यः
 परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५ ॥ यथापि लब्ध्वा न स्मरानीतिवादी
 दत्त्वा च यः कथ्यति याच्यमानः । यथासतः सत्त्वमुपानयौत
 एतन्नयन्ति निरयं पायहस्ताः ॥ ६ ॥ यस्मिन् यथा वर्तते यो
 मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया वर्ति-
 तव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरा रूपं हरति
 हि धैर्यमाया मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया । कामो क्रियं
 वृत्तमनार्थसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतायुर्कृतः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
 नाप्रोत्यथ च तत् सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अतिमानोतिवाद्दश्च तथात्यागो नराधिप ।
 क्रोधश्चात्मविधिक्षा च मित्रद्रौहश्च तानि षट् ॥ १० ॥ एत एवा-
 सयस्तीक्ष्णाः कुन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् । एतानि मानवान् घ्नन्ति
 नमृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैति यो दारान् यथापि
 गुरुतल्पगः । वृषलीपतिर्दिजो यश्च पानपथैव भारत ॥ १२ ॥
 आदिशक्नुवृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः । शरणागतहा चैव सर्वं
 ब्रह्महणः समाः । एतैः समेत्य कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः
 ॥ १३ ॥ गृहोतवाक्यो नयविद्वदानगः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।
 नानर्थकृत्याकुशलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥
 सुलेभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथस्य
 वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा

भर्तुः प्रियाप्रिये । अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान्
 ॥ १६ ॥ त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । ग्रामं
 जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥ आपदर्थं धनं
 रक्षेद्द्वारान् रक्षेन्नैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि
 ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं
 न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकाले-
 ऽपि राजन्नेह युक्तं वचनं प्रातिपेयम् । तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
 न रोचते तव वैचित्रवौर्ये ॥ २० ॥ काकैरिमांश्चित्रवर्चान्मयूराण्
 पराजयेथाः पाण्डवान् धार्तराष्ट्रैः । हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान्
 गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न
 कुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हितेरतस्य । तस्मिन् भृत्या
 भर्तुरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२ ॥ न भृत्यानां
 वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं सञ्चिष्टक्षेदपूर्वम् । त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता
 वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥ कृत्यानि
 पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्यथे चानुरूपान् वृत्तिम् । सङ्गृह्णी-
 यादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥
 अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रोः ।
 वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिञ्च आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः
 ॥ २५ ॥ वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुग्रिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्य-
 मानः । प्रज्ञाभिमानो प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक् खरयैव
 भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तव्यमक्लौबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्थ-
 मर्थैः । अरोगजातीयसुदारवाक्यं भृत्यं बदन्यष्टगुणोपपन्नम्
 ॥ २७ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्वेतयानो विकाले ।
 न चत्वरं निशि तिष्ठेन्नगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत
 ॥ २८ ॥ न निद्रवं मन्त्रगतस्य गच्छेत् संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ।
 न च ब्रूयान्नाश्वसिनि लयीति सकारणं व्यपदेशन्तु कुर्यात् ॥ २९ ॥

घृणी राजा पुंश्वली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
 सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥
 अष्टौ गुणास्तात पुरुषेन्द्रीपयन्ति प्रज्ञा च कौत्सश्च श्रुतन्दमश्च ।
 पराक्रमश्चावज्जभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१ ॥
 एतान् गुणांस्तात महाबुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य । राजा
 यदा सत् कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानिष गुणो विभर्ति ॥ ३२ ॥
 गुणा दम्य स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः । स्पर्शश्च
 गन्धश्च विद्युद्धता च श्रौः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्थ्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च
 षण्णितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखञ्च । अनाविलं चास्य
 भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४ ॥ अकर्मशीलश्च
 महाशनश्च लोकद्विष्टं वज्रमायं नृमंसम् । अद्देशकालक्षमनिष्ट-
 वेद्यमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत् ॥ ३५ ॥ कर्द्व्यमाक्रोशकमश्रुतं च
 वनौकसं धूर्तमन्यमानिनम् । निष्ठुरिणं दृढवैरं कृतघ्नमेतान्
 भृशार्त्तौऽपि न जातु याचेत् ॥ ३६ ॥ संक्षिप्तकर्माणमतिप्रसादं
 नित्यानृतञ्चादृढभक्तिकञ्च । विस्मृतरागं पटुमानिनञ्चाप्येतान् सेवेत
 नराधमान् प्रष्टु ॥ ३७ ॥ सहायवन्धना ह्यर्थ्याः सहायाश्चार्थवन्धनाः ।
 अन्योऽन्यवन्धनावेतौ विनान्योऽन्यं न सिध्यतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्य
 पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् । स्थाने
 कुमारोः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽयमुनिर्बुभूषित् ॥ ३९ ॥ हितं
 यत् सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् । तत् कुर्याद्दीश्वरे ह्येत-
 न्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥ बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव
 च । व्यवसायश्च यस्य त्यात् तस्यावृत्तिर्भयं कुतः ॥ ४१ ॥ पश्य
 दौषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथयुरपि देवाः सशक्राः । पुत्र-
 वैरं नित्यमुद्दिग्वासो यश्च प्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ४२ ॥
 भीमस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्पद्रोणस्य राक्षस्य युधिष्ठिरस्य । एत-
 सादयेत्लोकनिमं प्रवृद्धः श्वेतो ब्रह्मस्तिथ्यगिवापतन् खि ॥ ४३ ॥

तव पुत्रशतञ्चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । पृथिवीमनुशासेयुरखिलां
सागराम्बराम् ॥ ४४ ॥ धार्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डु-
सुता मताः । मा वनं ह्निमि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनश्वनात्
॥ ४५ ॥ तस्माद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्नृते वनम् । वनं
हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्नक्षति काननम् ॥ ४६ ॥ न तथेच्छन्ति
कल्याणान् पदेषां वेदितुं गुणान् । यथेषां ज्ञातुमिच्छन्ति नै-
र्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थं सिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवा-
दित्यरेत । न हि धर्मादपैतृथः स्वर्गलोकादिवाप्तम् ॥ ४८ ॥
यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निविशितः । तेन सर्वमिदं
बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थं कानञ्च यथाकालं
निषिवते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५० ॥
सन्निवच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स त्रिधा भाजनं
राजन् यथापलु न मुह्यति ॥ ५१ ॥ बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां
निबोध मे । यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु
बलमाङ्गमनौषिणः ॥ ५३ ॥ यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं
बलम् । अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ येन
क्षेतानि सर्वाणि संरुह्यीतानि भारत । यद्वलानां बलं श्रेष्ठं
तत् प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५ ॥ महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवे-
न्नरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६ ॥
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशृङ्गेषु । भोगीश्यायुषि विश्वासं
कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकि-
त्सकाः सन्ति न चोषधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाय-
वर्णा नायगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥ सर्पश्यामिश्रसिंहश्च कुल-
पुत्रश्च भारत । नावन्नेवा ननुष्येण सर्वे ह्येतैस्ति तेजसः ॥ ५९ ॥
अग्निस्तेजो महलोके गूढस्तिष्ठति दारुणः । न चोपयुक्ते तद्दासु

यावन्तोद्दीप्यते परैः ॥ ६० ॥ स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथा
दीप्यते । तद्दारु च वनं चान्यन्निर्द्दहत्याशु तेजसा ॥ ६१ ॥ एव-
मेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । क्षमावन्तो निराकाराः
काष्ठेऽग्निरिव श्रेरते ॥ ६२ ॥ लताधर्मा सपुत्रस्त्वं शालाः पाण्डु-
सुता मताः । न लता वर्द्धते जातु महादुर्ममनाश्रिता ॥ ६३ ॥
वनं राजस्त्वं सपुत्रोऽभ्विकेय सिंहान् वदे पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहेर्विहीनं हि वनं विनश्येत् सिंहा विनश्येयुर्नृते वनेन ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरद्वितवाक्ये
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

विदुर उवाच । जङ्घं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ पीटं
दत्त्वा साधवोऽभ्यागताश्च आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ । सुखं
पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यान्ममवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥ यत्स्यो-
दकं मधुपर्कञ्च गाञ्च न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे । लोभाद्भया-
दथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाङ्गरार्थ्याः ॥ ३ ॥ चिकित्-
सकः शल्यकर्त्तावकीर्णो स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च । सेना-
जीवी श्रुतिविक्रायकश्च भ्रष्टं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्क्षः ॥ ४ ॥ अवि-
क्रेयं लवणं पक्कमन्नं दधि चीरं मधुतैलं घृतञ्च । तिला मांसं
फलमूलानि शार्कं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ५ ॥ अरोषणो
यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः । निन्दा-
प्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६ ॥ नीवार-
मूलेद्बुद्धशकत्वन्तिः सुसंयतात्मानिकार्थेषु चोद्यः । वने वसन्त-
तिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७ ॥ अपक्व
बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । दीर्घो बुद्धिमतो बाह्व बाभ्यां

हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृणोति ॥ ९ ॥
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः । शूच्यो मधुरवाक् स्त्रीणां
न चासां वयसो भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च
गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विप्रेषतः
॥ ११ ॥ पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चात्म-
समं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारञ्च
पुत्रैः सेवेत च द्विजान् । अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोह-
मुत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु श्राम्यति ।
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तो
निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति वाच्या-
श्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
कारिण्यन्त प्रभाषित कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थ-
कार्याणि तथा मन्त्रो न विद्यते । गिरिपृष्ठसुषारुक्ष्य प्रासादं वा
रहोगतः ॥ १७ ॥ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ।
नासृष्टत् परमं मन्त्रं भारताहंति वेदितुम् ॥ १८ ॥ अपण्डितो
वापि सृष्टत् पण्डितो बाध्यनात्मवान् । नापरीक्ष्य महीपालः
कुर्यात् सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्र-
रक्षणमेव च । कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥
धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजसत्तमः । गूढमन्त्रस्य नृपते-
स्तस्य सिंहरसंश्रयम् ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि कार्याणि यो मीहा-
दनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशाद्भूयते जीवितादपि ॥ २२ ॥
कर्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् । तेषामेवाननुष्ठानं पश्चा-
त्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ अनधीत्य यथा वेदान् विप्रः आहमर्हति ।
एवमश्रुतपाङ्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानवृद्धिचय-
स्य पाङ्गुण्यविद्वितात्मनः । अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना

पृथिवी नृप ॥ २५ ॥ अनोधक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोषस्य स्वाधीनेयं वसुधरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेण
 तुष्येत हृद्रेण च महीपतिः । मृत्योभ्यो विमृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो
 भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥ न शत्रवंश-
 मापन्नो मोक्तव्यो बध्यतां गतः । न्यग्मूला पथ्युपासीत बध्यं
 हन्यादुवले सति ॥ २९ ॥ अहतादिभयं तस्माज्जायते न विरा-
 दिव । देवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ॥ ३० ॥ निय-
 न्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धवालातुरेषु च । निरर्थकलहं प्राज्ञो वर्ज-
 येन्मूढसेवितम् ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिञ्च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ।
 प्रसादो निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ॥ ३२ ॥ न तं भर्तार-
 मिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः । न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्य-
 मममृद्वये ॥ ३३ ॥ लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ।
 विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ॥ ३४ ॥ धनाभिजात-
 वृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते । अनार्थवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधा-
 र्मिकम् ॥ ३५ ॥ अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ।
 अविसंवादनन्दान् समयस्याव्यतिक्रमः ॥ ३६ ॥ आवर्त्तयन्ति भूतानि
 सम्यक् प्रणिहिता च वाक् । अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मति-
 मानृजः ॥ ३७ ॥ अपि सङ्कीर्णकोषोऽपि लभते परिवारणम् ।
 धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ॥ ३८ ॥ मित्राणां
 चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः । असंविभागी दुष्टात्मा
 कृतघ्नो निरपवपः ॥ ३९ ॥ तादृङ्गुराधमो लोके वर्जनीयो नरा-
 धिप । न च रात्रौ सुखं श्येते ससर्प इव वैश्वनि ॥ ४० ॥ यः
 कोपयति निर्दोषं सदाप्रोभ्यन्तरं जनम् । येषु दुष्टेषु दोषः
 स्याद्योगक्षेमस्य भारत ॥ ४१ ॥ सदा प्रसादनं तेषां देवताना-
 मिवाचरेत् । श्रेयार्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तप्रतितेषु च ॥ ४२ ॥

ये चानार्थ्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः । यत्र स्त्री यत्र
 कितवा बालो यवानुशासिता ॥ ४३ ॥ मज्जन्ति तेऽवद्या राज-
 न्नद्यामश्मप्लवा इव । प्रयोजनेषु ये शक्ता न विशेषेषु भारत ॥ ४४ ॥
 तानहं पण्डितामन्य विशेषा हि प्रसङ्गिनः । यं प्रशंसन्ति कितवा
 यं प्रशंसन्ति चारणाः ॥ ४५ ॥ यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति
 मानवः । हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजसः ॥ ४६ ॥
 आहितं भारतेऽर्थं त्वया दुर्योधने महत् । ते द्रव्यसि परि-
 भ्रष्टं तस्मात्त्वमचिरादिव । ऐश्वर्यमदसम्भूतं वलिं लोकाजया-
 दिव ॥ ४७ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोक्ता
 हारमयीव योषा । धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृताऽयं तस्मादहं त्वं
 अवशे घृताऽहम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । अप्राप्तकाले वचनं वृद्धस्यतिरपि ब्रुवन् ।
 लभते बुद्धप्रवृत्तानमवमानञ्च भारत ॥ २ ॥ प्रियो भवति दानेन
 प्रियवाद्दिन चापरः । मन्त्रमूलवलीनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः
 ॥ ३ ॥ हेष्ठो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः । प्रिये
 शुभानि कार्याणि हेष्ठे पापानि चैव ह ॥ ४ ॥ उक्तं मया जात-
 मात्रेऽपि राजन् दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् । तस्य त्यागात्
 पुत्रशतस्य बुद्धिरस्याप्यागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥ न वृद्धि-
 र्वृद्ध मन्त्रव्या वृद्धिः क्षयमावहेत् । क्षयोऽपि बद्ध मन्त्रव्यो यः
 क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धि-
 मावहेत् । क्षयः स त्विह मन्त्रव्यो यं लब्ध्वा वृद्ध नाशयेत् ॥ ७ ॥

समृद्धा गुणतः केचिद्वदन्ति धनतोऽपरे । धनवान् शुणैर्हीनान्
धृतराष्ट्र विवर्ज्य ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्वं त्वमावतीयुक्तं भाषसे प्राञ्चसम्पृतम् ।
न चोत्सहे सुतन्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अनीवगुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वितः ।

सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवादनिरताः

परदुःखादशेषु च । परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥

सद्दोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् । अर्थादाने महान् दोषः

प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥ ये वै भेदनशीलास्तु सकामा

निस्त्रपाः शृष्टाः । ते पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः

॥ १३ ॥ युक्ताश्चान्यैर्महादोषै र्ये नरास्तान् विवर्जयेत् । निवर्त्त-

माने सौहार्दं प्रीतिर्नोचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या चैव फलनिर्वृप्तिः

सौहृदे चैव यत् सुखम् । यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये

॥ १५ ॥ अल्पेष्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति । तादृशैः

सङ्गतं नीचैर्नृपसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥ निग्रम्य निपुणं बुद्ध्या

विद्वान् दूरादिवर्जयेत् । धीः ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीन-

मातुरम् ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्यमश्नुते । ज्ञातयो

वर्जनीयास्त्यै र्ये दूच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥ कुलवृद्धिञ्च राजेन्द्र

तस्मात् साधु समाचर । श्रेयसा योच्यते राजन् कर्वाणो ज्ञाति-

सत्क्रियाम् ॥ १९ ॥ विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।

किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादामिकाङ्क्षिणः ॥ २० ॥ प्रसादं कुरु

वीराणां पाण्डवानां विश्राम्यते । दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां

वृत्त्यर्थमौषधर ॥ २१ ॥ एवं लोके ययः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।

वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥ मया

चापि हितं वाच्यं विद्धि मां वदितैषिणम् । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात

त कर्त्तव्यः शुभार्थिना ॥ २३ ॥ सुखानि सच्च भोज्यानि ज्ञातिभि-

भैरतर्षभ । सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ॥ २४ ॥
 ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातवस्तारय-
 न्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥ २५ ॥ सुवृत्तास्तारन्तीह दुर्वृत्ता
 मज्जयन्ति च । सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान् प्रति मानद ॥ २६ ॥
 अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि । शीनन्तं ज्ञाति-
 मासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥ २७ ॥ दिग्धहस्तं मृग इव स
 पुनस्तस्य विन्दति । पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ॥ २८ ॥
 तान् वा हतान् सुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय । येन खट्वां
 समाखण्डः परित्यजेत कर्मणा ॥ २९ ॥ आदाविव न तत् कुर्या-
 दध्रुवे जीविते सति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात्
 ॥ ३० ॥ श्रेष्ठसम्पत्तिपत्तिस्तु बुद्धिमतस्त्वेव तिष्ठति । दुर्योधनेन
 यद्येतत् पापन्तेषु पुरा कृतम् ॥ ३१ ॥ त्वया तत् कुलवृद्धेन प्रत्या-
 नेयं नरेश्वर । तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ॥ ३२ ॥
 भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् । सुव्याहृतानि धीराणां
 फलतः परिचिन्त्य यः ॥ ३३ ॥ अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यथासि
 तिष्ठति । असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ॥ ३४ ॥ उष-
 लभ्यञ्चाविदितं विदितं चानबुद्धितम् । पापोदयफलं विद्वान् यो
 नारभति वर्द्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृष्ट्यानुवर्तते ।
 अगाधपङ्के दुर्मेधा विषसे विनिपात्यते ॥ ३६ ॥ मन्त्रभेदस्य षट्
 प्राज्ञो हाराणीमानि लक्षयेत् । अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेद्देतानि
 नित्ययः ॥ ३७ ॥ नदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवम् । दुष्टा-
 मात्रेषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३८ ॥ हाराख्येतानि यो
 ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । त्रिवर्गचरणे युक्तः स शत्रून्धि-
 तिष्ठति ॥ ३९ ॥ नवै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा । धर्मार्थौ
 वेदितुं शक्यौ वृद्धस्यतिसमैरपि ॥ ४० ॥ नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं
 वाक्यमशृणुति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हृतमनन्तिकम् ॥ ४१ ॥

नद्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सख्याद्य चासकृत । श्रुत्वा दृष्ट्वाथ
 विद्याय प्राप्तिमैत्री समाचरेत् ॥ ४२ ॥ अकीर्तिं विनयी हन्ति
 हन्त्यनर्थं पराक्रमः । हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्ष-
 णम् ॥ ४३ ॥ परिच्छेदेन क्षेपेण वैष्मना परिचर्यया । परी-
 क्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४ ॥ उपस्थितस्य कामस्य
 प्रतिवादो न विद्यते । अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः
 ॥ ४५ ॥ राजोपमेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् । मितवन्तं
 सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६ ॥ दुष्कुलीनः कुलीनो वा
 मर्यादां यो न लङ्घयेत् । धर्मापेक्षी मृदुर्जीमान् स कुलीनशता-
 हरः ॥ ४७ ॥ यद्योश्चित्तेन वा चित्तं नैव त्तं निर्बलेन वा । समेति
 प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ॥ ४८ ॥ दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं कृत्वा
 कूपं दणैरिव । विवर्जयेत् मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवापेतधर्मेषु न मैत्री-
 माचरेद्बुध ॥ ५० ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मितमत्यागि चेष्यते ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणां
 मनुत्कर्गे मृत्युनापि विप्रियते । अत्यर्थं पुनरुत्कर्गः सादृष्ट्यैवैवता-
 न्यपि ॥ ५२ ॥ मार्ह्यं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः । आयु-
 ष्याणि बुधाः प्राङ्गमित्राणां चापि मानना ॥ ५३ ॥ अपनीतं
 सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते । मातमास्थाय सुहृदां तद्दकापुरुष-
 व्रतम् ॥ ५४ ॥ आचर्यां प्रतिकारक्षस्तदात्वे दृढनिश्चयः । अतीते
 कार्येष्वेव नरोऽर्थेन प्रह्रीयते ॥ ५५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
 यदभीक्ष्णं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत्
 ॥ ५६ ॥ मङ्गलालम्बनं योगः श्रुतसुत्यानमार्जवम् । भूतसेतानि
 कुर्वन्ति सतां चातीक्ष्णदर्शनम् ॥ ५७ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं
 लाभस्य च शुभस्य च । महान् भवत्यनिर्विष्य सुखं चानन्त्यमश्रुते
 ॥ ५८ ॥ नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत् पश्यतमं तथा । प्रम-

विशोऽर्थथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५८ ॥ क्षमेदयत्तः सर्वस्य
 यत्किमान् धर्मकारणात् । अर्थानर्थौ समो यस्य तस्य नित्यं क्षमा
 हिता ॥ ६० ॥ यत् सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥ दुःखार्त्तेषु प्रमान्तेषु
 नास्ति केवलकेषु च । न श्रीर्वसत्यदान्तेषु येषोत्साहविर्वाजिताः
 ॥ ६२ ॥ आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात् सत्यपत्रपम् । अशक्तं
 मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६३ ॥ अत्यार्थमतिदातार-
 मतिशूरमतिव्रतम् । प्रचाभिमानिनश्चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६४ ॥
 न चातिगुणवत्स्तेषां नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैषा गुणान् काम-
 यते नैर्गुणान्नानुरज्यते ॥ ६५ ॥ उद्यत्ता गौरिवाम्बा श्रीः
 क्षचिद्दिवावतिष्ठते । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम्
 ॥ ६६ ॥ रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम् । यधमोपा-
 र्जितैरर्थैः करोत्योर्ध्वं देहिकम् ॥ ६७ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्य
 भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रापत्य संभ्रमे
 ॥ ६८ ॥ उद्यतेषु च अस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववताम्ययम् । उद्यानं
 संवनो दाह्यमप्रमोदो धृतिः स्मृतिः ॥ ६९ ॥ समीक्ष्य च समा-
 रम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु । तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां
 बलम् ॥ ७० ॥ हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् । अष्टौ
 तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ॥ ७१ ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्या
 च गुरोर्वचनमौषधम् । न तत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं वदा-
 लनः ॥ ७२ ॥ संग्रहेणैष धर्मः स्यात् कान्दादन्तः प्रवर्तते । अक्रो-
 धेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७३ ॥ जयेत् कदर्थं
 दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् । स्त्रीधूर्त्तकोऽलसे भौरौ चण्डे
 पुत्तप्रमानिनि ॥ ७४ ॥ चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्थी न च
 नास्तिके । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥ ७५ ॥ चत्वारि
 सम्प्रवर्तन्ते कीर्तिराशुर्वयो बलम् । अतिहोषेन धीर्थाः स्वधर्म-

स्यातिक्रमेण च ॥ ७६ ॥ अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः
 कृथाः । अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ॥ ७७ ॥
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् । अध्वा जरा
 देहवतां पर्वनानां जलं जरा ॥ ७८ ॥ असम्भोगो जरा स्त्रीणां
 वाक्शब्दं मनसो जरा । अनान्तायमला देवा ब्राह्मणस्यावतं
 मलम् ॥ ७९ ॥ मलं पृथिव्या वाह्निकाः पुंसस्यानृतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ८० ॥ सुवणस्य
 मलं रूपं रूपस्यापि मलं तपु । ज्ञेयं तपुमलं सीसं सीसस्यापि
 मलं मलम् ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत् स्त्रियः ।
 नेत्यनेन जयेद्दसिं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२ ॥ यस्य दानजितं
 मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः । अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य
 जीवितम् ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतनस्तथा ।
 धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥ यत् पृथिव्यां
 ब्रीहिववं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत् सर्वमिति
 पश्यन्न मुह्यति ॥ ८५ ॥ राजन् भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सम-
 नाचर । समता यदि ते राजन् खेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विदुर उवाच । योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्यमानः करोत्यर्थं
 शक्तिमहाप्रायत्ना । क्षिप्रं यशस्वं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि
 सुखाय सन्तः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः सन्त्यजतत्रनपा-
 कृष्ट एव । सुखं सुदुःखान्ववमुच्य श्रेते जीर्णां त्वचं सर्पं द्वाव-
 मुच्य ॥ २ ॥ अनृते व समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् । गुरो-
 र्बालीकनिर्वन्ध समानि ब्रह्महतप्राजा ॥ ३ ॥ अस्त्रैकपदं मृतप्र-

रतिवादः श्रियो वधः । अशुश्रूषा त्वरा स्नाया विद्यायाः अत्रव-
 स्त्रयः ॥ ४ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता
 चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै सप्त दोषाः स्युः
 सदा विद्यार्थिनां मताः । सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्या-
 र्थिनः सुखम् ॥ ६ ॥ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्
 सुखम् । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः
 सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७ ॥ आशा धृतिं हन्ति
 समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति ययः कदर्थ्यताम् । अपालनं
 हन्ति पशून् राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥
 अजाश्वकांस्यं रजतञ्च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रीश्रियश्च । वृद्धो
 ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९ ॥ अजोच्चा
 चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी । विषमोदुस्वरं शङ्खः स्वर्गा-
 नाभोऽथ रोचना ॥ १० ॥ गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनु-
 रब्रवीत् । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥ इदञ्च
 त्वं सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् । न जातु
 कामान्न भयान्न लोभादमं जह्याज्जीतिस्त्यापि हेतोः ॥ १२ ॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
 त्वत्त्वानित्यं प्रतिष्ठस्व नित्ये सन्तुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १३ ॥
 महाबलान् पश्य महानुभावान् प्रशस्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
 राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान्नरेन्द्रान् वयमन्तकस्य
 ॥ १४ ॥ मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहा-
 निर्वहन्ति । तं मुक्तकेशः करुणं रुदन्ति चित्तमग्रे काष्ठमिव
 क्षिपन्ति ॥ १५ ॥ अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च
 शरीरधातून् । हाभ्यामघ्नं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च
 वैष्टमानः ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्त्तन्ते ज्ञातवः सुहृदः सुताः ।
 अपुष्यानफलान् वृत्तान् यथा तात पतन्निगः ॥ १७ ॥ अन्नो प्रास्तं

तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम् । तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धमं सच्चि-
 नुवाच्छनैः ॥ १८ ॥ अन्नाहोकादूहं नमुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति
 ह्यन्यकारम् । यद्दं महामोहनमिन्द्रियाणां बुद्ध्यस्व ना त्वां प्रलभेत
 राजन् ॥ १९ ॥ इदं वचः श्रद्धसि चैद्यथावन्निगम्य सर्वं प्रति-
 पत्तमेव । यमः परं प्राप्स्यासि जीवलोकं भयं न चासुत्र न चेह
 तेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृति-
 कूला दयोर्मिः । तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा
 नित्यमलौभ एव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजलां
 नदीम् । नावं धृतीमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ २२ ॥ प्रज्ञा-
 त्वद्धं धर्मवृद्धं स्ववसुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् । कार्याकार्ये
 पूजयित्वा प्रसाद्य यः सम्पृच्छेन्न स मुञ्चेत् कदाचित् ॥ २३ ॥
 धृतरा शिशोदरं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा
 मनो वाक्च कर्मणा ॥ २४ ॥ नितप्रोदकी नितप्रयज्ञोपवीती नितप्र-
 स्वाध्यायी पतितान्नवर्ज्जी । सतं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन् ब्राह्मण-
 श्रवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥ अधीतत्र वेदान् परिसंस्तोय्य चामो-
 निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाय । गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
 हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥ वैश्योऽधीतत्र ब्राह्मणान्
 क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च । वेतापूतं धूनमाध्याय
 पुण्यं प्रेतत्र स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्म क्षत्रं वैश्य-
 वर्णञ्च शूद्रः क्रमेणैतान् न्यायतः पूजयानः । तुष्टेक्षेतेष्वव्यययो दग्ध-
 पापस्थक्ता देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २८ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्म-
 स्तवोक्तो हतुं चानुब्रूवतो मे निबोध । क्षात्राद्धर्माद्धौवते पाण्डु-
 पुत्रस्तं त्वं राजन् राजधर्मं नियुङ्क्षु ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नितप्रदा ।
 ममापि च मतिः सौम्य भवतेऽत्रं यथात्य माम् ॥ ३० ॥ सा तु
 बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा । दुर्योधनं समासाद्य

पुनर्विपरिवर्त्तते ॥ ३१ ॥ न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केन-
चित् । दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकम् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च प्रजागरपर्व ॥ ३६ ॥

अथ सनत्सुजातपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे श्रुत्प्रपूषतो ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । धृतराष्ट्र कुमारे वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृतुपर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥ स ते गुह्यान्
प्रकाशंश्च सर्वान् हृदयसंभवान् । प्रवक्ष्यामि महाराज सर्वबुद्धि-
मतां वरः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं त्वं न वेद तद्भूया यन्मे ब्रूयात् सना-
तनः । तमेव विदुर ब्रूहि प्रश्नाग्नेषोऽन्ति चैतव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच । शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदतां शश्वतोमहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मी हि
यानिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् । न तेन गच्छीं देवानां तस्मा-
द्विदुर्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन दिहेन स्याद्विहैव समागमः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । चिन्तयामास विदुरस्तद्विधिं शंसित-
व्रतम् । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८ ॥ स
चैनं प्रतिजग्माह विधिदृष्टेन कर्मणा । सुखोपविष्टं विश्रान्तमर्थेन
विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ भगवन् संशयः कश्चिद्दृतराष्ट्रस्य मानसः ।
यो न शक्यो मया वक्तुं त्वनसौ वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यं श्रुत्वायं

मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रिवहेष्यौ यथैनं
न जरान्तकौ ॥ ११ ॥ विषहेरन् भवामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोज्ज्वौ ।
अरतियैव तद्भीष कामक्रोधौ क्षयोद्भवौ ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि विदुरप्रार्थने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य
वाक्यं विदुरेरितं तत् । सनत्सुजातं रहितं महात्मा पप्रच्छ
बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्यु-
रस्तीति तव प्रवादम् । देवासुराश्च चरन् ब्रह्मचर्यमृतमिव तत्
केतरन् सतम् ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच । अपृच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति
चापरम् । शृणु मे ब्रह्मणे राजन् यथैतन्मा विशद्विधाः ॥ ३ ॥
उभे सतेऽत्र क्षत्रियैतस्य विंश मोहान्मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाप्रमादमृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमा-
दाहै असुराः पराभवन्प्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति । न वै मृत्यु-
र्व्याघ्र इवास्ति जन्तून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥ यमं त्वेके
मृत्युमतोऽन्यमाहुः रात्रावसन्नमृतं ब्रह्मचर्यम् । पितृलोके राज्य-
मनुशास्ति देवः शिवः शिवानामाश्वतोऽश्वानाम् ॥ ६ ॥ अस्या-
दिशान्नः सरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः । अहं
गतेनैव चरन् विमागान्न चात्मनो योगमुपैत काश्चित् ॥ ७ ॥ ते
मोहतास्तदग्रे वर्तमाना इव प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति । ततन्तान्
देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैत ॥ ८ ॥ कर्मोद्ध्ये
कर्मफलानुरागास्ते तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम् । सदर्थ-

योगानवगतात् समन्तात् प्रवर्तते भोगयोगिन इहो ॥ ८ ॥ तद्दे-
महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्पास्ते विषयान् समन्तात्
॥ १० ॥ अभिभ्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावदुग्धद्वारा
पयात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति
मृत्युम् ॥ ११ ॥ सोऽभिध्यावन्नुत्पतितान्निहत्याहनादरेणाप्रति-
बुध्यमानः । नैनं मृचुर्मृत्युरिवाप्ति भूला एवं विद्वान् यो विनि-
हन्ति कामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारौ पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान् व्युदस्य धुनुते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तमो-
ऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते । मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः
श्वभ्रवत् सुखम् ॥ १४ ॥ अमूढलक्षणेः पुरुषस्येह कुर्यात् किं वै
मृचुस्त्वाणं इवास्य व्याघ्रः । अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्यन्नाधी-
यीत निर्गुदन्निवास्य चायुः ॥ १५ ॥ स क्रोधलोभो मोहवानन्त-
रात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः । एवं मृत्युं जायमानं
विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य
मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानेवाङ्गरिच्यया साधुलोकान् हिजा-
तीनां पुण्यतमान् सनातनान् । तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्दिहान्नोपैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

सनत्सुजात उवाच । एवं ह्यविहानुपयाति तत्र तथार्थ-
जातञ्च वदन्ति वेदा । अनौह आयाति परं परात्मा प्रयाति
मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कोऽसौ निशुक्ते तमजं पुराणं स चेद्दिहं
सर्वमनुक्रमेण । किं वास्य कार्थ्यमथ वा सुखञ्च तन्मे विद्वन् ब्रूहि
सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच । द्वोषो महानत्र विभेदयोगे क्षणादि-

योगीन भवन्ति नित्याः । तथास्य नाधिष्ठ्यमुपति किञ्चिद्दनादि-
योगीन भवन्ति पुंशः ॥ २० ॥ ए एतद्वा भगवान् स नित्यो विकार-
योगीन करोति विश्वम् । तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथा-
ययोगी च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । येऽस्मिन् धर्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा
धर्मान् केचिद्दिहाचरन्ति । धर्मः पापेन प्रतिहन्यते सिद्धताहो
धर्मः प्रतिहन्यन्ति पापम् ॥ २२ ॥

सनत्कुजात उवाच । उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवे-
तरस्य च । तस्मिन् स्थितौ वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्
प्रतिहन्यन्ति सिद्धम् । तथान्यथा पुण्यमुपैति हिही तथागतं पाप-
मुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥ गलौभयं कर्मणा युज्यतेऽस्थिरं शुभस्य
पापस्य स चापि कर्मणा । धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो
बलौयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान् दिजा-
तीनां पुण्यकृतां सनातनान् । तेषां क्रमान् कथय ततोऽपि चान्या-
नैतदिदम् वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५ ॥

सनत्कुजात उवाच । येषां ब्रतेऽथ विस्पष्टां बलैः बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशकाः ॥ २६ ॥ येषां धर्म-
स्य विस्पष्टा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः
स्वर्गं यान्ति त्रिपिष्टपम् ॥ २७ ॥ तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वैद-
विहो जनाः । नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २८ ॥
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्राद्वृषीव दण्डोलपम् । अन्नं पानं ब्राह्मणस्य
तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २९ ॥ यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यग्निं
भवम् । अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स अयान्तेतरो जनः ॥ ३० ॥ यो
वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् । ब्रह्मस्य नोपमुज्जीव
तदन्नं सस्तेन सताम् ॥ ३१ ॥ यथा ह्यं वान्तमश्नाति श्वा न

नित्यमभूतयै । एवन्ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ ३२ ॥
 नित्यमज्ञातवर्था मे इति मन्येत ब्राह्मणः । ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये
 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः ॥ ३३ ॥ को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो
 हन्तुमर्हति । निर्लिङ्गमवलं शुद्धं सर्वदैतविवर्जितम् । तज्ज्ञात्वि-
 च्छत्रिवत्स्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३४ ॥ योऽन्यथा सन्तमा-
 क्षानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहा-
 रिणा ॥ ३५ ॥ अश्रान्तः स्यादनादाता सञ्जतो निरुपद्रवः ।
 शिष्टो न शिष्टवत् स स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः ॥ ३६ ॥
 अनाठ्या मानुषे वित्ते आढ्या दैवे तथा क्रतौ । ते दुर्वर्षा दुष्प्र-
 कम्परास्तान् विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३७ ॥ सर्वान् शिष्टकृती
 देवान् विद्याद्य इव कञ्चन । न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रय-
 तते स्वयम् ॥ ३८ ॥ यमप्रयतमानन्तु मानयन्ति स मानितः । न
 मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ॥ ३९ ॥ लोकः स्वभाव-
 उत्तिर्हि निजेषोऽप्यवत् सदा । विहांसो मानयन्तीह इति मन्येत
 मानितः ॥ ४० ॥ अधर्मनिपुणा मूढा लोके मायाविशारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः ॥ ४१ ॥ न वै मानञ्च
 मौनञ्च सञ्जितौ वसतः सदा । अयं हि लोको मानस्य असौ
 मौनस्य तद्विद् ॥ ४२ ॥ श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परि-
 पन्थिनी । ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४३ ॥
 हाराणि तस्येह बहन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधाराणि । सत्या
 ङ्गैरेव क्लीर्दमशौचविद्या यथा न मोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कस्यैष मौनः कतरन्तु मौनं प्रब्रूहि
विद्वन्निह मौनभावम् । मौनेन विहातुत याति मौनं कथं मुने
मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच । यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति
ततोऽय मौनम् । यत्रोत्थिता वेदग्रन्थस्तथायं स तन्मयत्वेन
विभाति राजन् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदश्च वेद
यः । पापानि कुर्वन् पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । नैनं सामान्युचो वापि न यजूंष्यविच-
क्षणम् । त्रायन्ते कर्मणाः पापान् ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥
न कुन्दांसि त्वजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
गीष्मं यजुन्ता इव जातपक्षांश्कुन्दांस्थेनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । न चेदेहा विना धर्मं ज्ञातुं शक्ता विच-
क्षण । अथ कक्षात् प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६ ॥

सनत्सुजात उवाच । तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जग-
ज्जाति महानुभाव । निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्वैरुप-
सृष्टाहरन्ति ॥ ७ ॥ तदर्थमुक्तं तप एतद्दिज्या ताभ्यामसौ पुण्य-
मुपति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् सञ्जायते ज्ञान-
विहीपितात्मा ॥ ८ ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा
वर्गफलानुक्राद्गी । अस्मिन् कृतं तत् परिशुद्ध सर्वममुल भुंक्ते
पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥ आस्मिंलोके तपस्तपं फलमन्यत्र भुज्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका धांते तपसि तिष्ठताम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तब्रूहि यथा विद्यामतद्वयम् ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच । निष्कल्मषं तपस्वेतत् केवलं परि-
शुद्धम् । एतत् समृद्धमप्युद्धन्तपो भवति केवलम् ॥ १२ ॥ तपो-

मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय । तपसा वेदविद्वांसः परं
लभ्यतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात तेनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच । क्रोधादयो हादश्च यस्य दोषास्तथा
नृशंसानि दृश्यन्ति राजन् । धर्मादयो हादश्च ते पितृणां आस्ते
गुणा ये विदिता हिजानाम् ॥ १५ ॥ क्रोधः कामो लोभमोहौ
विधित्वा कृपासूये मानशोकौ स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्य-
दोषा वर्ज्याः सदा हादश्चैते नराणाम् ॥ १६ ॥ एकैकः पथ्यपास्ते
ह मनुष्यान्मनुजर्षभ । लिप्समानोऽन्तरं तेषां तृगाणामिव
लब्धकः ॥ २० ॥ विकथनः स्पृहयालुर्मनस्वी विभ्रत् कोपं चपलो-
ऽरक्षणश्च । एतान् पापाः पणराः पापधर्मान् प्रकुर्वते नोत्र सन्तः
सुदुर्गे ॥ १८ ॥ सम्भोगसम्बिद्भिषमोऽतिमानो दत्तानुतापी कृपणो
वलीयान् । वर्गप्रशंसौ वनितासु हेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः
॥ १९ ॥ अर्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च अमात्मन्यं क्लीप्तचित्तान्मूढा ।
यज्ञश्च दानञ्च धृतिः श्रुतञ्च व्रतानि वै हादश्च ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥
यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेत् हादश्चभ्यः सर्वानपौमां पृथिवीं च शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २१ ॥
दमस्त्रागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् । तानि सत्यमुखान्याह-
ब्राह्मणा ये मनोषिणः ॥ २२ ॥ दमो ह्येष्टादशगुणः प्रतिकूलं
कृताकृते । अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थी च तथा स्पृहा ॥ २३ ॥
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च विहिंसा
च परितापस्तथारतिः ॥ २४ ॥ अपस्मारश्चातिवादस्तथा सम्भा-
वनात्मनि । एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिर्बुध्यते ॥ २५ ॥
महोऽष्टादशदोषः स्यात्तत्रागो भवति पञ्चविधः । विपर्ययाः
क्षुता एते महदोषा उदाहृताः ॥ २६ ॥ अयोस्तु पञ्चविध-

स्मात्सृतीयो दुष्करो भवेत् । तेन दुःखं तरत्येव मित्रं तस्मिन्
 जितं कृते ॥ २७ ॥ अथास्तु षड्विधस्यागः श्रियं प्राप्य न
 हृष्यति । इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २८ ॥
 कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति श्रुतः । अप्यवाच्यं वदन्त्येनं
 स तृतीयो गुणः श्रुतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्व्यङ्ग्यैश्च नोपयुक्तैश्च
 कामतः । न च कर्मस्वसिद्धिषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् ॥ ३० ॥
 सर्वैरेवगुणैर्द्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् । अप्रिये च समुत्पन्ने
 व्यथां जातु न गच्छति ॥ ३१ ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत
 कदाचन । अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ॥ ३२ ॥
 अप्रमादो भवेद्दत्तैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् । सत्यं ध्यानं समा-
 धानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ ३३ ॥ अस्तेयं ब्रह्मचर्यञ्च तथा-
 संग्रह एव च । एवं दीपा मदस्योक्तास्तान्दोषान् परिवर्जयेत्
 ॥ ३४ ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ
 दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान् परिवर्जयेत् ॥ ३५ ॥ इन्द्रियेभ्यश्च
 पञ्चभ्यो मनस्यैव भारत । अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी
 भवेत् ॥ ३६ ॥ सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्तेनैव
 द्विषिण तपोव्रतनिहाचरेत् । एतद्वाटकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां
 व्रतम् ॥ ३८ ॥ द्वापैरेतैर्मुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतत्
 समृद्धमत्ययं तपो भवति केवलम् ॥ ३९ ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र
 सङ्क्षेपात् प्रब्रवीमि ते । एतत् पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरा-
 पञ्चम् ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आख्यानपञ्चमैर्वैदेर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
 तथाचान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४० ॥ द्विवेदाश्चैक-
 वेदाश्चाप्यनुवच्य तथा परे । तेषान्तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै
 हि जम् ॥ ४१ ॥

सनत्सुजात उवाच । एकस्य वेद्यस्याज्ञानाद्देहास्ते बहवः
 कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सतेऽत्र कश्चिदवस्थितः ॥ ४२ ॥ एवं
 वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभा-
 दितत् प्रवर्तते ॥ ४३ ॥ सतप्रात् प्रच्यवनानानां सङ्कल्पश्च तथा
 भवेत् । ततो यज्ञः प्रतापेन सतपस्यैवावधारणात् ॥ ४४ ॥
 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः
 सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४५ ॥ अनेभ्यस्तेष्वन वै तस्य दीक्षितव्रत-
 नाचरेत् । नामैतद्वातुनिर्वृत्तं सतप्रमेव सतां परम् ॥ ४६ ॥ ज्ञानं
 वै नाम प्रतश्च परोक्षं जायते तपः । विद्याद्वयज्जपठन्तन्तु द्विजं
 वै वज्रपाठिनम् ॥ ४७ ॥ तस्मात् क्षत्रिय मामंस्था जल्पितेनैव वै
 द्विजम् । य एव सतप्राप्नापेति स क्षेत्री ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४८ ॥
 कृन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिरुङ्ग एषः ।
 कृन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम्
 ॥ ४९ ॥ चन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठं स्वच्छन्दयोगीन भवन्ति
 तत्र । कृन्दोविदस्ते न च तानधीतप्रगता न वेदस्य न वेद्यमाथ्याः
 ॥ ५० ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चित्क्षेतान् बुध्यते वापि
 राजन् । यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सतेऽत्र स्थितो यस्तु स वेद
 वेद्यम् ॥ ५१ ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्ये न वेदं न
 विदुर्न वेद्यम् । यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स
 वेद सतप्रम् ॥ ५२ ॥ यो वेद वेदान् न च वेद वेद्यं न तं विदु-
 र्वेदविद्वा न वेदाः । तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा
 वेदविद्वा भवन्ति ॥ ५३ ॥ धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा
 च शाखा हि नक्षीरुक्षस्य । संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन् हि
 सतेऽत्र परमात्मनोऽर्थे ॥ ५४ ॥ अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं
 दिव्यक्षणम् । यस्मिन्नाविविकित्तः स व्यावष्टे सर्वरंशयान् ॥ ५५ ॥
 नास्य पर्येषणं नच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम् । नार्वाचीनं कुत-

तिथ्यङ्गादिमन्तु कथञ्चन ॥ ५३ ॥ तस्य पर्येषणं गच्छेत् प्रतप्र-
 र्थिषु कथञ्च । अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ५७ ॥
 तूष्णीम्भूत उपासीत न चेष्टेन्नसापि च । अभ्यावर्त्तस्व तद्ब्रह्म
 अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५८ ॥ मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्य-
 वचनाम्बुनिः । खलच्चणान्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५९ ॥
 सर्वार्थानां व्याकरणाद्देवाकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरणं
 व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६० ॥ प्रतप्रक्षदग्नीं लोकानां सर्वदग्नीं
 भवेन्नरः । सतेषु वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् तदिहान् सर्वविद्भवेत् ॥ ६१ ॥
 धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु चानुपूर्वेण
 एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये

हिवत्सारिणोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं
 बद्धसे विश्वरूपाम् । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि
 मे वाक्यमेतत् कुमार ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यत्नां
 पृच्छन्ति ह्यस्यतीव । बुद्धौ विलीने मनसि प्रविन्त्या विद्या हि
 सा ब्रह्मवर्त्येण लभ्या ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतः प्रन्तविद्यामिति यत् सनातनीं ब्रवीषि
 त्वं ब्रह्मवर्त्येण सिद्धाम् । अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले कथं
 ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या
 च तेषां ब्रह्मवर्त्येण सिद्धाम् । यां प्राप्यैनं मर्त्तप्रलोकं तत्र गन्ति
 या वै विद्या गुरुब्रह्मेषु नितरा ॥ ४ ॥

वृत्तराष्ट्र उवाच । ब्रह्मचर्य्येण वा विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत् कथं ब्रह्मचर्य्यं स्यादितत् ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥

सनत्सुजात उवाच । आचार्य्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा
गर्भं ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति । इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं
परमं यान्ति योगम् ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोके वै जयन्तीह कामान्
ब्राह्मीं स्थितिं क्षणुतितिक्षमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह
देहान्मुञ्चादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतो कुरुतः
पिता माता च भारत । आचार्य्यशास्त्रा यो जातिः सा पुण्या
राजरामरा ॥ ८ ॥ यः प्राद्वणोव्यवितथेन वर्णानृतं कुर्वन्मृतं
संप्रवच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न दुह्येत् कृतमस्य
जानन् ॥ ९ ॥ गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादेवैत स्वाध्यायमिच्छे-
च्छचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्यान्नादधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्म-
चर्य्यस्य पादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्य्यव्रतत्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११ ॥ आचार्य्यस्य प्रियं
कुर्यात् प्राणैरपि धनैरपि । कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद
उच्यते ॥ १२ ॥ समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् ।
तत् पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३ ॥ आचा-
र्य्येणात्मकृतं विजानान् ज्ञात्वा चाथ भावितोऽप्स्यीत्यनेन । यन्नन्यते
तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीया ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १४ ॥ ना-
चार्य्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि । इतीव
मन्येत भाषयेत् स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १५ ॥ कालेन
पादं लभते तथाथं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च । उत्साहयोगेन च
पादमृच्छेत् शास्त्रेण पादञ्च ततोऽभियाति ॥ १६ ॥ धर्मादयो
हादश्च यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि यथा बलञ्च । आचार्य्ययोगे
फलतीति चाङ्गब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यम् ॥ १७ ॥ एवं प्रवृत्तो
प्रदुपालमेत वै धनमाचार्याय तदनुप्रवच्छेत् । स तां वृत्तिं

वज्रगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च द्वाक्षरेषा ॥ १८ ॥ एवं
 वचनं सर्वतो वर्द्धतौह ब्रह्मन् पुत्रांलभते च प्रतिष्ठाम् । वर्षन्ति
 चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मवर्च्यं जनाश्च ॥ १९ ॥ एतेन
 ब्रह्मवर्च्येण देवा दिवलमाप्नुवन् । ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं
 जनीपिणः ॥ २० ॥ गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् । एतेन
 ब्रह्मवर्च्येण सूर्योऽप्यङ्गाय जायते ॥ २१ ॥ आकाङ्क्षार्थस्य
 संवोगाद्रसमेदार्थिनमिव । एवं ह्येतत् समाज्ञाय तादृग्भावं
 गता इमे ॥ २२ ॥ य आचयेत् पावयेच्चापि राजन् सर्वं भरीरं
 तपसा तपमानः । एतेन न वै बाल्यमभ्येति विद्वान् मृत्युन्तया स
 जयत्यन्तकाले ॥ २३ ॥ अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकान्
 जनाः कर्मणा निर्मलेन । ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथ कृष्ण-
 मयाज्जनं काष्ठं वा । सद्व्रह्मणः पश्यति कोऽन्नं विद्वान् कथं
 रूपं तदमृत्वमक्षरं पदम् ॥ २५ ॥

सुनतसुजात उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
 कृष्णमायसमर्कवर्णम् । न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्
 समुद्रे सलिलं विभर्त्ति ॥ २६ ॥ न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
 न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य । न चापि वायौ न च देवतासु नैत-
 द्दन्द्रे दृश्यते नोत्सूर्यम् ॥ २७ ॥ नैवर्क्षु तन्न यजुषु नाप्यथर्वसु
 न दृश्यते वै विमलेषु समसु । रथन्तरे वार्हद्वये वापि राज-
 न्महाव्रते नैव दृश्येदुध्रवं तत् ॥ २८ ॥ अपारणीयं तमसः पर-
 स्तात्तदन्यकोऽप्येति विनाशकाले । अणीयोरूपं क्षुरधारया सह
 महच्च रूपं तहै पर्वतेभ्यः ॥ २९ ॥ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोका-
 स्तद्व्रत्नं तदुद्यमः । भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्र
 हि ॥ ३० ॥ अनामयं तन्महदुद्यतं यमो वाचो विकारं कवयो

वदन्ति । यस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
त्रिचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सनत्सुजात उवाच । शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः
परासुता । ईर्ष्या मोहो विधित्ता च कृपासूया जुगुप्सता ॥ १ ॥
हादश्चैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः । एकैकमेते राडेन्द्र मनु-
ष्यान् पथ्युपासते । यैराविष्टो नरः पापं सूदृशं चो व्यवस्यति ॥ २ ॥
सृष्ट्यालुलुषः परुषो वदान्नः क्रोधं विभ्रमनसा वै विकल्प्यो ।
नृशंसधर्माः षड्विंशे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३ ॥
सन्धोगसम्बिदिषमोऽतिमानो दत्त्वा विकल्प्यो कृपणो दुर्बलश्च ।
वह्मप्रशंसी वनितादिष्ट सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४ ॥
धर्मश्च सत्यश्च तपो दमश्च अनात्मर्थं ह्रीस्तितिज्ञानसूया । दानं
श्रुतश्चैव घृतिः क्षमा च महाव्रता दादश ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥ यो
नैतेभ्यः प्रच्यवेहादशभ्यः सर्वानपीमां पृथिवीं स शिष्यात् । त्रिभि-
र्हश्यामेकतो बाधितो यो नास्य स्वनस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६ ॥
दमस्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् । एतानि ब्रह्ममुखानां
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७ ॥ सदासदा परीवानो ब्राह्मणस्य
न शस्यते । नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ॥ ८ ॥ मदो-
ऽष्टादशदोषः स स्यात् पुरा योऽप्रकीर्तितः । लोकद्वेषं प्राति-
कुल्यमभ्यसूया मृषावचः ॥ ९ ॥ कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परि-
वाहोऽय पैशुनम् । अर्थहानिर्विवादश्च मात्मर्थं प्राणिपीडनम्
॥ १० ॥ ईर्ष्या मोहोऽतिवाद्दश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । तस्मात्
प्राज्ञो न माद्येन सदा ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११ ॥ सौहृदं वै शङ्के-

गुणा वेदितव्याः प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते । स्यादात्मनः
 मुञ्चि तं वाचते चो ददात्यवाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ १२ ॥
 इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारानभ्यर्थितयार्हन्ति शुद्धभावः ।
 त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामान् भुङ्क्ते कर्म स्वाग्निप्रम्वधाते च ॥ १३ ॥
 द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो
 निर्वर्त्तयति तादृशः ॥ १४ ॥ एतत् समृद्धमप्युद्धं तपो भवति
 केवलम् । सत्त्वात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पेन समाहितम् ॥ १५ ॥
 यतो वज्राः प्रवर्द्धन्ते सन्तस्यैवावरोधनात् । मनसान्यस्य भवति
 वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥ सङ्कल्पसिद्धं पुस्तमसङ्कल्पोऽधि-
 तिष्ठति । ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि नै शृणु ॥ १७ ॥
 अध्यापयेन्महद्देतद्यस्य वाचो विकारान् कवचो वदन्ति । अस्मिन्
 योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न
 कर्मणा सुकृतेनैव राजन् सत्यञ्जयेज्जुहुवाहा यजेदा । नैतेन
 बालोऽमृत्यु मभ्येति राजन् रतिश्चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९ ॥
 तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न । तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां
 प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्मा-
 विभति पश्यति । वेदिषु चानुपूर्व्येण एतद्विदन् ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सनत्सुजात उवाच । यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं मह-
 दयम् । तदै देवा उपासन्ते तस्मात् सुख्यो विराजते । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥ शुक्राद्ब्रह्मा प्रभवति ब्रह्मा
 शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥ अपोऽयं अद्भ्यः

सलिलस्य नद्ये उभौ देवौ शिञ्जियातेऽन्तरिक्षे । अतन्द्रितः सवितु-
र्विवस्त्रानुभौ विभर्ति पृथिवीं दिवश्च । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः
शुक्रो भवनं विभर्ति । तस्माद्दिशः स्फुरितश्च स्रवन्ति तस्मात् ससुद्रा
विहिता महान्तः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४ ॥
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽधु वस्याव्ययकर्मणः । केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं
दिव्यमजरं दिवि । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५ ॥
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति काश्चिदेनम् । मनी-
षयाथोमनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति । योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६ ॥ हादृशपूगां सरितं पिवन्तो
देवरक्षिताम् । मध्वीचन्तश्च ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोराम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७ ॥ तद्दर्शनां पिवति
सञ्चित्य भ्रमरो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥ हिरण्यपर्ण-
मञ्जुत्यमभिपत्य ह्यपचकाः । तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथा
दिशम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥ पूर्णात्
पूर्णान्युद्गरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि
पूर्णमेवावशिष्यते । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १० ॥
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च
तस्मिंश्च प्राण आततः । सर्वमेत ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ११ ॥ अपानं गिरति
प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं
गिरते परः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्दं स उच्चरन् । सञ्चेत् सततमूर्ध्वाय
न मृदुर्नामृतं भवेत् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
॥ १३ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गत्य योगिन स याति

नित्यम् । तमीशमीडग्रमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति ब्रूढा न विराज-
 मानम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४ ॥
 असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु । समान-
 मेतदमृतस्येतरस्य सुक्तास्तत्र मध्व उत्तमं सनापुः । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥ उभौ लोकौ विद्ययावाप्य
 याति तदा कृतं चाकृतमग्निहोत्रम् । ना ते ब्राह्मी लघुतामाद-
 धीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भग-
 वन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥ एवं रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो
 गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां
 पद्मान् सन्त्य सम्पतत् । मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चैत्सग्राह्यनो-
 जवः ॥ १८ ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥
 न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः । हितो
 मनीषी मनसा न तप्यते यि प्रव्रजेशुरमृतास्ते भवन्ति । योगि-
 नस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २० ॥ गूहन्ति सर्पा इव
 गह्वराणि स्वमिच्छया स्वेन वृत्तेन नर्त्या । तेषु प्रमुह्यन्ति जना-
 विमूढा यथाध्वानं मोहयन्ते मयाय । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
 भगवन्तं सनातनम् ॥ २१ ॥ नाहं सदासत्कृतः स्यां न मृत्युर्न
 चामृत्यु रमृतं मे कुतः स्यात् । सत्यानृते सत्यसमानदन्धे सतत्र
 योनिरसतथैक एव । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
 ॥ २२ ॥ न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानु-
 षेषु । समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २३ ॥ नास्यातिवादा
 हृदयं तापयन्ति नानर्घीतं नाकृतमग्निहोत्रम् । मनो ब्राह्मी
 लघुतामादधीत प्रज्ञाज्ञासौ नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥ एवं यः सर्वभूतेषु आत्मान-

भनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचिततः परम् ॥ २५ ॥
 यद्योदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मान-
 भनुजानतः ॥ २६ ॥ अद्भुतमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ
 हृदि सन्निविष्टः । अजश्वरो द्विवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा
 कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७ ॥ अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रो-
 ऽस्म्यहं पुनः । आत्माहर्मापि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८ ॥
 पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत । ममैव यूयमात्मस्थो
 न मे यूयं न वो ह्यहम् ॥ २९ ॥ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
 ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः । अजश्चाहोरात्रमतन्द्रितोऽहं नां
 विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥ अणोरणीयान् सुमनाः सर्व-
 भूतेषु जायति । पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च सनत्सुजातपर्व ॥ ४५ ॥

अथ यानसन्धिपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
 सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीवाय शर्वरी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां
 व्यष्टायां राजानः सर्व एव ते । समानाविविशुद्धाः सूतस्योप-
 दिष्टतया ॥ २ ॥ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः
 धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययूराजसभां शुभाम् ॥ ३ ॥ सुधावदतां
 विस्तीर्णां कनकाजिरभूषणाम् । चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चन्दन-
 वारिणा ॥ ४ ॥ रुचिरैराचनैस्तीर्णां काङ्कनैर्दारुवैरपि । अश्ल-
 सारमरैर्दानैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदेः ॥ ५ ॥ भीष्मो द्रोणः
 कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सीमदत्तश्च
 वाह्निकः ॥ ६ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः । सर्वे

च संहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य
 विविशुक्तां सभां शुभाम् । दुःशासनश्चित्रसेनः अकुनिश्चापि सौवलः
 ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः । कुरुराजं
 पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९ ॥ विविशुक्तां सभां राजन्
 सुराः यत्नसद्वा यथा । आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिष-
 वाङ्गभिः ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ।
 ते प्रविश्य नहेष्वासाः सभां सर्वे महीजसः ॥ ११ ॥ आसनानि
 विचित्राणि भोजनैः सुखैर्वर्चसः । आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु
 भारते ॥ १२ ॥ हास्यो निवेद्यमानसः सूतपुत्रमुपस्थितम् । अयं
 स रथ आयाति योऽयासीत् पाण्डवान् प्रति ॥ १३ ॥ दूतो न
 स्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः । उपेयाय तु स क्षिप्रं
 रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महा-
 त्तमैः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । प्राप्तेऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तद्विजानीत
 कौरवाः । यथावयः कुञ्जन् सर्वात् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥
 अभिवाहयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् । यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः
 प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥ यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो
 गतः । अब्रुवं पाण्डवान् गत्वा तन्निवेद्यत पार्थिवाः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि वानसन्धिपर्वणि सञ्जयप्रत्यागमने

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये किमब्रवी-
 हाक्यमदीनसत्त्वः । धनञ्जयस्तात शुभां प्रणेता दुरात्मनां जीवित-
 ष्विच्छन्नात्मा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनो वाचमिनां शृणोतु यद्ब्रवी-

दुर्जनो योत्समानः । युधिष्ठिरस्यामते महात्मा धनञ्जयः शृणुतः
 कोशवस्य ॥ २ ॥ अन्ववस्त्रो वाङ्मवीथ्यं विद्वान् उपह्वरे वासु-
 देवस्य वीरः । अवोचन्मां योत्स्रमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्त्त-
 राष्ट्रं कुक्षणाम् ॥ ३ ॥ संशृणुतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः
 सूतपुत्रस्य सूत । यो योद्धुमाशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः काल-
 पक्वोऽतिमूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजानः पाण्डवाद्योधनाय समा-
 नीताः शृणुतां चापि तेषाम् । यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहा-
 नात्वं आवयेथा नृपं तत् ॥ ५ ॥ यथानूनं देवराजस्य देवाः
 भुञ्जन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे । तथाशृणुन् पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
 किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदुर्जनो योत्स्र-
 मानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः । न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्त्त-
 राष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमौढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्म कृतं
 पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्त्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
 तथाश्वत्थ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्मायुधेन
 वृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च । युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव वोऽप-
 ध्यानानिर्द्दहेद्वा दिवञ्च ॥ ९ ॥ तैश्चद्योद्गुं मन्यते धार्त्तराष्ट्रो
 निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् । मा तत् कार्षीः पाण्डव-
 स्यार्थहेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ वां तां वने
 दुःखशय्यान्वात्सीत् प्रब्राजितः पाण्डवो धर्मचारी । आप्रोतु तां
 दुःखतरामनर्थामन्त्यां शय्यां धार्त्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ क्रिया
 ज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्ता वलेन । अन्यायवृत्तिः
 कुरुपाण्डवेयानध्यातिष्ठहार्त्तराष्ट्रा दुरात्मा ॥ १२ ॥ मायो-
 पधः प्रणिपाताङ्गीवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुप्ता वलेन । सत्यं
 ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्ति तिष्ठमाणः क्षिप्रसानोऽतिवेलम् ॥ १३ ॥
 यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संश्रितात्मा क्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुवीरम् ।
 अवसष्टा कुरुपूङ्गवचेतास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४ ॥

कृष्णवर्त्मव ज्वलितः समिद्धो यथा दहते कचनग्निर्निदाघे । एवं
 दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥
 यदाद्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् । अम-
 र्पणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १६ ॥
 सेनाग्रं दंष्टितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् । घ्नन्तश्चमू-
 मन्तकचन्निवेद्यं तदा स्मृता वचनस्याभिमानौ ॥ १७ ॥ यदा द्रष्टा
 भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुम्भैरिवा-
 रुण्वमतो भिन्नकुम्भास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १८ ॥
 महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेक्ष्य । यदा
 भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १९ ॥
 महाभयं वीतभवः कृतास्त्रः समागमे शत्रुवलावमर्ही । सकृद्रथे-
 नाप्रतिभाग्रयौघं पदातिसङ्घान् गदयाभिनिघ्नन् ॥ २० ॥ शैक्येन
 नागांस्तरुणा निपल्लन् यदा क्षीपा धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् । किन्दन्
 वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २१ ॥ तण-
 प्रायं स्तब्धनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान् समीक्ष्य । पक्वं
 शल्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासितं विपुलं खण्डलौघम् ॥ २२ ॥ हत-
 प्रवीरं विमुखं भयान्तं पराङ्मुखं प्रावयो वृष्टयोधम् । अस्त्रार्चिषा
 भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २३ ॥ उपा-
 सङ्गे नाचरन् दक्षिणेन परं शतान्नकुलक्षितयोधो । यदा रथाग्रो
 रथिनः प्रवेता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २४ ॥ त्यक्ता-
 त्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सूत । रथैः शुभ्रैः
 सैन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पश्चात्तपस्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २५ ॥ मिशून्
 कृतास्त्रान्निपुणप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् । त्यक्ता-
 माणान् कौरवानाद्रवन्तस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २६ ॥
 यदा गतोहाहयकूजनाच्च सुवर्णतारं रथमाततायी । दान्तेर्धृत्तं
 सहैवोधिच्छुद्धं मिरासि राज्ञां क्षेप्यते मार्गणौघैः ॥ २७ ॥

अहामधे सम्पुत्रस्ते रथस्थं विवर्त्तमानं समरे कृतास्त्रम् । सर्वा-
 दिव्यः सम्पतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २८ ॥
 क्लीनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः । गान्धार-
 मर्क्यंस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेप्रा जनान् सहदेवस्तरस्वी ॥ २९ ॥ यदा
 द्रष्टा द्रौपदेयान्बहेषून् शूरान् कृतास्त्रान्नययुद्धकोविदान् । आग्नी-
 विषान् घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३० ॥
 यदाभिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्नेष द्वाभिवर्षन् । विगा-
 हिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३१ ॥
 यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं दिपचमूह्युमिवापतन्तम् । सौमद्र-
 मिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३२ ॥
 प्रमद्रेकाः ग्रीष्मतरा युवानो विभारदाः सिंहसमानवीर्याः । यदा-
 क्षेपारो धार्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत्
 ॥ ३३ ॥ हौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक् चमूभ्यामभिवर्त्तमानौ ।
 यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप-
 स्यत् ॥ ३४ ॥ यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसि यूनां
 समरे रथस्थः । क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापसक्तैस्तदा युद्धं धार्त-
 राष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३५ ॥ यदा विराटः परवीरघाती सहोत्तरः
 अत्रुचमू प्रवेष्टा । मत्स्यैः सार्धमनृगंसखपैस्तदा युद्धं धार्त-
 राष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३६ ॥ ज्येष्ठं मात्समनृगंसार्थ्यस्त्रपं विराट-
 पुत्रं रथिनं पुरस्तात् । यदा द्रष्टा दंष्ट्रितं पाण्डुवार्थं तदा युद्धं
 धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३७ ॥ रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
 शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे । न जातु नः अत्रवो धारयैयुरसं-
 त्रयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३८ ॥ यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्
 भीष्मं रथेनाभियातो वस्त्रधी । दिव्यैर्हवैरवमृदन्नथौघांस्तदा
 युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३९ ॥ यदा द्रष्टा दृष्टयानामनौके
 दृष्टयुग्मं प्रमुखि रोचमानम् । अस्त्रं यस्मै युद्धमुवाच धीमान्

द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४० ॥ यदा स सेनापतिरप्र-
 मेयः परावृत्तपुमिदं धार्तराष्ट्रान् । द्रोणं रणे शत्रुसङ्घोऽभि-
 याता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ४१ ॥ धीमान्मनीषी
 बलवान्मनश्वी स लक्ष्मीवान् सोमकानां प्रवर्हः । न जातु तं
 शत्रुवोऽन्ये सहेरन् वेषां स स्राग्दृग्णीर्वा षिासिंहः ॥ ४२ ॥ इदञ्च
 ब्रूया मा वृणीष्वेति लोके युद्धे द्वितीयं सचिवं रथस्थम् । शिने-
 नैपारं प्रवृणीम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४३ ॥
 महारस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी । शिने-
 नैपा तालनाम्नायुधोऽयं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४४ ॥
 यदा शिनीनामधिपो मयाक्तः शरैः परान्मेष इव प्रवर्षन् । प्रच्छा-
 दविष्यत्यरिहा धीधमुखांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ४५ ॥
 यदा धृतिं कुरुते धीक्षप्रमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
 सिंहस्यैव गन्धमाघ्राय गावः सञ्चेष्टन्ते शत्रुवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४६ ॥
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिन्द्याद्विरीन् संहरेत्सर्वलोकान् ।
 अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति
 ॥ ४७ ॥ चित्रः श्लक्ष्णः सुकृते यादवस्य अस्त्रे वीगी वृष्णि-
 सिंहस्य भूयान् । यथाविधं वीगमाहुः प्रशस्तं सर्वगुणैः सात्य-
 किस्तैश्चपैतः ॥ ४८ ॥ हिरण्यं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं सगन्दनं
 माधवस्य । द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्तराष्ट्रस्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा
 स मन्दः ॥ ४९ ॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानर-
 कैतुमुग्रम् । द्रष्टा ममाप्यास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा
 स मन्दः ॥ ५० ॥ यदा मोर्यास्तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्र-
 निष्पेषतुल्यम् । विधूयमानस्य महारणे मया स गाण्डीवस्य
 शोषति मन्दबुद्धिः ॥ ५१ ॥ तदा सूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता
 युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः । दृष्ट्वा सैन्यं वाणवर्षान्धकारे प्रभज्यन्तं
 गीकूलवद्वणाग्रे ॥ ५२ ॥ बलाहकादुच्चतरः सुभीमान् विद्युत्-

स्फुलिङ्गानिव धीररूपान् । सहस्रज्ञानं द्विषतां सङ्गरेषु अस्थि-
 क्षिप्त्वा मर्मभिदः सुपुङ्गवान् ॥ ५३ ॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाहाण-
 सङ्गान् गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान् । हयान् गजान् वर्मिण-
 स्वाहदानांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५४ ॥ यदा मन्दः
 परवाणान् विमुक्तात्मसेषुभिर्हियमाणान् प्रतीपान् । तिर्य्यग्विध्य
 क्षियमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५५ ॥
 यदा विपाठा मदभुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
 प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५६ ॥
 यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान् ।
 शरैर्हन्तान् पतितांश्चैव रङ्गे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५७ ॥
 असम्प्राप्तानस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् । अकु-
 र्वतः कर्म युद्धं समन्तात्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५८ ॥
 पदातिसङ्घान्नयसङ्घान् समन्ताद्ग्रात्ताननः काल इवाततेषु । प्रणो-
 त्प्रामि ज्वलितैर्वाणवर्षैः शत्रूंस्तदा तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५९ ॥
 सर्वा दिशः सम्पतता रथेन रजोध्वस्तं गाण्डीवेन प्रकृत्तम् । यदा
 द्रष्टा स्वबलं सम्प्रमूढं तदा पश्चात्तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६० ॥
 कान्दिग्भूतं छिन्नगावं विसृज्य दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
 हताश्ववीराग्रग्नरेन्दनागं पिपाषितं शान्तपत्रं भवार्त्तम् ॥ ६१ ॥
 आर्त्तस्वरं मन्यमानं हतञ्च विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम् । प्रजा-
 पतेः कर्म यथार्धनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६२ ॥
 यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
 तूणावच्चक्ष्यो देवदत्तञ्च भाञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत्
 ॥ ६३ ॥ उदत्तयन् हस्युसङ्गान् समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्यदु-
 युगान्ते । यदा धक्ष्याम्यग्निवत् कौरवेयांस्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः
 सपुत्रः ॥ ६४ ॥ सम्भाता वै सहसैन्यः समृत्यो अष्टैश्वर्य्यः क्रोध-
 वयोऽल्पचेताः । हर्षस्यान्ते विहता वेपमानः पश्चान्मन्दस्तपस्यति

घातं राष्ट्रः ॥ ६५ ॥ पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचिद्विप्रः प्रोवाचोद-
 कान्ते मनोक्षमम् । कर्तव्यन्ते दुष्करं कर्म पार्थ योद्धव्यन्ते शत्रुभिः
 सव्यसाचिन् ॥ ६७ ॥ इन्द्रो वा ते हरिमान् वज्रहस्तः पुरस्ता-
 द्वातु सनरेऽरौन् विनिघ्नन । सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पश्चात्
 कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८ ॥ वज्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्राद-
 स्मिन् युद्धे वासुदेवं महायमम् । स मे लब्धो हस्युवधाय कृष्णो
 मन्ये चैतर्दिहतं देवतैर्मे ॥ ६९ ॥ स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्ष-
 न्महोदधिं सलिलव्याप्रमेयम् । तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तभूरं युद्धेन
 यो वासुदेवं जिगीषित् ॥ ७० ॥ गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं
 शिलोच्चयं श्व तमतिप्रमाणम् । तस्यैव पाणिः सनत्सौ विभीथ्यन्त
 चापि किञ्चित् स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७१ ॥ अग्निं समिद्धं मम-
 धीहृजाभ्यां चन्द्रश्च सूर्यश्च निवारयेच्च । हरेद्देवानामृतं प्रसृज्य
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषित् ॥ ७२ ॥ यो कृत्स्नणीमेकरथेन
 भोजानुत्साद्य रात्रः समरे प्रसृज्य । उवाच भार्या यशसा ज्वलन्तीं
 यस्यां यज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ७३ ॥ अयं गान्धारांस्तरसा
 सम्प्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् । बद्धं मुनोच विन-
 दन्तं प्रसृज्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामम् ॥ ७४ ॥ अयं कपा-
 टेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्ह । अनेन दग्धा
 वर्षपूगाननाया वाराणसी नगरी सख्यभूव ॥ ७५ ॥ अयं स
 युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं तमेकलव्यं माम निषादराजम् । वेगीनेव
 शैलमभिहत्य जम्भः श्येते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७६ ॥ तयो-
 ग्रसेनस्य स्तूतं सुदुष्टं वृष्णाग्र्यकानां मध्यगतं समास्थम् । अपा-
 तयद्बलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७७ ॥
 अयं सोमं योधयामास खल्वं विभीषणं नायया शाल्वराजम् ।
 सौमहारे प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं द्रोण्यां क एनं विचहेत मर्त्तयः ॥ ७८ ॥
 प्रागज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरङ्गोरमसुराणामसृज्यम् । महा-

वल्गो नरकस्तत्र भीमो जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७९ ॥
न तं देवाः सह शक्रेण श्रेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः । दृष्ट्वा
च तं विक्रमं केशवस्य वलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८० ॥ जान-
न्तोस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णाम् । स तत्
कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्यवान् सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८१ ॥
निर्भीचने षट् सहस्राणि हत्वा सञ्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरा-
न्तान् । सुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्भीचनं चापि जगाम
वीर ॥ ८२ ॥ तत्रैव तेनास्य वभूव युद्धं महाबलीनातिबलस्य
विष्णोः । श्रुते स कृष्णेन हतः परासुर्वातिनेव मथितः कर्णिकारः
॥ ८३ ॥ आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भीमं नरकं
सुरञ्च । श्रिया ततो यशसा चैव विहान् प्रत्याजगामाप्रतिन-
प्रभावः ॥ ८४ ॥ अस्मै वराण्यददस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं
रणे तत् । अमश्रुते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते
क्रमः स्यात् ॥ ८५ ॥ अस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेरान्निद्वेव कृष्णाय
ततः कृतार्थः । एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसम्पत्
सदैव ॥ ८६ ॥ तमबल्यं विष्णुमनन्तवीर्यनाश्रंसते धार्तराष्ट्रो
विजेतुम् । सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्
सनीच्य ॥ ८७ ॥ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो नन्यते कलसं
संप्रबल्य । अकथं न हर्तुं पाण्डवानां समलं तद्देहिता संयुगं तत्र
गत्वा ॥ ८८ ॥ नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे द्रौणावधौ सह-
पुत्राय चैव । शारदतावाप्रतिहन्दिने च योत्सगाम्यहं राज्य-
मभौष्ममानः ॥ ८९ ॥ धर्मनाशं निषनं तस्य मन्ये यो योत्सगते
पाण्डवैः पापबुद्धिः । मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः सखत्-
सरान् वै हादय राजपुत्राः ॥ ९० ॥ वाचः कृच्छ्रो विहितस्याप्य-
रण्ये दोषं कालं चैकमज्ञातवर्षम् । तेषां कक्षाज्जीवतां पाण्ड-
वानां नन्दिष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९१ ॥ तं चेदजान्

युध्यमानान् जयेयुर्देवं न ह्येन्द्रप्रमुखैः सहायैः । धर्माद्धर्माश्चरितो
 गरीवांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतञ्च साधु ॥ ८२ ॥ न चेद्दिनं पुरुषं
 कर्मवद्धं न चेदस्मान्यतेऽसौ विप्रिष्टान् । आशंसेऽहं वासुदेव-
 द्वितीयो दुर्योधनं सानुवन्धं निहन्तुम् ॥ ८३ ॥ न चेद्दिदं कर्म
 नरेन्द्र वन्ध्यां न चेत् भवित्तत् कृतं निष्फलं वा । इदञ्च तच्चाभि-
 समीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८५ ॥ प्रत्यक्षं वः
 कुरवो यत् ब्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति । अन्यत्र युद्धात्
 कुरवो यदि स्युर्न युद्धे वै श्रेष्ठ इहास्ति कश्चित् ॥ ८५ ॥ हत्वा
 त्वहं धार्तराष्ट्रान् सकर्णात्राज्यं कुरुणामवजेता समग्रम् । यदः
 कार्यं तत् कुरुष्व यथास्मिष्टान्दारानात्मभोगान् भजध्यम् ॥ ८६ ॥
 अथैवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा वृद्धश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 साम्बत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ८७ ॥
 उच्चावचं देवयुक्तं रहस्यं दिव्यप्रज्ञा मृगचक्रा मुहूर्त्ताः । क्षयं
 महान्तं क्रूरसृष्टवानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च ॥ ८८ ॥
 यथा हि नो मन्यवेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।
 जनार्दनोऽथाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति तृष्णिसिंहः ॥ ८९ ॥
 अहं तथैवं खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः । दृष्टिश्च
 मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९० ॥
 अनालक्ष्यं जृम्भति गाण्डीवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुर्ध्या ।
 वाणाश्च मे तूष्णमुखाद्विदुष्य मुज्जन्मुज्जन्तुमुग्रान्ति चैव ॥ ९१ ॥
 खड्गः कोष्ठाग्निः सरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
 ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते किरौटिन्
 ॥ ९२ ॥ गीमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतन्त्य-
 त्तरौचात् । मृगाः शृगालाः शितिकण्टाश्च काका गृध्रा वकाश्चैव
 तरन्तव्य ॥ ९३ ॥ सुवर्णपद्माश्च पतन्ति पश्चात् दृष्ट्वा रथं श्वेत-
 हयप्रयुक्तम् । अहं ह्येकः पार्थिवान् सर्वयोधान् शरान् वर्षन्

लृत्प्लोकां न वेयम् ॥ १०४ ॥ समाददानः पृथगस्वमार्गान् यथा-
ग्निरिहो गहनं निदाघे । स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं
चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदाने ॥ १०५ ॥ वधे हृता विगवतः प्रसुञ्च-
न्नाहं प्रजाः किञ्चिद्दिहावशिष्ये । शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावत्पाणे तान् ॥ १०६ ॥ धेवैन जय्याः सनरे
सूत लब्ध्वा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान् । तैर्मन्यते कलहं सम्प्र-
सृज्य स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमयम् ॥ १०७ ॥ वृहो भीष्मः
शान्तनवः कृपश्च द्रोणः सप्तवो विदुरश्च धीमान् । एते सर्वे वहद्-
न्येतदस्तु आयुष्मन्तः क्रूरवः सन्तु सर्वे ॥ १०८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजाषु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ वृहस्पति-
शिशना च ब्रह्माणं पथ्युपस्थितौ । मरुतश्च महेन्द्रेण वसवश्चा-
ग्निना सह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्रवावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्वपुंसरसाङ्गणाः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योप-
जग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् । परिवार्य्य च विश्वेयं पथ्यासत
दिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषां मनश्च तेजसाप्याददानाविवोजसा । पूर्व-
देवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषौ ॥ ५ ॥ वृहस्पतिस्तु पप्रच्छ
ब्रह्माणं काविमाविति । भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६ ॥
ब्रह्मोवाच । आवितौ पृथिवीं व्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७ ॥ नरनारा-
यणावितौ लोकाल्लोकं समास्थितौ । जार्जितौ स्वेन तपसा महा-
सत्त्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥ एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्धनम् ।

दिधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ । असुराणां विना-
शाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । जगाम अक्रुस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेषु-
स्तपः । सार्धं देवगणैः सर्वैर्हस्यतिपुरोगमैः ॥ १० ॥ तदा
देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम् । अयाचत महात्मानौ
नरनारायणौ वरम् ॥ ११ ॥ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरत-
सत्तम । अथैतावब्रवीच्छक्रः सद्यं नः क्रियतामिति ॥ १२ ॥
ततस्तौ अक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याञ्च सहितः
अक्रौ विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा
शत्रून् परन्तपः । पौलोमान् कालकक्षाञ्च सहस्राणि शताति च
॥ १४ ॥ एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भस्मेनापहरच्छिरः । जम्भस्य
असमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे ॥ १५ ॥ एष पारे समुद्रस्य हिरण्य-
पुरमारुजत् । जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचाव्रणे ॥ १६ ॥
एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः । अतर्पयन्महाबाहू-
र्जुनो जातवेदसम् ॥ १७ ॥ नारायणस्तथैवात्र भूयशोऽन्यान्
जघान ह । एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत सनातनौ ॥ १८ ॥
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ नहारथौ । नरनारायणौ देवौ
पूर्वदेवाविति श्रुतिः ॥ १९ ॥ अजेयौ नानुषिलोके सेन्द्रैरपि
सुरासुरैः । एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नर स्मृतः ॥ २० ॥
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेवं दिधाकृतम् । एतौ हि कर्मणा
लोकानश्रुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ॥ २१ ॥ तत्र तत्रैव जायते युद्ध-
काले पुनः पुनः । तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यमिति होवाच नारदः
॥ २२ ॥ एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् । अङ्गचक्र-
गदाहस्तं यदा द्रव्यसि कैश्वरम् ॥ २३ ॥ पर्याददानं चास्त्राणि
भीनधन्वानमर्जुनम् । सनातनौ महात्मानौ कृष्णाविकरथे स्थितौ
॥ २४ ॥ दुर्योधन तदा तावत् सार्त्तासि वचनं जम । नो चेदय-

मभावः स्यात् कुरुणां प्रत्युपस्थितः ॥ २५ ॥ अर्थाच्च तात धर्माच्च
तव बुद्धिरुपप्लुता । न चेत् गृहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुवह्मन्
हृत्तान् ॥ २६ ॥ तवैव हि मतं सर्वं कुरवः पश्युपासते । तयाणा-
मेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्वसे ॥ २७ ॥ रामेण चैव अप्स्य
कर्णस्य भरतर्षभ । दुर्ज्ञातिः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा चद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । नैवमायुष्यता वाच्यं यन्मामात्य पितामह ।
क्षत्रधर्मं स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किञ्चान्य-
न्मयि दुर्वृत्तं येन नां परिगर्हसे । न हि मे वृजिनं किञ्चित् घातं-
राष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनं किञ्चित् घातं राष्ट्रस्य
नित्यशः । अहं हि पाण्डवान् सर्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान्
॥ ३१ ॥ प्राग्विरुद्धैः समं सद्भिः कथं वा क्रियते पुन । राज्ञो
हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया । तथा दुर्योधनस्यापि स
हि राज्ये समाहितः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः
पुनः । धृतराष्ट्रं महाराजं सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यद्वयं
कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति । नायं कलापि सम्पूर्णा
पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ अनयो घात्यमागन्ता पुत्राणां ते
दुरात्मनाम् । तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३५ ॥
एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुधोधनः । अवामन्यत तान्
वीरान् दिवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३६ ॥ किञ्चाप्येतेन तत् कर्म कृतपूर्वं
सुदुष्करम् । तेनैव पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा
विराटनगरे भातरं निहतं प्रियम् । धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन
तदा कृतम् ॥ ३८ ॥ सद्भितान् हि कुर्वन् सर्वानभिधातो धनञ्जयः ।
प्रमथ्य चाच्छिन्नहासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३९ ॥ गन्धर्वैर्घोष-
यात्रानां ह्रियते यत् सुतस्तव । क्व तदा सूतपुत्रोऽभूत् य इदानीं

वृषायते ॥ ४० ॥ ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव सङ्गम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४१ ॥ एतान्यस्य
 ऋषोक्तानि वदन्ति भरतर्षभ । विकल्पनस्य भद्रन्ते सदा धर्मार्थ-
 लोपिनः ॥ ४२ ॥ भीमस्य तु वचः श्रुत्वा मारुदाजो महामनाः ।
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४३ ॥ यदाह भरतश्रेष्ठो
 भीमस्तत् क्रियतां नृप । न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि
 ॥ ४४ ॥ पुरा युद्धात् साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गतम् । यदाक्य-
 मर्जुनेनोक्तं सञ्जयिन निवेदितुम् ॥ ४५ ॥ सर्वं तदभिजानामि
 करिष्यति च पाण्डवः । न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनु-
 र्द्विरः ॥ ४६ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यमर्थवद्गोणभीमयोः । ततः स
 सञ्जयं राजा पथ्यमुच्छत पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ तदैव कुरवः सर्वे
 निराशा जीवितेऽभवन् । भीमद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनु-
 भाषते ॥ ४८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीमवाक्ये

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्य-
 भाषत । श्रुत्वेह वदन्ताः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १ ॥
 किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः । के चास्य भ्रातृ-
 पुत्राणां पश्यन्त्यास्त्रे प्रसवो मुखम् ॥ २ ॥ के स्विदेनं वारयन्ति
 युद्धाच्छाम्येति वा पुनः । निक्कत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्म-
 चारिणम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । राज्ञो मुखमुदीचन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः
 सह । युधिष्ठिरस्य भद्रन्ते स सर्वाननुयास्ति च ॥ ४ ॥ पृथग्-
 भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः । अयान्तमभिनन्दन्ति

कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ नमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्त-
तेजसम् । पात्रालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितम् ॥ ६ ॥
आगोपाला विपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम् । पात्रालाः कैकया
मत्सयाः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यो राजपुत्रश्च विश्वो
दुहितरश्च याः । क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं सन्नदभीक्षितम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाचक्षु येनास्मान् पाण्डवा अभ्य-
युञ्जत । धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । गावत्याणिस्तु तत् पृष्ठः सभायां कुरु-
संसदि । निखस्य सुभृशं दौघं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ॥ १० ॥
तत्रानिमित्ततो देवात् सूतं कश्मलमाविशत् । तदाचवक्षे विदुरः
सभायां कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः
पतितो भुवि । वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महा-
रथान् । तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुदेजितं मनः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्र-
वीत् । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्षितान् ॥ १५ ॥ शृणु यैहि
महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्ते-
ऽभ्ययुञ्जत ॥ १६ ॥ यो नैव रोषान्न भवान्न लोभान्नार्यकार-
णात् । न हेतुवादात् धर्मात्ता सत्यं जह्यात् कदाचन ॥ १७ ॥
यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृताम्बरः । अजातशत्रुणा तेन
पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८ ॥ यस्य वाङ्मवले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति
कश्चन । यो वै सर्वान् महीपालान् वशे चक्रे धनुर्धरः ॥ १९ ॥
यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाजयत् । तेन वो भोमसेनेन
पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २० ॥ यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो भुवि

मानवाः । निःसृता जातुगीहाहै हिडिम्वात् पुरुषादकात् ॥ २१ ॥
 यथैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । याज्ञसेनीमथो यत्र
 सिम्बुराक्षोऽपकृष्टवान् ॥ २२ ॥ तत्रैषामभवत् वीपः कुन्तीपुत्रो
 वृकोदरः । यश्च तान् पाण्डवान् सर्वान् स तान् वारणावते
 ॥ २३ ॥ दृष्ट्वातो मोचयामास तेन वस्त्रेभ्ययुञ्जत । कृष्णाया-
 श्वरता प्रीतिं येन क्रोधवशां हताः ॥ २४ ॥ प्रविश्य विषमं घोरं
 पर्वतं गन्धमादनम् । यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम्
 ॥ २५ ॥ तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । कृष्णाहितीयो
 विक्रम्य तुष्टायं जातवेदसः ॥ २६ ॥ अजयत् यः पुरा वीरो
 युध्यमानं पुरन्दरम् । यः स साक्षात् महादेवं गिरिभं भूल-
 पाणिनम् ॥ २७ ॥ तोषयामास युद्धेन देवदेवमुभापतिम् । यश्च
 सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्धरः ॥ २८ ॥ तेन वो विजये-
 नाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे ज्ञेच्छ-
 गणायुताम् ॥ २९ ॥ स तत्र नकुलो योना चित्रयोधी व्यवस्थितः ।
 तेन वो दशनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रेण
 कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च
 युधाजयत् ॥ ३१ ॥ तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यस्य वीर्येण सदृशाश्रुतातो भुवि मानवाः ॥ ३२ ॥ अश्रुत्यामा
 धृष्टकेतुरुक्को युध्यन् एव च । तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महा-
 त्वये ॥ ३३ ॥ यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च । तपश्चचार
 यो वीरं काशिकन्या पुरा सती ॥ ३४ ॥ भीष्मस्य वधमिच्छन्ती
 प्रेत्यापि भरतर्षभ । पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान्
 ॥ ३५ ॥ स्त्रीपुंसोः पुरुषप्रव्याघ्रः यः स विदुः गुणागुणान् । यः
 कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्महः ॥ ३६ ॥ शिखण्डिना
 वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत । यां यच्चः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य
 निधनेच्छया ॥ ३७ ॥ महेश्वासेन रौद्रेण पाञ्चवा अभ्ययुञ्जत ।

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ ३८ ॥ आसुक्तकवचाः
धूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घवाहुः क्षिप्रास्त्रा धृतिमान्
सत्यविक्रमः ॥ ३९ ॥ तेन वो वृष्णिवौरेण युयुधानेन सङ्गरः ।
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ रणे
तेन विराटेन भविता वः समानमः । यः स काश्यापतीराजा
वाराणस्यां महारथः ॥ ४१ ॥ स तेषामभवत् योद्धा तेन वस्ते-
ऽभ्ययुञ्जत । शिशुभिर्दुर्जयैः सखि द्रौपदैर्महात्मभिः ॥ ४२ ॥
आश्वीविषसमस्पर्धैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कृष्णसदृशो वीर्य्य
युधिष्ठिरसमो दमे ॥ ४३ ॥ तेनाभिभूयुना सखि पाण्डवा अभ्य-
युञ्जत । यथैवाप्रतिभो वीर्य्यं घृष्टकेतुर्महाययाः ॥ ४४ ॥ दुःसहः
समरे क्रुहः शैशुपालिर्महारथः । तेन वस्येदिराजेन पाण्डवा
अभ्ययुञ्जत ॥ ४५ ॥ अक्षौहिन्या परिवृतः पाण्डवान् योऽभि-
संश्रितः । यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ॥ ४६ ॥
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा चेदिपतिर्भाता
शरभो भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ करकर्पेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।
जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ॥ ४८ ॥ युद्धेऽप्रति-
रथौ वीरौ पाण्डवार्थं व्यवस्थितौ । दुपदश्च महातेजा दलेन
महता वृतः ॥ ४९ ॥ त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्रमानो व्यव-
स्थितः । एते चान्ने च वह्नयः प्राच्योद्दीच्या महीक्षितः । शतशो
वानुपायित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि दानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

एकानपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्व एते महोत्साहा धी क्षया परि-
कीर्तिताः । एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीम-

सेनाङ्घ्रि मे भूयो भयं सञ्जावते महत । क्रुद्धादमर्षणात्ताव
 व्याघ्रादिव महानरोः ॥ २ ॥ जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णञ्च
 निःश्वसन् । भीतो वृकोदरात्ताव सिंहात् पशुरिवापर ॥ ३ ॥
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः । सैन्येऽस्मिन् प्रति-
 पश्यामि य एनं विप्रहेतु युधि ॥ ४ ॥ अमर्षणञ्च कौन्तेयो दृढ-
 वैरञ्च पाण्डवः । अनर्महासौ सोऽन्नादस्तिथ्यैकप्रेक्षी महास्वनः
 ॥ ५ ॥ महाविगो महोत्साहो महावाङ्महाबलः । मन्दानां मम
 पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६ ॥ सुरुग्राह्यहोतानां गदां
 विभ्रदृकोदरः । कुरुणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७ ॥
 अष्टाशिनायस्त्रीं धारां गदां काञ्चनभूषणाम् । मनसाहं प्रपश्यामि
 ब्रह्मदण्डमिवोत्थितम् ॥ ८ ॥ यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जात-
 वलयरेत् । मानकेषु तथा भीमो वल्लेषु विचरिष्यति ॥ ९ ॥
 सर्वेषां मम पुत्राणां स एक क्रूरविक्रमः । वह्नायी विप्रतीपश्च
 वाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १० ॥ उडेपते मे हृदयं ये मे दुर्व्यो-
 धनादयः । वाल्येऽपि तेन युध्यन्ता वारणेनेव मर्हिताः ॥ ११ ॥
 तस्य वीर्येण संवस्ता नित्यमेव सुखा मम । स एव हेतुर्भेदस्य
 भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥ अस्मान्मानमनीकानि नरवारणवाजि-
 नाम् । पश्यामोवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्त्रे
 द्रोणार्जुनसमं वायुवेगजमं जवे । महेश्वरसमं क्रोधे को हन्या-
 क्षीममाहवे ॥ १४ ॥ सञ्जवाचक्षु मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ।
 अतिलाभन्तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ॥ १५ ॥ तद्वैव न हताः
 सर्वे पुत्रा मम मनस्विना । येन भीमवला यच्चा राक्षसाश्च पुराहताः
 ॥ १६ ॥ कथं तस्य रणे विगं मानुषः प्रसहिष्यति । न स जातु
 वशे तस्यौ मम वाल्येऽपि सञ्जय ॥ १७ ॥ किं पुनर्मम दुष्प्रवैः
 क्षिप्तः सम्प्रति पाण्डवः । निष्ठुरो रोषणोऽत्ययं भञ्जेतापि न
 सन्नमेत् ॥ १८ ॥ तिथ्यैकप्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शान्ये वृकोदरः ।

शूरस्तथाप्रतिवली गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ १९ ॥ प्रजागतो भीम-
 सेनः प्राद्वेष्टेनाधिकोऽर्जुनात् । जघेन वाजिनोऽत्येति वलेनात्येति
 कुक्षरान् ॥ २० ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वहो मध्यमः पाण्डवो वली ।
 इति वाक्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात् पुरा ॥ २१ ॥ रूपतो
 वीर्यतश्चैव चाथातथ्येन पाण्डवः । आयसेन स दण्डेन रथा-
 न्नागान्तरान् हयान् ॥ २२ ॥ हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूर-
 पराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २३ ॥
 मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानितः । निष्कृर्णामावर्षी
 स्थूलां सुपार्श्वीं काञ्चनीं गदाम् ॥ २४ ॥ अतर्ज्जीं शतनिर्झादां
 कथं प्रच्छन्ति मे सुताः । अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितम्
 ॥ २५ ॥ भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः । क्रौञ्चतो मे
 न शृण्वन्ति वालाः पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥ विप्रमं नावमन्यन्ते
 प्रपातं मधुदर्पिनः । संशुगं धी गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ॥ २७ ॥
 नियतं चोदिता घावा सिंहेनैव हता मृगाः । अक्यां तात चतु-
 श्किष्कां षड्दशिममितौजसम् ॥ २८ ॥ प्रहितां दुःखसंस्पृष्टां कथं
 प्रच्छन्ति मे सुताः । जहां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान्
 ॥ २९ ॥ वृक्षणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो रुद्धः । उद्दिश्य
 नागान् पततः कुर्वतो भैरवान्नवान् ॥ ३० ॥ प्रतीपं पततो भक्तान्
 कुक्षरान् प्रतिगर्जतः । विमाद्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निहतः
 खितस्यैव अपि मुच्येत मे प्रजा । वीर्यी
 अभ वाहिनीम् ॥ ३१ ॥ नृत्यन्निव गदा-
 त्ति । प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जनं पुष्पि-
 प्रवक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे त्वकोदरः ।
 न विसारथिचयध्वजान् ॥ ३२ ॥ आस-
 तः सादिनस्तथा । गङ्गाविग इवानपांस्तौर-
 ॥ ३३ ॥ प्रभुङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां

मम सञ्जय । दिव्यो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्हिताः ॥ ३६ ॥
 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानस्यैव सञ्जय । येन राजा महावीर्यः
 प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ॥ ३७ ॥ वासुदेवसहायेन जरासम्यो निपा-
 तितः । कृतस्त्रेयं पृथिवी देवी जरासमेन धीमता ॥ ३८ ॥
 मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृता प्रतापिता । भीष्मप्रभावात् कुरुवी
 नथेनान्धकवृष्णयः ॥ ३९ ॥ यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं देवमेव
 तत् । स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ॥ ४० ॥ अना-
 युधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् । दीर्घकालसमासक्तं विप्र-
 माथीविप्रो यथा ॥ ४१ ॥ स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम
 सञ्जय । महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ॥ ४२ ॥ भीम-
 सेनो गदापाणिः सूहायिष्यति मे सुतान् । अविसृज्यमनावार्यं
 तीव्रवेगपराक्रमम् ॥ ४३ ॥ पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृको-
 दरम् । अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्माणः ॥ ४४ ॥ बाह्वभ्यां
 युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् । भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः
 शारदतस्तथा ॥ ४५ ॥ जानत्येते ययैवाहं वीर्य्यज्ञस्तस्य धीमतः ।
 आर्य्यव्रतन्तु जानन्तः सङ्गरान्तं विधित्सवः ॥ ४६ ॥ सेनामुखेषु
 स्यास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः । बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य
 विशिषतः ॥ ४७ ॥ पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ।
 ते पुराणं महेष्वासा नार्जुनैन्द्रं समादि-
 तुमुले प्राणान् रक्षन्तः पार्थिवं यशः
 तथैषां पाण्डवा अपि ॥ ४८ ॥ पौत्रा भ-
 च कृपस्य च । यत्तस्मादाश्रयं किञ्चिद्
 तस्यापचितिमाश्रित्वात् कर्तारः स्थविरास्
 हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ॥ ४९ ॥ निधनं
 कृतमम् । स वै शौचामि सर्वान् वै यः
 विक्रुष्टं विदुरेणाहौ तदेतद्भवमागतम् ।

ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ॥ ५३ ॥ भवत्यतिबलं ह्येतज्ज्ञानस्याप्युप-
 षातकम् । ऋषयोऽपि ह्यनिर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ॥ ५४ ॥
 सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखिन दुःखिताः । किं पुनर्नोहमासक्त-
 स्तत्र तत्र सहस्रधा ॥ ५५ ॥ पुरेषु राज्ये दारेषु पौत्रेष्वपि च
 बन्धुषु । संशये तु न हत्यस्मिन् किं नु मे क्षेममुत्तमम् ॥ ५६ ॥
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् । द्यूतप्रमुखमाभाति
 कुरूणां व्यसनं महत् ॥ ५७ ॥ मन्देनैश्वर्य्यकामेन लोभात् पाप-
 मिदं कृतम् । मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ॥ ५८ ॥
 चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् । किं नु कुर्यां कथं
 कुर्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय ॥ ५९ ॥ एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः
 कालवशङ्कताः । अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते श्रते ।
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥ यथा
 निदाघे ज्वलनः समिधो दहैत् कच्चं वायुना वोद्यमानः । गदा-
 हस्तः पाण्डवो वै तथैव हन्ता मदीयान् सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यस्य वै नानृता वाचः कदादिनुशुश्रुम ।

स्यादस्य योद्धा धनञ्जयः ॥ १ ॥ तस्यैव च न

जीवधन्वनः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रती-

॥ अस्यतः कर्णिनालीकान् मार्गणान् हृदय-

न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३ ॥

मां यदि वीरौ नरर्षभौ । कृतास्त्रौ वर्तिनां

जितौ ॥ ४ ॥ महान् स्यात् संशयो लोके

। म । वृणी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्वविरो

यो बलवान् पाथी दृढधन्वा जितक्लमः । भवेत्

सतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ४ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः
 सर्वे प्राप्ता महद्ययः । अपि सर्वामरैश्च युद्धं त्यजेयुर्न पुनर्जयम्
 ॥ ७ ॥ वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा । न च
 हन्तार्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥ मन्युस्तस्य कथं
 ग्राम्येत मन्दान प्रति च उत्थितः । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति
 जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९ ॥ एकान्तविजयस्तेव श्रूयते फाल्गु-
 नस्य च । तयस्त्रिंशत समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १० ॥
 जिगाय च सुरान् सर्वान्नास्य विद्वः पराजयम् । यस्य यन्ता
 हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ॥ ११ ॥ ध्रुवं तस्य जयस्तात
 यथेन्द्रस्य जयस्तथा । कृणाविकरथे यत्तावधियं गाण्डिवं धनुः
 ॥ १२ ॥ युगपत् त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम । नैवास्ति नो
 धनुस्तादृङ् न योद्धा न च सारथिः ॥ १३ ॥ तच्च मन्दा न जानन्ति
 दुर्योधनवशानुगाः । श्रेष्ठेदृशनिर्दोषो निपतन्मूर्ध्नि सञ्चय ॥ १४ ॥
 न तु श्रेष्ठं शरास्तात कुर्युरस्ताः किरीटिना । अपि चास्यन्निवा-
 भाति निहन्तिव धनञ्जयः ॥ १५ ॥ उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि
 शरवृष्टिभिः । अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ १६ ॥
 गाण्डीवोत्थं दहेताजो पुत्राणां मम बाह्विनौम् । अपि सा रथ-
 घोषिण मयात्ताः सव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ निहन्ता नन्द्या मेना
 भारती प्रतिभाति मे । यथा कच्चं महानग्निः
 महाच्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्व्यति मामकान् ॥
 तान् बाणसङ्कास्तानाततयी समरे किरीटी
 हरो विधाता यथा भवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १
 सुबहून् प्रकारान् श्रोतास्मि तातावसथे कुक्कु
 तथा रणाग्रे क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ २
 इति उद्योगपर्वणि द्वापदसन्धिपर्वणि
 एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच । यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगी-
षवः । तथैवाभिषरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १ ॥ तमेव
हि पराक्रान्तानाचक्षीयाः परान्मम । पाञ्चालान् केकयान्क्षत्रा-
न्मगधान् वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यस्य सेन्द्रानिमाहोऽकानिच्छन्
कुर्त्याहये वशी । स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः
॥ ४ ॥ समस्तामर्जुनाहियां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् । शैनेयः
समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः
क्रूरकर्मा महारथः । मामकेषु रणे कर्त्ता वलेषु परमास्त्रवित्
॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधाद्दर्जुनस्य च विक्रमात् । यमाभ्यां
भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ७ ॥ अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं
विततमन्तरा । न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ८ ॥
दर्शनीयो मतस्वी च लक्ष्मीवात् ब्रह्मवचंसी । मेधावी सुकृतप्रज्ञो
वर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ९ ॥ मित्रामात्यैः सुसम्पन्नः सम्पन्नो युद्ध-
योजकैः । भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ १० ॥ धृत्या च
पुस्तप्रव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः । अनृषंसी बहान्यश्च क्षीमान् सत्य-
पराक्रमः ॥ ११ ॥ वज्रश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः । तं
सर्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव दावकम् ॥ १२ ॥ तपन्तमिव को मन्दः
पतिष्यति पतद्भवत । पाण्डवान्निमनावार्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ १३ ॥

मथ्योपचरितो मया । मन्दानां मम
॥ १४ ॥ तैरयुद्धं साधुमन्ये कुरव-
कृतस्तस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १५ ॥
शाम्यति मे मनः । यदि लयुद्धमिष्टं वो
॥ न तु नः क्षिप्यमानानामुपेक्षेत युधि-
र्मण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १७ ॥

। यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
। अष्टाध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
 युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदन्तु नामि-
 जानामि तव वीरस्य नित्यशः । यत् पुत्रवधमागच्छेत्स्त्वन्न
 स्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैव कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
 क्षया ह्येवादितः पार्था निवृत्ता भरतर्षभ ॥ ३ ॥ पिता ज्येष्ठः
 सुहृत् यश्च सम्यक् प्रणिहितात्मवान् । आस्थेयं हि हितं तेन न
 द्रोष्ठा गुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा परा-
 जितान् । द्यूतकाले महाराज क्षयसे क्ष कुमारवत् ॥ ५ ॥
 पक्षपाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे । कृत्स्नं राज्यं जय-
 न्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पितॄन् राज्यं महाराज कुर-
 वस्ते सजाङ्गलाः । अथ वीरैर्जितामुर्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७ ॥
 वाङ्मवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता । मयेदं कृतमित्येवं
 मन्यसे राजसत्तम ॥ ८ ॥ अस्तान् गन्धर्वराजेन मञ्जतो ह्यप्रवे-
 ष्यसि । आनिनाय पुनः पार्थः पुवांस्ते राजसत्तम ॥ ९ ॥
 कुमारवच्च क्षयसे द्यूते विनिवृत्तेषु यत् । पाण्डवेषु वनं राजन्
 प्रव्रजतसु पुनः पुनः ॥ १० ॥ प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य श्रितान्
 वहन् । अय्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११ ॥ अस्यतां
 फास्युनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् । कैशवः सर्वभूतानां
 चक्राणाञ्च सुदर्शनम् ॥ १२ ॥ वानरो रोच-
 वरः । एवमेतानि स रथो वहन् प्रवृत्तहयं
 विष्यति राजन् कालचक्रमिवोद्यतम् । त-
 निखिला भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्य भीमाजं
 राजसत्तम । यथा भीमहतप्रायां मञ्जन्तीं
 दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः
 भीता लपस्यन्ते विजयं विभो ॥ १६ ॥
 राजानश्चानुसारिणः । मत्स्यस्त्वानद्य न

नः कृत्वा तात जनार्दनः । एकराज्यं कुरुणां स चिकीर्षति
 युधिष्ठिरे ॥ १० ॥ तत्र किं प्रसूकानं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
 प्राणान् वा सम्परित्यज्य प्रतियुद्धमहे परान् ॥ ११ ॥ युतियुद्ध
 तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः । युधिष्ठिरस्य सर्वे वै पार्थिवा
 वशवर्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कृपितानि नः ।
 धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३ ॥ प्रणिपाते
 न दोषोऽस्ति सन्निवृत्तः शाश्वतीः समा । पितरन्त्येव शोचामि
 प्रज्ञानेन जनधिपम् ॥ १४ ॥ मत् कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्त-
 मनन्तकम् । कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ॥ १५ ॥ मत्
 प्रियायं पुरैवैतत् विदितं ते नरोत्तम । ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य
 सामात्यस्य महारथाः ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन
 पाण्डवाः ततो द्रोणोऽब्रवीत् भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ॥ १७ ॥
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् । अभिदुग्धाः
 परे चेन्मो न भेतव्यं परन्तप ॥ १८ ॥ न समर्थाः परे जेतुमस्मान्
 युधि समास्थितान् । एकैकशः समर्थाः सो विजेतुं सर्वपार्थिवान्
 ॥ १९ ॥ आगच्छन्तु विनेष्ट्यामो दर्पमेष्टां शितैः शरैः । पुरैकेन
 हि मोक्षेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ॥ २० ॥ मृते पितर्यतिक्रुद्धो
 रथेनैकेन भारत । जघान सुवह्मं स्तेषां संरव्यः कुरुसत्तम ॥ २१ ॥
 ततस्ते शरणं जग्मून् देवव्रतमिमं भयात् । न भीष्मः सुसमर्थो-
 ऽयमस्माभिः सहितो रणे ॥ २२ ॥ परान् विजं
 भीर्मरुतर्षभ । इत्येष्टां निशयो ह्यासीत् तत्
 ॥ २३ ॥ पुरा परेषां पृथिवी कृतस्त्रासीत् वयं
 पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ॥ २४ ॥ हिः
 वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः । अस्मत्संस्था च पृथिवी
 ॥ २५ ॥ एकार्थाः सुखदुःखिषु समानीताश्च प
 प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ॥ २६ ॥ मद

तद्विहिं कुरुसत्तम । उन्मत्तनिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम्
 ॥ २७ ॥ विलपन्तं वज्रविध भीतं परविकल्पने । एषां ह्येकैकयो
 राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति ॥ २८ ॥ आत्मानं मन्यते सर्वो
 व्येतु ते भयनागतम् । जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नु-
 यात् ॥ २९ ॥ हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयन्मुवः । युधि-
 शिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् सा याचते ॥ ३० ॥ भीतो हि
 मानकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो । समर्थं मन्यसे यच्च
 कृन्तीपुत्रं वृकोदरम् ॥ ३१ ॥ तन्निष्ठ्या न हि मे कुतश्च प्रभावं
 वेत्सि भारत । मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ ३२ ॥
 नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन । युक्तो दुःखोषित-
 स्थाहं विद्यापारगतस्तथा ॥ ३३ ॥ तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो मयं
 मे विद्यते क्वचित् । दुर्योधनसमो नास्ति गदावगमिति निश्चयः
 ॥ ३४ ॥ सङ्घर्षेणान्य मद्रं ते यत्तदेनमुपावसम् । युद्धे सङ्घ-
 र्षेणसमो वल्लेनास्थ्यधिको भुवि ॥ ३५ ॥ गदाप्रहारं भीमो मे न
 ज्ञातुं विचहेत् युधि । एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप
 ॥ ३६ ॥ स एवैनं नयेत् घोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् । इच्छेवच्च
 गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरम् ॥ ३७ ॥ सुचिरं प्राथितो ह्येष
 मम नित्यमनोरथः । गदया निहतो ह्यार्जो मया पार्थो वृको-
 दरः ॥ ३८ ॥ विभीर्षागात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति । गदा-
 प्रहारानिहतो हिमवानपि पर्वतः ॥ ३९ ॥ सकृन्नया विभीर्थ्यत
 गिरिः शतसहस्रधा । स चाप्येतत् विजानाति वासुदेवार्जुनौ
 तथा ॥ ४० ॥ दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः । तत्ते
 वृकोदरमयं व्येतु महाहवे ॥ ४१ ॥ व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा
 राजन् विमना भव । तस्मिन् मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः
 ॥ ४२ ॥ तुव्यरूपा विप्रिष्टा वा क्षेपस्यन्ति भरतर्षभ । भीमो
 श्रेष्ठः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ॥ ४३ ॥ प्रागज्योतिषा-

धिपः शत्रुः सिन्धु राजो जयद्रथः । एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं
 भारत पाण्डवान् ॥ ४३ ॥ समेतास्तु हणेनैतान्निष्यन्ति यम-
 सादनम् । समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥
 कक्षादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते । शरव्रातेस्तु भीष्मेण
 यतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो
 यमक्षयम् । पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ॥ ४७ ॥
 ब्रह्मर्षिसमृद्धो जज्ञे द्वैरपि सुदुःसहः । न हन्ता विन्दते चापि
 राजन् भीमस्य कथन ॥ ४८ ॥ पिता ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामश्च
 भरिर्थासः । ब्रह्मर्षेण भरहाजात् द्रोणो द्रौण्यामजायत ॥ ४९ ॥
 द्रोणाञ्जने महाराज द्रौणिष्य परमास्त्रावत् । कृपश्चाचार्य-
 मुखोऽयं महर्षिर्गौतमादपि ॥ ५० ॥ शरस्तस्म्योद्भवः श्रीमान्न-
 वध्य इति मे मतिः । अयोनिजास्त्वयस्त्वेति पिता माता च मातुलः
 ॥ ५१ ॥ अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम । सर्व एते
 महाराज देवकल्पा महारथाः ॥ ५२ ॥ शक्रत्यापि व्यथां कुर्युः
 संयुगे भरतर्षभ । नैषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ५३ ॥
 सहितास्तु नरव्याघ्र हनिष्यन्ति धनञ्जयम् ॥ भीमद्रोणकृपाणाञ्च
 तुल्यः कर्णो मत मम ॥ ५४ ॥ अनुज्ञातश्च रामेण मत्तमोऽसीति
 भारत । कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ॥ ५५ ॥ ते
 श्चार्थं महेन्द्रेण वाचितः स परन्तपः । अमोघया महाराज शक्त्या
 परमभीमया ॥ ५६ ॥ तस्य शक्त्योपगूढश्च कक्षाञ्जीवेहनञ्जयः ।
 विजयो मे ध्रुवं राजन् फणं पाणाविवहितम् ॥ ५७ ॥ अभि-
 व्यक्तः परेषाञ्च कृत्स्नो भुवि पराजयः । अङ्गा ह्येकेन भीमोऽयं
 प्रयुतं हन्ति भारत ॥ ५८ ॥ तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणि-
 कृपा अपि । संसप्तकाणां वृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ॥ ५९ ॥
 अर्जुनं वयमस्मान् वा निहन्त्यात् कपिकेतनः । तज्जालनिर्गतं मन्यन्ते
 सव्यसाचिवश्चे धृताः ॥ ६० ॥ पार्थिवाः स भवांस्तेभ्यो ह्यकक्षाद्-

व्यथते कृतम् । भीमसेने च निहतं कोऽन्यो युध्येत भारत ॥ ६१ ॥
 परेषां तन्माचक्षु यदि वेत्य परन्तप । पञ्च ते भ्रातरः सर्वे
 दृष्टुमनोऽथ सात्यकिः ॥ ६२ ॥ परेषां समरे राजन् वीधाः
 सारं वलं मतम् । अस्माकन्तु विमिश्रा ये भीमद्रोणकृपादयः ॥ ६३ ॥
 द्रोणवैकर्त्तनः कर्ण सोमदत्तोऽथ वाक्लिङ्गः । प्राग्ज्योतिषाधिपः
 शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ॥ ६४ ॥ दुःशासनो दुःसहस्र दुर्मुखश्च
 विश्राम्यते । श्रुतायुश्चित्तसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६५ ॥ शलो
 भूरिश्वाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः । अक्षौहिण्यो हि मे राजन्
 दशैका च समाहृताः ॥ ६६ ॥ न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे
 त्यात् पराजयः । वलं त्रिगुणतो ह्येनं योध्यं प्राह वृहस्पतिः
 ॥ ६७ ॥ अरेभ्यस्त्रिगुणा चैवं मम राजन्ननीकिनी । गुणहीनं
 परेषाञ्च वज्रं पश्यामि भारत ॥ ६८ ॥ गुणोदयं वज्रगुणमात्मनश्च
 विश्राम्यते । एतत् सर्वं समाज्ञाय वलाग्रं मम भारत ॥ ६९ ॥
 न्यूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः
 पश्येच्छत भारत । विविक्तः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्योधन उवाच । अक्षौहिणोः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह
 सञ्जय । किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्वुधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 सञ्जय उवाच । अतीव सुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्वुधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यत ॥ २ ॥ रथन्तु दिव्यं
 कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः । मन्त्रं जिज्ञासमानः सन् वीमत्सु
 मन्त्रोक्तः " " " " पश्याम सन्ततं मेघं विद्युद्युतं यथा ।

समन्तात् समभिधाय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥ पूर्वरूप-
मिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय । वीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यह-
मप्युत ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच । प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपरा-
जितान् । अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । भौमन सह अक्रुणं वद्धचित्रं विशास्यते ।
रूपानि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हि
तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया । महाधनानि दिव्यानि
महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥ भौमसेनानुरोधाय हनूमान् मात-
तात्मजः । आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥
सर्वा दिव्यो योजनमात्रमन्तरं स तिर्यगूर्ध्वं च कुरोध वै ध्वजः । न
सञ्जतेऽसौ तस्मिन् संवृतोऽपि तथा हि माया विहिता भौमनेन
॥ १० ॥ यथाकाशे अक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च वेद्मि किन्तु
तत् । तथा ध्वजो विहितो भौमनेन वद्धाकारं दृश्यते रूपमस्य
॥ ११ ॥ यथान्निधूमो दिदमेति रुद्धा वर्णान् बिभ्रत् तैजसांश्चित्र-
रूपान् । तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्भावे भविता नोत-
रोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन् वातवेगाः सदृश्वो दिव्या रथा-
श्चित्ररथेन दत्ताः । भुव्यन्तरीक्षे दिवि वा नरेन्द्र एषां गतिर्हीयते
नाव सर्वा ॥ १३ ॥ अतं यत्तत् पूर्यते नित्यकालं हतं हतं दत्त-
वरं पुरस्तात् । तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथे युक्ता भान्ति
तद्दुर्वीर्यतुल्याः ॥ १४ ॥ ऋक्षप्रख्या भौमसेनस्य वाचा रथे
वायोस्तुल्यवेगा वभूवुः । कल्पाप्राज्ञास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा भ्रात्रा
दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन ॥ १५ ॥ भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विगृष्टा
मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति । महीसुतं नकुलं लाजमीढं
महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ॥ १६ ॥ समा वागीर्बलवन्त-
स्तरस्त्रिनो वहन्ति वीरं वृत्रघ्नं यथेन्द्रम् । भव्यवसा

विक्रमेण महाजवास्त्रिदशः सङ्ख्याः । सौमद्रादीन् द्रौपदीयान्
कुमारान् ब्रह्मन्त्यश्वां देवदत्ता ब्रह्मन्तः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् ।

यि योत्स्रन्ते पाण्डुवार्थं पुत्रस्य मम बाहिनीम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । मुख्यमन्त्रकटुष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।

चेकितानञ्च तत्रैव युयुधानञ्च सात्यकिम् ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां

तु पाण्डवानभिसंश्रितौ । महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुष-

मानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याश्च पाञ्चाख्यो दशभिस्तनयैर्द्वतः ।

सत्यजित् प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदो वर्ज्यन्मानं

अखण्डिपरिपालितः । उपायात् सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तद्वा

वपुः ॥ ५ ॥ विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च । सूर्य-

दत्तादिभिर्वीरैर्मदिराष्ट्रपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितः पृथिवीपालो

भ्रातृभिस्तनयैस्तथा । अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समा-

श्रितः ॥ ७ ॥ जारासन्धिर्नागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् । पृथक्

पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ कैकेया भ्रातरः पञ्च

सर्वे लोहितकध्वजाः । अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः

॥ ९ ॥ एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् । यि पाण्डुवार्थं

योत्स्रन्ति धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीम् ॥ १० ॥ यो वेद मानुषं व्यूहं

दैवं गन्धर्वमासुरम् । स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ११ ॥

भीष्मः शान्तनवो राजन् भागः कृपः अखण्डिनः । तं विराटो-

भिसंस्थाता सार्धं मत्स्यैः प्रहारीभिः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य पाण्डु-

१ । तौ तु तत्राब्रुवन् कैचित् विषमौ

नो मताविति ॥ १३ ॥ दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
 प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य
 तु भागीन कर्णो वैकर्त्तनो मतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च मेन्धवश्च
 जयद्रथः ॥ १५ ॥ अश्वत्थाश्चैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः ।
 सर्वांस्तानर्जुनः पार्थ कल्पयामास भागतः ॥ १६ ॥ महेष्वासा
 राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः । कैकेयानैव भागीन कृत्वा योव-
 स्यन्ति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शालुका
 स्तथा । विगर्त्तानाश्च वै मुखौ यौ तौ संसप्तकाविति ॥ १८ ॥
 दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च । सौमद्रेण कृतो भागो
 राजा चैव वृहद्वलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्ण-
 विकृतध्वजाः । धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभिधास्यन्ति भारत ॥ २० ॥
 चैकितानः सोमदत्तं हरये योद्धुमिच्छति । भीजन्तु कृतवर्माणं
 युयुधानो युयुत्सुति ॥ २१ ॥ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो
 युधि । स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजम् ॥ २२ ॥
 चलकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः । नकुलः कल्पयामास
 भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्यु-
 द्दशस्यन्ति संयुगे । सनाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन्
 ॥ २४ ॥ एवमेष्टामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्यं
 संपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्युतदेविनः ।
 येषां युद्धं वलवता भीमेन रणमूर्ध्वनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थिवाः
 सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा । गाण्डीवानि प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव
 पावकम् ॥ २७ ॥ विद्रुतां वार्हिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः । तां
 रणे केजुयास्यन्ति प्रभङ्गां पाण्डवैर्युधि ॥ २८ ॥ सर्वे ह्यतिरथाः
 शूराः कौर्त्तिमन्तः प्रतापिनः । सूर्यपावकवोस्तुल्यास्तेजसा समिति-
 ष्मयाः ॥ २९ ॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता नृसूदन ।

धीधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिह्नकोटरौ ॥ ३० ॥ नकुलः
सहदेवश्च वृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः । सात्यकिर्दुपदस्यैव वृष्टद्युम्नश्च
सानुजः ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधानन्यश्च दुर्जनः ।
शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२ ॥ काश्यपश्चेदय-
स्यैव मत्स्यः सर्वे च सृञ्जयाः । विराटपुत्रो वभ्रुश्च पाञ्चालाश्च
प्रभट्टकाः ॥ ३३ ॥ धीप्रानिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां धीमिन्द्रः पर्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान् सर्व-
गुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोशतो नम दुष्पुत्रो वोढुमिच्छति
सञ्जय ॥ ३५ ॥

दुर्योधन उवाच । उभौ ख एकजातीवो तथोभौ भूमि-
गीचरौ । अथ कस्मात् पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६ ॥
पितामहश्च द्रोणश्च कृपं कर्णश्च दुर्जन्यम् । जयद्रथं सोमदत्त-
मश्रुत्यामानमेव च ॥ ३७ ॥ सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितो-
ऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८ ॥
सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थं तात पाण्डवान् । आर्या अस्त्रभृतः
शूराः समर्थाः प्रतिवाधितुम् ॥ ३९ ॥ न मामकान् पाण्डवास्ते
समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् । पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् वोढु-
माहवे ॥ ४० ॥ मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे धी चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारविष्यन्ति ऐषेयानिव तन्तुना ॥ ४१ ॥ महता रथ-
वंशेन अरजानैश्च मानकैः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः
पाण्डवैः सह ॥ ४२ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय ।
न हि शक्तो रणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३ ॥ जानाति
हि यद्या भीष्मः पाण्डवानानां यशस्विनाम् । वलवतीं सपुत्राणां
धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४ ॥ यतो नारोचयदयं विग्रहं तै-
र्महात्मभिः । किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विद्वेष्टितम् ॥ ४५ ॥

कस्तांस्तरस्विना भूवः सन्दीपयति पाण्डवान् । अर्चिषतो महे-
ष्वासान् हविषा पावकानिव ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्टव्यम् सदैवतान् सन्दीपयति भारत ।
युध्यध्वनिति मा भैष्ट युद्वाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७ ॥ ये कैचित् पार्थिवा-
स्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः । युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्र-
संज्ञके ॥ ४८ ॥ तान् सर्वानाहवे क्रुद्धान् सानुवन्तान् समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिमंत्सग्राविबोदकात् ॥ ४९ ॥ भीष्मं द्रोणं
कृपं कर्णं द्रौणिं मल्यं सवोधनम् । एतांश्चापि निरोत्सग्राभि विलेव
मकरालयम् ॥ ५० ॥ तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधि-
ष्ठिरः । तव धैर्येण वीर्येण पाण्डवाः पाण्डवैः सह ॥ ५१ ॥
सर्वे समधिक्लिष्टाः स्म सग्रानान्तः समुदरः । जानामि त्वां महा-
बाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ॥ ५२ ॥ समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां
विनिग्रहे । पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ॥ ५३ ॥
भवता दहिष्ठातव्यं तन्नः श्रेयः परन्तप । सग्रामादुपयातानां
भजानां शरणेष्विणाम् ॥ ५४ ॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्मिंश्छे-
दयतः पुनान् । क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम्
॥ ५५ ॥ स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ । भयात्तानां
परिवाता संयुगेषु न संशयः ॥ ५६ ॥ एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मा-
त्मानं युधिष्ठिरे । दृष्टव्यम् उवाचेदं मां वचो गतसाव्यसम् ॥ ५७ ॥
सर्वान् जनपदान् सूत तथा दुर्योधनस्य ये । सर्वाह्निकान् कुन्ति
ब्रूयाः प्रातिपेवान् शरदतः ॥ ५८ ॥ सूतपुत्रं तथा द्रौणं सहपुत्रं
जयद्रथम् । दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् । भीष्मश्च
बृहन्नाम त्वनाशु गच्छत मा चिरम् ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिरः साधु-
नैवाभ्युपेयो मा वाञ्छधीर्दुर्जनो देवगुप्तः । राज्यं दातुं धर्म-
राजस्य तूष्णं यावध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ६० ॥ नैतादृशो
हि वाञ्छास्ति पृथिगामिह कश्चन । यथाविधः सञ्जयाची पाण्डवः

सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ द्वैर्वाहं संवृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेत्यो मनुष्येण ना स्म कृटुं मनो युधि ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्रतेजा ब्रह्मचारौ कौमारानपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्योधन निव-
र्त्तय युद्धाद्धरतस्तम । न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिन्दम
॥ २ ॥ अलमर्धं पृथिव्यास्ते सज्जानात्यस्य जीवितुम् । प्रवच्छ
पाण्डुपुत्राणां यद्योचितमरिन्दम ॥ ३ ॥ एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते
धर्मसंहितम् । यत्त्वं प्रशान्ते मन्येयाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् । जात एष तवास्मावस्तु
तु मोहान्य बुध्यसे ॥ ५ ॥ न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति
वाह्नुकः । न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्रुत्यामा न सञ्जयः ॥ ६ ॥
न सोमदत्तो न शल्यो न कृपो योद्धुमिच्छति । सत्यव्रतः पुरुमित्रो
जयि भूरियवास्तथा ॥ ७ ॥ येषु सम्प्रति तिष्ठेयुः कुरवः पौडिताः
परैः । ते योद्धुं नाभिनन्दन्ति तन्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८ ॥ न
त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव । दुःशासनश्च पापात्मा
अकुनिश्चापि सौवलः ॥ ९ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं भवति न द्रोणे नाश्रुत्याम्नि न
सञ्जये । न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे न च वाह्नुके ॥ १० ॥
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरियवशि वा पुनः । अन्येषु वा तावकेषु भारं
कृत्वा समाह्वये ॥ ११ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दौक्षितौ पुरुषर्षभौ ॥ १२ ॥ रथौ केही

स्रुवः खड्गो गदा स्रुक् कवचं सद्दः । चातुर्होत्रञ्च धूर्था मे
 शरा इर्भा हविर्यशः ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इष्टा वैवस्वतं
 रणे । विजित्य च समेष्टावो हतामित्रौ श्रियावृतौ ॥ १४ ॥
 अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे । एते वयं हनिष्यामः
 पाण्डवान् समरेत्रयः ॥ १५ ॥ अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रयास्ता
 पृथिवीमिनाम् । नाञ्च हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिनाम्
 ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वञ्च पार्थिव । न जातु
 पाण्डवैः साहं वसेयमहन्युत ॥ १७ ॥ यावद्वि सूच्यास्तीक्ष्णाया
 विध्येदग्रेण नारिष । तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्
 प्रति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्वान् वस्तात शोचानि त्यक्तो दुर्धनो
 नया । ये मन्दननुयात्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९ ॥ रुद्धणा-
 मिव वृक्षेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः । वरान् वरान् हनिष्यन्ति
 समेता युधि पाण्डवाः ॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन
 भारती । व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रगृह्णा दौधेवाङ्गना ॥ २१ ॥
 सम्पूर्णं पूरयन् भूयो दलं पार्थस्य माधवः । शैनेवः समरे स्थाता
 वीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ २२ ॥ सेनासुखि प्रयुज्जानां भीमसेना
 भविष्यति । तं सर्वं संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभवम् ॥ २३ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान् । विशौर्णदन्तान्
 गिर्याभान् भिन्नङ्गस्थान् सशोणितान् ॥ २४ ॥ तानभिप्रेक्ष्य
 संग्रामे विशौर्णानिव पर्वतान् । भीतो भीमस्य संस्पर्शात् क्षत्तीसि
 वचनस्य मे ॥ २५ ॥ निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
 गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य क्षत्तीसि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महद्दो भय-
 मागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः । गदया भीमसेनेन हताः ग्रस-
 सुपैथयः ॥ २७ ॥ महावनमिव कृष्णं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
 वलं कुङ्कुमां भीमेन तदा क्षत्तीसि मे वचः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्ता राजा तु सर्वांस्तान् पृथिवी-
पतीन् । अनुभाष्य महाराज पुनः प्रपच्छ सञ्जय ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदब्रूतां महात्मानो वामुदेवधनञ्जयो ।
तस्मै ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अण् राजन् वया दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयो ।
ज्वत्तुयापि यहीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादाङ्गुलीरभि-
प्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः । शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नास्थातुं
नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवाभिमन्युर्न यमौ तं दिशमभिवान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भानिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्वा-
समक्षीवाबुभौ चन्दनरूपितौ । सखिनौ वरवस्त्रौ तौ दिव्या-
भरणभूषितौ ॥ ५ ॥ नैकरत्नविचित्रन्तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणाकीर्णं यत्नासातामरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अर्जुनोत्सङ्गौ
पादौ केशवस्योपलक्ष्ये । अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यावाञ्च महा-
त्मनः ॥ ७ ॥ काञ्चनं पादपीठन्तु पार्थो मे प्रादिशत् पदा ।
तदहं पाणिना स्पर्द्धा ततो भूमाबुपाविशम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वरेख-
तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ । पादपीठादपहृतौ तत्तापश्य-
महं शुभौ ॥ ९ ॥ श्यामौ ब्रह्मन्तौ तरुणौ शालस्त्वभिविवोदतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा मयं नां महदाविशत् ॥ १० ॥ इन्द्रविष्णु-
समावेतौ मन्दात्मा नावलुप्यते । संययात् भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य
च विकस्य नात् ॥ ११ ॥ निदेशस्थाविभौ यस्य मानसस्तस्य सेतु-
स्यते । सङ्कल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२ ॥ सत्-
कृतयान्तरानामभ्यामाच्छ्रुत्वा लब्धसत्क्रियः । अञ्जलिं मूर्द्धि सन्धाय

तौ सन्देहमचोदयम् ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाङ्गेण पाणिना शुभ-
लक्षणम् । पादमानमयन् पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४ ॥
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः । इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः
संविष्टो मामभाषत ॥ १५ ॥ वाचं संवदतां ज्येष्ठो ह्लादिनीं
वचनक्षमाम् । वाचनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६ ॥
वाचं तां वचनार्हस्य शिञ्जाक्षरसमन्विताम् । अयोधमहमिष्टार्थां
पश्चाद् देवचारिणीम् ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
कुरुमुखस्य भीमस्य द्रौणस्यापि च शृणुतः ॥ १८ ॥ आववो-
र्वचनात् सूत ज्येष्ठानघ्यभिवादयन् । यवीचसस्य कुशलं पश्चात्
पृष्ट्वैवमुत्तरम् ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महतो भयमागतम् ॥ २० ॥ अर्थ्यास्त्वजत
पात्रेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान् । प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि
त्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत् प्रवृद्ध मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चक्रोम कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २२ ॥ तेजोमयं
दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् । महितीयं तेनेह वैरं वः सव्य-
साचिना ॥ २३ ॥ महितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।
यो न कालपरितो वाप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ २४ ॥ बाह्व्या-
मुहहेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः । पातयेत् त्रिदिवाद्देवान्
योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ दिवासुरमनुष्येषु यत्तमम्व-
भोगिषु । न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्यधाद्रणे ॥ २६ ॥
यत्तद्द्विराटनगरे व्यूयते महद्भूतम् । एकस्य च बह्वनाञ्च पर्याप्तं
तन्निदर्शनम् ॥ २७ ॥ एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे वदा ।
भगना । पलायय दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥ वलं
वीर्यं तेजस्य शीघ्रता लघुहस्तता । अविषादश्च वैद्यैश्च पार्था-
नान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥ इत्यब्रवीद्भूषीकेशः पार्थमुज्ज्वलयन् गिरा ।

गर्जनं समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः
श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः । अर्जुनस्तन्महदाक्यमब्रवीद्रीम-
हर्षणम् ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ।
ततः सङ्ख्यातुमारमे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १ ॥ प्रसङ्गग्रह्य च
सौक्ष्मेण गुणदोषान् विचक्षणः । यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः
सुतान् प्रति ॥ २ ॥ बलावलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।
शक्तिं सङ्ख्यातुमारमे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ४ ॥ देवमानुषयोः
शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् । कृच्छन् शक्त्यात्मतरया दुर्योधन-
मथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ दुर्योधनेयं चिन्ता मे अश्वत्थ व्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ६ ॥ आत्मजेषु परं
स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते । प्रियाणि चैषां कुर्वन्त यथाशक्ति
हितानि च ॥ ७ ॥ एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे । इच्छन्ति
वह्मलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत् प्रियम् ॥ ८ ॥ अग्निः साचिव्यकर्ता
स्यात् खाण्डवे तत् कृतं स्मरन् । अर्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरु-
पाण्डुसमागमे ॥ ९ ॥ जातिगृह्णाभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयः समेष्ट्यन्ति समाहृता दिवौकसः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोण-
कृपादीनां भयादग्निसम्मितम् । रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमि-
सन्तीति मे मतिः ॥ ११ ॥ ते देवैः सहिताः पार्था न शक्याः
प्रतिवोचितुम् । मानुषेण नरव्याघ्रा बोध्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १२ ॥
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरन्तमम् । वारुणौ चाक्षयौ
दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १३ ॥ बानरश्च ध्वजे दिव्यो निःशङ्को

धूमवहति । रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १४ ॥
 महाभयनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः । महाभयनिभः शब्दः
 आतवाणां भयङ्करः ॥ १५ ॥ चञ्चातिमानुषं वीर्यं कृतस्त्रो लोको
 व्यवस्यति । देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १६ ॥
 शतानि पञ्च चैवेषून् यो गृह्णन्नेव दृश्यते । निमेषान्तरमात्रेण
 सुञ्चन्तूरञ्च पातयन् ॥ १७ ॥ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रोणि-
 स्त्वयैव च । मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्थो ये च मानवाः ॥ १८ ॥
 युद्धायावास्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः । अशक्यं रथशार्दूलं
 पराजितुमरिन्दमम् ॥ १९ ॥ सदृशं वाङ्मवीर्येण कार्त्तिकवीर्यस्य
 पाण्डवम् । अिप्रत्येकेन वेगेन पच्यमाणशतानि यः ॥ २० ॥ तम-
 जुनं महेश्वासं महैन्द्रोपेन्द्रविक्रमम् । निघ्नन्तमिव शश्यामि विमर्द-
 ऽस्मिन्महाहवे ॥ २१ ॥ इत्येवं चिन्तयन् कृतस्त्रमहोरात्राणि
 भारत । अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २२ ॥
 क्षयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः । अत्य चित् कलह-
 न्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २३ ॥ शमो मे रोचते नित्यं
 पार्थैस्तात न विग्रहः । कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्ति-
 मत्तरान् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि वानसाम्बपर्वणि धृतराष्ट्रविवेचने

एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यम-
 षेणः । आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अशक्या
 देवसचिवाः पार्थाः स्थिररिति यद्ववान् । मन्यते तद्वयं व्येतु भवतो
 राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामद्वेषसंयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा दिवत्प्रमाप्नुवन् ॥ ३ ॥ इति हैपायनो

ध्यासी नारदश्च महातपाः । जामदग्न्यश्च रामो नः कथामक-
थयत् पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन । कामात्
क्रोधात् तथा लोभात् द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदा ह्यग्निश्च
वायुश्च धर्मं इन्द्रोऽश्विनावपि । कामयोगात् प्रवर्त्तरन्त पाथां
दुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवता चिन्ता कार्य्येषा स्यात् कथ-
ञ्चन । देवेष्वपेक्षका ह्येते अश्वज्जाविषु भारत ॥ ७ ॥ अथ चेत्
कामसंयोगात् द्वेषो लोभश्च लब्धते । देवेषु देवप्रामाण्यान्नेषां
तदिक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मयाभिमन्त्रितः अश्वज्जातवेदा प्रशाम्यति ।
दिषुचुः सकलालोकान् परिच्छिप्य समन्ततः ॥ ९ ॥ यदा परमकं
तेजो येन युक्ता दिवौकसः । ममाप्यनुपमं भूयो देवेश्यो विहि
भारत ॥ १० ॥ विदीर्यमाणं वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११ ॥ चेतना-
चेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च । विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं
महाखनम् ॥ १२ ॥ अस्मदवर्षञ्च वायुञ्च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३ ॥ स्तम्भिता-
स्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः । देवासुराणां भावानामह-
मेकः प्रवर्त्तिता ॥ १४ ॥ अर्क्षोहिणीभिर्वान् देशान् यामि कार्य्येण
केनचित् । तत्राश्वा मे प्रवर्त्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥
भयानकानि विषये व्याल्लादौनि न सन्ति मे । मन्त्रगुप्तानि भूतानि
न सिंसन्ति भयङ्कराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्
विषयवासिनाम् । धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७ ॥
अश्विनावय वायुर्नो मरुद्भिः सह व्रतहा । धर्मस्यैव मया हिष्टान्
नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८ ॥ यदि ह्येते समर्थाः स्युर्महिष-
स्त्रातुमक्लसा । न स्म त्रयोदशसमाः पाथां दुःखनवाप्नुयुः ॥ १९ ॥
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः । शक्तास्त्रातुं मया
हिष्टं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ यदभिध्यास्यहं अश्वत् शुभं

वा यदि वाशुभम् । नैतद्विपन्नपूर्वं ने मित्रेष्वरिषु चोभयाः ॥ २१ ॥
 भविष्यतीदमिति वा यत् ब्रवीमि परन्तप । नान्यथा भूतपूर्वञ्च
 सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाम्प्रिकमेतन्मे माहात्म्यं
 दिक्षु विश्रुतम् । आश्वासनायं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३ ॥
 न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन । असदाचरितं ह्येत-
 दाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्डवांश्चैव मत्स्रांश्च
 पाञ्चालान् कैकयैः सह । सात्वकिं वासुदेवञ्च श्रोतासि विजिता-
 न्मया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः । तथैव
 ते विनश्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६ ॥ परा बुद्धिः परं
 तेजो वीर्यञ्च परमं मम । परा विद्या परो धीमो मम तेभ्यो
 विशिष्यते ॥ २७ ॥ पितामहस्य द्रोणस्य कृपः शूल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत् प्रजानान्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा
 सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत । ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि
 प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तु पृच्छन्तमतीव पाथं वैचित्रवीर्यं
 तमचिन्तयित्वा । उवाचो कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसदि
 कौरवाणाम् ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्वं रामात् कृतं
 ब्रह्ममयं पुरस्तात् । विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्तेनान्तकाले
 प्रतिभास्यतीति ॥ २ ॥ महापराधे ह्यपि यत्र तेन महर्षिणाहं
 गुह्यं च श्रुत्वा । शक्तः प्रदग्धं ह्यपि तिग्मतेजाः ससागरानम्य-
 वनिं महर्षिं ॥ ३ ॥ प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूत् शुश्रूषया
 स्तेन च पौरुषेण । तदस्ति चास्त्वं मम सावधेयं तस्मात् समर्थोऽसि

ममैष भारः ॥ ४ ॥ निजेषमात्रात्तम्यैः प्रसादमवाप्य पाञ्चाल-
कल्लषमत्स्रान् । निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्लोकानहं अस्व-
जितान् प्रपत्न्ये ॥ ५ ॥ पितानहस्तिष्ठतु ते सनौघे द्रोणश्च सर्वं
च नरेन्द्रमुत्थाः । यथा प्रधानेन वलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि
ममैष भारः ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः किं कथ्यते काल-
परीतबुद्धे । न कर्णं जानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृत-
राष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥ यत् खाण्डवं दाहयता कृतं हि कृष्णाद्वितीयेन
धनञ्जयेन । श्रुत्वा तत् कर्म नियन्तुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह
वान्ववेन ॥ ८ ॥ याज्ञापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा
भगवान्बहेन्द्रः । भस्मीकृतां तां समरे विभीर्षीं चक्राहतां द्रव्यसि-
क्रेयवेन ॥ ९ ॥ यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति सदाग्रप्रमात्यैर्नृजितः
प्रयत्नात् । स पाण्डुपुत्राभिहतः शरैर्वैः सह त्वया वात्यति कर्णं
नाशम् ॥ १० ॥ वाग्व्य भौमस्य च कर्णं हन्ता किरीटिन रक्षति
वासुदेवः । यस्त्वादृशानाञ्च वरौघसाञ्च हन्ता रिपूणां तुमुले
प्रगाढे ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयांस्य
ततो महात्मा । अहं यदुक्तं परुषन्तु किञ्चित् पितानहस्तस्य फलं
शृणोतु ॥ १२ ॥ न्यत्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये पितानहा
द्रव्यति मां सभावाम् । त्वयि प्रमान्ते तु मम प्रभावं द्रव्यन्ति सर्वे
भुवि भूमिपालाः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान् हिला
सभां स्तं भवनं जगाम । भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन् मध्ये कुक्षणां
प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा च भारं
विप्रहेत कक्षात् । व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा लोकक्षयं
पश्यत भौमसेनात् ॥ १५ ॥ आवन्त्यर्कालिङ्गजयद्वेषु चेद्दिध्वजे
तिष्ठति वाहिके च । अहं हनिष्यामि सदा परेणां सहस्रशः शयु-

तयश्च योधान् ॥ १६ ॥ तदैव रामे भगवत्यनिन्दे ब्रह्म ब्रुवाणः
कृतवास्तदस्त्रम् । तदैव धर्मश्च तपश्च तथं वैकर्तनस्याधनपूरणस्य
॥ १७ ॥ तथोक्तवाक्ये नृपतीन्द्रभीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च
कर्णे । वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्योधनः श्रान्तनवं वभाषे ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि कर्णवाक्ये

एकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

दुर्योधन उवाच । सट्टमानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १ ॥ वयञ्च तेऽपि
तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः । समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन
च ॥ २ ॥ अस्त्रेण योधयोऽप्यासु शीघ्रले कौशले तथा । सर्वे क्व
समजातीयाः सर्वे नानुषवोनयः ॥ ३ ॥ पितामह विजानीषि
पार्थेषु विजयं कथम् । नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च वाह्यके
॥ ४ ॥ अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे । अहं वैकर्तनः
कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५ ॥ पाण्डवान् समरे पञ्च हनि-
ष्यामः शितैः शरैः । ततो राजन्महावज्रैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च । यदा परिहरिष्यन्ति
ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ७ ॥ अतरित्वानिव जले बाहुभिर्मामका-
रणे । पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् । तदा दर्पं
विनोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥ ८ ॥

विदुर उवाच । इह निःश्रेयसं प्राह्वयं वा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशिषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ तस्य दानं दाना
सिद्धिर्बयावदुपपद्यते । दनो दानं तपो ज्ञानमधौतञ्चानुवर्तते
॥ १० ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् । विपासा
ब्रवतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भ्य इव भूताना-

मदान्तेभ्यः सदाभवम् । येषाञ्च प्रतिषेधार्थं चवं दृष्टं स्वय-
म्भुवा ॥ १२ ॥ आश्रमेषु चतुर्धाऽर्जुनमेवोत्तमं व्रतम् । तस्य लिङ्गं
प्रवक्ष्यामि येषां समुद्देशो दमः ॥ १३ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च
समता सत्यमार्जवम् । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं नार्हवं क्षीरचाप-
लम् ॥ १४ ॥ अकार्पण्यनसंरम्भः सन्तोषः अहंभानता । एतानि
यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ॥ १५ ॥ कानो लोभश्च
दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकल्पनम् । मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो
निषिवते ॥ १६ ॥ अजिह्वमग्रं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् । अलो-
लपस्तयाल्पेप्सः कामानामविचिन्तिता ॥ १७ ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः
स दान्तः परिकीर्तितः । सुवृत्तः श्रीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविदु-
बुधः ॥ १८ ॥ प्राप्येह लोके सम्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । अभयं
यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ १९ ॥ स वै परिणतप्रज्ञः
प्रख्यातो मनुजोत्तमः । सर्वभूतहितो मेवस्तस्मान्नोहिजते जनः
॥ २० ॥ समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशस्यति । कर्मणा चरितं
पूर्वं सद्भिराचरितञ्च यत् ॥ २१ ॥ तद्देवास्थाय मोदन्ते दान्ताः
श्रमपरायणाः । नैस्कम्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः
॥ २२ ॥ कालाकाङ्क्षी चरेत्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते । शकुनीना-
मिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवं प्रज्ञानतृप्तस्य सुनेर्वर्त्म
न दृश्यते । सततं वा गृहान् यस्तु भीक्षुसैवाभिनन्दते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते प्राश्रवता दिवि ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

विदुर उवाच । शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूनाथयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वप्रामिति शृणुम ॥ १ ॥ तस्मिन् दौ शकुनौ

वद्वौ युगपत् सहचारिणौ । तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः स्व-
चराकुभौ ॥ २ ॥ तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विन्दौ येन येन स गच्छतः ॥ ३ ॥ तथा तननु-
धावन्तं मृगसुं शकुनार्थिनम् । आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शय
कृताह्निकः ॥ ४ ॥ तावन्तरीक्षगौ शीघ्रमनुवान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिद-
माश्रमं मृगहन् प्रतिभाति मे । प्लवमानौ हि खचरौ पदाति-
रनुधावसि ॥ ६ ॥

शकुनिक उवाच । पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ७ ॥

विदुर उवाच । तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्दिभौ ।
विगच्छ च सुदुर्वृद्धौ पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ ८ ॥ तौ युध्यमानौ
संरथ्यौ मृगपाशवशानुगौ । उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा
तदा ॥ ९ ॥ एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमितवशमाद्यान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १० ॥ सम्भोजनं
सङ्ख्यनं सम्प्रश्नोऽथ समागमः । एतानि ज्ञातिकार्याणि न
निवरोधः कदाचन ॥ ११ ॥ ये स काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपा-
सते । सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रवृष्ट्या भवन्ति ते ॥ १२ ॥ यैः
सततमासाद्य दीना इव समासते । श्रियं ते सम्प्रयच्छन्ति हिप्रङ्गो
भरतर्षभ ॥ १३ ॥ धूमायन्ते व्यपेताति ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातया भरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत् पव-
श्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया । श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेय-
स्तथा कुरु ॥ १५ ॥ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्तिकैः ॥ १६ ॥ कृच्छ्रमृतं गिरिं
सर्वमभितौ गन्धमादनम् । दीप्यमानौषधिगणं सिंहगन्धर्वसंवि-
तम् ॥ १७ ॥ तत्रापश्याम वै सर्वे नधु पीतजनास्त्रिकम् । मरुप्रपाते

विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥ १८ ॥ आग्नीविषैरच्यमाणं कुवेर-
द्वयितं भृशम् । यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं निवच्छति ॥ १९ ॥
अचक्षुर्लभते चक्षुर्ब्रह्मो भवति वै युवा । इति ते कथयन्ति क्ष-
त्राक्षणा जम्भसाधकाः ॥ २० ॥ ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो
महीपते । विनेशुर्विषमे तस्मिन् सर्पे गिरिगह्वरे ॥ २१ ॥ तथैव
तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति । मधु पश्यति सम्मोहात् प्रपातं
नानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २३ ॥ एकेन
रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता । भीष्मद्रोणप्रभृतयः सन्निस्ताः
साधुर्वायनः ॥ २४ ॥ विराटनगरे भग्नाः किन्तु तत् विस्मृतं तव ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २५ ॥ द्रुपदो मत्स्य-
राजश्च संक्रुद्धश्च धनञ्जयः । न श्रेयसीयुः समरे वातयुक्ता इवा-
जयः ॥ २६ ॥ अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् । युध्य-
तोहिं हयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये

त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्योधन विजानीहि यत् त्वां वक्ष्यामि
पुत्रक । उत्पद्यं मन्यसे मार्गन्नभिन्न इवाध्वगः ॥ १ ॥ पञ्चानां
पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि । पञ्चानामिव भूतानां महतां
लोकधारिणाम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहा-
स्थितम् । परां गतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीम-
सेनन्तु कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बली । रणान्तकं तर्जयसे
महावातमिव द्रुमः ॥ ४ ॥ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेकं शिखरिणा
मिव । युधि गाण्डीवधन्वामं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्ट-

युक्तश्च पात्रात्थः कनिहाद्य न ज्ञातयेत् । अत्रुमध्ये शरान् मुञ्चन्
 देवराड्गमनौमिव ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चापि दुर्वर्षः सम्मतोऽन्धक-
 वृष्णिषु । ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७ ॥ यः
 पुनः प्रतिमानेन त्रीलोकानतिरिच्यते । तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं
 कोऽनु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च
 सवान्धवाः । आत्मा च पृथिवी चैवमेकतश्च धनञ्जयः ॥ ९ ॥
 वासुदेवोऽपि दुर्वर्षो यतात्मा यस्य पाण्डवः । अविषह्यं पृथिव्यापि
 तद्वत्त्वं यत्र केयवः ॥ १० ॥ तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थ-
 वादिनाम् । वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११ ॥
 माञ्च ब्रवाणं शुश्रूष कुन्तिणामर्थदर्शनम् । द्रोणं कृपं विकर्णञ्च
 महाराजञ्च वाह्निकम् ॥ १२ ॥ एते ह्यपि यथैवाहं गन्तुमर्हसि
 तांस्तथा । सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्त्रेहाश्च भारत ॥ १३ ॥
 यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः । उत्सृज्य गाः सुमन्त्रस्तं
 वलं ते समग्रीर्यते ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् अयते महद-
 ज्ञतम् । एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तज्जिदर्शनम् ॥ १५ ॥ अर्जु-
 नस्तु तथाकाशीत् किं पुनः सर्व एव ते । स भ्रातृनभिजानीहि
 भृत्यांश्च परिपालय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

चतुःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयो-
 धनम् । पुनरेव महाभागः सञ्जयं पथ्यपृच्छत ॥ १ ॥ ब्रूहि
 सञ्जय यच्छ्रेष्ठं वासुदेवादनन्तरम् । यदर्जुन उवाच त्वां परं
 कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

उवाच काले दुर्द्धर्षो वासुदेवस्य शृणुतः ॥ २ ॥ पितामहं शान्त-
नवं धृतराष्ट्रञ्च सञ्जय । द्रोणं कृपञ्च कर्णञ्च महाराजञ्च वाल्मि-
कम् ॥ ४ ॥ द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च धकुनिं चापि सौवल्म । दुःशा-
सनं शलञ्चैव पुरुनितं विविंशतिम् ॥ ५ ॥ विकर्णं चित्रसेनञ्च
जयत्सेनञ्च पार्थिवम् । विन्दातुविन्दाववन्त्यौ दुर्मखञ्चापि कौर-
वम् ॥ ६ ॥ सैन्धवं दुःसहञ्चैव भूरियवसमेवच । भगदत्तञ्च
राजानं जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ७ ॥ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र
योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् । सुसूर्पवः पाण्डवानौ
प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण हीतुम् ॥ ८ ॥ यथान्यायं कौशलं
वन्दनञ्च समागता महवनेन वाच्याः । इदं ब्रूयाः सञ्जय राज-
मध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानम् ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिं राज-
पुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलब्धम् । सर्वं समेतत् वचनं समग्रं
सहामात्यं सञ्जय आवयेयाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो
मां ततोऽर्थवद्दुर्मवच्चापि वाक्यम् । प्रोवाचेदं वासुदेवं समीच्य
पार्थो धोमान् लोहितान्यावतान्नः ॥ ११ ॥ यथा श्रुतं ते वन्दतो
महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् । तथैव वाच्यं भवता
हि महवः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२ ॥ महाधराकौ
रथवायुनोद्धते धनुःस्वदेण स्ववलापहारिणा । यथा न होतः
क्रियते महाशूरे समेत्य सर्वे प्रयतध्वनादृताः ॥ १३ ॥ न चेत्
प्रयच्छध्वमनिरधातिनो युधिष्ठिरस्यांशमभौप्सितं स्वकम् । नयामि
वः साश्वपदातिकुञ्जरान् दिशं पितृणामग्निवां शितैः शरैः ॥ १४ ॥
ततोऽहमामन्त्र्य तदा धनञ्जयं चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः । जनेन
सम्प्राप्त इमामरद्यते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो ब्रूहत् ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

पञ्चषष्टाऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभि-
नन्दति । तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थन्तरर्षभाः ॥ १ ॥ उत्थि-
तेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु । रहिते सञ्जयं राजा परि-
प्रष्टुं प्रचक्षमे ॥ २ ॥ आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निश्चयम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गावल्गाणे ब्रूहि नः सारफल्गु, स्वसेनायां
यावद्दिहास्ति किञ्चित् । त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्स्य सर्वं किमेषां
च्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोः सारवित् सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः । स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन् न सन्ति ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चिदस्त्रया हि
त्वां प्रविशेत् राजन् । आनतस्व पितरं महाव्रतं गान्धारीञ्च
नहिषीमाजमीढ ॥ ६ ॥ तौ तेऽस्त्रयां विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ
निपुणौ निश्चयज्ञौ । तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्वदेयं कृतस्त्वं नतं
केशवप यचोदत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चाक्राजगाम
ह । आनीतो विदुरेणोह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततस्त-
न्मतमात्राय सञ्जयस्यात्मजस्य च । अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्ण-
हैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । सपृच्छं ते धृतराष्ट्राय सञ्जय आचक्षु सर्वं
यावद्देहोऽनुयुङ्क्ते । सर्वं तावदेत्य तस्मिन् यथावद्यायातश्च वासु-
देवोऽर्जुने च ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षष्ठः प्रश्नः ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनो वासुदेवस्य धन्विनौ परमाक्षितौ ।
 कामादन्यत्र सम्भूतौ सर्वभावाय सम्मतौ ॥ १ ॥ व्यामान्तरं समा-
 स्थाय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते
 विभोः ॥ २ ॥ सापङ्गवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम् । सारा-
 सारवलं ज्ञातुं तेजपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥ नरकं शम्बरश्चैव
 कंसं चैद्यञ्च माधवः । जितवान् घोरसङ्काशान् क्रीडन्निव महा-
 वलः ॥ ४ ॥ पृथिवीचान्तरीचञ्च द्याञ्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव
 विप्रिष्ठात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥ भूयो भूयश्च यद्वाजन्
 पृच्छसे पाण्डवान् प्रति । सारासारं वलं ज्ञातुं तत् समासेन
 मे शृणु ॥ ६ ॥ एकैतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
 सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७ ॥ भस्म कुर्या-
 ष्जगदिदं मनसैव जनार्दनः । न च कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्मीकर्तुं
 जनार्दनम् ॥ ८ ॥ यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्यीरार्जवं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥ पृथिवीं
 चान्तरीचञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव
 जनार्दनः ॥ १० ॥ स कृत्वा पाण्डवान् सर्वं लोकं सम्मोहयन्निव ।
 अधर्मनिरताम्बूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रे
 जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्त्तयते-
 ऽनिशम् ॥ १२ ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
 ईयते भगवानेकः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ ईशन्नपि महा-
 योगी सर्वस्य जगतो हरिः । कर्माण्यारभते कर्तुं कौनाश इव
 बर्द्धनः ॥ १४ ॥ तेन बध्यते लोकान्मायायोगेन केशवः । ये
 तमेव प्रपद्यन्ते तेन मुच्यन्ति मानवाः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि ध्यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

सप्तप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेतं न वेदाहं तन्ममाचक्षुः सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् ते विद्या मम विद्या न ह्यीयते ।
विद्याहीनो तमोऽध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥ २ ॥ विद्याया
तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् । कर्त्तारमकृतं देवं भूतानां
प्रभवाप्ययम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गावस्त्राणोऽत्र का भक्तिर्या ते नित्यं जना-
र्हने । यथा त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्देहि जनार्हणम् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्हणम् ।
आप्तो न सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६ ॥

दुर्योधन उवाच । भगवान्देवकौपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अर्वाक् गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुकु-
र्मतिः । ईर्षुर्दुरात्मा मानौ च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८ ॥

गान्धार्युवाच । ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिगः ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं माञ्च वालिश ॥ ९ ॥ वद्वैयन् दुर्हंदां
प्रीतिं माञ्च श्लोकेन दाहयन् । निहतो भीमसेनेन स्रुत्तासि वचनं
पितुः ॥ १० ॥

व्यास उवाच । प्रियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध
मे । यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योच्यते ॥ ११ ॥
जानत्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् । शुश्रूषमाणमेकार्गं
मोक्षते महतो भयात् ॥ १२ ॥ वैचित्रवीर्य्य पुरुषाः क्रोधहर्ष-
समावृताः । सिता वज्रविधैः पाशैर्य्य न द्रष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३ ॥
यमस्य ब्रह्ममायान्ति काममूढा पुनः पुनः । अन्वनेत्रा यथैवात्मा

मीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥ एष एकाग्रः पत्या येन यान्ति
मनीषिणः । तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अङ्ग सञ्जय मे शंस पस्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिसुत्तमाम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जना-
र्हिनम् । आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणामुद्दीर्घानां कामत्यागोऽप्रमादतः । अप्रमादो विहिंसा
च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव
राजन्नतन्द्रितः । बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥ १९ ॥
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् । एतज्ज्ञानञ्च पत्याश्च
येन यान्ति मनीषिणः ॥ २० ॥ अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियै-
रुजितैर्नृभिः । आगमाधिगतात् योगात् वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्षु पृच्छतः ।
नामकर्तार्यवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्तामिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥ वसनात् सर्व-
भूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो वेद्यो ब्रह्मत्वात् विष्णु-
रुच्यते ॥ ३ ॥ मौनादग्रानाञ्च योगाञ्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृषिर्भूवाचकः शब्दो
णश्च निर्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः
॥ ५ ॥ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमचयमव्ययम् । तद्भावात्
पुण्डरीकाक्षो हस्यतासाज्जनार्हिनः ॥ ६ ॥ यतः सत्त्वान्न प्यवते

यच्च सत्त्वान्न हीयते । सत्त्वतः सात्त्वतस्त्वत्तादाहर्षमादृषभेक्षणः
 ॥ ७ ॥ न जायते जनित्रायमजस्तत्तादनौकजित् । देवानां
 स्वप्रकाशत्वात् तस्माद्दामोदरी विभुः ॥ ८ ॥ हर्षात् सुखात्
 सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्नते । वाङ्मयां रोदसी विभ्रन्महा-
 वाङ्गरिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अघो न हीयते जातु यस्मात्तत्तादघो-
 क्षजः । नराणामयनाच्चापिततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूर-
 णात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः । असतश्च सत्यैव सर्वस्य
 प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते ।
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ सत्यात् सत्यञ्च
 गोविन्दस्तत्तात् सत्योऽपि नामतः । विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयना-
 जिष्णुरुच्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनात्
 गवाम् । अतस्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं
 विधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः । आगन्ता हि महाबाहू-
 रानृषंस्वार्थमच्युतः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तम्यवाक्ये

एकोनसप्ततितोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सक्षुप्ततां वै स्पृहयामि सत्त्वय द्रक्ष्यन्ति
 ये वासुदेवं समीपे । विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं
 प्रदिशो दिग्मश्च ॥ १ ॥ ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां
 शङ्करिणीं सृष्टयानाम् । बुभूषद्भिर्गृहणीयामनिन्द्यां परास्तनामग्रह-
 णीयरूपाम् ॥ २ ॥ समुद्यन्तं सात्त्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषमं
 यादवानाम् । निहन्तारं क्षोभणं शत्रवाणां मुञ्चन्तश्च हिप्रतां वै
 यशंसि ॥ ३ ॥ दृष्टारो हि कुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं
 वरेण्यम् । ब्रुवन्तं वाक्मनश्चक्षुषां वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदी-

द्यान् ॥ ४ ॥ ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं
यतीनाम् । अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं चरिं प्रजानां भुवनस्य
धाम ॥ ५ ॥ सहस्रग्रीष्मं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्त-
कीर्तितम् । शुक्रस्य धातारमजञ्च नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये
॥ ६ ॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनिवं देवासुराणामथ नागरक्ष-
साम् । नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

इति उद्योगपर्वणि द्यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
सप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च द्यानसन्धिपर्व ॥ ७० ॥

अथ भगवद्दानपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जये प्रतिपद्यते तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसास्वताम् ॥ १ ॥ अयं
स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । न च तदन्यं पश्यामि
द्यो न आपत्तु तारयेत् ॥ २ ॥ त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया-
मोषदर्पितम् । धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंगमनुयुङ्क्ष्वहे ॥ ३ ॥
यथा हि सर्वास्वापतस्य पासि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा-
रक्ष्याः पाक्ष्मस्मान्महतो भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सप्तवत्स्य चिकीर्षितम् ।
एतद्वि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्मत्तं धृत-
राष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः । यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः
स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥ अप्रदानेन राजस्य शान्तिमस्मात्सु-
मार्गति । क्षुत्सु पापेन मनसा चरन्त सममात्मनः ॥ ८ ॥ यत्तत्
दादशवर्षाणि वनेष्वधु पिता वयम् । कृष्णना शरद्वेकां धृत-

राष्ट्रस्य शासनात् ॥ ८ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति
 प्रभो । नाहाम्भ्यं समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति । वश्यत्वात् पुत्रशक्ति-
 त्वाभ्यान्दत्यान्वेति शासनम् ॥ ११ ॥ सुयोधनमते तिष्ठब्राह्मणास्तु
 जनार्दन । मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
 इतो दुःखतरं किन् वदहं मातुरन्तः । अं विधातुं न शक्नोमि
 मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३ ॥ काशिमिश्रेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधु-
 सूदन । भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥ अवि-
 स्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम् । आवसानञ्च गोविन्द
 कञ्चिद्देवात्र पञ्चमम् ॥ १५ ॥ पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा
 नगराणि वा । वसेम सहिता येषु मा नो भवता नयन् ॥ १६ ॥
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते । स्वाम्यमात्मनि
 मत्वाचावतो दुःखतरन्नु किम् ॥ १७ ॥ कुले जातस्य वृद्धस्य पर-
 वित्तेषु गृह्यतः । लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम्
 ॥ १८ ॥ क्लीर्हता वाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् । श्री-
 र्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वधः ॥ १९ ॥ अधनादिनिवर्तन्ते
 ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः । अपुष्पादफलात् वृक्षात् यथा कृष्ण
 पतान्नयः ॥ २० ॥ एतच्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव ।
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१ ॥ मातः पापी-
 यसीं काञ्चिदवस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाय न प्रातर्भोजनं
 प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥ धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके हता ये लघना नराः ॥ २३ ॥ ये धना-
 दपकर्षन्ति नरं स्ववलमास्थिताः । ते धर्ममर्थं कामञ्च प्रमथन्ति
 नरञ्च तम् ॥ २४ ॥ एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वज्रिरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेकै
 पुष्यन्ति यान्यन्ये द्विषतां वयम् । दास्यमेकै गच्छन्ति परेषा-

मर्थहेतुना ॥ २६ ॥ आपदेवास्त्य मरणात् पुरुषस्य गरौयसी ।
 श्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७ ॥ यदस्य
 धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवत् तत् । समन्तात् सर्वभूतानां न
 तद्व्येति कश्चन ॥ २८ ॥ न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्वा निर्धनो
 जनः । यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखेक्षितः ॥ २९ ॥
 स तदात्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत् । सेन्दान् गर्हयते
 देवानात्मानञ्च कथञ्चन ॥ ३० ॥ न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति
 निवर्हणे । सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥
 तत्तदा मन्येवैति स भूयः सम्प्रमुह्यति । स मोहवशमापन्नः
 क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२ ॥ पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुष्यति ।
 सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ न चेत् प्रकु-
 ध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति । तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञावत्-
 स्तरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ।
 शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य क्षीरद्वसुत्तमम् ॥ ३५ ॥ क्षीमान् हि
 पापं प्रदेष्टि तस्य श्रीरभिदधते । श्रीमान् स यावद्भवति ताव-
 द्भवति पुरुषः ॥ ३६ ॥ धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः
 सदा । नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ३७ ॥ अहंको-
 वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् । नास्याधिकारो धर्मैः स्ति
 तथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥ क्षीमान् ननति देवांश्च पितृनात्मान-
 मेव च । तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥
 तदिदं भवि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन । यथा राज्यात् परिभ्रष्टो
 बसानि वसतीरिमाः ॥ ४० ॥ ते वयं न श्रियं चातुमलं न्यायेन
 केनचित् । अत्र नो यतमानानां वधयेदपि साधु तत् ॥ ४१ ॥
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यदयं ते च भाषव । प्रशान्ताः समभूताश्च
 श्रियं तानशुबीमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकमे-
 क्षयोदया । बहवं कौरवान् हत्वा तानि राद्वाण्यवाप्नुमः ॥ ४३ ॥

ये पुनः स्युरसम्बद्धा अनाथ्याः कृष्ण भववः । तेषामप्यवधः कार्यः
 किं पुनर्यै स्युरौदयाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयश्चैव भूविष्टाः सहायो
 गुरवश्च नः । तेषां बधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम्
 ॥ ४५ ॥ पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयञ्च क्षत्रवन्धवः । स नोऽस्त्व-
 धर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ भूद्रः करोति
 शुश्रूषां वैश्यो विपणिजीविकाम् । वयं वधेन जीवामः कपालं
 ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७ ॥ क्षत्रियान् क्षत्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन
 जीवति । श्वा श्वानं हन्ति दाहार्हं यस्य धर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सौदन्ति संयुगे । वलन्तु नोति-
 नाधाय युद्धे जयपराजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छन्देन भूतानां
 जीवितं मरणं तथा । नाप्यकाले सुखं प्राप्य दुःखं वापि यदूत्तम
 ॥ ५० ॥ एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत । भूरं
 कापुरुषो हन्ति अयमस्त्री यमस्त्रिनम् ॥ ५१ ॥ जयो नैवोमयो-
 दृष्टो नोभयश्च पराजयः । तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षय-
 व्ययौ ॥ ५२ ॥ सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन् प्रतिहन्यते । हतस्य
 च हृषीकेश सनौ जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ पराजयश्च मरणात्
 मन्ये नैव विप्रश्यते । यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो भवम्
 ॥ ५४ ॥ अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः । तस्याङ्ग
 बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृनपश्यतः ॥ ५५ ॥ निर्वेदो जीविते कृष्ण
 सर्वतश्चापजायते । ये ह्येव धीरा क्लीमन्त आर्याः करुणवेदिनः
 ॥ ५६ ॥ त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः । हलायबु-
 धयो नित्यं परानपि जनादन ॥ ५७ ॥ अपुवन्धश्च पापोऽत्र श्रेष्ठ-
 श्वाप्यवशिष्यते । श्रेष्ठा हि बलमासाद्य न श्रेष्ठमवशिष्यत ॥ ५८ ॥
 सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्तया । जयो वैरं प्रवृजति
 दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥ सुखं प्रशान्तः स्वपिति हिवा जयत-
 पराजयौ । जातवैरश्च पुरुषो दुःखं क्षपिति नित्यदा ॥ ६० ॥

अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेष्मनि । उत्सादयति यः सर्वं
यशसा च विमुच्यते ॥ ३१ ॥ अकीर्तिं सर्वभूतेषु श्राश्रुतीं स
नियच्छति । न हि वैराणि श्राम्यन्ति दीर्घकालं धृतान्यपि ॥ ३२ ॥
आख्यातारसं विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले । न चापि वैरं वैरेण
केशव व्युपश्राम्यति ॥ ३३ ॥ हविषान्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभि-
वर्द्धते । अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्तरतः ॥ ३४ ॥
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः । पौरुषे यो हि
बलवानाधिहृदयवाधनः ॥ ३५ ॥ तस्य त्यागेन वा शान्तिर्भरणे-
नापि वा भवेत् । अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ ३६ ॥
फलनिर्वृत्तिरिहा स्यान्न नृशंसतरं भवेत् । यातु त्यागेन शान्तिः
स्यात्तद्वत्ते वध एव सः ॥ ३७ ॥ संशयाच्च समुच्छेदात् द्विषता-
मात्मनस्तथा । न च त्यक्तं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम्
॥ ३८ ॥ अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी । सर्वथा
क्षतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ॥ ३९ ॥ सान्त्वे प्रतिहते युद्धं
प्रसिद्धं नापराक्रमः । प्रतिघातेन सान्तुस्य दारुणं सम्प्रवर्त्तते
॥ ४० ॥ तच्छूनामिव सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम् । लाङ्गूल-
चालनं क्षुब्धं प्रतिवाचो विवर्त्तनम् ॥ ४१ ॥ दन्तदर्शनमाराव-
स्ततो युद्धं प्रवर्त्तते । तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽस्ति
तदामिषम् ॥ ४२ ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ।
सर्वथा लेतदुचितं दुर्वलेषु बलीयसाम् ॥ ४३ ॥ अनादरो विरो-
धश्च प्रणिपाती हि दुर्वलः । पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मान-
मर्हति ॥ ४४ ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन । पुत्र-
स्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ ४५ ॥ स पुत्रवशमापन्नः
प्रणिपातं प्रहास्यति । तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम्
॥ ४६ ॥ कथमर्थोऽयं धर्माच्च न क्षीयेमहि माधव । ईदृशे ह्यर्थ-
कृच्छ्रेऽस्मिन् कमन्यं मधुसूदन ॥ ४७ ॥ उपसम्पृष्टुमिच्छामि

त्वामृते पुरुषोत्तम । प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति न ख्वाहक् सर्वनिश्चयतत्त्ववित् ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामयै वास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९ ॥ अमं तत्र
लभेज्जेत् युष्मद्व्येनहापयन् । पुण्यं मे सुमहद्राजंशरितं स्या-
न्महाफलम् ॥ ८० ॥ मोचयेयं मृत्युपाशात् संरक्षात् कुरुसृष्ट-
यान् । पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वांश्च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ममेतन्मतं कृष्ण यत्त्वं वायाः कुरुन्
प्रति । सुबोधनः स्तुतमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२ ॥ समेतं
पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् । तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण
न रोचये ॥ ८३ ॥ न हि नः प्रीणयेत् द्रव्यं न दैवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामवैश्वर्यं तव द्रोहेण नाधव ॥ ८४ ॥

यौभगवानुवाच । जानास्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पाप-
ताम् । अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५ ॥
न चापि मन पर्याप्ताः सहिताः सर्वपाथिवाः । क्रुद्धस्य संयुगे
स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६ ॥ अथ चेत्ते प्रवर्त्तरन् भवि
किञ्चिदसाम्प्रतम् । निर्द्वैतं कुरुन् सर्वानिति मे धीवते मतिः
॥ ८७ ॥ न जातु गमनं तत्र भवेत् पार्थ निरर्थकम् । अर्थप्राप्तिः
कदाचित् स्यादन्ततो बाध्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वक्तुंश्च रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि
कौरवान् । कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९ ॥
विश्वक्सेन कुरुन् गत्वा भारतान् अमयीः प्रभो । यथा सर्वे
सुमनसः सह स्यामः सुवितसः ॥ ९० ॥ भ्राता चासि सखा
चासि वीमत्सोर्मन च प्रियः । सोऽहं हि नाविशङ्कोऽसि स्वस्ति
प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१ ॥ अस्मान् वेत्य परान् वेत्य वेत्यार्धान्
वेत्य भाषितुम् । यद्यदस्मद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुबोधनः ॥ ९२ ॥

यद्यद्वर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः । तत्तत् नैश्वर्य भाषिष्याः सान्त्तं
मा यदि वेतरत् ॥ ८३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सक्ल्यस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं यस्तेषां भवतश्च यः ॥ १ ॥ तव धर्माश्रिता
बुद्धिस्तेषां वैराग्या मतिः । यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत्
॥ २ ॥ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशास्यते । आङ्गराग्र-
मिणः सर्वे न भैक्ष्यं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे
धात्रा दिष्टः सनातनः । स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रश-
स्यते ॥ ४ ॥ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप । अतिशृङ्गाः कृत-
स्त्रेहा दीर्घकालं सहोषिताः । कृतमित्राः कृतवला धार्तराष्ट्राः
परन्तप ॥ ५ ॥ न पर्यायोऽस्ति यत् साम्यं त्वयि कुर्युर्विशास्यते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ६ ॥ वावच माह-
वेनैताव्राजन्नुपचरिष्यसि । तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरि-
न्दम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् । अलं
कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९ ॥ एतद्देव निमित्तं ते
पाण्डवास्तु यथा त्वयि । नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि
दुष्करम् ॥ १० ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
ब्राह्मणानाञ्च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यतां कुरु-
मुख्यामां सर्वेषामेव तत्त्वतः । दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशील-
मनुव्रतम् ॥ १२ ॥ यत्नामुपधिना राजन् द्यूते बञ्चितवांस्तदा ।
न चापतपते तेन नृशंसः स्वीन कर्मणा ॥ १३ ॥ तथा शीलसमा-

चारे राजन् मा प्रणयं कृथाः । वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुन-
 स्तव भारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहायुजम् ।
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन् भ्रातृभिः सह भारत ॥ १५ ॥ एतावत्
 पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् । नामधेयञ्च गोवञ्च
 तदप्येषां न शिष्यते ॥ १६ ॥ कालेन महता चैषां भविष्यति परा-
 भवः । प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥ दुःशा-
 सनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते । अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी
 सुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आकृष्य केशे सदती सभायां राजसंसदि ।
 भीमद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥ भवता
 वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः । धर्मपाशनिवद्धाश्च न किञ्चित्
 प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥ एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥ ये तवासन्
 समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् । अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभाया-
 मासते तदा ॥ २२ ॥ न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दति स सभासदः ॥ २३ ॥ कुलीनस्य च
 या निन्दा वधो वामित्रकर्षण । महागुणो वधो राजन् त्र निन्दा
 कुजीविका ॥ २४ ॥ तदैव निहतो राजन् यदैव निरपवपः ।
 निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः ॥ २५ ॥ ईषत्कार्थी
 वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् । प्रसून्देन प्रतिस्तव्यम्हिन्नमूल
 इव दुमः ॥ २६ ॥ वध्यः सर्प इवानार्थः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
 जज्ञेन त्वमित्रघ्न मा राजन् विचिकित्सिताः ॥ २७ ॥ सर्वथा
 त्वत्क्षमञ्चैतत् रोचते च ममानघ । यत्त्वं पितरि भीमे च प्रणि-
 पातं समाचरेः ॥ २८ ॥ अहन्तु सर्वलोकस्य गत्वा हित्प्राप्ति
 संशयम् । येषामस्ति हिधाभावो राजन् दुर्योधनं प्रति ॥ २९ ॥
 मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान् गुणान् । तव सङ्कीर्त्तयि-
 ष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥ ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थ-

सहितं हितम् । निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ३१ ॥
 त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति । तस्मिंश्चाधिगमि-
 ष्यन्ति यथा लोभादवर्तते ॥ ३२ ॥ गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजान-
 पदेश्वपि । ब्रह्मवालानुपादाय चातुर्वर्ण्यं समागते ॥ ३३ ॥ अमं
 वै याचमानस्त्वं नाशमं तत्र लप्स्यसे । कुक्षन् विगर्हयिष्यन्ति
 धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवाः ॥ ३४ ॥ तस्मिंल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमव-
 शिष्यते । हते दुर्योधने राजन् यदन्यत् क्रियतामिति ॥ ३५ ॥
 यात्वा चाहं कुक्षन् सर्वान् युष्मदर्थमहापयन् । यतिष्ये प्रथमं
 कर्त्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६ ॥ कौरवाणां प्रवृत्तिञ्च गत्वा
 युद्धाधिकारिकाम् । निशम्य विनिवर्त्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७ ॥
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह । निमित्तानि हि सर्वाणि
 यथा प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ३८ ॥ मृगाः शकुन्ताश्च नदन्ति घोरं
 हस्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु । घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
 र्वर्णान् बहून् पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्
 सुघोरो नो चेदनुप्राप्त इवान्तकः स्यात् । शस्त्राणि यन्त्रं कवचा-
 व्रथांश्च नागान् हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥ योधाश्च सर्वे कृत-
 निश्चयास्ते भवन्तु हस्यश्वरथेषु युक्ताः । सांग्रामिकं ते यदु-
 पार्जनीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ४१ ॥ दुर्योधनो न ह्यल-
 मय द्वातुं जीवंस्त्वैतन्नृपतेः कथञ्चित् । यत्ते पुरस्तादभवत्
 समुहं द्यूते जितं पाण्डवमुख्यराज्यम् ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमसेन उवाच । यथा यथैव शान्तिः स्यात् कुक्षणां मधु-
 सूदन । तथा तथैव भाषिष्या मा स्म युद्धेन भीषये ॥ १ ॥

अमर्षी जातसंरम्भः अयोद्वेषी महामनाः । नोग्रं दुर्योधनो
 वाच्यः सन्निवेनं समाचरे ॥ २ ॥ प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु
 हस्त्यभिः । ऐश्वर्य्यमदमन्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३ ॥ अदीर्घ-
 दर्शी निष्ठुरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः । दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा
 निक्कृतिप्रियः ॥ ४ ॥ म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात् स्वकम्मतम् ।
 तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः ॥ ५ ॥ सुहृदामप्यवाचीन-
 स्यक्तधर्मा प्रियानृतः । प्रतिहन्येव सुहृदां वाचस्यैव मनांसि च
 ॥ ६ ॥ स मन्त्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः । स्वभावात्
 पापमभ्येति तृणैश्छिन्न इवोरगः ॥ ७ ॥ दुर्योधनो हि यत्सेनः
 सर्वदा विदितस्तव । यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्परा-
 क्रमः ॥ ८ ॥ पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रस्तथा वयम् । इन्द्र-
 ज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सवान्धवाः ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य क्रोधेन
 भारता मधुसूदन । घट्यन्ते शिशिरापाथे वनानीव हताशनैः
 ॥ १० ॥ अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन । ये समु-
 च्छिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सवान्धवान् ॥ ११ ॥ असुराणां समू-
 हानां ज्वलतामिव तेजसा । पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलि-
 रजायत ॥ १२ ॥ हैहयानामुदावर्त्ती नीपानां जनमेजयः ।
 वज्रलस्तालजङ्घानां क्रमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३ ॥ अजविन्दुः
 सुवीराणां सुराष्ट्राणां सर्पाङ्गिकः । अर्कजश्च बलीहानां चीनानां
 धौतमूलकः ॥ १४ ॥ हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च मञ्जौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्ष्याणां पुष्करवाः ॥ १५ ॥ सहजयेदि-
 मत्स्रगानां प्रवीरानां वृषध्वजः । धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटानां
 विगाहनः ॥ १६ ॥ समश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण सम्भूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७ ॥ अग्र्यं नः
 कुक्षणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः । दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः
 मापपुरुषः ॥ १८ ॥ तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।

कामानुबन्धवद्भूलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १८ ॥ अपि दुर्योधनं कृष्णं
सर्वं वयमधश्चराः । नीचैर्भूलानुयास्यामो मा स्म नो भारता
नयन् ॥ २० ॥ अयुदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननयः स्पृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यः
पितामहो वृद्धो ये च तस्य सभासदः । भ्रातृगणस्तु सोभ्रातृ
धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२ ॥ अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव
प्रशंसति । अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीमवाक्ये

त्रिसप्तताऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहस-
न्निव । अभूतपूर्वं भीमस्य माहर्षिर्वापहितं वचः ॥ १ ॥ गिरेरिव
लघुत्वं तत् शीतलमिव पावके । मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्ग-
धन्वा वृकोदरम् ॥ २ ॥ सन्तेजयस्तदा वाग्भिर्मातरिष्वेव पाव-
कम् । उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच । त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान् धार्तराष्ट्रान्निर्माहृषुः ॥ ४ ॥ न च स्वपिषि
जागर्षि न्युजः श्रेष्ठि परन्तप । घोरामशान्तां कृषतीं सदा वाचं
प्रभाषसे ॥ ५ ॥ निःश्वसन्नस्मिन्निवत्तेन सन्तप्तः स्वेन मन्युना । अप्र-
शान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६ ॥ एकान्ते निःश्वसन्
श्रेष्ठि भारत्त इव दुर्बलः । अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतदिदो
जनाः ॥ ७ ॥ आरुह्य वृक्षान्निर्मूलान् गजः परितुदन्नित । निघ्नन्
पद्भिः क्षितिं भीम निःश्वसन् परिधावसि ॥ ८ ॥ नास्मिन् जनेन
रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव । नान्यन्निशि दिवा चापि कदाचि-
दभिनन्दसि ॥ ९ ॥ अकस्मात् सद्यमानश्च रहस्यास्मै स्मरन्निव ।

जान्मोर्मूर्ध्निनमाधाय चिरमास्ये प्रमोहितः ॥ १० ॥ भ्रुकुटिञ्च
 पुनः कुर्वन्तोष्ठौ च विदधन्निव । अभीक्ष्णं दृश्यते भीम सर्वं तन्मन्यु-
 कारितम् ॥ ११ ॥ यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रसुचरन् ।
 यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पथ्यति रश्मिमान् ॥ १२ ॥ तथा सत्यं
 ब्रवीन्त्येतत् नास्ति तस्य व्यतिक्रमः । हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्यो-
 धनमनर्पणम् ॥ १३ ॥ इति स्म मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे
 गदाम् । तस्य ते प्रथमे बुद्धिर्धीयतेऽद्यपरन्तप ॥ १४ ॥ अहो
 युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते । चेतांसि विप्रतीपानि यत्त्वां
 भीभीमं विन्दति ॥ १५ ॥ अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि
 पश्यसि । स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रथममिच्छसि ॥ १६ ॥
 अहो नाग्रं ससे किञ्चित् पुंस्त्वं ह्यौव एवात्मनि । कश्मलेनाभि-
 यन्तोसि तेन ते विद्धतं मनः ॥ १७ ॥ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते
 प्रतिसीदति । जरुस्तम्भग्रहोतोऽसि तस्मात् प्रथममिच्छसि ॥ १८ ॥
 अनित्यं किल नित्यं स्य पार्थ चित्तं चलाचलम् । वातवेगप्रचलिता
 अष्टौला आत्मलेरिव ॥ १९ ॥ तवैषा धिक्कृता बुद्धिर्गवां वागिव
 मानुषी । मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्युपवानिव ॥ २० ॥ इदं
 मे महदाश्चर्यं पर्वतस्थेव सर्पणम् । यद्वीदृशं प्रभाषेथा भीम-
 सेनाचमं वचः ॥ २१ ॥ स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च
 भारत । उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२ ॥
 न चैतदनुत्तमं ते यत्ते ग्लानिररिन्दम । यदोजसा न लभते
 क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथोक्तो वासुदेवेन नित्यनन्यरमर्षणः ।

रुदञ्चवत् समाधावत् बभाषे तदनन्तरम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । अन्यथा मां विकीर्णन्तमन्यथा मन्यसे-
ऽच्युत । प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रम ॥ २ ॥ वेत्सि

दागार्ह स त्वं मे दीर्घकालं रुहोषितः । उत वा नानुजानासि
प्लवनं रुद इवाप्लवम् ॥ ३ ॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं

ममच्छसि । कथं हि भीमसेनं मां जानन् कथनं भाषव ॥ ४ ॥
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि

वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५ ॥ आत्मनः पौरुषञ्चैव वलञ्च न समं परैः ।
सर्वथानार्थ्यक्रमैतत् प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥ अतिवादापविहस्तु

वक्ष्यामि वलमात्मनः । पश्यसे रादसौ कृष्ण ययोरसन्निनाः
प्रजाः ॥ ७ ॥ अवले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ । वदीसे

रुहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥ अहमेते निगृह्णीयां
वाङ्मयां सचराचरे । पश्यैतदन्तरं बाह्यामहपरिषयोरिव ॥ ९ ॥

य एतत् प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् । हिमवांश्च समुद्रश्च
वज्री वा वलभित् स्वयम् ॥ १० ॥ मयाभिपन्नं त्रायेरन् वलनास्थाय

न त्रयः । युद्धान् च द्वियान् सर्वान् पाण्डवेष्वाततायिनः ॥ ११ ॥
अथ पादतले चैनानधितिष्ठामि भूतले । न हि त्वं नाभिजानासि

मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥ यथा मया विनिर्जित्य राजानो
वयगाः कृताः । अथ चेत्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम्

॥ १३ ॥ विगाढे युधि सम्बाधे वेत्सप्रसे मां जनार्दन । परुषै-
राक्षिपस्येवं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ यथामति ब्रवीम्येतत्

विद्धि मानधिकं ततः । द्रष्टासि युधि सम्बाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि
॥ १५ ॥ मया प्रणुन्नान्मातङ्गाग्रयिनः सार्दिनस्तथा । तथा नरा-

नभिरुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टा मां त्वञ्च लोकञ्च
विक्रपन्तं चराचरान् । न मे सौदृन्ति मज्जानो न ममाद्वेपते

मनः ॥ १७ ॥ सर्वलोकादभिक्रुजान्न भयं विद्यते मम । किन्तु
सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन । सर्वास्तितिक्षे संक्षेपान्ना स
नो भरता नमन् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि दानसन्धिपर्वणि भीमवाक्ये

पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच । भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १ ॥ वेदाहं तव
माहात्म्यमुत ते वेद यदुवलम् । उत ते वेद कर्माणि न त्वां
परिभवाभ्यहम् ॥ २ ॥ यथा चात्मानं कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ ३ ॥ यादृशे च कुले
जन्म सर्वराजाभिपूजिते । बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वनसि
तादृशः ॥ ४ ॥ जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य त्वकोदर ।
पथ्यायं नाध्यवस्यन्ति देवमानुषयोजनाः ॥ ५ ॥ स एव हेतुर्भूत्वा
हि पुरुषत्वायैव सिद्धिषु । विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म
पौरुषम् ॥ ६ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दीपदर्शिभिः । अन्यथा
परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्ततः ॥ ७ ॥ सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायत-
योपपादितम् । कथं नानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विचिन्त्यते । शीतसुष्णं तथा वर्षं क्षुत्-
पिपासे च भारत ॥ ९ ॥ यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् ।
तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १० ॥ लोकस्य नान्यतो
वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवं बुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभया-
न्वये ॥ ११ ॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्त्वेव प्रवर्तते । नासिद्धौ
व्यवते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुनावा मे भीम-
सेन विवक्षिता । नैकान्तमिद्विवेक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥

नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्यये । विषादमच्छद्ग्लानिं
वाप्येतदर्थं प्रवीणि ते ॥ १४ ॥ प्रबो भूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य
पाण्डव । यतिषो प्रश्नं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५ ॥ शर्म
चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम । भवताञ्च कृतः काम-
स्तेषाञ्च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥ ते चेद्भिनिवेच्छन्ति नाश्वं पीयन्ति
मे वच । कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन्
युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः । धूर्जतेन धार्य्या स्यात्
बोद्धव्य इतरो जनः ॥ १८ ॥ अहं हि यन्ता वीमत्सोर्भविता
संयुगे सति । धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव । गदतः क्षीवया वाचा
तिजस्तो समदीदिपम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

षट्सप्तोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अर्जुन उवाच । उक्तं युधिष्ठिरेणैव यथा वाक्यं जनार्दन ।
तव वाक्यन्तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥ नैव प्रथममत्र
त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो । लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुप-
स्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुंसस्य पराक्रमम् । न
चान्तरेण कर्माणि पौनसिण फलोदयः ॥ ३ ॥ यदिदं भाषितं
वाक्यं तथा च न तथैव तत् । न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन
॥ ४ ॥ किञ्चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् । कुर्वन्ति तेषां
कर्माणि वीषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ सम्पाद्यमानं सम्यक् च
स्यात् कर्म समलं प्रभो । स तथा कृष्ण वर्त्तस्व यथा शर्म भवेत्
परैः ॥ ६ ॥ पाण्डवानां कुरुणाञ्च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ।
सुराणामसुराणाञ्च यथा वीरः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरुणां पाण्ड-

वानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयम् । अस्मद्वितमनुष्ठानं मन्ये तव न
दुष्करम् ॥ ८ ॥ एवञ्च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन । गम-
नादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ॥ ९ ॥ चिकीर्षितमयान्यत्ते
तस्मिन् वीर दुरात्मनि । भविष्यति च तत् सर्वं यथा तव चिकी-
र्षितम् ॥ १० ॥ यमं तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११ ॥ न स
नाहंति दुष्टात्मा वधं ससुतवान्धवः । येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा
योरुपनर्षिता ॥ १२ ॥ यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशसेन हृता दुर्युतदेविना ॥ १३ ॥ कथं हि पुरुषो
जातः क्षत्रियेषु धनुर्वरः । समाहूतो निवर्त्तत प्राणत्यागोऽप्युप-
स्थिते ॥ १४ ॥ अधर्मेण जितान् दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वाष्ण्यं निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५ ॥ न चैतद्भुतं
कृष्ण मित्रार्थं यच्चिकीर्षसि । क्रिया कथञ्च मुख्या स्यात् शूद्रना
वेतरेण वा ॥ १६ ॥ अथवा मन्यसे ज्यायान् वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७ ॥ जानासि हि
यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना । परिक्षिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यो-
पनर्षितम् ॥ १८ ॥ स नाम सम्यग्वर्त्तत पाण्डवेविति माधव ।
न मे सञ्जायते बुद्धिर्वीजमुपमिवोपरि ॥ १९ ॥ तस्माद्यन्मन्यसे
युक्तं पाण्डवानां हितञ्च तत् । तदाशु कुचं वाष्ण्यं यन्नः कार्य-
जनन्तरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि अर्जुनवाक्ये

सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीभगवानुवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा बहसि पाण्डवा
पाण्डवानां कुक्ष्याञ्च प्रतिपत्स्येत निरामयम् ॥ १ ॥ सर्वं त्विदं

ममापन्नं बीभत्सो कर्मणोर्दयोः । चैत्रं हि रसवच्छब्दं कर्मणो-
 बोधपादितम् ॥ २ ॥ ऋते वर्णान्न कौन्तेय जातु निर्वर्त्तयेत् फलम् ।
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ॥ ३ ॥ तत्र चापि ध्रुवं
 पश्येच्छोषणं देवकारितम् । तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महा-
 त्माभिः ॥ ४ ॥ देवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि
 तत् करिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ ५ ॥ देवन्तु न मया शक्यं कर्म
 कर्त्तुं कथञ्चन । स हि धर्मश्च लोकश्च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 न हि सन्तप्यति तेन यथा स्तूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिष्ठां
 बर्हेयन्त्यस्य नन्विणः ॥ ७ ॥ शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासन-
 स्तथा । स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ॥ ८ ॥ अन्त-
 रेण वधं पार्थ सानुवन्धः सुयोधनः । न चापि प्रणिपातेन त्यक्तु-
 मिच्छति धर्मराट् ॥ ९ ॥ वाच्यमानस्य राज्यं स न प्रदात्यति
 दुर्मतिः । न तु मन्ये स तहाच्यो यद्यधिष्ठिरशासनम् ॥ १० ॥
 एतत् प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत । तथा पापस्तु तत् सर्वं
 न करिष्यति कौरवः ॥ ११ ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवधो
 भविष्यति । मन चापि स वध्यो हि जगतश्चापि भारत ॥ १२ ॥
 येन कौमारके युयं सर्वे विप्रकृताः सदा । विप्रलुपञ्च वो राज्यं
 नृशसेन दुरात्मना ॥ १३ ॥ न चोपशम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा
 युधिष्ठिरं । असङ्गचाप्यहं तेन त्वत् कृते पार्थ भेदितः ॥ १४ ॥
 न मया तद्गृहीतञ्च पापं तस्य चिकीर्षितम् । जानासि हि महा-
 बाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ॥ १५ ॥ प्रियं चिकीर्षनाणञ्च धर्म-
 राजस्य मामपि । सञ्ज्ञानस्तस्य चात्मानं नम चैव परं मतम् ॥ १६ ॥
 अजानन्निव मां कस्मादर्जुनाद्याभिश्चक्षुसे । यच्चापि परमं दिव्यं
 तच्चाप्यनुगतं त्वया ॥ १७ ॥ विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्
 परैः । यत् वाचा मया शब्दं कर्मणा वापि पाण्डव ॥ १८ ॥
 करिष्ये तद्दहं पार्थ न त्वाशसे शमं परैः । कथं गोचरणे द्युक्ता

नैतच्छर्म तथा हितम् ॥ १८ ॥ वाच्यमानोऽपि भीष्मण सख्य-
सरगतेऽध्वनि । तदैव ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्तथा ॥ २० ॥
लवणः क्षणमपि न च तुष्टः सुयोधन । सर्वथा तु मया
कार्यं धर्मराजस्य शासनम् । विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं
दुरात्मनः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

नकुल उवाच । उक्तं बह्वविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्यं श्रुतञ्चैवेह तत्त्वया ॥ १ ॥ मतमाज्ञाय राज्ञश्च
भीमसेनेन माधव । संशयो वाङ्मवीर्य्यञ्च ख्यापितं माधवात्मनः
॥ २ ॥ तथैव फाल्गुनैनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् । आत्मनश्च
मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा पर-
मतं भवाम् । यत् प्राप्तकालं मन्येयास्तत् कथ्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव । प्राप्तकालं मनुष्येण
क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति
सोऽन्यथा । अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा-
बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु । अदृष्टेष्वन्यथा कृष्ण दृष्टेषु
पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा । न
तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्त्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तवनवासान्नः
श्रुत्वा वीर समागताः । अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्तत्प्रसादा-
ज्जनार्हिनः ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्तयन्तवलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्राग्रणे दृष्ट्वा न व्यथेद्दिह कः पुमान् ॥ १० ॥ स भवान्
कुरुमध्ये च सान्तपूर्वं भवोत्तरम् । ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न
व्यथेत सुयोधनः ॥ ११ ॥ शुश्रिष्ठिरं भीमसेनं वीरमसुखापरा-

जितम् । सहदेवञ्च माञ्जैव त्वाञ्च रामञ्च केशव ॥ १२ ॥ सात्य-
किञ्च महावीर्यं विराटञ्च सहाभुजम् । द्रुपदञ्च सहामात्यं
धृष्टद्युम्नञ्च माधव ॥ १३ ॥ काशिराजञ्च विक्रान्तं धृष्टकेतुञ्च
चेद्दिपम् । मांसघोषितमृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४ ॥
स भवान् गमनाद्देव साधयिष्यत्यसंशयम् । दृष्टमर्थं महाबाहो
धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥ विदुरस्यैव भीष्मस्य द्रोणस्य सह-
वाहिकः । अथः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयानघ ॥ १६ ॥ ते
चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । तञ्च पापसमाचारं सहा-
मात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥ श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वञ्च वक्ता जना-
ह्विनः । कमिवायं विवर्त्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्तन्ति ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यानपर्वणि नकुलवाक्ये

एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

सहदेव उवाच । यदि तत् कथितं राज्ञा धर्म एष सना-
तनः । यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दन ॥ १ ॥ यदि
प्रथममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह । तथापि युद्धं दाशार्हं
योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥ कथन्तु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण
सभागताम् । अयुद्धेन प्रशान्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः । धर्मसुतसृज्य
तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिस्त्वाच । सत्यमाह महाबाहो सहदेव महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५ ॥ न जानासि
यथा दृष्ट्वा चौराजिनधरान् वने । तवापि मन्युरुद्धूतो दुःखि-
तान् प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥ तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह रण-
कर्कशः । वचनं सर्वबोधनां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूति वाक्यन्तु युयुधाने महामती ।
सुभौमः सिंहनादोऽभूत् योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥ सर्वं हि
सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् । साधुसाध्विति श्रैनेयं हर्षयन्तो
युयुत्सवः ॥ ९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि सहदेववाक्ये

अग्नीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । राजस्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसंहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ १ ॥ सूता द्रुपद-
राजस्य अक्षितायतमूर्द्धजा । सम्पूज्य सहदेवञ्च सात्वाकिञ्च महा-
रथम् ॥ २ ॥ भीमसेनञ्च सशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । अश्रुपूर्णे-
क्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥ विदितं ते महाबाहो
धर्मञ्च मधुसूदन । यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः
सुखात् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेणैशमात्येन जनार्द्देन । यथा च
सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि आवितः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण दाशार्हं
तच्चापि विदितं तव । यथोक्तः सञ्जययैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते । अविस्थलं वृकस्थलं
भाकन्दौ वारणादृतम् ॥ ७ ॥ अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम् । इति दुर्योधनो वाच्यः सहदेवस्य केशव ॥ ८ ॥ न
चापि ह्यकैरोदाक्यं श्रुत्वा कृष्णः सुयोधनः । यथिष्ठिरस्य दाशार्हं
श्रीमतः सम्यभिच्छतः ॥ ९ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण
सुयोधनः । सम्यभिच्छेन्नं कर्तव्यन्तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १० ॥
अक्षयं हि महाबाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह । धार्तराष्ट्रबलं
घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११ ॥ न हि सान्ना न दानेन
अक्याऽर्थस्तेषु कञ्चन । तच्चाक्षेपु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न ग्राम्यन्ति शत्रवः । योक्तव्यस्तेषु
दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥ तस्मात्तेषु महादण्डः
क्षिप्रव्यः क्षिप्रनच्युत । तया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः
॥ १४ ॥ एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यत्प्रस्तरम् । क्रियमाणं
भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेण हि हन्तव्यः
क्षत्रियो लोभमास्थितः । अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनु-
तिष्ठता ॥ १६ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्वर्वास्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूताग्रभुक् ॥ १७ ॥ यथावध्ये
भवेद्दोषो वध्यमाने जनाद्देन । स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो
विदुः ॥ १८ ॥ यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्हं सृञ्जयैः सह सैनिकैः ॥ १९ ॥ पुनरुक्तञ्च
वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनाद्देन । का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्या-
र्नास्ति केशव ॥ २० ॥ सुतां द्रुपदराजस्य वेदौमध्यात् समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनौ तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥ आजमीढकुलं
प्राप्ता स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः । नहिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्र-
समवर्चसाम् ॥ २२ ॥ सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महा-
रथाः । अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३ ॥ साहं
केशवहं प्राप्ता परिक्षिप्ता सभाङ्गता । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
त्राय जीवति केशव ॥ २४ ॥ जीवन्तु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वय
वृष्णिषु । दासीभूतास्त्रिपापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५ ॥
निरमर्षेष्वेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु । पाहि माम्नात गोविन्द
मनसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६ ॥ यत्र मां भगवान्राजा प्रशुरो
वाक्यमब्रवीत् । धरं वृष्णीष्व पाञ्चालि वराहार्हसि मतासि मे
॥ २७ ॥ अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति । मयोक्ते
यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥ एवंविधानां दुःखाना-
मभिघ्नोऽसि जनाद्देन । त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष समर्तृज्ञातिवान्ध-

वान् ॥ २८ ॥ नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः । स्तृष्ण
मवानि धर्मेण साहं दासीकृता वलात् ॥ २९ ॥ धिक् पार्थस्य
धनुष्पत्तां भीमसेनस्य धिग्वलम् । यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्त-
मपि जीवति ॥ ३० ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा
मयि । धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३१ ॥

दैवम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुद-
र्शनम् । सुनीतमसितापाङ्गौ सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३२ ॥ सर्व-
लक्षणसम्पन्नं महाभृजगवर्चसम् । केशपञ्चं वरारोहा गृह्य वामेन
पाणिना ॥ ३३ ॥ पद्माक्षौ पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णक्षणा दीना कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अयन्तेपुण्डरी-
काक्ष दुःशासनकरोद्धृतः । स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्धि-
मिच्छताम् ॥ ३५ ॥ यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुक्तौ ।
पिता मे योत्स्रते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३६ ॥ पञ्च चैव
महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन । अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्रन्ते
क्षुरभिः सह ॥ ३७ ॥ दुःशासनमभुजं श्यामं संछिन्नं पांशुगुण्डितम्
यद्यहन्तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३८ ॥ तयोदश
हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे । निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्त-
मिव पावकम् ॥ ३९ ॥ विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्यल्यपीडि-
तम् । योऽयमद्य महाबाहूधर्ममेवानुपश्यति ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा
वाष्पसन्नेन कण्ठे नायतलोचना । करोद् कृष्णा सोत्कम्पं सखनं
वाष्पगद्गदम् ॥ ४१ ॥ स्तनौ पीनायतयोणी सञ्चितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युशं मुञ्चति वारि नेत्रजम् ॥ ४२ ॥ तामुवाच महा-
बाहुः केशवः परिसन्तुयन् । अचिरात् द्रक्ष्यसे कृष्ण रुदती-
र्भरतस्त्रियः ॥ ४३ ॥ एवं ता भीष्म सोत्स्रन्ति निहतञ्चातिवान्धवाः ।
हतनित्रा हवत्रला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४४ ॥ अहञ्च तत्
करिष्यामि भीमार्जनयमैः सह । युधिष्ठिरनिग्रोगेन देवाच्च विधि-

निर्मितात् ॥ ४३ ॥ घातैराद्याः कालपक्वा न चेत् शृणुन्ति मे
वचः । श्रेष्ठन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥
चलेहि हिमवान् शैलो मेदिनी भतधा चलेत् । द्योः पतेच्च
सनचक्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि
कृष्णे वाष्पो निगृह्ययाम् । हतामितान् शिवाशुक्तानविराड्-
दृश्यसे पतीन् ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अर्जुन उवाच । कुखणामद्य सर्वेषां भवान् सहृदनुत्तमः ।
सम्बन्धो दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १ ॥ पाण्डवैर्घाति-
राद्याणां प्रतिपाद्यमनामयम् । समर्थः सधर्मश्चैव कर्तुमर्हसि
केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् । शान्त्यर्थं
भारतं ब्रूया यत्तत् वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वयः धर्मार्थयुक्त-
श्चेदुक्तं शिवमनामयम् । हितं नादाहते बालो दिष्टस्य वश-
मेष्यति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । धर्ममज्जहितञ्चैव कुखणां यदनामयम् ।
एष यात्यामि राजानं धृतराष्ट्रनभौप्सया ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यपेते तमसि सूर्य्यं विमल उद्गते ।
मैत्रे सुहृत् सम्प्राप्ते मृदार्चिषि दिवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि
देवत्यां शरदन्ते हिमागमे । स्फूर्तिमस्यसुखे काले कथ्यः सत्त्व-
वतां वरः ॥ ७ ॥ मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृणुंश्च स्रज्जताः ।
ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वाचवः ॥ ८ ॥ कृत्वा पौर्वा-
ह्निकं कृत्यं स्नातः शुचिरलङ्कृतः । उपतस्थे विवस्वन्तं पावकवृ-
जनाईनः ॥ ९ ॥ ऋषभं पुच्छन् बालस्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत् प्रति-
 ज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः । अग्निर्नृपारमासीनमभ्यभाषत
 सात्यकिम् ॥ ११ ॥ रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रञ्च गदया सह ।
 उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुष्योषनो हि
 दुष्टात्मा कर्णश्च सहस्रोदलः । न च श्वपुरवज्रो यो दुर्वलोऽपि
 वलीयसा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
 प्रसस्तुर्वीजधिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव
 कालाग्निनाकाशगमिवाध्वगम् । चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां
 समलङ्कृतम् ॥ १५ ॥ अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्च तं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥ तरुणादित्य-
 सङ्काशं ब्रह्मन्तं चारुदर्शनम् । मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपता-
 किनम् ॥ १७ ॥ सूपस्करमनावृष्टं वैद्याघ्रपरिवारणम् । यशोऽङ्गं
 प्रत्यभिवाणां यदूनां नन्दिवर्द्धनम् ॥ १८ ॥ वाजिभिः शैव्यसुग्रीव-
 भेषपुष्पवलाहकैः । स्नातैः सम्पादयामासुः सम्पन्नैः सर्वसम्पदाः ।
 ॥ १९ ॥ नहिमानन्तु कृष्णास्त्य भूय एवाभिवर्द्धयन् । सुघोषः
 घतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रस्थं मेघ-
 दुन्दुभिनिखनम् । आरुरोह रथं शोरिर्विमानमिव कामगम्
 ॥ २१ ॥ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः । पृथिवी-
 चान्तरीक्षञ्च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढाभस्ततः कालः
 क्षणेन समपद्यत । शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्भजः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः । प्रयागे वासुदेवस्य
 बभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥ मङ्गलार्थपदैः शन्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
 सारसाः शतपत्राञ्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ मन्त्राहुतिमहा-
 होमैर्हयमानञ्च पावकः । प्रदक्षिणाशिखो भूत्वा विधूमः सम-
 पद्यत ॥ २६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
 शुक्रनारदवात्सीका मरुतः कुम्भिको भृगुः ॥ २७ ॥ देवा ब्रह्मा

पैवथैव कृष्णं यदु सुखावहम् । प्रदक्षिणमवर्त्तन्त सहिता वास-
वानुजम् ॥ २८ ॥ एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः । पूजितः
प्रवयो कृष्णः कुक्षगां सदनं प्रति ॥ २९ ॥ तं प्रयान्तमनुप्रायात्
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
॥ ३० ॥ चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः । दुपदः
काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च
विराटः कैकयैः सह । ससाधनायं प्रवयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम्
॥ ३२ ॥ ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः । राज्ञां
सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥ यो वै न कामान्न
क्रोधान्न भयान्नार्यकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तत स्थिरबुद्धिरलो-
लुपः ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञो धृतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केयवः । ईश्वरः
सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥ तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रौत्वा
कृतलक्ष्णम् । सम्परिष्वज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । या सा वाल्यात् प्रभृत्यस्मान् पथ्यवर्द्धता
बला । उपवासतपःशीला सदा स्वस्थयने रता ॥ ३७ ॥ देवता-
तिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता । वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्तकं
जनाईन ॥ ३८ ॥ सुयोधनमवात् या नोऽत्रायतामित्रकर्षण ।
महतो मृत्युसम्वाधादुद्धरेन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९ ॥ अस्मत्कृते च
सततं यथा दुःखानि माधव । अनुभूतान्यदुःखाहं तां स्म पृच्छे-
रनामयम् ॥ ४० ॥ भृशमाश्र्वासयेथैनं पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेयास्त्वं पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् ॥ ४१ ॥ जडात्
प्रभृति दुःखानि प्रशुराणामरिन्दम । निकारान् न तदर्हा च
पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२ ॥ अपि जातु स कालः स्यात् कृष्ण
दुःखविपर्ययः । यदाहं मातरं क्षिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥ ४३ ॥
प्रव्रजन्तोऽभिधावन्तीं कृपणं पुत्रगृह्णिनीम् । रुदतीमपहायैना-
मगच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥ न नूनं भ्रियते दुःखैः सा चेप्सीवाति

केशव । तथा पुत्रादिभिर्गाढमात्तां ह्यनर्त्तसत्कृता ॥ ४५ ॥
 अभिवाद्याथ सा कृष्ण त्वया महचनादिभो । धृतराष्ट्रश्च कोरवो
 राजानश्च वयोऽधिकाः ॥ ४६ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव महाराष्ट्र
 बाह्लिकम् । द्रोणिञ्च सोमदत्तञ्च सर्वाश्च भरतान् प्रति ॥ ४७ ॥
 विदुरञ्च महाप्राज्ञं कुल्लणां मन्त्रधारिणम् । अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं
 स्वजेया मधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधि-
 शिरः । अनुज्ञातो निववृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥
 प्रव्रजन्तेव वीमत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् । अब्रवीत् परवीरध्वं
 दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥ यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्र-
 निश्चये । अर्द्धराज्यस्य गोविन्द विहितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥
 तच्चेद्दयुरसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च । प्रियं मे स्यान्महाबाहो
 मुच्येरन् महतो भयात् ॥ ५२ ॥ अतयेदन्यथा कर्त्ता धार्तराष्ट्रो-
 ऽनुपायवित् । अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३ ॥
 एवमुक्ते पाण्डवेन समाहृष्यदुकोदरः । मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्
 प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४ ॥ विपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो
 रवान् । धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्क्षिप्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥ तस्य
 तं निनदं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः । बाहनानि च सर्वाणि
 शङ्कन्मूत्रे प्रसुप्तवुः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा
 विनिश्चयम् । अनुज्ञातो निववृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७ ॥
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः । तूर्णमभ्यागमद्गृष्टः शैत्य-
 सुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ ते ह्यवा वासुदेवस्य दासकेण प्रचोदिताः ।
 पथ्यानमाचिमुखिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महा-
 बाह्वृक्षं धीनध्वनि केशवः । ब्राह्मणा श्रिया दीप्यमानान् स्थिता-
 नुभयतः पथि ॥ ६० ॥ सोऽवतीर्थ्य रथात् तूर्णमभिवाद्य जना-
 र्दनः । यथावत्तानृषीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१ ॥ कच्चि-
 ल्लोकेषु कुमलं कच्चिद्धर्मः स्मनुष्ठितः । ब्राह्मणानां त्वया वर्णा

कञ्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२ ॥ तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच
मधुसूदनः । भगवन्तः क्व संसिन्हाः का बीथी भवतामिह ॥ ६३ ॥
किं वा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः । केनार्थेनेह सम्प्राप्ता
भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४ ॥ तमब्रवीज्जामदग्न उतैत्य मधु-
सूदनम् । परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६५ ॥
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च वज्रश्रुताः । राजर्षयश्च दाशार्ह
मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६ ॥ देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य मही-
पते । समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७ ॥ सभा-
सदृशं राजानस्त्वाञ्च सत्यं जनार्दनम् । एतन्महाप्रेक्षणीयं द्रष्टुं
गच्छाम केशव ॥ ६८ ॥ धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम
माधव । त्वयाच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ६९ ॥ भौष्म-
द्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः । तच्च वादवशाद्दूल सभायां
वै समेष्वथ ॥ ७० ॥ तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ॥ ७१ ॥ आपृष्टोऽसि
महाबाहौ पुनर्वक्ष्यामहे वयम् । वा ह्यभीक्ष्णोन् वै वीर द्रक्ष्यामस्व
सभागतम् । आसीनमासने दिव्ये बलतेजः सभागतम् ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्यपर्वणि भगवद्वाक्ये

द्वयोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रयातं दिवकीपुत्रं परबीररत्नोदय ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १ ॥ पदातीनां सह-
स्रञ्च सादिनाञ्च परन्तप । भोज्यञ्च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शत-
शोऽपरे ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच । कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधु-
सूदनः । कानि वा ब्रजतस्तस्य निमित्तानि महीजसः ॥ ३ ॥

वैद्यस्यावन उवाच । यस्य प्रयागे यात्र्यासन्निमित्तानि महा-
 त्मनः । तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४ ॥
 अनभ्रेऽग्निनिर्घोषः सद्विद्युत् समजायत । अन्वगेव च पर्जन्यः
 प्रावर्षद्विधने भृशम् ॥ ५ ॥ प्रत्यगूह्यमहानद्यः प्राङ्मुखः सिन्धु-
 सप्तमाः । विपरीता दिशः सर्वा न प्राञ्जायत किञ्चन ॥ ६ ॥
 प्राञ्जलन्मयो राजन् पृथिवी समकम्पत । उदपानाश्च कुम्भाश्च
 प्रासिञ्चञ्कृतयो जलम् ॥ ७ ॥ तम संहतमाप्यासीत् सर्वं जगदिदं
 तथा । न दिशो नादिशो राजन् प्राञ्जायन्ते स्म रेणुना ॥ ८ ॥
 प्रादुरासीन्महाञ्जवद्-खि मरीर न दृश्यते । सर्वेषु राजन् देशेषु
 तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ प्रामथ्याद्वास्तिनपुरं वातो दक्षिण-
 पश्चिमः । आरुजन् गणयो वृक्षान् पुरुषोऽग्निनिस्वनः ॥ १० ॥
 यत्र यत्र च वाष्णो यौ वर्तते पथि भारत । तत्र तत्र सुखो वायुः
 सर्वञ्चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ वर्षा पुष्पवर्षञ्च कमलानि च
 भूरिभ्यः । समश्च पथ्या निर्दुःखो व्यपेतकृष्णकण्टकः ॥ १२ ॥
 संस्तुतो ब्राह्मणैर्गौर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः । अर्चयन्ते मधुपर्कैश्च
 वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ १३ ॥ तं किरान्त महात्मानं वन्यैः पुष्पैः
 सुगन्धिभिः । स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४ ॥
 स शालिभवनं रम्यं सर्वशस्य समाचितम् । सुखं परमधर्मिष्ठ-
 मभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ पश्यन् वज्रपशून् ग्रामान् रम्यान् हृदय-
 तोषणान् । पुराणि च व्यतिक्रान्त्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६ ॥
 नित्यं हृष्टाः सुमनसो भारतेरभिराक्षितः । नोदिग्माः पर-
 चक्राणां व्यसनानामकोविदाः ॥ १७ ॥ उपप्लव्यादध्यागम्य जनाः
 पुरनिवासिनः । पथ्यतिष्ठन्त संहिता विष्वक्सेनदिदृक्षुः ॥ १८ ॥
 ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिदमिव प्रभुम् । अर्चयामासुरर्चां
 दिशतिथ्यनुपस्थितम् ॥ १९ ॥ वृकस्थलं समासाद्य केशवः पर-
 वीरहा । प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ २० ॥

अत्रतीर्थं रयात्सूक्तं कृत्वा शौचं यथाविधि । रघमोचनमादिश्य
सन्ध्यामुपविशेत् ॥ २० ॥ दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्ये च
शास्त्रतः । सुमोच सर्वयोक्तादि मुक्त्वा चैतानवाहजत ॥ २२ ॥
अभ्यतीत्य तु तत् सर्वसुवाच नधसूदनः । युधिष्ठिरस्य कार्याधि-
मिह वत्सग्रामहे क्षपाम् ॥ २३ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं
नराः । क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जवम् ॥ २४ ॥
तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप । आर्याः
कुलीना क्षीनन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥ तेऽभिगम्य
महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम् । पूजाञ्चक्रुर्यथान्यायमाग्नीर्मङ्गल-
संयुताम् ॥ २६ ॥ ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेष्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥ तान् प्रभुः कृत-
मित्युक्त्वा सतकृत्य च यथार्हतः । अभ्येत्य चैषां वेष्मानि पुन-
रायात् सहैव तैः ॥ २८ ॥ सुसृष्टं भोजयित्वा तु ब्राह्मणांस्तत्र
क्षयवः । भुक्त्वा च सह तैः सर्वरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्याने

तृतीयोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा दूतैः समाज्ञाय प्रयान्तं नध-
सूदनम् । धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् भीष्मनर्चायित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥
द्रोणञ्च सञ्जयञ्चैव विदुरञ्च महामतिम् । दुर्योधनं सहानाथं
हृष्टरानाब्रवीदिदम् ॥ २ ॥ अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरु-
नन्दन । स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥ सत-
कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये सनागताः । पृथग्वादाश्च वर्तन्ते
वल्लरेषु समासु च ॥ ४ ॥ उपयास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्थं परा-
क्रमी । स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५ ॥ तस्मिन्

हि यात्रा लोकस्य भूतानानीश्वरो हि सः । तस्मिन् धृतिश्च
 वीर्यञ्च प्रज्ञा चैजय माधवे ॥ ६ ॥ सतां मान्यो नरयेष्ठः स हि
 धर्म सनातनः । पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७ ॥
 स चेतुष्यति द्वागार्ह उपचारैररिन्दम । कृष्णात् सर्वानभिप्रायान्
 प्राप्स्यानः सर्वराजसु ॥ ८ ॥ तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व पर-
 न्तप । सभा पयि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ॥ ९ ॥ यथा
 प्रीतिमैहावाहो त्वयि जायते तस्य वै । तथा कुदेष्य गान्धारे
 कथं वा भीष्म नन्यसे ॥ १० ॥ ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं
 जनाधिपम् । जञुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११ ॥
 तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा । सभावास्तूनि रम्याणि
 प्रदिष्टुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥ ततो दिग्गेषु सर्वेषु रमणीयेषु भागयः ।
 आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः । स्त्रियो गन्धानल-
 हारान् सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १३ ॥ गुणवन्त्यन्तपानानि
 भोज्यानि दिविधानि च । माल्यानि च सुगन्धौनि तानि राजा
 इदौ ततः ॥ १४ ॥ विशेषतश्च वासायं सभां ग्रामे लुक्स्थले ।
 विदधे कौरवो राजा बह्वरतां मनोरमाम् ॥ १५ ॥ एतद्दिषाव
 वै सर्वं देवार्हन्मतिमानुषम् । आचख्यौ धृतराष्ट्राव राजा दुर्यो-
 धनस्तदा ॥ १६ ॥ ताः सभाः कैशवः सर्वा रत्नानि विविधानि
 च । असमीक्ष्यैव द्वागार्ह उपायात् कुत्तसद्वा तत् ॥ १७ ॥

इति लयोगपर्वणि भगवद्वाणपर्वणि भगवद्वाणे

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उपप्लव्यादिह क्षत्तस्पायातो जनार्दन ।
 लुक्स्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥ आज्ञकानामधि-
 पतिः पुरोगः सर्वसालताम् । महानना महावीर्यी महासखो

जनाईनः ॥ २ ॥ स्त्रीतस्य वृष्णिराष्टस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
 तवाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्णाश्वकाः
 सुमनसो तस्य प्रज्ञानुपासते । आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं
 ब्रह्मस्यते ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रवक्ष्यामि दायाह्वय महात्मने ।
 प्रत्यक्षं तव धर्मं च तां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्षे सुकृ-
 पाङ्गैर्वाङ्मृजाते ह्युत्तमैः । चतुर्युक्तावशांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि
 षोडश ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिन्नास्नातज्ञानीषादन्तान् प्रहारिणः ।
 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥ दासीनामप्रजातानां
 शुभानां रुक्मवर्द्धसाम् । अतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः
 ॥ ८ ॥ आविकञ्च सुखस्यै पार्वतीयैरुपाहृतम् । तदप्यस्मै प्रदा-
 स्यामि सहस्राणि दद्याष्ट च ॥ ९ ॥ बाजिनाञ्च सहस्राणि चीन-
 दिशोद्धवानि च । तानप्यस्मै प्रदास्यामि यावदहंति केशवः ॥ १० ॥
 दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः । तमप्यस्मै प्रदा-
 स्यामि तमहंति हि केशवः ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यङ्गा योज-
 नानि चतुर्दश । यानमश्वतरीयुक्तां दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२ ॥
 यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते । ततोऽष्टगुणमप्यस्मै
 भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्यो-
 धनादृते । प्रत्युदात्यन्ति दायाह्वं रथैर्मृष्टैः खलङ्कृताः ॥ १४ ॥
 खलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः । वारमुत्था महाभागं
 प्रत्युदात्यन्ति केशवम् ॥ १५ ॥ नगरादपि याः काचित् शमि-
 ष्यन्ति जनार्दनम् । द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च द्वात्यन्यनाहताः
 ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषबालञ्च नगरं नधस्तदनम् । उदीचतां महा-
 त्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां
 सर्वतो दिशः । जलावसितो विरजाः पय्यास्तस्येति चान्यथात्
 ॥ १८ ॥ दुर्यासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाहरम् । तदप्य क्रियतां
 क्षिप्रं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥ एतद्दि रविराकारैः प्रासाद-

रूपमोभितम् । मिवञ्च रमणीयञ्च सर्वर्तुषु महाधनम् ॥ २० ॥
 सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मन दुर्व्योधनस्य च । यद्यहर्हंति बाष्पाव-
 स्तत्तद्देवमसंयम ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

विदुर उवाच । राजन् वज्रमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
 सञ्जावितञ्च लोकस्य सम्मतश्चासि भारत ॥ १ ॥ तत्त्वमेवं गते
 ब्रूवाः पश्चिमे ववसि स्थितः । आस्तादां सुप्रतर्कादां सुस्थिरः
 स्वाविरो ह्यसि ॥ २ ॥ लेखाश्मनौव भाः सूर्यो महोर्मिरिव सागरे ।
 धर्मस्त्वयि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३ ॥ सदैव
 भावितां लोको गुणौघैस्तव पार्थिव । गुणानां रक्षणे नित्यं
 प्रयतस्व सवान्वयः ॥ ४ ॥ आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा वाख्याद्वज्र-
 नीनयः । राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदस्यैव सुप्रियान् ॥ ५ ॥
 यत्त्वनिच्छसि कृष्णाय राजन्नतिथये वज्र । एतदन्यच्च दाशार्हः
 पृथिवीनपि चाहंति ॥ ६ ॥ न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रिय-
 कारणात् । एतद्दिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥
 मायैषा सत्यमेवैतच्छ्रद्धै तद्गूरिरदक्षिण । जानामि तन्मतं राजन्
 गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८ ॥ पञ्च पञ्चैव लिप्यन्ति ग्रामकान्
 पाण्डुरा नृप । न च दिक्सिंतिभ्यस्तां स्तच्छ्रमं न करिष्यसि ॥ ९ ॥
 अर्थेन तु महाबाहुं बाष्पावन् त्वं जिहीषसि । अनेन चाप्यपायेन
 पाण्डवेभ्यो विमेतस्यसि ॥ १० ॥ न च वित्तेन अक्योऽसौ नोद्य-
 मेन न गहं वा । अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११ ॥
 वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तितान् । अत्याज्यमस्य
 जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ १२ ॥ अन्यत् कुडादपां पूर्णा-

इत्यत् पादावसेवनात् । अन्यत् कुशलसम्पन्नान्निषिध्यति जना-
र्हिनः ॥ १३ ॥ यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः । तदस्मै
क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्हिनः ॥ १४ ॥ आशंसमानः-
कल्याणं कुरुनभ्येति केशवः । येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपा-
कुरु ॥ १५ ॥ श्रममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च । पाण्ड-
वानाञ्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥ पितासि राजन्
पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे । वर्तन्तः पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि
पुत्रवत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्येनपर्वणि विदुरवाक्ये

षड्भूतैः अध्यायः ॥ ८३ ॥

दुर्योधन उवाच । यदाह विदुरः कृष्णो सर्वं तत् सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहाय्यः पार्थात् प्रति जनार्हिनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कार-
संयुक्तं देवं वसु जनार्हने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देवं कदा-
चन ॥ २ ॥ देवः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः । मंस्य-
त्यधोक्षजो राजन् भयादूर्ध्वेति भामिति ॥ ३ ॥ अवमानश्च यत्र
स्यात् क्षत्रियस्य विश्राम्यते । न तत् कुर्यात् बुधः कार्यमिति मे
निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥ स हि पूज्यतमो लोके कृष्ण पृथुल-
लोचनः । तयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५ ॥ न
न तस्मै प्रद्वयं स्यात् तथा कार्यगतिः प्रभो । विग्रहः समुपोरक्षो
न हि शस्यत्यविग्रहात् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपिता-
महः । वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सत्कृतो-
ऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्हिनः । नालमेनमवज्ञातुं नाव-
ज्ञेयो हि केशवः ॥ ८ ॥ यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां

गतम् । सर्वोपायैर्न तच्छुभं केनचित् कर्तुमन्यथा ॥ ९ ॥ स
यत् ब्रूवात् महाबाहुस्तत् कार्यमविशङ्कया । वासुदेवेन तीर्थेन
क्षिप्रं संग्राम्य पाण्डवैः ॥ १० ॥ धर्म्यमर्थ्यञ्च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता
जनाह्ननः । तस्मिन् वाच्याः प्रिया वाचो भवता वान्धवैः सह ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । न पर्यायोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्को-
वनामहम् । तैः सहेमामुपाञ्जीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥
इदन्तु समहत् कार्यं शृणु मे यत् समर्थितम् । परायणं पाण्ड-
वानां निवन्त्यामि जनाह्ननम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् वद्वे भविष्यन्ति
वृषावः पृथिवी तथा । पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिह्यति
॥ १४ ॥ अत्रोपायान् यथा सम्यङ् न बुध्येत जनाह्ननः । न
चापावो भवेत् कश्चित्तद्वान् प्रव्रवीतु मे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णामि-
संहितम् । धृतराष्ट्रः सङ्गमात्यो व्यथितो विननाभवत् ॥ १६ ॥
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः । मैवं वोचः प्रजापाल
नैष धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥ दूतश्च हि हृष्टीकेशः सम्वन्धी च
प्रियश्च नः । अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धनहति ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र समन्दर्धी ।
वृणोत्यनर्थं नैवार्थं वाच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९ ॥ इममुत्पथि
वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् । वाक्पाणि सुहृदां हिला लमप्य-
त्यानुवर्त्तसे ॥ २० ॥ कृष्णमक्षिष्टकर्मागमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।
तव पुत्रः सङ्गमात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्य
नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतिः । नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः ओतुं वाचः
कथञ्चन ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्चेष्टो वृद्धः परममन्युमान् । उत्थाय
तस्मात् प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्द्यानपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्व-
 भाङ्गिकम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तं
 प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् । पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृक-
 स्खलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्राः समायान्तं प्रत्युज्जम्भ-
 स्खलङ्गृताः । दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥ पौराय
 बल्लला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षुवः । यानैर्वृद्धविधैरन्ये पद्भिरेव
 तथापरे ॥ ४ ॥ स वै पथि समागम्य भाषेणाह्लिष्टकर्मणा ।
 द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥ कृष्णसम्मान-
 नार्थञ्च नगरं समलङ्गृतम् । वभूव राजमार्गश्च वङ्गरत्नसमाचितः
 ॥ ६ ॥ न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीत् भरतर्षभ । न स्त्री न
 वृद्धो न शिशुर्बासुदेवदिदृक्षवा ॥ ७ ॥ राजमार्गं नरास्तस्मिन्
 संस्तुवन्त्यर्वाङ्गं गताः । तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रवेगने
 ॥ ८ ॥ आहतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुनहान्यपि । प्रचलन्तीव
 भारेण दृश्यन्ते स्म नहीतले ॥ ९ ॥ यथा च गतिमन्तस्ते वासु-
 देवस्य वाजिनः । प्रनष्टगतयोऽभूव राजमार्गं नरेर्वृतं ॥ १० ॥
 स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्षणः । पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः
 प्रासादैर्नपयोभितम् ॥ ११ ॥ तिस्रः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो
 राजविश्रमनः । वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १२ ॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः । सहैव द्रोणभीष्मा-
 भ्यामुदतिष्ठन्महादमाः ॥ १३ ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च
 वाल्मिकः । आसनेभ्योऽवलन सर्वे पूजयन्तो जनाह्वनम् ॥ १४ ॥
 ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं वयस्विनम् । स भीष्मं पूजयामास
 वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जना ॥ १५ ॥ तेषु धर्मानुपूर्वीन्तां प्रयुज्य
 मधुसूदनः । यथावयः समीवाय राजभिः सह माधवः ॥ १६ ॥
 अथ द्रोणं सवाह्नीकं सपुत्रञ्च वयस्विनम् । कृपञ्च सोमदत्तञ्च
 समीवाय जनाह्वनः ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्जितं मष्टं काञ्चनं मह-

दासनम् । शासनाद्भृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदध्यतः ॥ १८ ॥ अथ
 गां मधुपर्कवाप्यदकञ्च जनार्दनम् । उपजर्क्ययथान्यायं धृतराष्ट्रपरोहिताः ॥ १९ ॥ कृतातिथ्यन्तु गोविन्दः सर्वान् परि-
 हसन् कुञ्जन् । आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः
 ॥ २० ॥ सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायथाः । राजानं
 समनुज्ञाय निरक्रानदरिन्दमः ॥ २१ ॥ तैः समीत्य यथान्यायं
 कुरुभिः कुरुससदि । विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥
 विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् । अर्चयानास दाग्राहं
 सर्वकामैरुपास्यतम् ॥ २३ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष तदर्शन-
 समुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २४ ॥
 कृतातिथ्यन्तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् । कुशलं पाण्डु-
 पुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो
 वृष्णि सत्तमः । धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमतः ॥ २६ ॥
 सस्य सर्वं सविस्कारं पाण्डवानां विचेष्टितम् । क्षत्रुरावष्ट दामाहः
 सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाणपर्वणि विदुरभगवत्

संवादिअष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अद्योपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
 पितृव्यसारं स पृथ्वाभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥ सा दृष्ट्वा कृष्ण-
 मायान्तं प्रसन्नादित्यवर्च्चसम् । कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत सारन्ती
 तनयान् पृथक् ॥ २ ॥ तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारि-
 णम् । चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णीयं वाष्पमाहारयत् पृथ्वा ॥ ३ ॥ सा-
 ब्रवीत् कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युष्माक्यतिम् । वाष्पगददपूर्णं
 मुखिन परिशुष्यता ॥ ४ ॥ धी ते वाङ्मात् प्रशस्येव गुरुशुश्रूषणे

रताः । परस्परस्य सहृदः सम्भताः समचेतसः ॥ ५ ॥ निक्त्वा
 भ्रंशिता राज्वाज्यगार्हा निर्जनं गताः । विनीतक्रोधहर्षाश्च
 ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्ती-
 मपहाय माम् । अहर्षुश्च वनं यान्तः सज्जलं हृदयं मम ॥ ७ ॥
 अतदर्हा महात्मानः कथं केषव पाण्डवाः । उपमहावने तात
 सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८ ॥ बाला विहीनाः पित्रा ते मया सतत
 लालिताः । अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९ ॥ अङ्ग-
 दुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिस्त्रनैः । पाण्डवाः समबोध्यन्त वात्यात्
 प्रभृति केषव ॥ १० ॥ ये स्म वारणशब्देन हयानां क्लेषितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा शब्दे ॥ ११ ॥ अङ्गभेरीनिना-
 देन वेणुवीणानुनादिना । पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजा-
 तिभिः ॥ १२ ॥ वस्त्रैरक्षैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्धनः । गोभि-
 मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३ ॥ आर्चितैरर्चनाहैश्च
 स्तुवद्भिरभिनन्दिताः । प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राज्ञवाजिनशायिनः
 ॥ १४ ॥ क्रूरश्च निनदं श्रुत्वा स्वापदानां महावने । न स्तोप-
 यान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ॥ १५ ॥ भेरीमृदङ्गनिनदैः
 अङ्गवेणवनिस्त्रनैः । स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६ ॥
 वन्दिनागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्वीक्षिताः कथम् । महावनेष्वबुध्यन्त
 स्वापदानां कृतेन च ॥ १७ ॥ क्लीमान् सत्यधृतिर्हान्तो भूताना-
 मनुकम्पिता । कामदेषौ वयं कृत्वा सतां वत्सानुवर्त्तते ॥ १८ ॥
 अम्बरीषस्य मास्वातुर्वचातिनङ्गस्य च । भरतस्य दिलीपस्य
 शिवेरौघीनरस्य च ॥ १९ ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरन्धत्ते
 दुरुद्वहाम् । शीलवृत्तोपसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्करः ॥ २० ॥
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । अजातशत्रुर्धर्मात्मा
 शुद्धजाश्चूनदप्रभः ॥ २१ ॥ अष्टः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शी दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ यः स नागा-

युतप्राणो वातरंहा महाबलः । सानयः पाण्डवो नित्यं प्रियो
 भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ २३ ॥ कौचकस्य तु सञ्चार्यो हन्ता नधु-
 सूदन । शूरः क्रोधवशानात्र हिङ्गिष्यस्य वकस्य च ॥ २४ ॥
 पराक्रमे भक्तसमी मातरिष्ठसमी वल्ले । महेश्वरसमः क्रोधे भीमः
 प्रहरतांवरः ॥ २५ ॥ क्रोधं बलममर्षञ्च यो निधाय परन्तपः ।
 जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६ ॥ तेजो-
 राशिं महात्मानं वरिष्ठमन्तौजसम् । भीमं प्रदर्शनेनापि भीम-
 सेनं जनाह्न ॥ २७ ॥ तन्माचक्षु वाष्प्य कथमद्य ह्रकोदरः ।
 आस्ते परिषदाङ्गः स मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २८ ॥ अजने-
 नार्जुनो यः स कृष्ण वाङ्मसहस्रिणा । द्विवाङ्गः सङ्घते नित्य-
 मन्तौतेनापि केचन ॥ २९ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च वाण्यतानि
 यः । इष्यस्ते सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ ३० ॥ तेजसा-
 दित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे । क्षमया पृथिवीतुल्यो महेश्वरसम-
 विक्रमः ॥ ३१ ॥ आधिराज्यं महद्दौप्तं प्रथितं नधुसूदन । आहृतं
 येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३२ ॥ यस्य वाङ्मवलं सर्वं
 पाण्डवाः पर्युपासते । स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः
 ॥ ३३ ॥ यं गत्वाभिमुखः सङ्घेन न जीवन् कश्चिदाव्रजेत् । यो
 जेता सर्वभूतानामजयो जिष्णुरच्यत ॥ ३४ ॥ योऽपाययः पाण्ड-
 वानां दिवानामिव वाचकः । स ते भ्राता सुखा चैव कथमद्य
 धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ दद्यावान् सर्वभूतेषु क्षीनिषेवो महास्त्रवित् ।
 मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३६ ॥ सहदेवो महे-
 स्वासः शूरः समितिग्रोभनः । भ्रातृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुबलो
 युवा ॥ ३७ ॥ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो नधुसूदन । वृत्तं
 कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठोपचार्यिनं वीरं
 सहदेवं युधाम्यतिम् । शुश्रूषुं मम वाष्प्य माद्रीपुत्रं प्रवक्षु मे
 ॥ ३९ ॥ सुकुमारी युवा शूरो दर्शनोयश्च पाण्डवः । भ्रातृणां

छैव सर्वेषां प्रियः प्राणो वहिःश्वरः ॥ ४० ॥ चित्रवोधी च नकुलो
 सहेव्यासो महाबलः । कञ्चित् स कुमली कृष्ण वक्तो मम सुखै-
 धितः ॥ ४१ ॥ सुखोचितमदुःखाहं सुकुमारं महारथम् । अपि
 जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४२ ॥ पक्ष्यसम्पातजे काले
 नकुलेन विनाकृता । न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवानि पश्य
 माम् ॥ ४३ ॥ सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन । कुलीना
 रूपसम्पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४४ ॥ पुत्रलोकात् पतिलोकं
 वृणुना सत्यवादिनी । प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवानमु-
 रुध्यते ॥ ४५ ॥ महाभिजनसम्पन्ना सर्वकामैः संपूजिता । ईश्वरी
 सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४६ ॥ पतिभिः पञ्चभिः शूरै-
 रन्तिकल्पैः प्रहारिभिः । उपपन्ना महेव्यासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी
 ॥ ४७ ॥ चतुर्दशभिर्दं वर्षं यान्नापश्यमरिन्दम । पुत्राधिभिः
 परित्युनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४८ ॥ न नूनं कर्मभिः पुण्यै-
 रश्रुते पुरुषः सुखम् । द्रौपदी चेत्तथा वृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम्
 ॥ ४९ ॥ न प्रियो मम कृष्णार्थो वीभक्तुर्न युधिष्ठिरः । भीमसेनो
 वप्रो चापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ५० ॥ न मे दुःखतरं किञ्चित्
 भूतपूर्वं ततोऽधिकम् । स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं चत् श्वशुराणां
 समीपगाम् ॥ ५१ ॥ आनावितामनार्थ्येण क्रोधलोभाबुवर्तिना ।
 सर्वं प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५२ ॥ तत्रैव धृतराष्ट्रश्च
 महाराजश्च बाह्लिकः । कृपश्च भीमदत्तश्च निर्विन्नाः कुरवस्तथा
 ॥ ५३ ॥ तस्यां संसदि सर्वेषां चत्तारं पूजयाम्यहम् । वृत्तेन हि
 भवत्यार्थी न धनेन न विद्याया ॥ ५४ ॥ तस्य कृष्ण महाबुद्धे-
 रंशीरस्य महात्मनः । क्षत्तुः शीलमलङ्कारो लोकान् विष्टस्य
 तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा शोकार्त्ता च हर्त्ता च दृष्ट्वा गोविन्द-
 नागतम् । नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्तकीर्त्तयत् ॥ ५६ ॥

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दन । अक्षद्युतं मृगवधः कश्चि-
 द्देषां सुखावहम् ॥ ५० ॥ तन्मां दहति यत् कृष्णा समायां कुर-
 सन्निधौ । घातैराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा न कुशलं तथा ॥ ५८ ॥
 निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप । नानाविधानां दुःखा-
 नामभिश्चास्ति जनार्दन ॥ ५९ ॥ अज्ञातचर्यां बालानामवरोधश्च
 माधव । न मे क्षेप्यतमं तस्मात् पुत्रैः सह परन्तप ॥ ६० ॥ दुर्यो-
 धनेन निवृत्ता वर्षमय चतुर्दशम् । दुःखादपि सुखं नः स्यात्
 यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६१ ॥ न मे विघ्नेषो जात्वासीर्घातैराष्ट्रेषु
 पाण्डवैः । तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रियावृतम् ॥ ६२ ॥
 अस्माहमुक्तं संग्रामात् पश्येयं पाण्डवैः सह । नैव शक्याः परा-
 जेतुं सर्वं ह्येषां तथाविधम् ॥ ६३ ॥ पितरन्तेव गर्ह्यं नात्मानं
 न सुबोधनम् । येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवापिता ॥ ६४ ॥
 बालां ममार्थकस्तुभ्य क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् । अदात्तु
 कुन्तिभोजाय सुखा सख्ये महात्मने ॥ ६५ ॥ साहं पित्रा च
 निवृत्ता श्वशुरैश्च परन्तप । अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं
 मम ॥ ६६ ॥ यन्मां वागव्रवीन्तं सूतके सव्यसाचिनः । पुत्रस्ते
 पृथिवीं जेता यमश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ५७ ॥ हत्वा कुञ्जं
 महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनक्षयः । आत्मभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्
 मेधानाहरिष्यति ॥ ६८ ॥ नाहन्तामभ्यसूयामि नमो धर्माय-
 वेधसे । कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६९ ॥
 धर्मश्चेदस्ति वाष्पय तथा वागभ्यभाषत । त्वञ्चापि तत्तया कृष्ण
 सर्वं सम्पादयिष्यसि ॥ ७० ॥ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न
 वैरता । तथा श्लोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ७१ ॥
 चाहं गाण्डीवधन्वानं सर्पशस्त्रभृतां वरम् । धनक्षयं न पश्यामि
 का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ७२ ॥ इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधि-
 श्ठिरम् । धनक्षयश्च गोविन्द यमो तच्च वृकोदरम् ॥ ७३ ॥

जीवनायं प्रनष्टानां याद्वं कुर्वन्ति मानवाः । अर्थतस्ते मम
भृतास्तेषाञ्चाहं जनार्दन ॥ ७४ ॥ ब्रूया माधव राजानं धर्म-
त्मानं युधिष्ठिरम् । भूयांस्ते जीवते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः
॥ ७५ ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् । वृत्तेः
कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठेव ज्यायसी ॥ ७६ ॥ अथो घनक्षयं
ब्रूवा नित्योद्युक्तं वृकोदरम् । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽय-
मागतः ॥ ७७ ॥ अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ।
लोकसम्भाविताः सन्तः सुनृशंसं कारिष्यथ ॥ ७८ ॥ नृशंसेन च वो
युक्तांस्त्र्यजेयं श्राश्वतीः समाः । काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि
जीवनम् ॥ ७९ ॥ मारुतीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ ८० ॥ विक्र-
माधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा
प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ८१ ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशास्त्र-
भृताम्बरम् । अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रोपद्याः पदवीञ्चर ॥ ८२ ॥
विदितो हि तवात्यन्तं संक्रुद्धौ तौ यथान्तकौ । भीमार्जुनौ नयेतां
हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८३ ॥ तयोश्चेतदवज्ञानं यत् सा
कृष्णा समां गता । दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८४ ॥
दुःश्योधनो भीमसेनश्च नभ्यगच्छन्मनास्त्रनम् । पश्यतां कुरुमुख्यानां
तस्य दृश्यति यत् फलम् ॥ ८५ ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति
वृकोदरः । अक्षिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ८६ ॥
यावदन्त न नयति शत्रवाच्छत्रुकर्षणः । न दुःखं राज्यहरणं
न च द्यूते पराजयः ॥ ८७ ॥ प्रब्राजनन्तु पुत्राणां न मे तदुःख-
कारणम् । वक्तुं सा वृहती श्यामा एकवस्त्रा समां गता ॥ ८८ ॥
अश्रुणोत् परुषा वाचः किन्तु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्मिणी वरा-
रोहा क्षत्रधर्मरता सदा ॥ ८९ ॥ नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा
नाथवती सती । वक्ष्या मम सपुत्राद्यास्त्वं नाथो मधुसूदन ॥ ९० ॥

रामश्च वलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः । साहमेवंविधं दुःखं
सहेयं पुरुषोत्तम । भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत आश्वत्थामास पुत्रादिभिरभि-
प्लुताम् । पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८२ ॥

वासुदेव उवाच । का तु सीमन्तिनी त्वादृक् लोकेऽस्ति
पितृष्वसः । शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ८३ ॥
महाकुलीना भवती हृदात् हृदमिवागता । इश्वरी सर्वकल्याणी
मर्वा परमपूजिता ॥ ८४ ॥ वीरसुवीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता
गुणैः । सुखदुःखे महाप्राप्ते त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ८५ ॥
निद्रातन्द्रो क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ । एतानि पार्था
निर्जित्य नित्यं वीरसुखे रताः ॥ ८६ ॥ त्यक्तग्रामसुखाः पार्था
नित्यं वीरसुखप्रिया । न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महा-
वलाः ॥ ८७ ॥ अन्तं धीरा निषिवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान् भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ८८ ॥ अन्तेषु
रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्त प्राप्ति सुखामाहुर्दुःख-
मन्तरमेतयोः ॥ ८९ ॥ अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह
कृष्णाया । आत्मानञ्च कुशलिनं निवेद्याङ्गरनामयम् ॥ ९० ॥
अरोगान् सर्वसिंहार्यान् क्षिप्रमृच्छति पाण्डवान् । ईश्वरान्
सर्वलोकस्य हतामितान् त्रियानृतान् ॥ ९१ ॥ एवमाश्वासिता
कुन्ती प्रत्युवाच जनाह्वनम् । पुत्रादिभिरभिध्वस्ता निगृह्णाबुद्धिजं
तमः ॥ ९२ ॥

कुन्त्युवाच । यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यात्तु सुदृढम् ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ ९३ ॥ अवि-
लोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप । प्रभावज्ञान्नि ते कृष्ण सत्य-
स्याभिजनस्य च ॥ ९४ ॥ व्यवस्थायाञ्च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयो-
स्तथा । तमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ ९५ ॥

त्वं आता त्वं महत् ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । यथैवात्य तथै-
वैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम् । प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनश्चहान् प्रति ॥ १०७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकृष्णसंवादे
एकोनवतीऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम् । दुर्योधनश्चहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् । विचित्रैरासनेर्बुक्तं
प्रविवेकजनार्दनः ॥ २ ॥ तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो हास्यै-
रवारितः । ततोऽभ्यघनसङ्घातं गिरिकूटमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारोह महाययाः । तत्र राजसहस्रैश्च
कुक्षिभिरभिसंवृतम् ॥ ४ ॥ धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीन-
मासने । दुःशासनश्च कर्णश्च अकुनिष्ठापि सौवलम् ॥ ५ ॥ दुर्यो-
धनसमीपे तानासनस्थान् ददर्श सः । अभ्यागच्छति दाशार्हं
धार्तराष्ट्रो महाययाः ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन्मधु-
सूदनम् । समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ॥ ७ ॥ राजभि-
स्तत्र वाष्णीयः समागच्छत् यथावयः । तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं
सुपरिष्कृतम् ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदक्षुप्रतः ।
तस्मिन् गां मधुपर्कश्चाप्यदकञ्च जनार्दने ॥ ९ ॥ निवेद्यामास
तदा गृहान्नाज्यञ्च कौरवः । तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्य-
वर्चसम् ॥ १० ॥ उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह । ततो
दुर्योधनो राजा वाष्णीयं जयतां वरम् ॥ ११ ॥ न्यमन्त्रयत्
भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः । ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीत्

कुरुसंसदि ॥ १२ ॥ मृदुपुवं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरव ।
 कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ॥ १३ ॥ तदयमुप-
 नौतानि नाग्रहीस्व जनाह्नन । उभयोद्याददः साक्ष्यमुभयोश्च
 हिते रतः ॥ १४ ॥ सस्वन्वी दयितश्वासि धृतराष्ट्रस्य माधव । त्वं
 हि गोविन्द धर्मार्थी वित्य तत्त्वेन सर्वशः । तत्र कारणमिच्छामि
 श्रोतुञ्चक्रगदाधर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महा-
 मनाः । उद्यन्मेवस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६ ॥
 अनस्वकृतमग्रस्तमनिरस्तमसङ्कुलम् । राजीवनेत्रो राजानं हेतु-
 महाक्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ कृतार्था मुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव
 ह । कृतार्थं मां महामात्यं सर्वाचिष्यसि भारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तः
 प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनाह्ननम् । न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्त-
 मसाम्पतम् ॥ १९ ॥ कृतार्थं वाकृतार्थञ्च त्वां वयं मधुसूदन ।
 यतामहे पूजयितुं दाशार्हं न च शक्तमः ॥ २० ॥ न च तत्कारणं
 विशो यस्मिन्नो मधुसूदन । पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्याः
 पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।
 स भवान् प्रसमीक्ष्यैतत् नेष्टुं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ एवमुक्तः
 प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनाह्ननः । अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः
 प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकादणात् ।
 न हेतुवादाहोभावा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ २४ ॥ सम्प्रीति-
 भोक्ष्यान्यन्नानि आपद्भोक्ष्यानि वा पुनः । न च सम्प्रीयसे राजन्
 चैवापद्रता वयम् ॥ २५ ॥ अकस्मात् हेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति
 पाण्डवान् । प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन् सर्वैः समुद्भितान् गुणैः ॥ २६ ॥
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते । धर्मं स्थिताः पाण्ड-
 वेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान् हेष्टि स मां
 हेष्टि यस्ताननु स मामनु । ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्वर्म-

चारिभिः ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्त्ती हि यो मोहाद्विरुक्षति ।
गुणवन्तश्च यो हेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९ ॥ यः कल्याण-
गुणान् छातीन् मोहाहोमाद्विद्वत्ते । सोऽजितात्माजितक्रोधो
न चिरं तिष्ठति त्रियम् ॥ ३० ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदय-
स्याप्रियानपि । प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यमसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥
सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् । चतुरेकस्य भोक्तव्य-
मिति मन धीयते मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनम-
ण्डम् । निश्चक्रान् ततः शुभाहार्त्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः । निवेशाय ययौ वेश्म
विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्दोषस्य कृपो भीष्मोऽथ
बाह्लिकः । कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥ त-
ल्लवुर्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनम् । निवेदयाम् वाष्पं च स-
रत्नास्ते गृहान् वयम् ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजाः कौरवान्
मधुसूदनः । सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥
यातेषु कुरुषु चत्ता दामाहमपराजितम् । अश्वर्चयामास तदा
सर्वकर्मैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ ततः सत्तान्नपानानि शुचीनि गुण-
वान्ति च । उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥ तै-
स्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः । वेदविद्भ्यो हृदौ कृष्णः
परमद्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव
वासवः । विदुरान्नामि बुभुजे शुचीनि गुणवान्ति च ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाणपर्वणि शौकृष्णदुर्योधन-

संवादि नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । तं भुक्तवन्तमाश्वस्त्वं निमायां विदुरो-
ऽब्रवीत् । नेदं सव्यगव्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १ ॥ अश्वधर्मा-

तिगो मन्द संरम्भी च जनाह्नः । मानसो मानकामश्च वृहन्ना
 शासनातिगः ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहजितः ।
 अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रो जनाह्नः ॥ ३ ॥ कामात्मा प्राज्ञ-
 मानो च मित्रधुक् सर्वशङ्कितः । अकर्ता चाकृतश्च व्यक्तधर्म
 प्रियानृतः ॥ ४ ॥ मूढश्चाकृतबुद्धिश्च दृष्ट्यागामनौष्ठरः । कामा-
 तुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिययः ॥ ५ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषै-
 रेष समन्वितः । स्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ६ ॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे । भूयसीं वर्तते वर्तन्
 न शमे कुरुते मनः ॥ ७ ॥ निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां
 जनाह्नः । भीष्मद्रोणमुखान् पार्था न शक्ताः प्रतिबोद्धितुम् ॥ ८ ॥
 सेनासमुद्भयं कृत्वा पार्थिवं नधुस्तदन । कृतार्थं मन्यते वाक्
 आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥ एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति
 निश्चितम् । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ १० ॥
 शस्त्रिश्च धार्तराष्ट्राणां सर्वप्राप्तेव जैश्वर । शमे प्रयतमानस्य तव
 सौभ्रातृकाङ्क्षिणः ॥ ११ ॥ न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिद्वयं यथो-
 चितम् । इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥ यत्
 सूक्तं दुरुक्तञ्च समं स्यान्नधुस्तदन । न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो वधिरे-
 ध्विव गायनः ॥ १३ ॥ आविजानत्स मूढेषु निर्मथ्यादिषु नाधव ।
 न त्वं वाक्यं ब्रूवन् युक्त्याण्डालेषु हिजो यथा ॥ १४ ॥ सोऽयं
 दलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः । तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं
 सम्यक्स्रते तव ॥ १५ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरणं नन कृष्ण न रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धीनामग्नितानां
 बहूनां दुरुचेतसाम् । प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७ ॥
 अनुपासितवृद्धत्वात् शिवो दर्पाच्च मोहितः । दयोदपादमर्षाच्च
 न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बल बलवदप्यस्य यदि वध्यसि
 नाधव । तस्यस्य मज्जती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १९ ॥

नेहमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सज्जामरैः । इति व्यवसिताः सर्वे
 धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २० ॥ तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्त्तुषु ।
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥ मध्ये तिष्ठन् हस्त्य-
 नीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य वलस्य मूढ । दुर्योधनो मन्यते
 वीतभीतिः कृतस्त्रा ममेवं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥ आशंसते वै
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् । तस्मिन् शमः
 केवलो नोपलभ्यो बह्वं सन्तं मन्यते तत्त्वमर्थम् ॥ २३ ॥ पथ्येष्टेयं
 पृथिवी कालपक्वा दुर्योधनार्थं पाण्डवान् योद्धुः कामाः । सनागताः
 सर्व्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥ सर्व्वे
 चैते कृतवैराः पुरस्तात् त्वया राजानो हृतचाराश्च कृष्ण । तदो-
 द्देगात् संयिता धार्तराष्ट्रान् सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५ ॥
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्व्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेद्या यदि त्वं न तन्मतं सम दाशार्हवीर ॥ २६ ॥
 तेषां समुपविष्टानां बद्धनां दुष्टचेतसाम् । कथं मध्ये प्रपद्येथाः
 शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ २७ ॥ सर्व्वथा त्वं महाबाहो द्वैरपि
 दुरुत्सहः । प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव । प्रेम्णा च वज्र-
 मानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष
 त्वद्दर्शनसमुद्भवा । सा किमाख्ययायते तुभ्यमन्तरात्मासि द्वेहि-
 नाम् ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णविदुर-

संवादे एकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच । यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विच-
 क्षणः । यथा वाच्यस्तद्विधेन भवता महिषः सृष्टव ॥ १ ॥

धर्माद्युक्तं तथ्यञ्च यथा तथ्यपपद्यते । तथा वचनमुक्तोऽस्मि
 त्वयैतत् पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्त्वं प्राप्तञ्च युक्तञ्चाप्येवमेव यथास्व
 माम् । शृणुष्वामने हेतुं विदुरावाहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्यं
 धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणाञ्च वैरताम् । सर्वमेमेतदहं जानन् क्षतः
 प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्य्यस्तां पृथिवीं सर्वां साप्रवां सरथ-
 कृञ्जरान् । यो मोचयेत् सत्यपाशात् प्राप्नुवाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥
 धर्मकार्यं यतन् शक्त्या नोचेत् प्राप्नोति मानवः । प्राप्तो भवति
 तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६ ॥ मनसा चिन्तयन् पापं
 कर्मणा नाभिरोचयेत् । न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो
 विदुः ॥ ७ ॥ सोऽहं यतिष्ये प्रथमं क्षतः कर्तुमनायया । कुक्ष्याणां
 रुक्म्यानाञ्च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥ सेवमापन्नया घोरा
 कुरुष्वेव समुत्थिता । कर्णदुर्योधनकृता सर्वं ह्येते तदन्वयाः ॥ ९ ॥
 व्यसने ह्रियमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति
 तं नृशंसं विदुर्वृधाः ॥ १० ॥ आक्षेपग्रहणात् मित्रमकार्यात्
 रुन्निवर्तयन् । अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११ ॥
 तत् समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । धार्तराष्ट्रः सहा-
 मात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्तराष्ट्राणां
 पाण्डवानान्तथैव च । पृथिव्या क्षत्रियाणाञ्च यतिष्येऽहमनायया
 ॥ १३ ॥ हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि । हृदयस्य
 च मे प्रीतिरानुष्यञ्च भविष्यति ॥ १४ ॥ ज्ञातीनां हि मिथो
 भेदे वन्मित्रं नाभिपद्यते । सर्ववत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं
 विदुर्वृधाः ॥ १५ ॥ न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत् कृष्णः संरक्षान् कुरुपाण्डवान् ॥ १६ ॥ उभयोः
 साधवन्मर्थमहमागत इत्युत । तत्र यत्नमहं ब्रूया गच्छेयं नृष-
 वाच्यताम् ॥ १७ ॥ मम धर्माद्युक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनानयम् ।
 न चेद्वादास्तते वाको दिष्टस्तु वचनेष्यति ॥ १८ ॥ अहापवनं

पाण्डुवाचं यथावच्छ्रमं कुरुणां यदि वाचरेयम् । पुरण्यञ्च जे
स्याच्चरितं महात्मन् मुच्येरंश्च कुरवो मुत्युपायात् ॥ १९ ॥ अपि
वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामार्थवतीमहिंस्त्राम् । अवेक्षेरन्
धातैराष्ट्राः शनार्थं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ न चापि
मन पर्याप्ताः सहिताः कुरुपार्थिवाः । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं
सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
अयने सुखसंस्पर्शं शिष्ये यदुसुखावहः ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णविदुर-
संवादिहिनतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा कथयतोरेवं तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
श्रिवा नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीवाय शर्वरी ॥ १ ॥ धर्मार्थकाम-
युक्ताश्च विचित्रार्थपहाक्षराः । शृणुतो विविधा वाचो विदुरस्य
महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपामिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीवाय शर्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तु स्वर-
सम्पन्ना वहवः सुतमागधाः । शङ्खदन्द्भिनिर्घोषैः केशवं प्रत्य-
बोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दशार्हं ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वभावश्रुकञ्चुक्ते प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजप्यः
सङ्गताग्निः समलङ्कृतः । ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः
॥ ६ ॥ अथ दुर्योधनः कृष्णं प्रकुनिश्चापि सौबलः । सन्ध्यां
तिष्ठन्तमभ्येत्य दशार्हमपराजितम् ॥ ७ ॥ आचक्षेतान्तु कृष्णस्य
धृतराष्ट्रं सभागतम् । कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञः सर्वांश्च
पार्थिवान् ॥ ८ ॥ त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तवैवमनन्दहोविन्दः साक्षा परमवल्लभा ॥ ९ ॥ ततो विमल

आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनाह्नयः । इदौ हिरण्यं वासांसि गा-
 खाश्वान्श्व परन्तपः ॥ १० ॥ विसृज्य वज्ररत्नानि दाशार्हमपरा-
 जितम् । तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो
 रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । हृद्योत्तमयुजा श्रीध-
 मुपातिष्ठत दासकः ॥ १२ ॥ तमुपास्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं
 महामनाः । महाभयननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ अग्निं
 प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनाह्नयः । कौस्तुभं मणिमामुच्य
 श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभि-
 श्चाभिरक्षितः । आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वद्याहवनन्दनः ॥ १५ ॥
 अन्वाकरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मावित् । सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं
 सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥ ततो दुष्योधनः कृष्णं अकुनिश्चापि
 सौवलः । द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥ सात्यकिः
 कृतवर्मा च वृष्णीनाञ्चापरे रथाः । पृष्ठतोऽनुवयुः कृष्णं गजै-
 रश्वैरथैरपि ॥ १८ ॥ तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परनर्वाजभिः ।
 गच्छतां घोषिणश्चित्रा रथा राजन् विरेजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्ट-
 संसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् । राजर्षिचरितं काले कृष्णो
 धीमान् श्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥ ततः प्रयाते दाशार्हं प्रावाद्यन्तेक-
 पुष्कलाः । शङ्खाश्च दक्षिरे तत्र वाद्यान्वन्यानि दानि च ॥ २१ ॥
 प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः । परिवार्य रथं शौरे-
 रगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥ ततोऽन्ये वज्रसाहस्रा विचित्रा-
 क्षुतवाससः । असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन् पुरःसराः ॥ २३ ॥
 गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चासन् सहस्रशः । प्रवान्तमन्वयुर्वीरं
 दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥ पुरं कुरुणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जना-
 ह्नयम् । सवालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दम ॥ २५ ॥ वेदिका-
 माश्रितामिश्र समाक्रान्तान्यनेकशः । प्रचलन्तीव भारेण घोषिणि
 भवनान्युत ॥ २६ ॥ स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन् मधराः

कथाः । यथाहं प्रतिस्तुतुं प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २० ॥ ततः
सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः । सद्यैर्वैशुनिर्घोषैर्द्विभः
सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततः सा समितिः सर्वा राज्ञामनित-
तेजसाम् । सम्प्राकम्पत हर्षेण कणागमनकाङ्क्षया ॥ २९ ॥
ततोऽभ्यासगति कृष्णे समहृद्यन्नराधिपाः । श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं
पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३० ॥ आसाद्य तु सभाहारमृषभः सर्व-
सात्वताम् । श्रवतीर्थं रथाच्छौरिः कैलाशाश्वखरोपमात् ॥ ३१ ॥
नवमेघप्रतीकायां ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेन्द्रसदनप्रस्थां प्रवि-
वेश सभां ततः ॥ ३२ ॥ पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्वकिश्च महा-
यथा । ज्योतींषादित्यवद्राजन् कुक्कुटं प्राच्छादयन् श्रिया ॥ ३३ ॥
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुष्योधनावुभौ । वृष्णयः कृतवर्मा चा-
प्यासन् कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्म-
द्रोणादयस्ततः । आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः । सचैव द्रोणभीष्मा-
भ्यामुदतिष्ठन्नहायथाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे
जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थः समन्ततः ॥ ३७ ॥
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कृष्णार्थं कल्पितं तत्र
धृतराष्ट्रस्य आसनात् ॥ ३८ ॥ स्रवमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ
च माधवः । अभ्यभाषत धर्मज्ञा राज्ञश्चान्यान् यथावयः ॥ ३९ ॥
तत्र केशवनानन्दः सम्यगभ्यागतं सभाम् । राजानः पार्थिवाः
सर्वे कुरुवंश जनार्दनम् ॥ ४० ॥ तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राज-
मध्ये परन्तपः । अपश्यदन्तरीक्षस्थान् ऋषीन् परपुरञ्जयः ॥ ४१ ॥
ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् । अभ्यभाषत दाशार्हो
भीष्म श्रान्तनवं शनैः ॥ ४२ ॥ पार्थिवो समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्या-
गता नृप । निमग्नप्रतामामनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४३ ॥
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदाश्रितुम् । पूजां प्रयुज्यतामाशु

सुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४४ ॥ ऋषीच्छान्तनयो दृष्ट्वा सभा-
 हारमुपस्थितान् । त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानौत्थवोदयत् ॥ ४५ ॥
 आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च । मणिकाञ्चनचित्रानि
 सनाजङ्गस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु बृहतार्घ्येषु
 भारत । निषसादासने कृष्णो राजानस्य यथासनम् ॥ ४७ ॥
 दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् । विविंशतिर्ददौ पीठं
 काञ्चनं कृतवर्मणो ॥ ४८ ॥ अविदूरन्तु कृष्णस्य कणदुर्घ्योधना-
 बुभो । एकासने महात्मानो निषिदतुर्मर्षणौ ॥ ४९ ॥ गान्धार-
 राजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः । निषसादासने राजा सह-
 पुत्रो विशास्यते ॥ ५० ॥ विदुरो मणिपीठेतु शुक्लसङ्घर्षाजिनो-
 त्तरे । सस्पृग्मन्दाग्रनं गौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५१ ॥ विरस्य
 दृष्ट्वा दामाहं राजानः सर्व एव ते । अमृतस्येव नाटयन् प्रेक्ष-
 माणा जनाह्वयम् ॥ ५२ ॥ अतसौपुष्पसङ्काशः पीतवासा जना-
 ह्वयः । व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीबोपहितो मणिः ॥ ५३ ॥ तत-
 स्तूष्णीं सर्वमासीत् गोविन्दगतनासनम् । न तत्र कोऽपि किञ्चिद्वा
 व्याजहार पुमान् क्वचित् ॥ ५४ ॥

दूति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवदुपदिष्टे

त्रिनवतीऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेष्वामौनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
 वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्त्रनः ॥ १ ॥ जीभूत इव
 धर्मान्ते सर्वा संश्रावयन् सभाम् । धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत
 माधवः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । कुक्षणां पाण्डवानाञ्च शमः स्यादिति
 भारत । अप्रणामेन वीराणामेतद्याचितुनागतः ॥ ३ ॥ राज-

नान्यत् प्रवक्तव्यं तव नैऋत्यसं वचः । विदितं ह्येव ते सर्वं वेदि-
तव्यमरिन्दम ॥ ४ ॥ इदं ह्ययं कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकम्पा कारुण्य-
मानुशस्यञ्च भारत । तथार्जवं चमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥
तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । त्वन्निमित्तं विशेषेण
नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७ ॥ त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां
कुरुसत्तम । मिथ्याप्रचरतां ताव वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ ते
पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपरोदगाः । धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा
प्रचरन्ति नृशसवत् ॥ ९ ॥ अग्निष्टा गतमर्थ्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्त्रेषु वन्धुषु मुख्येषु तदेत्य पुनर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्नहाघोरा
कुरुश्वेव समुत्थिता । उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति
॥ ११ ॥ शक्यं चेयं शमयितुं त्वञ्चेद्विच्छसि भारत । न दुष्कारो
ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वय्यधीनः शमो राजन्
मयि चैव विश्राम्यते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं
परान् ॥ १३ ॥ आश्रा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः संहान्वयैः ।
हितश्वलवदप्येषां तिष्ठता तव शारुने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं
राजन् पाण्डवानामथो हितम् । शमैः प्रयतमानस्य तव शासन-
काङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संवद्यत्स्व विश्राम्यते ।
सहायभूया भरतास्तवैव स्यर्जनेश्वर ॥ १६ ॥ धर्मार्थयोस्तिष्ठ
राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः । न हि शक्यास्तदाभूता यत्नादपि
नराधिप ॥ १७ ॥ न हि त्वां पाण्डवैर्जितुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि द्वैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥ यत्र भीष्मश्च
द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो-
ऽथ वाह्निकः ॥ १९ ॥ सैन्यवस्य कलिङ्गस्य काव्याजस्य सुदर्शिनः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सत्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिश्च
नहातेजा युयुत्सुश्च महारथः । को नु तान् विपरीतात्मा शुध्वेतु

भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्यश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्यवृष्यताम् ।
 प्राप्स्यसि त्वनमित्रं संहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२ ॥ तद्य ते
 पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते । अथांस्यैव राजानः सन्धा-
 स्यन्ते परन्तप ॥ २३ ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितामर्भात्मिस्तथा ।
 सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं श्रक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥ एतानेव
 पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा । अखिलां भोक्ष्यसे सर्वं पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि संहितैः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान् विजेष्यसे शत्रून्नेष स्वार्थस्तुवार्थिनः ॥ २६ ॥ तैरेवोपा-
 र्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप । यदि सम्पत्सते पुत्रैः सहा-
 मात्यैर्नराध्रप ॥ २७ ॥ संयुगी वै महाराज दृश्यते समहान्
 क्षयः । क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममपुपश्यसि ॥ २८ ॥ पाण्डवै-
 र्निहतैः सङ्घेऽपुत्रैर्वापि महाबलैः । वहिन्देद्याः सुखं राजं
 स्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभि-
 काङ्क्षिणः । पाण्डवास्तावकाश्चैव तावच्च महतो भवात् ॥ ३० ॥
 न पश्येम कुरून् सर्वान् पाण्डवाश्चैव संयुगी । क्षीणानुभयतः
 शूरान् रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥ समवेताः पृथिव्यां हि
 राजानो राजसत्तम । अमर्षवशनापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः
 ॥ ३२ ॥ त्राहि राजन्निमं लोकं नश्येयुरिमाः प्रजा । त्वयि
 प्रकृतिनापन्ने श्रेष्ठः स्यात् कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ शुक्ला वदान्या
 क्लीनन्त आर्याः पुण्याभिजातयः । अन्योन्यसन्धिवा राजंस्तान्
 पाहि महतो भवात् ॥ ३४ ॥ श्वितेनेमे भूमिपालाः समागम्य
 परस्परम् । सह भुक्ता च पीत्वा च प्रतियान्तु यथाग्रहम् ॥ ३५ ॥
 सुवासनः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ । अमर्षश्च निराकृत्य
 वैराणि च परन्तप ॥ ३६ ॥ हाहं वत् पाण्डवेष्वासीत् प्राप्तेऽजि-
 न्नायुषः क्षये । तदेव ते भवत्वद्य सम्यत्सु भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
 वाक्त्रा विहोताः पित्रा ते त्वयैव परिवर्द्धिताः । तान् पालय यथा-

न्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैव हि रज्ज्वास्ते व्यसनेषु
विशेषतः । मा ते धर्मस्तथैवायौ नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्तमिवाद्य प्रसाद्य च । भवतः प्रासना-
द्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४० ॥ दादयेमानि वर्षाणि वने भिव्यु-
षितानि नः । त्रयोदशं यथाज्ञातैः सज्जने परिवत्सरम् ॥ ४१ ॥
स्थिता नः सममे तस्मिन् पितेति कृतनिश्चयाः । नाहास्य समर्थं
तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन् नः समर्थे तिष्ठ
स्थितानां भरतर्षभ । निह्यं संक्षेपिता राजन् स्मरान्यांश्च लभे-
महि ॥ ४३ ॥ त्वं धर्ममर्थं सज्जानन् सम्यङ्गुस्त्वातुमर्हसि । गुरुत्वं
भवति प्रेक्ष्य वह्नन् क्रेशान् तितिक्षहे ॥ ४४ ॥ स भवान् मातृ-
पितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् । गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य
भारत ॥ ४५ ॥ वृत्तामहे त्वयि च तां त्वञ्च वर्त्तस्व नस्तथा । पित्रा
स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापय पथि-
व्यस्मांस्तिष्ठ धर्मं स्ववर्त्मनि । आहुषेमां परिषदं पुत्रास्ते भरत-
र्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मक्षेत्रे सभासत्सु नेह युक्तमसाम्प्रतम् । यत्र
धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ ४८ ॥ हन्यते प्रेक्षमाणानां
हतास्तत्र सभासदः । विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते
॥ ४९ ॥ न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः । धर्मं
एतानासृजति यथा नयमुकूलजान् ॥ ५० ॥ ये धर्ममनुपश्यन्त-
स्तूष्णीं ध्यायन्त आसते । ते सत्यमाहुर्धर्म्यञ्च न्याय्यञ्च भरतर्षभ
॥ ५१ ॥ शक्यं किमन्यदुक्तं ते दानादन्यज्जनेश्वर । ब्रुवन्तु
वा महीपालाः सभायां ये समासते ॥ ५२ ॥ धर्मायौ सम्प्रधा-
र्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् । प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात् चक्रियान्
गुरुषर्षभ ॥ ५३ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ नां मन्युबभ्रमन्वगाः । पित्रा-
न्तेभ्यः प्रदायांश्च पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः
सिद्धायो भुङ्क्षु भोगान् परन्तप । अजातशत्रुं जानीषी स्थितं

धर्मं सतां सदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिञ्च वर्त्तते यां नराधिप ।
 दाहितञ्च निरस्तञ्च त्वानेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥ इन्द्रप्रस्थं त्वयै-
 वासौ सपुत्रेण विवासितः । स तत्र निवसन् सर्वान् वशमानीय
 पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ तन्मुखानकरोद्राजन्त च त्वामत्यवर्त्तत ।
 तस्यैवं वर्त्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राष्ट्राणि धन-
 धान्यञ्च प्रयुक्तः परमोपधिः । स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य
 सभां गताम् ॥ ५९ ॥ क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ।
 अहन्तु तव तेषाञ्च श्रेय इच्छामि भारत ॥ ६० ॥ धर्मादर्थान्
 सुखाच्चैव ना राजन्मीनयः प्रजाः । अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थञ्चा-
 नर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ जोमेतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृहीत्वा विधा-
 म्यते । स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुर्नरिन्दमाः । यत्ते
 पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तथ परन्तप ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः सम-
 पूजयन् । न तत्र कश्चिदक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये

चतुर्नवतोल्लेखः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महा-
 त्मना । स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥
 कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् । इति सर्वे मनोभिस्ते
 चिन्तयन्ति क्ष पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु
 राजसु । जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां
 मे सोषमां वाचं शृणु सत्यमशङ्कितः । तां श्रुत्वा श्रेय आधत्स्व
 यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजा हस्मोद्धवो नाम सार्वभौमः
 पुराभवत् । अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥

स क्तं नित्यं निशापायै प्रातरुत्थाय वीर्यवान् । ब्राह्मणान् क्षत्रि-
यांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥ अस्ति कश्चिदिष्टिष्ठो वा
महिषो वा भवेत् युधि । शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि
शस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्मन्त्रचरत् स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कश्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥ तच्च वैद्या अकु-
पणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः । प्रत्यपि धन्त राजानं श्लाघमानं
पुनः पुनः ॥ ९ ॥ निषिध्यमानोऽप्यचकृत् पृच्छत्येवं स वै दिजान् ।
अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो
महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः । उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता
दिजातयः ॥ ११ ॥ अनेकजयिनौ सङ्क्षेप यौ वै पुरुषसत्तनौ ।
तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥ एवमुक्तः
स राजा तु पुनः प्रपच्छ तान् दिजान् । क्व तौ वीरौ क्व जन्मानौ
किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा जघुः । नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धग्रस्व पार्थिव ॥ १४ ॥ अयूयेते
तौ महात्मानौ नरनारायणाबुभौ । तपो घोरमनिर्द्वेष्टं तप्येते
गन्धमादने ॥ १५ ॥ स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षड-
ङ्गिनीम् । अमृष्यमाणः सम्प्रायात् यत्र तावपराजितौ ॥ १६ ॥
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् । मृगयाणोऽन्वगच्छत्
तौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥ तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कुम्भौ
धमनिसन्ततौ । शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥
अधिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् । तमर्चित्वा फलैर्मूलेरासने-
नोदकेन च ॥ १९ ॥ न्यमन्त्रयेतां राजानं किङ्कार्थं क्रियतामिति ।
ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्त्तयत् ॥ २० ॥ वाङ्मयां मे जिता
भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः । भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि
पर्वतम् । आतिथ्यं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २१ ॥

नरनारायणावचतुः । अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राज-
सत्तम । न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः अस्त्रं कुतोऽमृजुः । अन्यत्र
युद्धमाकाङ्क्षु वहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २२ ॥

राम उवाच । उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः चास्यमाणः सान्त्प्रमानश्च भारत ॥ २३ ॥ दम्भोद्भवो
युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ । ततो नरस्त्रिषीकाणां मुष्टि-
मादाय भारत ॥ २४ ॥ अन्नवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ।
सर्वशस्त्राणि वाहृतस्व योजयस्व च वाहिनीम् । अहं हि ते विने-
श्यामि युद्धशङ्कामितः परम् ॥ २५ ॥

दम्भोद्भव उवाच । यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २६ ॥

राम उवाच । इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसन्तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २७ ॥ तस्य तानस्यतो
वोरानिषून् परतनुच्छिदः । कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः
समार्पयत् ॥ २८ ॥ ततोऽस्त्रैः प्रावृजत् धोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदंशुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ तेषामक्षीणि
कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया । निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः
समार्पयत् ॥ ३० ॥ स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादबोर्न्यपतत् राजा स्वस्ति मेऽस्त्रिषीका वाव्रवीत् ॥ ३१ ॥ तम-
ब्रवीन्नरो राजच्छरण्यः शरण्यैषिणाम् । ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा
मा च सौवं पुनः कृथाः ॥ ३२ ॥ नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्र-
धर्ममनुसरन् । मनसा नृपशार्दूल भवेत् परपुरञ्चयः ॥ ३३ ॥
मा च दर्पसमाविष्टः क्षीप्सीः कांश्चित् कथञ्चन । अल्पीवांसं विप्रिष्टं
वा तत्ते राजन् समाहितम् ॥ ३४ ॥ कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरह-
ङ्कार आत्मवान् । दाम्भः सान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालय
यार्थिव ॥ ३५ ॥ मा स भूयः क्षिप्रैः कञ्चिद्विदित्वा वलावलम् ।

अनुज्ञातः खस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ॥ ३६ ॥ कुशलं
ब्राह्मणान् पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् । ततो राजा तयोः पादा-
वभिवाद्य महात्मनोः ॥ ३७ ॥ प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मद्वैवाचर-
द्भृशम् । सुमहत्त्वापितत् कर्म यन्त्ररेण कृतं पुरा ॥ ३८ ॥ ततो
गुणैः सुवद्भूमिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् । तस्माद्यावदनुश्रेष्ठे
गाण्डीवेऽस्त्वं न युज्यते ॥ ३९ ॥ तावत् त्वं मानसुतसृज्य गच्छ
राजन् धनञ्जयम् । काकुद्दीकं शुक्रं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा
॥ ४० ॥ सन्तानं नर्त्तकं घोरनास्यमोदकमष्टमम् । एतैर्विहाः
सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥ ४१ ॥ कानक्रोधौ लोभमोहौ
मदमानौ तथैव च । मात्सर्याहङ्कृतौ चैव क्रमादेतदुदाहृताः
॥ ४२ ॥ उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः । स्वपन्ति च
प्लवन्ते च कर्द्दयन्ति च मानवाः ॥ ४३ ॥ मूर्खयन्ते च सततं रुदन्ति
च हसन्ति च । निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मावत् ॥ ४४ ॥
यस्य नारायणो दम्भुरर्जुनो दुःसहो युधि । कस्तमुत्सहते जेतुं
त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४५ ॥ वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नान्ति
समो युधि । असङ्ख्येया गुणाः पार्थ तद्दिशिष्टो जनाङ्गनः ॥ ४६ ॥
त्वमेव भूयो जानासि क्रन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । नरनारायणो यौ
तौ तावेवार्जुनकेशवौ ॥ ४७ ॥ विजानीहि महाराज प्रवरौ
पुरुषोत्तमौ । यद्येतद्देवं जानासि न च नानभिश्ङ्क्षसे ॥ ४८ ॥
आर्यां मतिं समास्थाय ग्राम्य भारत पाण्डवैः । अथ चेन्नन्यसे
श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ॥ ४९ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च
युद्धे मनः कृथाः । भवताञ्च कुरुश्रेष्ठ कुलं वृद्धमतं भुवि । तत्तथै-
वास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि जामदग्न्यवाक्ये

पञ्चनवतःऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । जामदग्न्यवचः श्रुत्वा काण्डोऽपि भग-
वानृषिः । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥

कण उवाच । अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकषितामहः ।
तथैव भगवन्तो तौ नरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यानां हि
सर्वेषां त्रिणुरेकः सनातनः । अक्षयश्चाव्ययश्चैव आश्रितः प्रभु-
रौश्वरः ॥ ३ ॥ निमित्तमरणाश्वान्ये चन्द्रसूर्यमहौजलम् । वायु
रग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ ते च क्षयान्ते
जगतो हित्वा लोकत्रयं रुदा । क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे दृश्यन्ते च
पुनः पुनः ॥ ५ ॥ सुहर्त्तमरणाश्वान्ये मानुषा मृगपाक्षिणः ।
तैर्यग्वोन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूविष्टेन च
राजानः श्रियं मुक्तायुषःक्षये । तत्तृणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृत-
दुष्कृते ॥ ७ ॥ स भवान् धर्मपुत्रेण वमं कर्तुमिहार्हति । पाण्डवाः
कुरवश्चैव पालयन्तु वसुधैव ॥ ८ ॥ बलवानर्हामित्येवं न मन्तव्यं
सुयोधन । बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ न
बल बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव । बलवन्तो हि ते सर्वे
पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । मातलेर्द्वातुकामस्य कन्या मृगयतो वरम् ॥ ११ ॥ मत-
स्त्रिवाकराजस्य मातलिर्नान सारथिः । तस्यैकैव कुले कन्या
क्षपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा
देवदत्तपिणी । श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते
॥ १३ ॥ तस्याः प्रदानसमय मातलिः सह भार्यया । ज्ञात्वा
विमृष्टि राजस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४ ॥ धिक् खलु लघु-
मौलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् । नराणां मृदुसत्त्वानां कुले
कन्याप्ररोक्षणम् ॥ १५ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदी-
यते । कुलत्रयं संश्रियतुं कुर्वते कन्यका सताम् ॥ १६ ॥ देव-

मानुषलोकौ द्वौ मानुषिणैव चक्षुषा । अवगाह्यैव विवितौ न च
भी रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण उवाच । न दिवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयहरकृते तथैव वज्रलानुषीन् ॥ १८ ॥ भार्यया तु स
संमन्त्र्य सह रात्रौ सुषमेया । मातलिन्नागलोकाय चकार
गमने मतिम् ॥ १९ ॥ न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
क्षपतो दृश्यते कश्चिन्नागीषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥ इत्यामन्त्र्य
सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । कन्यां गिरस्युपाध्याय प्रविवेश
महीतलम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मालतीधोपाख्याने
अश्वतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

कण उवाच । मातलिस्तु ब्रजद्वार्गं नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं सभागच्छद्यदृच्छया ॥ १ ॥ नारदोऽथा-
ब्रवीदेनं क्व भवान् गन्तुमुद्यतः । स्वेन वा सूत कार्येण आसनादा
अनक्रतोः ॥ २ ॥ मातलिनारदेनैव सम्पृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत् सर्वमाचष्ट स्त्रकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथ स
मुनिर्गच्छाव सहिताविति । सलिलेशदिदृच्छार्थमहनप्युद्यतो दिवः
॥ ४ ॥ अहन्ते सर्वनाम्नास्ये दर्शयन् वसुधातलम् । दृष्ट्वा तत्र
वरं कञ्चिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५ ॥ अवगाह्य ततो भूमिमुभौ
मातलिनारदौ । ददृशते महात्मानौ लोकपालमपाङ्गतिम् ॥ ६ ॥
तत्र दिवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः । महेन्द्रसदृशीञ्चैव
मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ ताबुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेद्य
ह । वरुणोनाभ्यञ्जातौ नागलोकं विचैरतुः ॥ ८ ॥ नारदः

सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः
सर्वमशेषतः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । दृष्टस्ते वरुणः स्मृतं पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिवत् ॥ १० ॥ एष पुत्रो महा-
प्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः । एष वै श्रीलवृत्तेन शोचेन च विशि-
ष्यते ॥ ११ ॥ एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणाः । क्षप-
वान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रा वृतः पतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्नाकालीति
यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् । अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः
श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ १३ ॥ भवनं पश्य वारुण्यं यदेतन् सर्व-
काञ्चनम् । यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४ ॥
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स मातले । दीप्यमानानि दृश्यन्ते
सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥ अक्षयानि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि च ॥ १६ ॥ अत्र राक्षसजात्यश्च
द्वैत्यजात्यश्च मातले । दिव्यप्रहरणाश्चासन् सर्वदैवतनिर्जिताः
॥ १७ ॥ अग्निरेष महार्चिष्मान् जागर्ति वारुणे क्रुद्धे । वैष्णव-
ञ्चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥ एष गाण्डीमयश्चापो
लोकसंहारसंवृतः । रक्षते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः
॥ १९ ॥ एष कुलैः समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् । सहस्रशत-
सङ्केतान् प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २० ॥ अग्राध्यानपि शास्त्रेषु
रक्षोवन्धुषु राजसु । सृष्टः प्रथमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना
॥ २१ ॥ एतच्छूलं नरेन्द्राणां महच्छूत्रेण भाषितम् । पुत्राः
सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥ एतत् सलिलराजस्य
कुत्रं कुत्रगृहे स्थितम् । सर्वतः सलिलं शीतं जीभूत इव वर्षति
॥ २३ ॥ एतच्छूवात् परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् । तमसा
स्रच्छीतं भाति येन नाच्छति दर्शनम् ॥ २४ ॥ ब्रह्महृन्मृत-

रूपार्णि द्रष्टव्यानीह मातले । तव कार्योपरोधस्तु तज्ज्ञाद्वच्छाव
मा चिरम् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मालतीयोपाख्यानं

सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

नारद उवाच । एतत् नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १ ॥ इदमद्भिः समं
प्राप्ता ये केचित् ध्रुवजङ्गमाः । प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भय-
पीडिताः ॥ २ ॥ अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिमोजनः ।
व्यापारेण धृवात्मानं निवहं समबुध्यत ॥ ३ ॥ अत्रासुरं सुरैः
पीत्वा निहितं निहितारिभिः । अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव
प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ अत्रादित्यो हयगिराः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयन्मृतम् ॥ ५ ॥ यस्मादत्र सम-
स्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः । तज्ज्ञात् पातालमित्येव ख्यायते
पुरमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ऐरावतोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुच्यते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्र नानाविधा-
कारास्तमयो नैकरूपिणः । अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति
जलचारिणः ॥ ८ ॥ अत्र सूर्यांशुभिर्मिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूर्तं पुनर्जीवन्ति वै निशि ॥ ९ ॥ उदयन्तित्यश-
श्वात्र चन्द्रमा रश्मिवाद्भभिः । अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात् सञ्जीवयति
दिहिनः ॥ १० ॥ अत्र ते धर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति सा वासवेन हृतश्रियः ॥ ११ ॥ अत्र भूतपति-
र्नाम सर्वभूतमहेश्वरः । भूतये सर्वलोकानामाचरन्तश्च उत्तमम्
॥ १२ ॥ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायान्नायकार्षिताः । त्यक्त-
पाणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३ ॥ यत्र तत्र भयो

नित्यं येन केनचिदाश्रितः । येन केनचिदाच्छन्नः स गीव्रत
 इहोच्यते ॥ १४ ॥ ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽक्षनः ।
 प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥ पश्य यद्यत्र ते
 कश्चिद्रोचते गुणतो वरः । वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय
 मातले ॥ १६ ॥ अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव त्रिधा ।
 आप्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७ ॥ नास्य जातिं
 निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै । पितरं मातरञ्चापि नास्य
 जानाति कश्चन ॥ १८ ॥ अतः किल महानग्निरन्तकाले समु-
 त्थितः । ध्वज्यते मातले सर्वं वैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९ ॥ मातलि-
 स्त्वप्रवीत् श्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् । न मेऽत्र रोचते कश्चि-
 दन्यतो ब्रज मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीवोपाख्याने

अष्टनवतीऽध्यायः ॥ ८८ ॥

नारद उवाच । हिरण्यपुरमित्येव ख्यातं पुरवरं महत ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च मायाशतविचारिणाम् ॥ १ ॥ अनल्पेन
 प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा । मयेन मनसा सृष्टं पातालतल-
 भाश्रितम् ॥ २ ॥ अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
 दानवा निवसन्ति स्र शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥ नैते शक्रेण
 नान्येन यजेन वरुणेन वा । शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन
 च ॥ ४ ॥ असुराः कालकक्षाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः । नैर्ऋता
 यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥ दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च
 बातवेगपराक्रमाः । मायावीर्योपसम्पन्ना निवसन्त्यत्र मातले ॥ ६ ॥
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्महाः । जानासि च यथा शक्रो
 जितवान् शक्रोति कथितम् ॥ ७ ॥ बह्व्यो मातले खड्गं तव पुत्रस्य

गोमुखः । निर्भङ्गो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८ ॥ पश्य
 वैष्णानि रौक्माणि मातले राजतानि च । कर्मणा विधियुक्तेन
 युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि
 च । अर्कस्फटिकशुभाणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥ पार्थि-
 वानीव चाभान्ति षड्वरागमयानि च । शैलानीव च दृश्यन्ते दार-
 वाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्यरूपपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसह-
 ग्रानि च । मणिजालविचित्राणि प्राग्भूनि निविडानि च ॥ १२ ॥
 नैतानि शक्यं निर्दोष्टं रूपतो द्रवतस्तथा । गुणतश्चैव सिद्धानि
 प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥ आक्रीडान् पश्य दैत्यानां तथैव शय-
 नान्युत । रत्नवन्ति महाहर्षाणि भवनान्यासनानि च ॥ १४ ॥
 जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च । कामपुष्पफलांश्चापि
 पादपान् कामचारिणः ॥ १५ ॥ मातले काश्चिदत्रापि रुचिरस्ते
 वरो भवेत् । अथ वान्यां दिशं भृशैर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६ ॥
 मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषनाणं तथाविधम् । देवैर्नैव मे कार्यं
 विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७ ॥ नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो
 देवदानवाः । परपक्षेण सम्बन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८ ॥
 अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नार्हामि दानवान् । जानामि तव
 चात्मानं हिंसात्मकमलन्तथा ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नारद उवाच । अयं लोकः सुपर्शानां पक्षिणां पन्नगा-
 शिनाम् । विक्रमे गगने भावे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥ वैन-
 तेयसुतैः सुत षड्भित्तमिदं कुलम् । सुमुखिन सुनाम्ना च
 सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥ सुरचा पक्षिराजेन सुवलेन च मातले ।

वार्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥ पश्चिराजामि-
 जात्यानां सहस्राणि शतानि च । कश्यपस्य ततो वंशे जातै-
 र्भूतिविवर्द्धनैः ॥ ४ ॥ सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलचणाः ।
 सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति वलान्युत ॥ ५ ॥ कर्मणा क्षत्रिवा-
 स्यैते निर्धृणा भोगिभोजिनः । क्षातिसङ्घयकर्तृत्वात् ब्राह्मण्यं
 न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि बधा प्राधान्यतः
 शृणु । मातले स्नाध्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिश्रमम् ॥ ७ ॥ देवतं
 विष्णुरेतेषां विष्णुरेवं परायणम् । हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णु-
 रेव सदा गतिः ॥ ८ ॥ सुवर्णचूडो नागाश्री दारुणश्चण्डतुण्डकः ।
 अनिलस्थानलस्यैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९ ॥ पङ्कजिह्व-
 निष्कसो वैनतेयोऽथ वामनः । वातवेगो दिग्वाचक्षुर्निमिषो-
 ऽनिमिषस्तथा ॥ १० ॥ त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्दीपक-
 स्तथा । दैत्यहीनः सरिहीनः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुसुख-
 शिवकेतुश्च चित्रवहंस्तथानघः । मेघहृत् क्रमुदो दक्षः सर्पान्तः
 सोममोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
 विष्णुधर्मा कुमारश्च पारिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुस्वरो मधु-
 र्कश्च हेमवर्णस्तथैव च । मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवा-
 करौ ॥ १४ ॥ एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः । प्राधा-
 न्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ये ॥ १५ ॥ यद्यत्र न रुचिः
 काचिदेहि गच्छाव मातले । तं नयिष्यामि दिशं त्वं वरं वरोप-
 खप्यते ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्यानं

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

नारद उवाच । इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्भाता गवाममृतसम्भवा ॥ १ ॥ क्षरन्ती सततं
क्षीरं पृथिवीसारसम्भवम् । यस्यां रसानां सारेण रसमेकमनु-
त्तमम् ॥ २ ॥ अमृतेनाभिलष्यत्य सारमुद्गिरतः पुरा । पिता-
महस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥ यस्याः क्षीरस्य धाराया
निपतन्त्या महीतले । ऋदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते
॥ ४ ॥ पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् । पिवन्तो निव-
सन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपा नाम ते ख्याताः फेना-
हाराश्च मातले । उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्यति देवताः ॥ ६ ॥
अस्याश्चतस्रो धेनवोऽन्धा दिक्षु सर्वास्तु मातले । निवसन्ति दिग्वां
पाल्यो धारयन्त्यो दिग्मः ख्यताः ॥ ७ ॥ पूर्वा दिग्धं धारयते सुक्लपा
नाम सौरभी । दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिग्मम् ॥ ८ ॥
पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै सुभद्रया । महानुभावया
नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्वकामदुषा नाम धेनुर्धार-
यते दिग्मम् । उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसञ्चिताम् ॥ १० ॥
आसान्तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे । मात्यानं मन्दरं
कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृत-
ज्ञापि मातले । उच्चैः श्रवाशाश्वराजो नणिरत्नञ्च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् । अमृतञ्चामृताग्नेषु
सुरगो क्षरते पयः ॥ १३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता रसातल-
निवासिभिः । पौराण्योऽयं लोके गीयते वा मनीषिभिः ॥ १४ ॥
न नागलोके न स्वर्गे न बिमाने त्रिपिष्टये । पारवासससुखस्ताड-
यासतलतले यथा ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि मालतीयोपाख्याने

एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

नारद उवाच । इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
 यादृशी देवराजस्य पुरी वर्ध्यामरावती ॥ १ ॥ एष शेषः स्थितो
 नागो येनेयं धार्यते सदा । तपसा लोकमुख्येन प्रभावसहिता
 मही ॥ २ ॥ श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः । सहस्रं
 धारयन्मूर्ध्नीं ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥ इह नानाविधा-
 कारा नानाविधविभूषणाः । सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति
 गतव्यथाः ॥ ४ ॥ मणिस्वस्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।
 सहस्रचङ्का वलिनः सर्वे रोद्राः स्वभावतः ॥ ५ ॥ सहस्रशिरसः
 केचित् केचित् पञ्चशताननाः । शतश्रीर्पास्तथा केचित् केचित्
 त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥ द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखा-
 स्तथा । महाभोगा महाकायाः पर्यन्ताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥ वज्र-
 नौह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । नागानामेकवन्धानां यथा-
 श्रेष्ठन्तु मे शृणु ॥ ८ ॥ वासुकिस्तच्चकयैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।
 कालियो नङ्गप्रयैव कम्बलाश्वतराकुभौ ॥ ९ ॥ वाञ्छकुण्डो मणि-
 र्नागस्तथैवापूरणः खगः । वामनश्चैलपवथ कुकुरः कुङ्कुणस्तथा
 ॥ १० ॥ आर्य्यको नन्दकयैव तथा कलशपोतको । कैलासकः
 पिञ्जरको नागयैरावतस्तथा ॥ ११ ॥ सुमन्मुखो दधिमुखः
 शङ्खो नन्दोपनन्दको । आप्तः कोटरकयैव शिखी निष्ठुरकस्तथा
 ॥ १२ ॥ तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च क्रुमुदो माल्यपिण्डकः । हौ पद्मौ
 पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥ करवीरः पिठरकः
 सख्युत्तोत्त एव च । पिण्डारो विलुपवश्च मूषिकादः शिरीषकः
 ॥ १४ ॥ हिलौपः शङ्खश्रीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । कौरव्यो
 धृतराष्ट्रश्च कुचरः कुम्भकस्तथा ॥ १५ ॥ विरजा धारणश्चैव
 सुवाङ्गमुखरो जयः । बधिरान्धो विभुण्डिश्च विरसः सुरसस्तथा
 ॥ १६ ॥ एते चान्ये च बहवः कथ्यन्त्यात्मजाः खूताः । नातले
 पश्य यद्यत् कश्चित् रोचते वरः ॥ १७ ॥

कणु उवाच । मातलिस्त्वेवमव्यग्रः सततं चन्निरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८ ॥ स्थितो य एष
पुरतः कौरव्यस्यार्थिकस्य तु । द्युतिमान् दर्शनो यस्य कस्यैष कुल-
नन्दनः ॥ १९ ॥ कः पिता जननी वास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान् केतुभूत इव स्थितः ॥ २० ॥ प्रणिधानेन
धैर्येण ह्यपेण वयसा च मे । नन प्रविष्टो हवर्षं गुणकेश्याः
पतिर्वरः ॥ २१ ॥

कणु उवाच । मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२ ॥

नारद उवाच । ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्थिकस्य मतः पौत्रो दौहित्रौ वामनस्य च ॥ २३ ॥ एतस्य हि
पिता नागश्चिकुरो नाम मातले । न चिरादैतेयेन पञ्चलमुप-
पादितः ॥ २४ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५ ॥ क्रियतामत्र
यत्नो हि प्रीतमानकृतेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां
दुहितरं सुते ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

नारद उवाच । सूतोऽयं मातलिर्नाम अक्रस्य दयितः सुहृत् ।
शुचिः श्रीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान् वली ॥ १ ॥ अक्रस्यायं
सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च । अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन
रणे रणे ॥ २ ॥ अयं हरिरुद्धलेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अनेन विजितानश्चै-
र्दोभ्यां जयति वासवः । अनेन बलमित् पूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ॥ ४ ॥

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासृष्टा भुवि । कृतशीलशुशीपेता
 गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममर-
 द्युते । सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६ ॥ यदि
 ते रोचते सस्यग्भुजगोत्तम ना विरम् । त्रियतामायक क्षिप्रं
 बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा
 विभावसोः । कुले तत्र तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्या ॥ ८ ॥
 पौत्रस्यार्थं भवांस्तस्मात् गुणकेशीं प्रतीच्छतु । सृष्टीं प्रति-
 रूपस्य वासवस्य भचीनिव ॥ ९ ॥ पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो
 वरयामहे । वज्रमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥ सु-
 खस्य गुणैर्यैव श्रीलक्ष्मीचरमादिभिः । अभिगम्य स्वयं कन्यामयं
 दातुं समुद्यतः । मातलिस्तस्य सम्मानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११ ॥

कण उवाच । स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
 ध्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२ ॥

आर्यक उवाच । न मे नैतत् वज्र मतं महर्षे वचनं तव ।
 सखा यक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥ कारणस्य
 तु दीर्घत्वात् चिन्तयामि महामुने । अस्य दीर्घकरस्तात मम
 पुत्रो महाद्युते ॥ १४ ॥ भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै
 वयम् । पुत्रेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ॥ १५ ॥ मासे-
 नान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो । ध्रुवं तथा तद्विता जानीम-
 स्तस्य निश्चयम् । तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपसंवचनेन वै ॥ १६ ॥

कण उवाच । मातलिस्त्वव्रवीद्देनं बुद्धिरव कृता मया ।
 जामातभावेन हतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७ ॥ सोऽयं मया च
 सहितो नारदेन च पन्नगः । त्रिलोकेषां सुरपतिं गत्वा पश्यतु
 वासवम् ॥ १८ ॥ शेषिणैवास्य कार्येणा प्रज्ञात्याम्यहमायुषः ।
 सुपण्यं विधाति च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९ ॥ सुमुखश्च मया
 शार्ङ्गं देवेशमभिगच्छतु । कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु

भुजङ्गम् ॥ २० ॥ ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महीजसः । दृष्टुः
शक्रभासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१ ॥ सङ्गत्या तत्र भगवान्
विष्णुरासीच्चतुर्भुजः । ततस्तत् सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं
प्रति ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पुरन्दरं विष्णुस्त्वाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः सनः ॥ २३ ॥ मातलिनिरद-
यैव सुमुखयैव वासव । लभतां भवतः कामात् काममेतं यद्येप्-
सितम् ॥ २४ ॥ पुरन्दरोय सञ्चिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् । विष्णु
मेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५ ॥

विष्णुस्त्वाच । ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।
तया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६ ॥ प्रादाच्छक्र-
स्ततस्तस्मै पन्नगावायुस्तमम् । न तेनममृतप्राप्तं चकार वल-
व्रजहा ॥ २७ ॥ लब्ध्वा वरन्तु सुमुखः सुमुखः सम्भूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान् प्रति ॥ २८ ॥ नारद-
स्त्वार्यक्यैव कृतकार्यो मुदा युतौ । अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं
महाद्युतिम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कण्व उवाच । गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥ पक्षवातेन सहता
रुद्धा विभुवनं खगः । सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥

गरुड उवाच । भगवन् किमवज्ञानाद्वृत्तिः प्रतिहता मम ।
कामकारं वरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निःसर्गात् सर्व-
भूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे । आहारो विहितो धात्रा किमर्थं

वार्यते तया ॥ ४ ॥ वृत्तश्चैव महानागः स्थापितः समवश्य मे ।
 अनेन च मया देव भर्त्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तु तथा-
 भूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे । क्रौडसे कामकारेण देवराज वधे-
 ष्छकम् ॥ ६ ॥ सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
 ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥ एतच्चैवाह-
 महामि भूयश्च बलवत्तवहन् । त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्य-
 मागतः ॥ ८ ॥ त्वयि तिष्ठति देवेश न दिष्णुः कारणं मम ।
 त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव आश्रितम् ॥ ९ ॥ ममापि
 दत्तस्य सुता जननी कश्यपः पिता । अहमप्युत्सहे लोकान् सम-
 न्ताहोदुमञ्जसा ॥ १० ॥ असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं
 बलम् । मयापि सुमहत् कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुतश्रीः
 श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुखः । प्रस्तुतः कालकाहश्च मयापि
 हितिजा हताः ॥ १२ ॥ यत्तु ध्वजस्थानगता यत्नात् परिचरा-
 न्यहम् । वहामि चैवानुजन्ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥ कोऽन्यो
 भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः । मया योऽहं विग्रिष्टः
 सन् वहानीमं सवान्ववम् ॥ १४ ॥ अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजना-
 हावरोपितः । तेन मे गौरवं नष्टं तत्तथास्माच्च वासव ॥ १५ ॥
 आदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः । त्वमेषां किल सर्वेषां
 बलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गत-
 क्षमः । विमृश त्वं अनेस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्व उवाच । स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योद्वर्कदारुणम् ।
 अक्षौभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रगृत् ॥ १८ ॥ गरुडान्नन्यसे-
 क्षमं बलवन्तं सुदुर्बलम् । अलमस्मात्समक्षन्ते स्तोतुमात्मान-
 मण्डज ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यमपि मे कृतस्त्वमशक्तं दिवधारणे । अह-
 सेवात्तनात्मानं वहामि त्वाच्च धारये ॥ २० ॥ इमं तावज्जमेकं त्वं
 बाहुं सव्येतरं वह । यद्येकं धारयस्येनं सफलं ते विकल्पितम् ॥ २१ ॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे वाङ्गं समासजत् । निषपात स
भारार्त्तो विकलो नृष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान् हि भारः कृतस्त्रायाः
पृथिव्याः पर्वतैः सह । एकस्या द्वेष्टाखावास्तावद्भारममन्यत
॥ २३ ॥ न लेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः । ततो हि जीवितं
तस्य न व्यनीनमदच्यतः ॥ २४ ॥ बान्तास्यः सस्तकायश्च विचेता
विह्वलः खगः । सुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५ ॥
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः । विचेता विह्वलो
दीनः क्रिद्विह्वलममव्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् लोकसारस्य सदृशेन
वपुष्मता । भुजेन स्यैरमुक्तेन निष्प्रियोऽस्मि महाबल ॥ २७ ॥
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः । बलदर्पविहीनस्य
पक्षिणो ध्वजवाचिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञातं बलं देव मया ते
परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥
ततश्चक्र स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः । मैव भूय इति स्नेहात्
तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडो-
रसि । ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ॥ ३१ ॥ एवं
विष्णुवलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः । गरुडो बलवान् राजन्
वैनतेयो महायशः ॥ ३२ ॥

कण उवाच । तथा त्वमपि गान्धारे यावत् पाण्डुसुताग्रणे ।
नासादयसि तान् वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३३ ॥ भीमः
प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः । धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्या-
तान्तु कं रणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च अक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विना-
बुभौ । एते दिवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥
तदलन्ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज । वासुदेवेन तीर्थेन कुलं
रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोऽयञ्चक्रगदाधरः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तु तत् शुक्ला निष्प्रसन्न

भक्तुटीमुखः । राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३८ ॥
 कदर्थीकृत्य तदाक्यमृषिः कणस्य दुर्नतिः । जतं गजकराकारं
 ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ तथैवेश्वरसृष्टोऽसि यद्भावी या च
 मे गतिः । तथा महर्षे वृत्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वसि भगवानपर्वणि मालतीयोपाख्याने
 चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

जनमेजय उवाच । अनर्थं जातनिर्वन्धं परार्थं लोभमोहि-
 तम् । अनार्थ्यैकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥ ज्ञातौनां
 दुःखकर्त्तारिं वन्धूनां शोकवर्धनम् । सुहृदां ह्येदमातारं हिषतां
 हर्षवर्धनम् ॥ २ ॥ कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह वास्यवाः ।
 सौहृदाह्वा सुहृत् स्निग्धो भगवान् वा पितामहः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्
 क्षमम् । उक्तं बहुविधञ्चैव नारदेनापि तत् शृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच । दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 तिष्ठते हि सुहृत् यत्र न वन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि
 पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन । न कर्त्तव्यञ्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि
 सुदारुणः ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीर्मानतिहासं पुरातनम् । यथा
 निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रं तपस्यन्तं
 धर्मो जिज्ञासया पुरा । अभ्यागच्छत् त्ययं भूत्वा वसिष्ठो भग-
 वानृषिः ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतमं वैशमास्याय भारत । बुभुक्षुः
 क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽप्य
 सम्मान्तः अपयामास वै चरुम् । परमान्नस्य यत्नेन न च तं
 प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
 अथ गृह्णान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥ भुक्तं मे

तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान् वयौ । विश्वामित्रस्ततो राजन्
 खित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रशङ्ख मूढर्षी वै वाङ्मयां
 संश्रितव्रतः । स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मारुताघ्नः ॥ १३ ॥
 तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोत् गालवो मुनिः । गौरवादुवज्रमानाच्च
 हार्ह्येन प्रियकास्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षयते पूर्णं धर्मः पुनरुपा-
 प्रमत् । वाग्निष्ठं वेद्यमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥
 स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा । तिष्ठता वायुमन्त्रेण
 विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिशङ्ख ततो धर्मस्तथैवोष्णं
 तथा नवम् । भुक्त्वा प्रोतोऽस्मि विप्रर्षिं तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७ ॥
 चतुर्भावादपगतो ब्राह्मणलसुपागतः । धर्मस्य वचनात् प्रीतो
 विश्वामित्रस्तथाभवत् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य
 तपस्विनः । शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥
 अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव । इत्युक्तः इत्युवाचेदं
 गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं
 महाद्युतिम् । दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुणकर्मणा ॥ २१ ॥
 दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् । दक्षिणानां हि
 दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गं क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा
 शान्तिरुच्यते । किमाहरामि गुर्वयं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥
 स जानंस्तेन भगवान् जितः शुश्रूषणेन वै । विश्वामित्रस्तमसक-
 हक्कगच्छेत्यवोदयत् ॥ २४ ॥ असकृद्वक्त्रगच्छेति विश्वामित्रेण
 भाषितः । किं ददामीति ब्रह्मणो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥
 निर्वन्धतस्तु ब्रह्मणो गालवस्य तपस्विनः । किञ्चिदागतसंरम्भो
 विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयाना-
 वृन्दवर्चसाम् । अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा विरम् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

पञ्चाशततमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्तेन श्रुते नाचारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ तर्गस्थिभूतो
 हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः । शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च
 मन्युना ॥ २ ॥ गालवो दुःखितो दुःखादिललाप सुयोधन । कुतः
 पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सञ्चयः कुतः ॥ ३ ॥ हयानाञ्चन्द्र-
 शुभाणां अतान्यष्टौ कुतो मम । कुतो मे भोजने अह्ना सुखञ्च
 कुतश्च मे ॥ ४ ॥ अह्ना मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ।
 अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परम्परात् ॥ ५ ॥ गत्वात्मानं
 विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे । अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य
 विविधैः फलैः ॥ ६ ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहवा ।
 सहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमौपसितम् ॥ ७ ॥ प्रतिकर्तु-
 मशक्तस्य जीविताम्बरणं वरम् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्त्तव्यं
 तदकुर्वतः ॥ ८ ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य द्रष्टा पूर्णं प्रणश्यति । न
 क्षमनृत्स्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्ततिः ॥ ९ ॥ नानृतस्याधि-
 पत्यञ्च कुत एव गतिः शुभा । कुतः कुतश्च ययः कुतः स्थानं
 कुतः सुखम् ॥ १० ॥ अश्वमेधः कुतश्चो हि कुतश्चे नास्ति निष्कृतिः ।
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ॥ ११ ॥ पापो ध्रुव-
 मवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतम् । सोऽहं पापः कुतश्च कुपण-
 श्चानृतोऽपि च ॥ १२ ॥ गुरोर्बः कृतकार्यः संस्तुतं करोमि न
 भाषितम् । सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १३ ॥
 अर्थना न मया काचित् कृतपूर्वा द्विवौकसाम् । मानयन्ति च
 मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १४ ॥ अहन्तु विबुधश्रेष्ठं देवं
 त्रिभुवनैश्वरम् । विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम्
 ॥ १५ ॥ भोगा यस्मात् प्रतिष्ठन्ति व्याप्य सर्वां सुरासुरान् ।
 प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ते
 रुखा तस्य गरुडो विनतात्मजः । दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः

प्रियकाम्यया ॥ १७ ॥ सुहृद्भवान् मम मतः सुहृदाश्च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषिणो योक्तव्यो विभवे सति ॥ १८ ॥ विभवसास्ति
मे विप्र वासवावरजो हिज । पूर्वमुक्तस्त्वदर्थश्च कृतः कामश्च तेन
मे ॥ १९ ॥ स भवानेतु गच्छाव नविष्ये त्वां यथासुखम् । दिशं
पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा विस्म ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
प्रदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सुपर्ण उवाच । अनुशिष्टोऽस्मि दिवेन गालव ज्ञानवीनिना ।
ब्रूहि कामन्तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिग्म् ॥ १ ॥ पूर्वां वा
दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिग्म् । उत्तरां वा हिजश्रेष्ठ कृतो
गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्वं
मर्तिर्याता यथा व्याप्तमिदं जगत् । चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष
प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ कृतं यतो हृतं हव्यं संपते सर्वतो दिग्म् ।
एतद्वारं हिजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वं प्रसूता वै
दाक्षावण्यः प्रजाः स्त्रियः । अस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्म-
सन्धवाः ॥ ६ ॥ अतो मूलं सुराणां श्रीरत्र अक्रोऽभ्यपिच्यत ।
सुरराजेन विप्रैर्दिवैश्चात्र तर्पायतम् ॥ ७ ॥ एतस्मात् कारणात्
ब्रह्मन् पूर्वोत्प्रेषा दिगुच्यते । तस्मात् पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता
सुरैः ॥ ८ ॥ अतएव च पूर्वेषां पूर्वाभासां प्रवृत्तते । पूर्वं सर्वाणि
कार्याणि देवानां सुखभीप्सताम् ॥ ९ ॥ अत्र वेदान् जगौ पूर्वं
भगवान् लोकभावनः । अत्रैवोक्ता सवित्रासीत् सवित्री ब्रह्म-
वादिषु ॥ १० ॥ अत्र दत्तानि सूर्येण यजुंषि हिजसन्नम । अत्र
लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुसु पीयते ॥ ११ ॥ अत्र तृप्ता हृतवहाः

खां योनिमुपयुञ्जते । अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च
 ॥ १२ ॥ अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ । सूतियैव
 प्रतिष्ठा च निधनञ्च प्रकाशते ॥ १३ ॥ ओङ्कारस्यात्र जायन्ते
 सूतयो दशतीर्द्दश । पिवन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स धूमपाः
 ॥ १४ ॥ प्रोक्षिता यत्र वहवो वराहाद्या मृगा बने । शक्रेण
 यज्ञभागार्थं दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५ ॥ अत्राहिताः कृतघ्नाश्च
 नानुषाशासुराश्च च । उदयंस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधाद्वन्ति
 विभावसुः ॥ १६ ॥ एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
 एष पूर्वं दिक्षां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रियं
 कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः । ब्रूहि गालव वास्यामि
 शृणु चाप्यपरां दिक्षम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवविरिते
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सुपर्ण उवाच । इयं विवस्वता पूर्वं सौवेण विधिना किल ।
 गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १ ॥ अत्र लोक-
 त्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः । अत्रोष्णपानां दिवानां निवासः
 श्रूयते द्विज ॥ २ ॥ अत्र अश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्द्धमासते ।
 इज्यमानाः स लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥ एतत्
 द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज । वृष्टिर्गो खवशश्चात्रि गण्यते
 कालनिश्चयः ॥ ४ ॥ अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५ ॥ अत्र धर्मस्य
 सत्यञ्च कर्म चात्र निगद्यते । गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्म चात्माव-
 साधिनाम् ॥ ६ ॥ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृत्तस्त्वनवरोधेन सुखान्तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्ऋताणां सह-

स्त्राणि बह्वन्यत्र द्विजघंभ । सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्बहुता-
 त्सभिः ॥ ८ ॥ अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च । गावन्ति
 गाथा गन्धर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सानानि गाथाभिः
 श्रुत्वा गीतानि रैवतः । गतदारो गतानाढ्यो गतराज्यो वनं
 गतः ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च । मर्यादा
 स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नातिवर्त्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षस-
 राजेन पौलस्त्येन महात्मना । रावणेन तपश्चर्त्ता सुरेभ्योऽमरता
 वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि अक्रधत्तुत्वमीयिवान् । अत्र
 सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्माणो
 नराः पच्यन्ति गालव । अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणीर्वाता
 ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते । अत्रावृतातो
 दिनकरः सुरसं चरते पयः ॥ १५ ॥ काष्ठाञ्चासाद्य वाग्निर्हो
 हिममुत्सृजते पुनः । अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन्
 ॥ १६ ॥ लब्धवान् युद्धमानौ द्वौ वृहन्तौ गजकच्छपौ । अत्र
 चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृपिः ॥ १७ ॥ विदुष्यं कपिलं
 दिवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः । अत्र सिद्धा शिवा नाम ब्राह्मणी
 वेदपारगा ॥ १८ ॥ अधीत्य सकलान् वेदान् लेभे सन्देहमच-
 यम् । अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ तच्चकेण
 च नागेन तथैवैरावतेन च । अत्र निर्याणकालेऽपि तम् सम्प्रा-
 प्यते महत् ॥ २० ॥ अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृणावर्त्मना ।
 एवं तस्यापि ते मार्गः परिवार्यस्य गालव । ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं
 प्रतीचीं शृणु चापरम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सुपर्ण उवाच । इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चारिरेव च ॥ १ ॥ अत्र पश्चादहः
 सूर्यो विचर्क्यति गाः स्वयम् । पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं
 द्विजसन्तम् ॥ २ ॥ यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्ते ।
 कश्यपो मगवान् देवो वरुणस्याभ्यचोदयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीत्वा
 समस्तान् वै वरुणस्य रसांस्तु षट् । जायते तक्षः सोमः शुक्ल-
 स्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चादङ्गता दैत्या वायुना संयता-
 स्तदा । निश्वसन्तो महावातैरर्हिताः सुषुप्तार्विज ॥ ५ ॥ अत्र
 सूर्यं प्रणविनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः । अस्तो नाम यतः समग्रा
 पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवस-
 ज्ञये । जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्जमिवायुषः ॥ ७ ॥ अत्र देवीं
 दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् । विगर्भामकरोच्छ्रुक्रो यत्र जातो
 मरुद्गणः ॥ ८ ॥ अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति प्राश्रुतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र काञ्चन-
 मूलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च । उदधेस्तीरमःसाय सुरभिः क्षरते
 ययः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते । स्वर्मानोः
 सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्षाभिरसोऽप्यत्र
 हरिरोम्नः प्रगायतः । अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः
 ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेघसः । आकाशे
 तिष्ठतिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुस्तेथा
 बहिरापः खड्वापि गालव । आङ्गिकश्चैव नैषञ्च दुःखस्पर्शं विमु-
 च्छति ॥ १४ ॥ अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः । अत्र
 ज्योतींषि सर्वाणि विग्रन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५ ॥ अष्टाविंशति-
 रात्रश्च संक्रम्य सह भानुना । निष्पतन्ति पुनः सूर्यात् सोम-
 संयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरो-
 दयः । अत्र लोकत्रयस्योपस्थितन्ति वरुणालये ॥ १७ ॥ अत्र

पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् । अनादिनिघनस्यात्र विष्णोः
स्थानवतुत्तमम् ॥ १८ ॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यत्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥ एष ते पश्चिमो
मार्गो दिग्दारेण प्रकीर्तितः । ब्रूहि गालव गच्छावि कां दिशं
दिजसत्तम ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सुपर्ण उवाच । यस्मादुत्तार्यते पापात् यस्मान्निःश्रेयसो-
ऽश्नुते । यस्मादुत्तारणवलादुत्तरेत्युच्यते दिज ॥ १ ॥ उत्तरस्य
हिरण्यस्य परिवार्यस्य गालव । मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां
वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥ अस्य दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां दिज-
र्षम । नासीस्यो नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जनः ॥ ३ ॥ यत्र
नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः । वदय्यामाश्रमपदे तथा
ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४ ॥ अत्र वै हिमवतपृष्ठे नित्यमास्ते महे-
श्वरः । प्रकृत्वा पुनष्टः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५ ॥ न स
दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः । मन्धर्वैश्चसिद्धैर्वा नर-
नारायणावृते ॥ ६ ॥ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।
सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥ ७ ॥ अत्र राज्येन
विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत । अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं
गगनाच्युताम् ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मावित्तम् ।
अत्र दिव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९ ॥ अत्र कामश्च रोषश्च
शैलशोभा च सम्युतः । अत्र राक्षसयक्षाणां मन्धर्वाणाञ्च गालव
॥ १० ॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषिच्यतः । अत्र चैत्ररथं

सम्यगत्र वैखानसाग्रमः ॥ ११ ॥ अत्र मन्दार्किनी चैव मन्दरश्च
 द्विजर्षभ । अत्र सौगन्धिकवनं नैऋतैरपि रक्ष्यते ॥ १२ ॥ आहतं
 कहलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः । अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां
 खैरचारिणाम् ॥ १३ ॥ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि
 गालव । अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ॥ १४ ॥ अत्र
 तिष्ठति वै खातिरत्रास्य उदयः स्मृतः । अत्र यज्ञं समासाद्य
 ध्रुवं स्थाता पितामहः ॥ १५ ॥ ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परि-
 वर्तन्ति नित्यशः । अत्र गायन्तिकाहारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥ १६ ॥
 धावमाना महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः । न तेषां ज्ञायते
 सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥ परिवर्त्तसहस्राणि कामभोग्यानि
 गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ॥ १८ ॥
 तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव । नैतत् केनचिदन्येन
 गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णु-
 मथयम् । अत्र कैलासमिदुक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥
 अत्र विद्युत्प्रभानाम जग्मिरेऽप्सरसो दश । अत्र विष्णुपदं नाम
 क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिश-
 माश्रितम् । अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥
 उग्रौरवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः । जीमूतसरात्र विप्रर्षे-
 रूपतस्थे महात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्भवतः पुण्ड्रो विमलः कन-
 काकरः । ब्राह्मणेषु च यत् कृतस्त्वं स्वयं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥
 वज्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः । अत्र नित्यं दिशां पालाः
 सायं प्रातर्द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ कस्य कार्यं किमिति वै परि-
 क्रोशन्ति गालव । एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्द्विगुत्तरा ॥ २६ ॥
 उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा । एता विस्तरशस्तात
 तव सङ्कीर्तिता दिशः ॥ २७ ॥ चतस्रः क्रमयोगेन कामायाङ्गन्तु-

मिच्छसि । उद्यतोऽहं हिजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः । पृथिवी-
त्राखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां हिज ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगद्यानपर्वणि गालवचरिते
दशमधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

गालव उवाच । गरुत्मन् भुजगेन्द्रारे सुपस्यं विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्यं पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्वमेतां दिशं
गच्छ वा पूर्वं परिकीर्त्तिता । देवतानां हि सान्निध्यं यत्र कीर्त्ति-
तवानसि ॥ २ ॥ अत्र सत्यञ्च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्त्तितः ।
द्रक्ष्येयन्तु समागन्तुं समस्तैर्देवतैरहम् । भूयश्च तान् सुरान्
द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥

नारद उवाच । तमाह विनतासूनुरोरारोहस्वेति वै हिजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गण्डं गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच । क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करसिखं पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्बिम्बस्ततः ॥ ५ ॥ पक्ष्वातप्रणुनानां
वृक्षाणामनुगामिनाम् । प्रस्थितानानिव समं पश्यामीह गतिं
खग ॥ ६ ॥ ससागरवनामुर्वीं समैलवनकाननाम् । आकर्षन्निव
चाभासि पक्ष्वातेन खिचर ॥ ७ ॥ समीननागचक्रञ्च खमिवारो-
प्यते जलम् । वायुना चैव सहता पक्ष्वातेन चानिशम् ॥ ८ ॥
तुल्यद्वपाननान् मत्स्यग्रांस्तथा तिमितिभिर्जिलान् । नाग्रांश्च नर-
वक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे
मेवधिरे कृते । न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्वि कारणम्
॥ १० ॥ अनेः स तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुसरन् । न दृश्यते
रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥ तम एव तु पश्यामि
शरीरं ते न लक्षये । मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽह-

मण्डज ॥ १२ ॥ शरीरन्तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह । पदे
पदे तु पश्यामि शरीरादग्निमुखितम् ॥ १३ ॥ स मे निर्वाण
सहसा चक्षुषौ श्मास्य ते पुनः । तन्निवच्छ महावीरं गमने विनता-
त्मज ॥ १४ ॥ न मे प्रयोजनं किञ्चिद्भ्रमने पन्नगाशन । सन्निवर्त्त
महाभाग न वेगं विप्रहर्षामि ते ॥ १५ ॥ गुरवे संश्रुतानौह यता-
न्यष्टौ हि वाजिनाम् । एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणाञ्चन्द्रवर्चसाम्
॥ १६ ॥ तेषाञ्चैवापवर्गाच्च मार्गं पश्यामि नाण्डज । ततोऽयं
जीवितव्यागं दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७ ॥ नैव मेऽस्ति धनं
किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् । न चार्थेनापि महता शक्यमेत-
दप्यपोहितुम् ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एवं ब्रह्म च दीनञ्च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्यवाच ब्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मजः ॥ १९ ॥ नातिप्रज्ञोऽसि
विप्रर्षि योत्मानं त्वक्तुमिच्छन्नि । न चापि हृत्त्रिमः कालः कालो
हि परमेश्वरः ॥ २० ॥ किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचिदितम् ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥ तद्दिप ऋषभो
नाम पवतः सागरान्तिके । अत्र विशस्य भुक्त्वा च निर्वाप्तिष्याव
गालव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

नारद उवाच । ऋषभस्य तत शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र तदृषाते तपोऽन्विताम् ॥ १ ॥ अभि-
वाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्यताम् । तथा च स्वागतेनोक्तौ
विष्टरे सन्निधीदतुः ॥ २ ॥ विद्वमन्नं तथा दत्तं बलिमन्त्रोपवृ-
द्धितम् । भुक्त्वा दृष्टाबुभौ भूयो सुप्तौ तावन्तु मोहितौ ॥ ३ ॥

सुहृत्तात् प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेष्यया । अथ भट्टतनूजाङ्ग-
मात्मानं दृष्ट्वा खगः ॥ ४ ॥ मांसपिण्डीप्रभो भूत्वा सुखपादो-
न्वितः खगः । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विप्रश्चः पर्थ्यपृच्छत् ॥ ५ ॥
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् । वासोऽयमिह कालस्तु
क्रियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६ ॥ किन्तु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्म-
दूषणम् । न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥
सुपर्णोऽथाब्रवीत् विप्रं प्रतिध्यातं मया हिज । इमां सिद्धामितो
नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः
सनातनः । यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं
भगवतो याचि प्रणतः प्रियकाम्यया । मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा
प्रोचता किल ॥ १० ॥ तदेवं वज्रमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात् क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ सा तौ
तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रहिजर्षभौ । न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण
त्यज सम्भ्रमम् ॥ १२ ॥ निन्दितास्त्रि लया वत्स न च निन्दं क्षमा-
म्यहम् । लोकेभ्यः स परिभ्रष्टेत् यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३ ॥
हीनया लक्षणेः सर्वस्तथा निन्दितया मया । आचारं प्रतिगृह्णन्त्या
सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते
धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्यलक्षणम् ॥ १५ ॥
तदाशुष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः । न च ते गर्हणीया
हि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६ ॥ भवितासि यथापूर्वं बल-
वीर्यसमन्वितः । बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७ ॥
अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् । नैव चासादयामास
तथास्त्रपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालव-
च्चाध्वनि स्थितम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मयि हिज । तस्य कालोऽपवर्गस्य
यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं

तथापरम् । यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निश्चयताम् ॥ २१ ॥
 सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् । प्रत्यक्षं खलुदानीं
 मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२ ॥ तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयि-
 श्याव गालव । नादत्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं लयासितुम् ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । अथाह गालवन्दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
 निर्मितं वज्रिना भूमौ वायुना वर्द्धितं तथा ॥ २ ॥ यस्माद्विरण्यं
 सर्वं हिरण्यन्तेन चीच्यते । धत्ते धारयते चेद्भेतस्मात् कारणा-
 दनम् ॥ २ ॥ तद्देषु त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति आश्रितम् । नित्यं
 मोष्ठपदाभ्याञ्च शुक्रे धनपतौ तथा ॥ ३ ॥ मनुष्येभ्यः समाधत्ते
 शुक्रचिन्तार्जितं धनम् । अजैकपादहिर्ब्रह्मै रक्ष्यते धनदेन च
 ॥ ४ ॥ एवं न शक्यते लघुमलञ्जयं द्विजर्षभ । ऋते च धन-
 मश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ५ ॥ स त्वं याचात्र राजानं
 कञ्चिद्राजर्षिवंशजम् । अपीड्य राजा पौरान् हि यो नौ कुर्यात्
 कृतार्थिनौ ॥ ६ ॥ अस्ति सोमान्ववाय मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ७ ॥ ययातिर्नाम
 राजर्षिर्नाड्युषः सत्यविक्रमः । स दास्यति मया चीन्तो भवता
 चार्थितः स्वयम् ॥ ८ ॥ विभवश्चास्य सुमहानासीदनपतेरिव ।
 एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशोधय ॥ ९ ॥ तथा तौ कथयन्तौ
 च चिन्तयन्तौ च यत् क्षमम् । प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युप-
 स्थितौ ॥ १० ॥ प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यं पाद्यादिकं वरम् ।
 पृष्ट्वागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ ११ ॥ अयं मे नाड्युष सखा
 गालवस्तपसो निधिः । विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूदप्राणयुतशो नृप ।

॥ १२ ॥ सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेण्यया द्विजः । तमाह
भगवान् काले ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १३ ॥ असकृत्तेन चोक्तेन
किञ्चिदागतमन्युना । अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु
॥ १४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् । अष्टौ
शतानि मे देहि हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् ॥ १५ ॥ गुर्वर्थो दीयता-
मेष यदि गालव मन्यसे । इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपो-
धनः ॥ १६ ॥ सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तत् भवन्तं शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य नर-
व्याघ्र लक्ष्मीं भिक्षां गतव्यथः । कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति मह-
त्तपः ॥ १८ ॥ तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते । स्वेन
राजर्षितपसा पूर्यं त्वां पूरयिष्यति ॥ १९ ॥ यावन्ति रोमाणि
हृये भवन्तोह नरेश्वर । तावतो वाजिनो लोकान् प्राप्नुवन्ति
महीपते ॥ २० ॥ पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्के क्षीरमिवासक्तं भवलेतत्तथोपमम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृष्टावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥ यथा क्रतु-
सहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः । ययातिः सर्वकाशीश्च इदं
वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवञ्च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनञ्च तपसां भिक्षां स्नाध्याञ्च कीर्त्तिताम् ॥ ३ ॥ अतीत्य च
नृपानन्यानादित्यकुलसम्भवान् । मत्सकाशमनुप्राप्तावेतां बुद्धि-
मवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ अद्य मे सफलं जन्म तारितश्चाय मे कुलम् ।
अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्यं लयानव ॥ ५ ॥ वक्तुमिच्छामि
तु सखे यथा जानासि मां पुरा । न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं

वित्तञ्च मे सखि ॥ ६ ॥ न च शक्तोऽस्मि ते कर्त्तुं मोघमागमनं खग ।
 न चाशामस्य विप्रर्विविंतधीकर्त्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥ तत्तु दास्यामि
 यत् कार्यमिदं सम्याद्विद्यति । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो
 दहते कुलम् ॥ ८ ॥ नातः परं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते ।
 यथाशानाशनालोके हि हि नास्तीति यद्वचः ॥ ९ ॥ हताशो ह्यशु-
 तार्थः सन् हतसम्भावितो नरः । हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रां-
 श्चाकुर्वतो हितम् ॥ १० ॥ तस्माच्चतूणां वर्णानां स्थापयित्री सुता
 मम । इयं सुरसुतप्रख्या सर्माधर्मोपपादिनी ॥ ११ ॥ सदा
 देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता
 मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥ अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्य-
 मपि ध्रुवम् । किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःश्रते ॥ १३ ॥
 स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् । अहं दौहित्रवान्
 स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां
 गालवः सह पक्षिणा । पुनर्द्रव्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया
 ॥ १५ ॥ उपलब्धमिदं हारमश्वानामिति चाण्डजः । उक्त्वा
 गालवमापृच्छ जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६ ॥ गते पतङ्गराजे
 तु गालवः सह कन्यया । चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै
 शुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्ष्यश्वं राज-
 सत्तमम् । अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गवलान्वितम् ॥ १८ ॥
 कोषधान्यबलोपेतं प्रियपौरं हिजप्रियम् । प्रजाभिकामं शान्यन्तं
 कुर्वाणन्तप उत्तमम् ॥ १९ ॥ तमुपागम्य विप्रः स हर्ष्यश्वं
 गालवोऽप्रवीत् । कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्द्धिनी ॥ २० ॥
 इयं शुल्केन भार्यायै हर्ष्यश्वं प्रतिगृह्यताम् । शुल्कं ते कीर्त्तयि-
 ष्यामि तत् शुला सम्प्रधार्यताम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

चतुर्द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नारद उवाच । हर्ष्यं ब्रह्म ब्रवीद्राजा विचिन्त्य बह्वधा ततः ।
दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १ ॥ उन्नतेषून्नता
षट्सू स्रुद्धा स्रुद्धेषु सप्तसु । त्रिगम्भीरा त्रिगम्भीरेष्वियं रक्ता
सुपञ्चसु ॥ २ ॥ बह्वदेवासुरालोका बह्वगन्धर्वदर्शना । बह्वलक्षण-
सम्पन्ना बह्वप्रसवधारिणी ॥ ३ ॥ समर्थेयं जनयितुञ्चक्रवर्त्तिन-
मात्मजम् । ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४ ॥

गालव उवाच । एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ से ।
हयानाञ्चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५ ॥ ततस्तव भवि-
त्रीयं पुत्राणां जननी शुभा । अरणीव ह्युताग्रानां योनिरायत-
लोचना ॥ ६ ॥

नारद उवाच । स तत् श्रुत्वा बभौ राजा हर्ष्यः काम-
मोहितः । उवाच गालवं हीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७ ॥
हे मे श्रुते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव । एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये
चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८ ॥ सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि
गालव । अस्यामेतं भवान् कामं सम्पादयतु मे वरम् ॥ ९ ॥
एतत् श्रुत्वा च सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् । मम दत्तो वरः
कश्चित् केनचित् ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यन्तं प्रसूत्यन्ते कन्यैव
त्वं भविष्यसि । स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान्
॥ ११ ॥ नृपेभ्यो हि चतुर्थ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे । भवि-
ष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२ ॥ क्रियतामुपसंहारो
गुर्वर्थो द्विजसत्तम । एषा तावत् मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे
द्विज ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा । हर्ष्यं
पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं कन्या नरश्रेष्ठ
हर्ष्यं प्रतिगृह्यताम् । चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम्
॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं पतिनन्द्य च । समये
दिशकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितम् ॥ १६ ॥ ततो वसुमना

नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः । वसुप्रभो नरपतिः स वभूव वसुप्रदः
 ॥ १७ ॥ अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः । उप-
 सङ्गम्य चोवाच हर्ष्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८ ॥ जातो नृप सुतः
 स्तेऽयं बालो भास्करसन्निभः । कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थ-
 मपरं नृपम् ॥ १९ ॥ हर्ष्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च
 पौरुषे । दुर्लभत्वादयानाञ्च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २० ॥ माधवी
 च पुनर्हीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् । कुमारीं कामतो भूत्वा गालवं
 पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१ ॥ त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्
 द्विजः । प्रययौ कन्यया सार्द्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

गालव उवाच । महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः
 प्रभुः । दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १ ॥ तत्र
 गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः । धार्मिकः संयमे युक्तः
 सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २ ॥

नारद उवाच । तमुपागम्य स मुनिन्यायतस्तेन सत्कृतः ।
 गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥

दिवोदास उवाच । श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं
 द्विज । काङ्क्षितो हि ममैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४ ॥ एतच्च
 मे बह्व्रतं यदुत्सृज्य नराधिपान् । मामेवमुपयातोऽसि भावि
 चैतदसंशयम् ॥ ५ ॥ स एव विभवोऽस्त्राकमश्वानामपि गालव ।
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा
 द्विजश्रेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपतेः । विधिपूर्वञ्च तां राजा कन्यां
 प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा

रविः । स्वाहायाञ्च यथा वह्निर्यथा अग्न्याञ्च वासवः ॥ ८ ॥ यथा
चन्द्रश्च रोहिण्यामूर्मिलायां यथा यमः । वरुणश्च यथा गौर्यां
यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाङ्गव्याञ्च
यथोद्भिः । यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा विद्यां पितामहः ॥ १० ॥
अदृश्यन्त्याञ्च वाग्निष्ठो वग्निष्ठ्याच्चमालया । च्यवनश्च सुकन्यायां
पुलस्त्यः सन्ध्याया यथा ॥ ११ ॥ अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां
सत्यवान् यथा । यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा
॥ १२ ॥ रेणुकायां यथार्चीको ह्रैमवत्याञ्च कौशिकः । बृह-
स्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३ ॥ यथा भूम्यां भूमि-
पतिर्ब्रह्माञ्च पुरुषरजाः । ऋचीकः सत्यवत्याञ्च सरस्वत्यां यथा
मनुः ॥ १४ ॥ अकुन्तलायां दुःशन्तो धृत्यां धर्मश्च आश्रुतः ।
दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्याञ्च नारदः ॥ १५ ॥ जरत्कार्ज्जरत्-
कार्वां पुलस्त्यश्च प्रतीचया । मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव
रश्मया ॥ १६ ॥ वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्याञ्च धनञ्जयः ।
वैदेह्याञ्च यथा रामो रुक्मिण्याञ्च जनाङ्गनः ॥ १७ ॥ तथा तु
रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः । माधवी जनयामास पुत्रमेकं
प्रतर्द्दनम् ॥ १८ ॥ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्यातयतु मे कन्यां
भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः । यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवी-
पते ॥ २० ॥ दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

श्रीहृद्भाषिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

नारद उवाच । तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यश-
 स्विनी । माधवो गालवं विप्रमन्त्रयात् सत्यसङ्गरा ॥ १ ॥
 गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः । जगाम भोजनगरं द्रष्टु-
 मौशीनरं नृपम् ॥ २ ॥ तमुवाचाय गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
 इयं कन्या सुतौ हौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्यां भवा-
 नवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा
 सुतौ नृप ॥ ४ ॥ शुल्कन्तु सर्वधर्मज्ञ हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् । एकतः
 श्वानकर्षाणां दिशं मच्चं चतुःशतम् ॥ ५ ॥ शुर्वथोऽयं समारम्भो
 न हयैः कृत्यमस्ति मे । यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारि-
 तम् ॥ ६ ॥ अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितृन्
 पुत्रप्लवेन त्वमात्मानञ्चैव तारय ॥ ७ ॥ न पुत्रफलभोक्ता हि
 राजर्षे पात्यते दिवः । न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यना-
 त्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् । उशी-
 नरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मि ते वाक्यं
 यथा वदसि गालव । विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवणं हि मनो
 मम ॥ १० ॥ शते हे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम । इत-
 रेषां सहस्राणि सुवह्नि चरन्ति मे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्यां
 जनयिष्यामि गालव । पुत्रं द्विजगतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम्
 ॥ १२ ॥ मूलेनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम । पौरजान-
 पदार्थन्तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३ ॥ कामनो हि धनं राजा
 पारक्यं यः प्रयच्छति । न स धर्मेण धर्मात्मन् युज्यते यशसा
 न च ॥ १४ ॥ सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्तेतां भवान्मम । कुमारीं
 देवगर्भाभासकपुत्रमवाय मे ॥ १५ ॥ तथा तु बद्ध कल्याणमुत्त-
 वन्तं नराधिपम् । उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥
 उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् । रेमे स तां समासाद्य
 कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥ कन्दरेषु च शैलानां नदीनां

निर्भरेषु च । वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १८ ॥
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च । हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासाद-
शिखरेषु च ॥ १९ ॥ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥ उपस्थाय
स तं विप्रो गालवः प्रतिष्ठ ह्य च । कन्यां प्रयातस्तां राजन् दृष्ट-
वान् विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

नारद उवाच । गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्टा कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १ ॥ गालवस्तु वचः
श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् । चतुर्भागावशिष्टन्तदाचख्यौ कार्यमस्य
हि ॥ २ ॥ सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः । प्रयत्नस्ते न
कर्तव्यौ नैष सम्पत्स्यते तव ॥ ३ ॥ पुरा हि कान्यकुञ्जौ वै गाधेः
सत्यवतीं सुताम् । भार्यार्थ्येऽवरयत् कन्यामृचीकस्तेन भाषितः
॥ ४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् । भगवन्दीयतां
मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्या-
लयं गतः । अश्वतीर्थे हयान् लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥ ६ ॥
द्रष्टा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु । तेभ्यो द्वे द्वे शते
क्रीत्वा प्राप्त तैः पार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपि चत्वारि शतानि
द्विजसत्तम । नीयमानानि सन्तारे हृतान्यासन्नितस्तथा ॥ ८ ॥
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् । इमामश्वशताभ्यां वै
हाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥ विश्वामित्राय धर्मात्मन् षड्भिरश्व-
शतैः सह । ततोऽसि गतसम्मोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः । आदायाश्वांश्च कन्याञ्च

विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षड्भिर्मानि
 शतानि वै । शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥ अस्यां
 राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः । चतुर्थं जनयत्केकं
 भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३ ॥ पूर्यान्वेवं शतान्यष्टौ तुरगानां भवन्तु
 ते । भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा । कन्याञ्च तां वरा-
 रोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम
 गालव । पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः १६ ॥ प्रति-
 गृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै । अश्वान्वाश्वममासाद्य चरन्तु
 मम सर्वशः ॥ १७ ॥ स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महा-
 द्युतिः । आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥ जात-
 मात्रं सुतं तच्च विश्वामित्रो महामुनिः । संयोज्यार्थैस्तथा धर्मै-
 रश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकः पुरं प्रायात् तदा
 सोमपुरप्रभम् । निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ
 ॥ २० ॥ गालवोऽपि सुपर्शन सह निर्यात्य दक्षिणाम् । मनसाभि-
 प्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥ जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया
 भूरस्तथापरः । सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २२ ॥
 तदा गच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः । चत्वारश्चैव राजान-
 स्तथा चाहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्शं पन्न-
 गाशनम् । पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

नारद उवाच । स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुंकामः स्वय-
 स्वरम् । उपगम्याश्वमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ १ ॥ गृहीतमाख्य-

दामान्तां रथमारोप्य माधवीम् । पुरुषदुश्च भगिनीमाश्रमे पथ्य-
 धावताम् ॥ २ ॥ नागयक्षननुद्याणां गन्धर्वमृगपक्षिणाम् । शैल-
 दुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदेष्टाना-
 मीश्वरैश्च समाकुलम् । ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम्
 ॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी । वरानुत्क्रम्य
 समंस्तान् वरं व्रतवती वनम् ॥ ५ ॥ अवतीर्य रथात् कन्या नम-
 स्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६ ॥
 उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा । आत्मनो लघुतां कृत्वा
 बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि
 च । चरन्ती श्लक्ष्णशस्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥ स्रवन्ती-
 नाञ्च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च । पिवन्ती वारिसुख्यानि
 शीतानि विमलानि च ॥ ९ ॥ वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषितेषु
 च । दावान्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥ चरन्ती
 हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्मं ब्रह्म-
 चर्येण संव्रता ॥ ११ ॥ ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः
 ब्रह्मवर्षसहस्रायुर्युगे कालधर्मणा ॥ १२ ॥ पुरुषदुश्च हौ वंशो
 वर्द्धमानौ नरोत्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोकः परलोके च नादृषः
 ॥ १३ ॥ महीपते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पो
 नृपतिः स्वर्गाग्रफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥ ब्रह्मवर्षसहस्राखिर काले
 ब्रह्मगुणे गते । राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५ ॥
 अवमेने नरान् सर्वान् देवानृषिगणांस्तथा । ययातिमूढविज्ञानो
 विज्ञायाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥ ततस्तं बुबुध देवः शक्रो बलनिस्त्र-
 दनः । ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचा-
 रश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नृद्वेषात्मजम् । को न्वयं कस्य वा राज्ञः
 कथं वा खयमागतः ॥ १८ ॥ कर्मणा केन सिद्धोऽयं वा वानेन
 तपश्चितम् । कथं वा ज्ञायते स्वर्गं केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९ ॥

एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः । दृष्ट्वा प्रपच्छुरन्योऽन्यं
ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥ विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभि-
रक्षिणः । पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथानुवन् ॥ २१ ॥
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् । स मुहूर्तादथ नृपो
हृत्तोजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिमोहे

एकोनविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

नारद उवाच । अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १ ॥ स्नानस्रग्भ्रष्ट-
विज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः । विघूर्णन् स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभर-
णास्वरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान् पश्यन्पश्यंश्च पुनः पुनः । शून्यः
शून्येन मनसा प्रतिपश्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥ किं मया मनसा
ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् । येनाहं चलितः स्थानादिति राजा
व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५ ॥ यथेत्य पुरुषः
कथित् क्षीणपुण्यनिपातकः । ययातिमब्रवीद्राजन् हिवराजस्य
शासनात् ॥ ६ ॥ अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमन्यसे । मानेन
भ्रष्टः स्वर्गस्तेनार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ न च प्रज्ञायसे गच्छ
पतस्वेति तमब्रवीत् । पतेयं सत्स्विति वचस्विरुक्ता नङ्गप्रात्मजः
॥ ८ ॥ पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमत्तां वरः । एतस्मिन्नेव
काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोऽपश्यत नृपांस्तेषां
मध्ये पपात ह । प्रतर्द्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ॥ १० ॥
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् । तेषामध्वरजं धूमं
स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन् वै निपपात महौ

प्रति । भूमौ स्वर्गे च सम्बद्धां नदीं धूममयीमिव ॥ १२ ॥ गङ्गां गामिव
गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः । श्रीमत्स्ववभृताग्रेषु चतुर्षु
प्रतिबन्धुषु ॥ १३ ॥ मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः ।
चतुर्षु हृतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ॥ १४ ॥ पपात मध्ये राजर्षिं
ययातिः पुण्यसङ्गृही । तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव
श्रिया ॥ १५ ॥ को भवान् कस्य वा बन्धुर्देवस्य नगरस्य वा ।
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा । न हि मानुष-
रूपोऽसि को वार्यः काङ्क्षते त्वया ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच । ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्ययुगतो दिवः ।
पतियं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु विनिपातितः ॥ १७ ॥

राजान जवः । सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ । सर्वेषां
नः क्रतुफलं धर्मस्य प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिरुवाच । नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽह्वाहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

नारद उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमन-
कृत्यन्ते किं कुर्मः शासनं तव । आन्नाद्या हि वयं सर्वे तव पुत्रा-
स्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छत् ययातिं सा ववन्द च ॥ २२ ॥ स्मृष्ट्वा मूर्धनि
तान् पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् । दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम
पुत्रा न ते पराः ॥ २३ ॥ इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरा-
तने । अहं ते दुहिता राजन् माधवी मृगचारिणी ॥ २४ ॥
मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्जुनं प्रतिगृह्यताम् । यस्माद्राजन् नराः
सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा
त्वं वसुधाधिप । ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा
॥ २६ ॥ अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् । उच्चैरनुपमैः

स्निग्धैः स्वरैरापूर्य्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥ मातामहं नृपतयस्तार-
यन्तो दिवश्च्युतम् । अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि यथातिभ्रंशे
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

नारद उवाच । प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽय सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवः ।
समारोह नृपतिरसृग्मन् वसुधातलम् ॥ १ ॥ यथातिदिव्य-
संस्थानो बभूव विगतज्वरः । दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरण-
भूषितः ॥ २ ॥ दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमसृग्मत् पदा । ततो
वसुमताः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन् वचः ॥ ३ ॥ ख्यातो दानपतिर्लोके
व्याजहार नृपं तदा । प्राप्तवानस्मि यत्लोके सर्ववर्षेष्वगर्हया ॥ ४ ॥
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् । यत् फलं दान-
शीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ॥ ५ ॥ यच्च मे फलमाधाने तेन
संयुज्यतां भवान् । ततः प्रतर्ह्यनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ६ ॥
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः । प्राप्तवानस्मि यत्लोके
क्षात्रवंशीद्भवं ययः ॥ ७ ॥ वीरशब्दफलञ्चैव तेन संयुज्यतां
भवान् । शिविरौघीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ॥ ८ ॥ यथा
बालेषु न्मरीषु वैहार्य्येषु तथैव च । सङ्गरेषु निपातेषु तथापह-
सनेषु च ॥ ९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं ब्रज । यथा
प्राणांश्च राज्यञ्च राजन् कर्म सुखानि च ॥ १० ॥ त्यजेयं न पुनः
सत्यं तेन सत्येन खं ब्रज । यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन
पावकः ॥ ११ ॥ प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं ब्रज । अष्टक-
स्त्वय राजर्षिः कौशिकी माधवीसुतः ॥ १२ ॥ अनेकशतयज्वानं
नाङ्गपं प्राप्य धर्मवित् । शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्रिताः

प्रभो ॥ १३ ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि । न मे
रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छेदाः ॥ १४ ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि
तेन सत्येन खं ब्रज । यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं
नराधिपम् ॥ १५ ॥ तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ।
एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ॥ १६ ॥ ययातिं
स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा । दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञ-
दानकृतेन वै ॥ १७ ॥ चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलवर्द्धनाः ।
मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥ १८ ॥

राजान जचुः । राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपवणि ययातिस्वर्गारोहणे

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

नारद उवाच । सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अथनुज्ञा दौहित्रान् तयातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥ अभिवृष्टश्च
वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना । परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्य-
गन्धिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्माभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥ उगगीतोप-
नृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः । प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभि-
निःस्वनैः ॥ ४ ॥ अभिवृत्तश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः । अर्चित-
श्रोतमार्घ्येण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥ प्राप्तः स्वर्गफलञ्चैव तमु-
वाच पितामहः । निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्रितो लौक्येन कर्मणा । अक्षयस्तव लोकीऽयं
कीर्त्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैव राजर्षिं सुकृतेन विधा-

तितम् । आहृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥ येन
त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽसि पातितः । प्रीत्यैव चासि
दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥ स्थामञ्च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा
स्वेन निर्जितम् । अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ १० ॥

ययातिस्त्वाच । भगवन् संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं च्छेतुमर्हसि ।
न न्वन्यमहमर्हसि प्रष्टुं लोकापितामह ॥ ११ ॥ बह्ववर्षसहस्रान्तं
प्रजापालनवर्द्धितम् । अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत् फलम्
॥ १२ ॥ कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनासि पातितः । भगवन्
षेथ्य लोकांश्च शाश्वतान् मम निर्मितान् । कथं नु मम तत् सर्वं
विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३ ॥

पितामह उवाच । बह्ववर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यस्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १४ ॥ तदनेनैव दोषेण
क्षीणं येनासि पातितः । अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्ग-
वासिभिः ॥ १५ ॥ नायं मानेन राजर्षे न वलेन न हिंसया ।
न शठेन न मायाभिलोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥ नाव-
मान्यास्त्वया राजन्ममोत्कृष्टमध्यमाः । न हि मानप्रदग्धानां
कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति
ये नराः । विप्रमाख्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बध्नतातिमात्रञ्च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हित-
कामानां सुहृदां हितमिच्छता । न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो
हि क्षयोदयः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधञ्च
वर्जय । सम्यत्स्व पाण्डुबैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥
ददाति यत् पार्थिव यम् करोति यदा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता
॥ २२ ॥ इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं बह्वश्रुतानां गतरोष-

रागिणाम् । समीक्ष्य लोके वङ्गधा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवी-
सुपाश्रुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिस्वर्गारोहणे
द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न लीशो भगवन्महम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।
स्वयं लोकत्र मामात्य धर्म्यं न्यायञ्च केशव ॥ २ ॥ न त्वहं स्ववश-
स्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् । अन्नं दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रा-
तिगं मम ॥ ३ ॥ अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम । न
शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ॥ ४ ॥ गान्धार्याश्च
हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः । अन्येषाञ्चैव सुहृदां भीष्मादीनां
हितैषिणाम् ॥ ५ ॥ स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् । सहृत्कार्यन्तु
सुमहत् कृतन्ते स्याज्जनार्दन ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यावृत्तः वार्ष्णेयो दुर्योधनमम-
र्षणम् । अत्रवीन्मधुरां वार्चं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ दुर्यो-
धन निबोधेद् महाकथं कुरुसत्तम । शमार्थं ते विशिषेण सानु-
बन्धस्य भारत ॥ ८ ॥ महाप्रज्ञकुले जातः साध्वेतत् कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्वैः समुद्दितो गुणैः ॥ ९ ॥ दौष्कुलिया दुरा-
त्मानो नृशंसा निरपलपाः । त एतद्दीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात
मन्यसे ॥ १० ॥ धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ११ ॥ विपरीता त्वयं

वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि । अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरी
 महान् ॥ १२ ॥ अनिष्टानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत । तमनर्थं
 परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ १३ ॥ भ्रातृणामथ भृत्यानां
 मित्राणाञ्च परन्तप । अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे
 ॥ १४ ॥ प्राज्ञैः शूरैर्महोक्षाहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः । सन्धत्स्व
 पुरुषव्याघ्र राण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ तद्धितञ्च प्रियञ्चैव धृत-
 राष्ट्रस्य धीमतः । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १६ ॥
 कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः । अश्वत्थाम्नो विक-
 र्णस्य सञ्जयस्य विविंशते ॥ १७ ॥ ज्ञातीनाञ्चैव भूयिष्ठं मित्रा-
 णाञ्च परन्तप । शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १८ ॥
 क्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् । तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे
 मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतत् श्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति
 भारत । उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ २० ॥ रोचते
 ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः । सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं
 तात रोचताम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रति-
 पद्यते । विपाकान्ते दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते । स दीर्घसूत्री हीनार्थः
 पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक् तद्देवा-
 भिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न शृणोति । शृणोति प्रतिकूलानि
 हिप्रतां वशमेति सः ॥ २५ ॥ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते
 मते । शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥ मुख्या-
 नमात्यानुत्सृज्य यो हि हीनान्निषेवते । स घोरामापदं प्राप्य
 नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥ योऽसत्सेवो वृथाचारो न श्रोता
 सुहृदां सताम् । परान् वृणोति स्वान् हेष्टि तं गौस्थ्यजति भारत
 ॥ २८ ॥ स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्वाणमिच्छसि । अग्नि-

श्रेष्ठोऽसमर्थो मूढो भूतर्षभ ॥ २९ ॥ को हि शक्रसमान-
 ज्ञातौ नतिक्रम्य महारथान् । अन्येभ्यस्त्राणमाशंसि च दन्यो भुवि
 मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिवृत्तास्त्वया ।
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ मिथ्योप-
 चरितास्तात जन्मप्रभृति वान्धवाः । त्वयि सम्यङ्ग्रहावाहो प्रति-
 पन्ना यशस्विनः ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
 खेषु बन्धुषु सुखिषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः
 प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ । धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासम्भवे
 नराः ॥ ३४ ॥ पृथक् च विनिविष्टानां धर्मं धीरोनुसृज्यते ।
 मध्यमोऽयं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियैः प्राकृतो
 लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः । कामार्थावनुपायेन लिप्समानो
 विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्म-
 म्निवाहुस्त्रिवर्गस्य विशाम्यते । लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्नि-
 रिव वर्ज्यते ॥ ३८ ॥ स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥ आत्मानं तक्षति
 क्षेप वनं परशुना यथा । यः सम्यग्वर्त्तमानेषु मिथ्या राजन्
 प्रवर्त्तते ॥ ४० ॥ न तस्य हि मतिं हिन्यात् यस्य नेच्छेत् परा-
 भवम् । अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ४१ ॥
 आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत । अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्
 किमु तान् पाण्डवर्षभान् ॥ ४२ ॥ अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्-
 बुध्यते जनः । ह्रियते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४३ ॥
 यो वस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् । तैर्हि सम्प्रीयमाण-
 स्त्वं सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं
 भुञ्जानो राजसत्तम । पाण्डवान् पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंसि-
 ऽन्यतः ॥ ४५ ॥ दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौवले । एते-

वैश्वर्यमाधाय भूमिमिच्छसि भारत ॥ ४६ ॥ न चैते तव
 पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्
 प्रति भारत ॥ ४७ ॥ न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहिता-
 स्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं सुखमाहवे ॥ ४८ ॥ इहं
 सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं वलम् । अयं भीष्मस्तथा द्रोणः
 कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४९ ॥ भूरिश्यवाः सौमदन्तिरश्वत्थामा
 जयद्रथः । अश्वत्थाः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ॥ ५० ॥
 अजेयो ह्यर्जुनः संख्यैः सर्वैरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि गन्धर्वा
 युद्धे चेत आधियाः ॥ ५१ ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित् समग्रे
 पार्थिवे वले । योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेत् गृहान्
 ॥ ५२ ॥ किन्ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ । यस्मिन् जिते
 जितं ते स्यात् पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५३ ॥ यः स द्विवान्
 सगन्धर्वान् सयक्षासुरषन्नगान् । अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्तं
 युद्धे प्रत पाण्डवम् ॥ ५४ ॥ तथा विराटनगरे अयूयते महद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५५ ॥ युद्धे धेनु महा-
 देव साक्षात् सन्तोषितः शिवः । तमजेयमनाष्टुर्थं विजेतुं जिष्णु-
 मच्युतम् ॥ ५६ ॥ आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् । महि-
 तीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ॥ ५७ ॥ युद्धे प्रतीपमायान्त-
 मपि साक्षात् पुरन्दरः । बाहुभ्यामुद्धरेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः
 प्रजाः ॥ ५८ ॥ पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ।
 पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄन् ज्ञातीन् सम्बन्धिनस्तथा ॥ ५९ ॥ त्वत्
 कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः । अस्तु शेषं कौरवाणां मा
 पराभूद्दिदं कुलम् ॥ ६० ॥ कुलघ्न इति नोच्येया नष्टकीर्ति-
 र्नराधिप । त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ॥ ६१ ॥
 महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । मा तात श्रिय-
 मायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ॥ ६२ ॥ अर्द्धं प्रदाय पार्थिव्यो

महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां
वचः । संप्रीयमाणो मितैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवहाक्य

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनमम-
र्षणम् । केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णो न
वाक्यमुक्तीऽसि सुहृदां शममिच्छता । अन्वपद्यस्व तत्तात मा
मन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थं
महाबाहुराह त्वां तात केशवः । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः
प्रजाः ॥ ४ ॥ ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ।
जीवती धृतराष्ट्रस्य दौरात्मगात् भ्रंशयिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानञ्च
सहामात्यं सपुत्रभातबान्धवम् । अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितात्
भ्रंशयिष्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन् केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितुश्च भरतश्चेष्ट विदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥ मा कुलघ्नः कुपुरुषो
दुर्मतिः कापथङ्गमः । मातरं पितरञ्चैव मा मज्जीः शोकसागरे
॥ ८ ॥ अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः । अमर्षवश-
मापन्नं निश्चसन्तं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तां वचनमाह त्वां
तात केशवः । तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १० ॥
प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ । आहतुस्त्वां हितं
वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप ॥ ११ ॥ अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ
यदूचतुः । माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परन्तप ॥ १२ ॥ ये
त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैतै कृत्याय कर्हिचित् । वैरं परेषां ग्रीवायां
प्रतिमोच्यन्ति संयुगे ॥ १३ ॥ मा जीघनः प्रजाः पर्वाः पुत्रान्

भ्रातृस्तथैव च । वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्वज्जेयं बलं हि तत्
 ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः । यदि
 नादास्यसे तात पश्चात्तपस्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जाम-
 दग्नेन भूयानेष ततोऽर्जुनः । कृष्णो हि देवकौपुत्रो देवैरपि
 सुदुःसहः ॥ १६ ॥ किन्ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ । एतत्ते
 सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु । न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो
 भरतसत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं क्षतापि
 विदुरोऽब्रवीत् । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमनर्षणम् ॥ १८ ॥
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ । इमौ तु वृद्धौ शोचामि
 गान्धारीं पितरञ्च ते ॥ १९ ॥ यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन
 दुहृदा । हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवान्णजौ ॥ २० ॥
 भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् । कुलक्षमीदृशं पापं
 जनयित्वा कुपूषणम् ॥ २१ ॥ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रो-
 ऽभ्यभाषत । आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना । आदत्स्व शिव-
 मत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णो-
 नाक्षिष्टकर्मणा । दृष्टान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु
 ॥ २४ ॥ सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् । चर स्वस्थ-
 यनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तात
 गच्छस्व संशमम् । कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः
 ॥ २६ ॥ शमञ्चेत् याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् । तदर्थ-
 मभिजल्पन्तं न तवास्थ्यपराभवः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

चतुर्विंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणी सम-
व्यथौ । दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शसनातिगम् ॥ १ ॥ यावत्
कृष्णावसनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् । यावद्धौम्यो न मेधाम्नौ
जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २ ॥ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव
युधिष्ठिरः । क्लीनिष्वो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्टनीकेष्ववस्थितः । भीमसेनो महेष्वास-
स्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥ यावन्नो चरते मार्गान् पृतना-
मभिधर्षयन् । भीमसेनो गदापाणिस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ॥ ५ ॥
यावन्न श्रातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् । गदया वीर-
घातिन्या फलानीव वनस्यते ॥ ६ ॥ कालेन परिपक्वानि ताव-
च्छाम्यतु वैशसम् । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ॥ ७ ॥
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशितः । यावन्न प्रविशन्त्येते
नक्रा इव महार्णवम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु
वैशसम् । यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥ ९ ॥ गार्द-
पताः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् । चन्दनागुरुदिग्धेषु हार-
निष्कधरेषु च ॥ १० ॥ नोरःसु यावत् योधानां महेष्वासैर्महे-
षवः । कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ ११ ॥ अभि-
लक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् । अभिवादयमानं त्वं
शिरसा राजकुञ्जरः ॥ १२ ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो
युधिष्ठिरः । ध्वजाङ्गुशपताकाङ्गं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ॥ १३ ॥
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ । रत्नौषधिसमेतेन
रत्नाङ्गुलितलेन च ॥ १४ ॥ उपविष्टस्य पृष्ठन्ते पाणिना परि-
मार्जतु । शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वं स्वजानो वृकोदरः ॥ १५ ॥
साम्नाभिवदताञ्चापि शान्तये भरतर्षभ । अर्जुनेन यमाभ्याञ्च
त्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ १६ ॥ मूर्द्ध्नि तान् समुपाघ्राय प्रेम्णाभि-
वद पार्थिव । दृष्ट्वा त्वं पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सङ्गतम् ॥ १७ ॥

यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः । वध्यतां राजधानीषु
सर्वसम्पन्नहीहिताम् । पृथिवी आटभावेन भुज्यतां विज्वरो
भव ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरु-
संसदि । प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥ प्रस-
मीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव । मामेव हि विशेषेण विभाष्य
परिगर्हसे ॥ २ ॥ भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन । भवान्
गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलावलम् ॥ ३ ॥ भवान् क्षत्ता च
राजा वाप्याचार्यो वा पितामहः । मामेव परिगर्हन्ते नान्यं
कञ्चन पार्थिवम् ॥ ४ ॥ न चाहं लक्ष्ये कञ्चिद्व्यभिचारमिहा-
त्मनः । अथ सर्वे भवन्तो मां विहिषन्ति सराजकाः ॥ ५ ॥ न
चाहं कञ्चिदत्यर्थमपराधमरिन्दम । विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्म
मपि केशव ॥ ६ ॥ प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७ ॥ यत्
पुनर्द्रविणं किञ्चित्तत्ताजीयन्त पाण्डवाः । तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं
तत्तद्वा मधुसूदन ॥ ८ ॥ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यद्वैः
पराजिताः । अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्रजिता वनम् ॥ ९ ॥
केन वाप्यपवादेन विरुध्यन्त्यरिभिः सह । अशक्ताः पाण्डवाः
कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यभिव्रवत् ॥ १० ॥ किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्
वा पुनरागसि । धार्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह
॥ ११ ॥ न चापि वयमुग्रेण कर्नणा वचनेन वा । प्रभ्रष्टाः
प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥ न च तं कृष्ण पश्यामि

क्षत्रधर्म्ममनुष्ठितम् । उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवहणः
॥ १३ ॥ न हि भीष्मकपद्मोणाः सकर्णा मधुसूदन । देवैरपि
युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो
यदि माधव संयुगे । अस्त्रेण निधकङ्काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव
तत् ॥ १५ ॥ मुख्यैवैष नो धर्म्मः क्षत्रियाणां जनाह्न ।
यच्छ्रेयोमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥ ते वयं वीर-
शयनम्प्राप्स्यामो यदि संयुगे । अग्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्-
स्यति माधव ॥ १७ ॥ कथं जातु कुले जातः क्षत्रधर्म्मेण वर्त्तयन् ।
भयाद्भक्तिं समीक्ष्यैव प्रणमेद्दिह कर्हिचित् ॥ १८ ॥ उद्यच्छेदेव
न न मेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् । अप्यर्षवनि भज्येत न न मेद्दिह
कर्हिचित् ॥ १९ ॥ इति मातङ्गवचनं परीक्षन्ति हितेष्ववः ।
धर्म्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च महिधः ॥ २० ॥ अचिन्तयन्
किञ्चिदन्यं यावज्जीवन्तथाचरेत् । एष धर्मः क्षत्रियाणां मत-
मेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥ राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पिता पुरा-
भवत् । न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥ यावच्च
राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनाह्न । न्यस्त्रशस्त्रा वयं ते वाप्युप-
जीवाम माधव ॥ २३ ॥ अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो
मम । अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि वाले जनाह्न ॥ २४ ॥ न
तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्दृष्टिानन्दन । ध्रियमाणे महाबाहो मयि
सम्प्रति केशव ॥ २५ ॥ यावद्भि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदन्नेण
केशव । तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुले-
क्षणः । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥ लपस्यसे

वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि । स्थिरो भव सहामात्यो विमर्द्दो
 भविता महान् ॥ २ ॥ यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चित् व्यति-
 क्रमः । पाण्डवेष्विति तत् सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३ ॥ श्रिया
 सन्तप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् । त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं
 सौवलेन च भारत ॥ ४ ॥ कथञ्च ज्ञातवस्तात श्रेयांसः साधु
 सम्मताः । अथान्याथमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५ ॥
 अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनम् । असतां तत्र जायन्ते
 भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६ ॥ तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं
 कुतम् । असमीक्ष्य सदाचारैः सार्द्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७ ॥ कश्चान्यो
 भ्रातृभार्यां वै विप्रकर्तुं तयार्हति । आनीय च सभां व्यक्तां
 यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८ ॥ कुलीना भीलसम्पन्ना प्राणेभ्योऽपि
 गरीयसी । महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिवृता त्वया ॥ ९ ॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि । दुःशासनेन कौन्तेयाः
 प्रव्रजन्तः परन्तपाः ॥ १० ॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्म-
 चारिषु । खेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेद्देवमसाम्प्रतम् ॥ ११ ॥
 नृशंसानामनार्थाणां पुरुषाणाञ्च भाषणम् । कर्षदुःशासनाभ्याञ्च
 त्वया च वृद्धशः कृतम् ॥ १२ ॥ सह माता प्रदग्धन्तान् बालकान्
 वारणावते । आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १३ ॥
 जघुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा । माता सहैक-
 चक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥ विषिण सर्पवन्धैश्च यतिताः
 पाण्डवास्त्वया । सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १५ ॥
 एवं बुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् । कथन्ते नाप-
 राधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥ यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः
 पित्रमंशं न दित्यसि । तच्च पापं प्रदातासि भ्रष्टैश्चर्यो निपा-
 तितः ॥ १७ ॥ कृत्वा बह्वन्यकर्माणि पाण्डवेषु नृशंसवत् । मिथ्या-
 ह्योत्तरनार्यैः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥ मातापितृभ्यां भीष्मेण

द्रोणेन विदुरेण च । शान्सेति मुहुस्ततोऽसि न च शान्सि
पार्थिव ॥ १८ ॥ शमे हि सुमहांलामस्तव पार्थस्य चोभयोः ।
न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥ न शर्म
प्राप्स्यसे राजन्नुत्कृष्ट्य सहृदां वचः । अधर्म्यमयशस्यञ्च क्रियते
पार्थिव त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति दाशार्हं दुर्योधनमर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ न चेत् सन्धा-
स्यते राजन् स्वेन कामेन पाण्डवैः । बद्धा किल त्वां दास्यन्ति
कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २३ ॥ वैकर्त्तनं त्वाञ्च माञ्चवीनेतान्मनुज-
र्षभ । पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । आतुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयो-
धनः । क्रुद्धः प्रातिष्ठितोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥
विदुरं धृतराष्ट्रञ्च महाराजञ्च वाल्मिकम् । कृपञ्च सोमदत्तञ्च
भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २६ ॥ सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरप-
त्तपः । अग्निष्टवदमर्थ्यादो मानो मान्यावमानिता ॥ २७ ॥ तं
प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भातरो मनुजर्षभम् । अनुजग्मुः सहाभात्या
राजानश्चापि सर्वशः ॥ २८ ॥ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भाटभिः
सह । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥
धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भां योऽनुमन्यते । हसन्ति व्यसने तस्य
दुर्हृदो न चिरादिव ॥ ३० ॥ दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रो-
ऽनुपायवित् । मिथ्याभिमानो राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगाः ॥ ३१ ॥
कालपक्कमिदं मन्ये सर्वक्षलं जनार्दन । सर्वं ह्यनुसृता मोहात्
पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः
पुष्करेक्ष्णः । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
पर्वपां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः । प्रसह्य मन्दमैश्वर्यं न
नियच्छत यन्तृपम् ॥ ३४ ॥ तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरि-

न्दमाः । क्रियमाणे भवेत् अथैस्तत् सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३५ ॥
 प्रत्यक्षमेतत् भवतां यद्व्यामि हितं वचः । भवतामातुकूलेन यदि
 रोचेत भारताः ॥ ३६ ॥ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यना-
 त्तवान् । जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशङ्गतः ॥ ३७ ॥ उग्र-
 सेनसुतः कंसः परित्यक्तः स्वबान्धवैः । ज्ञातीनां हितकामेन मया
 शस्तो महामृधे ॥ ३८ ॥ आहुकः पुनरत्नाभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्-
 कृतः । उग्रसेनः कृतो राजा भोजराज्यस्य वर्धनः ॥ ३९ ॥ कंस-
 मेकं परित्यज कुलार्थं सर्वदादवाः । सम्भूय सुखमेधन्ते भार-
 तान्यकवृष्णायः ॥ ४० ॥ अपि चाप्यवदद्राजन् परमेष्ठी प्रजा-
 यतिः । व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४१ ॥ हैधो-
 भूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत । अत्रवीत् सृष्टिमान् देवो
 भगवान् लोकभावनः ॥ ४२ ॥ परामविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः
 सह । आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४३ ॥
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः । अस्मिन् युद्धे सुसंक्रुद्धा
 हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४४ ॥ इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजा-
 यतिः । वरुणाय प्रयच्छेत्तान् बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥ एव-
 मुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः । वरुणाय ददौ सर्वान्
 बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥ तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशै-
 र्जलेष्वरः । वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४७ ॥
 तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिञ्चापि सौबलम् । बद्धा दुःशासनं चापि
 पाण्डवेश्यः प्रयच्छेत् ॥ ४८ ॥ त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं
 कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४९ ॥
 राजन् दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पाण्डवैः । तत् कृते न विन-
 श्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जने-
श्वरः । विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ गच्छ-
तात महाप्रज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् । आनयिह तया सार्ध-
मनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥ यदि सापि दुरात्मानं शमयेत् दुष्ट-
चेतसम् । अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३ ॥ अपि
लोभाभिभूतस्य पत्न्यानमनुदर्शयेत् । दुर्बुद्धे दुःसहायस्य समर्थं
ब्रुवती वचः ॥ ४ ॥ अपि नो व्यसनं भोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा
विदुरो दीर्घदर्शिनीम् । आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शास-
नात् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासना-
तिगः । ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितञ्च प्रहास्यति ॥ ७ ॥ अग्निष्ट-
वदमर्यादः पापैः सह दुरात्मज्ञान् । सभाया निर्गतो मूढो
व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यश-
स्विनी । अन्विच्छन्ती महत् श्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥

गान्धार्युवाच । आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमग्निष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १० ॥ आपुमाप्तं
तथापीदमविनोतेन सर्वथा । त्वं ह्येवात्र भृशं गच्छी धृतराष्ट्र
सुतप्रियः ॥ ११ ॥ यो जानन् पापतामस्य तत् प्रज्ञामनुवर्त्तसे ।
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः ॥ १२ ॥ अशक्योऽद्य
त्वया राजन् विनिवर्त्तयितुं बलात् । राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालि-
शस्य दुरात्मनः ॥ १३ ॥ दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते
फलम् । कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ॥ १४ ॥ भिन्नं हि
स्वजनेन त्वां प्रहसिष्यन्ति शत्रवः । या हि शक्या महाराज साम्ना
दानेन वा पुनः । निस्तर्तुमापदः खेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आसनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्ष-
 णम् । मातुश्च वचनात् क्षत्ता सभां प्राविशयत् पुनः ॥ १६ ॥ स
 मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश पुनः सभाम् । अतिताम्रेक्ष्य क्रोधा-
 न्निष्प्रसन्नैव पन्नगः ॥ १७ ॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमा-
 स्थितम् । विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक । हितं ते सानुबन्धस्य तथा-
 यत्यां सुखोदयम् ॥ १९ ॥ दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरत-
 सत्तमः । भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २० ॥
 भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता । भवेद्द्रोणसुखानाञ्च
 सुहृदां शान्त्यता लया ॥ २१ ॥ न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन
 कामेन शक्यते । अवाप्तुं रक्षितुञ्चापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२ ॥
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् । विजितात्मा च
 मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधौ हि पुरुष-
 मर्थभ्यो व्यपकर्षतः । तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते
 महीम् ॥ २४ ॥ लोकेष्वरप्रभुत्वं हि महदेतत् दुरात्मभिः ।
 राज्यं नामेष्टितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २५ ॥ इन्द्रि-
 याणि महत् प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः । इन्द्रियैर्नियतैर्वुद्धि-
 र्वर्द्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६ ॥ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितु-
 मप्यलम् । अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारयिम् ॥ २७ ॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अमितान् वा-
 जितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २८ ॥ आत्मानमेव प्रथमं
 द्वेष्यरूपेण योजयेत् । ततोऽमात्यानमित्वांश्च न मोघं विजिगीषते
 ॥ २९ ॥ वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्य-
 कारिणं धीरमत्यर्थं शीर्निषेवते ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षिणेव जालेन
 भ्रष्टावपिहिताबुधौ । कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतौ विलु-
 प्ततः ॥ ३१ ॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।

विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स वर्धितौ ॥ ३२ ॥ कामं क्रोधञ्च
लोभञ्च दम्भं दर्पञ्च भूमिपः । सम्यग्विजेतुं यो वेद स मही-
मभिजायते ॥ ३३ ॥ सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
ईप्सन्नर्थञ्च धर्मञ्च द्विषताञ्च पराभवम् ॥ ३४ ॥ कामाभिभूतः
क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया
भवन्त्युत ॥ ३५ ॥ एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः । पाण्डवैः
पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्मः शान्त-
नवो द्रोणश्चापि महारथः । आहतुस्तात तत् सत्यमजेयौ कृष्ण-
पाण्डवौ ॥ ३७ ॥ प्रपद्यस्व महाबाहूँ कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नी हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थ-
कामानां यो न तिष्ठति शासने । प्रज्ञानां कृतविद्यानां स नरः
शत्रुनन्दनः ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः
सुखम् । न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४० ॥
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते वाल्मिकेन च । दत्तोऽंशः पाण्डु-
पुत्राणां भेदात् भीतैररिन्दम ॥ ४१ ॥ तस्य चैतत् प्रदानस्य
फलमद्यानुपश्यसि । यदुभुक्ते पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहितकण्ठ-
काम् ॥ ४२ ॥ प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम । यदी-
च्छसि सहामात्यो भीक्तुमर्हं महीमिमाम् ॥ ४३ ॥ अलमर्हं
पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् । सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः
प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्वृद्धिमद्भिर्जिते-
न्द्रियैः । पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥
निगच्छ सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् । स्वमंशं पाण्डु-
पुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमङ्ग विकारोऽयं तयो-
दशसमाः कृतः । शमयेनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४७ ॥
न चैव शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभौषसि । सूतपुत्रो दृढक्रोधो
भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने

धनञ्जये । धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजाः ध्रुवम् ॥ ४९ ॥
 अमर्षवशमापन्नो मा कुङ्कंस्तात जीधनः । एषा हि पृथिवी
 कुत्स्ता मा गमत्वत्कृते बधम् ॥ ५० ॥ यच्च त्वं मन्यसे मूढ भौष-
 द्रोणकृपादयः । योत्सन्ते सर्वं शक्त्येति नैतद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् । पाण्डवेष्वथ
 युष्मासु धर्मस्त्वथ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥ राजपिण्डभयादिते यदि
 हास्यन्ति जीवितम् । न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुद्दी-
 चितुम् ॥ ५३ ॥ न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते । तदलं
 तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गान्धारीवाक्ये

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषि-
 तम् । पुनः प्रतस्थे संरम्भात् सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥ ततः
 सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः । सौवर्लेन भताक्षेण राज्ञा
 शकुनिना सह ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
 दुःशासनचतुर्यानामिदमासीद्विचिष्टितम् ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान्
 गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः । सहितो धृतराष्ट्रस्य राज्ञा
 भान्तनवेन च ॥ ४ ॥ वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम वलादिव ।
 प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वा गृहीतं
 वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः । निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा
 द्विवोरगाः ॥ ६ ॥ अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
 अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्वशालताम् ॥ ७ ॥ निरुद्यमा
 भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह । तस्मादयमिहैवैनं केशवं
 क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ क्रोधतो धृतराष्ट्रस्य वद्वा योत्सामहे

रिपून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥ इङ्गि-
तज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः । तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दि-
क्येन सहास्थितः ॥ १० ॥ अब्रवीत् कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय
वाहिनीम् । व्यूढानीकः सभाहारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ११ ॥
यावदाख्याम्यहञ्चेतत् कृष्णायाक्लिष्टकारिणे । स प्रविश्य सभां
वीरः सिंहो गिरिशुहामिव ॥ १२ ॥ आचष्ट तमभिप्रायं केश-
वाय महात्मने । धृतराष्ट्रन्ततश्चैव विदुरञ्चान्वभाषत ॥ १३ ॥
तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्रयन्निव । धर्मादर्याच्च कामाच्च कर्म्म
साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥ मन्दाः कर्त्तुमिहेच्छन्ति न चावार्यं
कथञ्चन । पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ॥ १५ ॥
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः । इमं हि पुण्डरी-
काक्षं जिष्टक्षन्त्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा
जाला यथा जडाः । सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शि-
वान् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि । राजन्
परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परन्तप ॥ १८ ॥ अशक्यमयशस्यञ्च
कर्त्तुं कर्म समुद्यताः । इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च
॥ १९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् । इमं
पुरुषमादूर्लभप्रष्टुं दुरासदम् ॥ २० ॥ आसाद्य न भविष्यन्ति
प्रतङ्गा इव प्रावकम् । अयमिच्छन् हि तान् सर्वान् युध्यमानान्
जनाहिनः ॥ २१ ॥ सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेत् यमसादनम् ।
न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात् पापं कथञ्चन ॥ २२ ॥ न च धर्मा-
दपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः । विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथ ।
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्ण्युरोजसा ॥ २४ ॥ एते वा
भामहं वैताननुजानीहि पार्थिव । एतान् हि सर्वान् संरक्ष्या-
न्नियन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ न चाहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं

कथञ्चन । पाण्डुवार्थं हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते सुताः
 ॥ २६ ॥ एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्थी युधिष्ठिरः । अथैव
 ह्यहमेनांश्च ये चैनाननुभारत ॥ २७ ॥ निग्रह्य राजन् पार्थभ्यो
 दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् । इदन्तु न प्रवर्त्तयं निन्दितं कर्म भारत
 ॥ २८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् । एष
 दुर्योधनो राजन् यथेच्छति तथास्तु तत् ॥ २९ ॥ अहन्तु सर्वा-
 स्तनयाननुजानामि ते नृप । एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रो-
 ऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ।
 सहमित्यं महामातृं ससौदर्यं सहानुगम् ॥ ३१ ॥ शक्त्यां यदि
 पथ्यानमवतारयितुं पुनः । ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्राविशयत्
 सभाम् ॥ ३२ ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम् ।
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ३३ ॥ कर्षदुःशा-
 सनाभग्राञ्च राजभिर्याभिसंहतम् । नृशंस पापभूयिष्ठं क्षुद्रकर्म-
 सहायवान् ॥ ३४ ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ।
 अशक्यमयमस्यञ्च सङ्क्षिप्यापि विगर्हितम् ॥ ३५ ॥ यथा त्वाह-
 म्भको मूढो व्यवस्येत् कुलपांसनः । त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रभृष्यं
 दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ।
 यो न शक्यो बलात् कर्तुं देवैरपि सवासवैः ॥ ३७ ॥ तं त्वं प्रार्थ-
 यसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा । देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुत्तरगैश्च यः
 ॥ ३८ ॥ न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि कैश्वरम् । दुर्याक्षः
 पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ॥ ३९ ॥ दुर्धरा पृथिवी
 मूढा दुर्याक्षः कैश्वरो बलात् । इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि
 विदुरोऽब्रवीत् । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धातृराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४० ॥

विदुर उवाच । दुर्योधन निबोधेहं वचनं मम साम्प्रतम् ।
 सौमहारे तानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ॥ ४१ ॥ शिलावर्षेण
 महता छाद्यामास कैश्वरम् । अर्हीतुकानो विक्रस्य सर्वयत्नेन

माधवम् ॥ ४२ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तल त्वं प्रार्थयसे वलात् ।
निर्भीचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ॥ ४३ ॥ ग्रहीतुं
नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् । प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः
सह दानवैः ॥ ४४ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तल तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ।
अनेन हि हता वाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ ४५ ॥ गोवर्जनी
धारितश्च गवार्थं भरतर्षभ । अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महा-
बलः ॥ ४६ ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् । जरा-
सन्धश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ बाणश्च निहतः
सङ्क्षेप राजानश्च निहन्दिताः । वरुणो निर्जितो राजा पावक-
श्चामितौजसा ॥ ४८ ॥ पारिजातश्च हरता जितः साक्षाच्छची-
पतिः । अयं कर्त्ता न क्रियते कारणञ्चापि पौरुषे ॥ ४९ ॥
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत् कुर्यादयत्नतः । एकार्णवे च खपता
निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा
हृतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ॥ ५१ ॥
आग्नीविष्णमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् । प्रधर्षयन्महाबाहुं
कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भवि-
ष्यसि ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्यपर्वणि विदुरवाक्ये

एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १ ॥ एकोऽहमिति
यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन । परिभूय सुदुर्वृद्धे ग्रहीतुं मां चिकी-
र्षसि ॥ २ ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तयैवान्धकल्लयायः । इहादित्याद्य

रुद्राय वसवश्च सहर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासीच्चैः केशवः
 परवीरहा । तस्य संक्षयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥ ४ ॥ अङ्गुष्ठ-
 मात्रास्त्रिदश सुमुचुः पावकाक्षिपः । अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो
 वक्ष्यसि चाभवत् ॥ ५ ॥ लोकपाला भुजेष्वसन्नग्निरास्यादजायत ।
 आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च सहे-
 न्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च । बभूवुश्चैकस्त्रपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम्
 ॥ ७ ॥ प्रादुरास्तां तथा दीर्घा सङ्घर्षणधनञ्जयो । दक्षिणे-
 ऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव
 माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः । अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रसूखास्ततः ॥ ९ ॥
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः । शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्ग-
 लाङ्गलनन्दकाः ॥ १० ॥ अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
 नानाबाहुषु कृष्णस्य प्रदीप्तानि च सर्वशः ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां न
 स्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः । प्रादुरासन्नहारौद्राः सधूमाः
 पावकाक्षिपः ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचवः ।
 तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयन्त
 नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः । ऋते द्रोणञ्च भीष्मञ्च विदुरञ्च
 महामतिम् ॥ १४ ॥ सञ्जयञ्च महाभागमृषीश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यञ्चक्षुर्जनार्दनः ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वा मह-
 दाश्चर्यं माधवस्य सभातले । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात
 च ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः ।
 तस्मात् त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ भगवन्मम
 नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः । भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टु-
 मिहीक्षहे ॥ १८ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ।
 अदृश्यमाने नेत्रे दे भवेतां कुरुनन्दन ॥ १९ ॥ तत्राङ्गतं महा-
 राज धृतराष्ट्रश्च चक्षुषी । लब्धवान् वासुदेवाश्च विश्वरूपहिद-

क्षया ॥ २० ॥ लब्ध चक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः । विस्मिता
 ऋषिभिः सार्द्धं तुष्टुवर्मधुसूदनम् ॥ २१ ॥ चचाल च महीं
 कृत्स्ना सागरस्यापि चुक्षुमे । विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा
 भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः सञ्जहार वपुः स्वकम् ।
 तां दिव्यामङ्गुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकि-
 मादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च । ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ
 मधुसूदनः ॥ २४ ॥ ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
 तस्मिन् कीलाहले वृत्ते तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थित-
 मभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः । अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव
 शतक्रतुम् ॥ २६ ॥ अचिन्तयन्मयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ ततो रथेन
 शुभ्रेण महता किङ्किणौकिना । हेमजालविचित्रेण लघुना मेघ-
 नादिना ॥ २८ ॥ स्रपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वस्त्रयिना ।
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय
 कृतवर्मा महारथः । वृष्णीनां सम्मतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत
 ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् । धृतराष्ट्रो
 महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावदुबलं मे पुत्रेषु पश्य-
 तस्ते जनार्दन । प्रत्यक्षन्ते त ते किञ्चित् परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ ३२ ॥
 कर्तव्यां शममिच्छन्तं यतमानञ्च केशव । विदित्वैतामवस्थां मे
 नाभिःशङ्कितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोऽस्यभिप्रायः पाण्डवा
 प्रति केशव । ज्ञातमेव हि तद्वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानयैव पार्थिवाः । शमे प्ररतमानं मां
 सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जने-
 श्वरम् । द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं वाल्मिकं कृपम् ॥ ३६ ॥
 पत्यक्षमेतद्भवतां यद्वत्तं कुरुसंसदि । यथा चाग्निष्टवन्मन्दो रोषा-

द्वय समुत्थितः ॥ ३७ ॥ वदत्वनीयमात्मानं दृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 आपृच्छे भरतः सर्वान् ममिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥ आमन्त्र्य
 प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् । अनुजग्मुर्महेश्वासाः प्रवीरा
 भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः चत्ता दृतराष्ट्रोऽय
 वाल्मिकः । अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥ ततो
 रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुल्लणां पश्यतां द्रुपुं
 स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि विश्वरूपदर्शने
 त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य
 च । आचख्यौ तत् समासेन यदुक्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । उक्तं वज्रविधं वाक्यं गृहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्व-
 मिदं सर्वं सुबोधनवशानुगम् । आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये
 पाण्डवान् प्रति ॥ ३ ॥ किं वाच्याः पाण्डवेवास्ते भवत्या वचना-
 न्नया । तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

कुन्त्युवाच । ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक सृष्टा कृथाः ॥ ५ ॥ श्रौत्रियस्येव
 ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्दममेवैक-
 मीक्षते ॥ ६ ॥ अज्ञावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयम्भुवा । वाङ्मतः
 क्षत्रियः सृष्टो वाङ्मवीर्योऽपजीविता ॥ ७ ॥ क्रूराय कर्मणे नित्यं
 प्रजानां परिपालने । शृणु चातोपमासेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता
 मया ॥ ८ ॥ सुचुकुन्दस्य राजर्षिरददत् पृथिवीमिमाम् । पुरा
 वैश्वरूपाः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ वाङ्मवीर्यार्जितं

राज्यमश्नीयामिति कामये । ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः सम्-
 पद्यत ॥ १० ॥ सुचक्रुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासदसुन्दराम् ।
 वाङ्मवीर्याङ्गितां सम्यक् चतुर्धर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥ यं हि धर्म-
 चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा
 विन्देत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवलायैव कल्पते ।
 स चेद्धर्मचरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥ दण्डनीतिः स्वध-
 र्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैभ्यश्च
 प्रयच्छति ॥ १४ ॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५ ॥ कालो वा कारणं
 राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो माभूद्राजा
 कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया हापरस्य
 च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥ कृतस्य
 करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं
 नात्यन्तमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्त्तनात् हापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलिः प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति
 दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः । राजदोषिण हि जगत् स्पृश्यते
 जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मानवेक्ष्य पितृपैतामह्याचितान् ।
 नैतद्राजर्षिर्वृत्तं हि यत्र त्वं स्यातुमिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि
 वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः । प्रजापालनसम्भूतं फलं किञ्चिन्न
 लभ्यते ॥ २२ ॥ न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वन्ते यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञो दानं तपः
 शौर्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च । माहात्म्यं बलमोजस्रं नित्यमाशं-
 सितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुप्रदिवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वाम्ना-
 सते नित्यं पितरौ दैवतानि च । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां
 परिपालनम् ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।

ते तु वैयाः कुले जाता अवृत्तग्रा तात पीडिताः ॥ २७ ॥ यत्र
दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः । प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते
धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥ दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनु-
तया परम् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९ ॥
ब्राह्मणः प्रचरेत् भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् । वैश्यो धनार्जनं
कुर्व्यात् शूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३० ॥ भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धन्ते
कृषिर्नैवोपपद्यते । क्षत्रियोऽसि क्षतात् ताता वाङ्मवीर्थ्योप-
जीविता ॥ ३१ ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् । कुरु
सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ ३२ ॥ पितृग्रमंशं महा-
बाहो निमग्नं पुनरुद्धर । साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन
वा ॥ ३३ ॥ ततो दुःखतरं किन्तु यदहं ह्रीनबान्धवा । पर-
पिण्डमुदौक्षे वै त्वां सूत्वा मितनन्दनम् ॥ ३४ ॥ शुध्यस्व राज-
धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् । मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः
पापिकां गतिम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीवाक्ये

एकविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

कुन्त्यवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । विदु-
लायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १ ॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च
यथावदक्तुमर्हसि । यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी
॥ २ ॥ क्षत्रधर्मरता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी । विश्रुता
राजसंसक्तु श्रुतवाक्या वज्रश्रुता ॥ ३ ॥ विदुला नाम राजन्या
जगर्ह पुत्रमौरसम् । निर्जितंसिन्धुराजेन ग्रयानं दीनचेतसम् ॥ ४ ॥

विदुलीवाच । अनन्दन समाजात द्विषता हर्षवर्द्धन । न
मया त्वं च पित्रा च जातः क्वाभगगतो ह्यसि ॥ ५ ॥ निर्मन्यु-

खाद्यसङ्केतयः पुरुषः क्लीवसाधनः । यावज्जीवं निराशीऽपि
 कल्याणाय धुरं वह ॥६॥ मात्मानमवमन्यस्व मैत्रमत्येन वीभरः ।
 मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥७॥ उत्तिष्ठ हे
 कापुरुष मा श्रेष्ठैवं पराजितः । अमितानन्दयन् सर्वान्निर्मानो
 बन्धु शोकदः ॥ ८ ॥ सपूरा वै कुनदिका सपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
 सुसन्तोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९ ॥ अयहेरासृजन्
 दंष्ट्रां मा श्वेव निधनं ब्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि
 पराक्रमे ॥ १० ॥ अयरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
 विवदन् वाय वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिश्रद्धितः ॥ ११ ॥ तमेवं
 प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः
 शत्रुनिर्जितः ॥ १२ ॥ मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वक-
 र्मणा । मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधोभूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १३ ॥
 अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल । मा तुषाग्निरिवा-
 नर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥ १४ ॥ मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च
 धूमायितञ्चिरम् । मा हस्त कस्यचिद्देहे जनी राक्षः खरो मृदुः
 ॥ १५ ॥ कृत्वा मानुषकं कर्म कृत्वार्जं यावदुत्तमम् । धर्म-
 स्यान्मृष्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १६ ॥ अलब्ध्वा यदि वा
 लब्ध्वा नानुशोचति पण्डितः । आनन्तर्यञ्चारभते न प्राणानां
 धनायते ॥ १७ ॥ उद्धावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां
 गतिम् । धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १८ ॥
 द्रष्टापूर्तं हि ते क्लीव कीर्त्तिश्च सकला हता । विच्छिन्नं भोग-
 मूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १९ ॥ शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो
 जङ्घायां प्रपतिष्यता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथ-
 च्चन ॥ २० ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षदाजानेयकृतं क्षरन् । कुरु
 सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१ ॥ उद्धावय कुलं भग्नं
 लतकृते स्वयमेव हि । यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महद्दुः-

तम् ॥ २२ ॥ राशिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् । दाने
तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभे
वा मातुरुच्चार एव सः । श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण
वा ॥ २४ ॥ जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् ।
न त्वेव जाल्घो कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृशंस्या-
मयशस्याच्च दुःखां कापुरुषोचिताम् । यमेनमभिनन्देयुरमित्राः
पुरुषं कृशम् ॥ २६ ॥ लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससम् ।
अहो लोभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७ ॥ नेदृशं वन्धु-
मासाद्य बान्धवः सुखमेधते । अद्वैतैव विपत्तग्रामो वयं राट्पात-
प्रवासिताः ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः ।
अवल्लुकारिणं सत्कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९ ॥ कलिं पुत्र-
प्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम् । निरामर्षं निरुत्साहं निर्वीर्य-
मरिनन्दनम् ॥ ३० ॥ मा सा सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्र-
मौदृशम् । मा धूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१ ॥
ज्वल भूर्धन्यमित्राणां मूर्द्धन्तमपि वा क्षणम् । एतावानेव पुरुषो
यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः
पुमान् । सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ॥ ३३ ॥
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् । एभ्यो निकृतिपापेभ्यः
प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥ आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः
स्वकम् । पुरं विषहते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवत् य इह जीवति । शूरस्योर्जितचित्तस्य
सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभावं गतस्यापि विषये मोदते
प्रजाः । य आत्मनः प्रियसुखे हिला मृगयते श्रियम् । अमात्या-
नामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३७ ॥

पुत्र उवाच । किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३८ ॥

भातोवाच । अनादृतानां ये लोका दिषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
 ये लादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान् व्रजन्तु नः ॥ ३८ ॥ भृत्यै-
 र्विहीयमानानां परपिण्डीपजीविनाम् । कृपणानामसत्त्वानां मा
 वृत्तिमनुवर्त्तिथाः ॥ ४० ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणा सुहृद-
 स्तथा । पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४१ ॥ यमा-
 जीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय । पक्वद्रुममिवासाद्य तस्य
 जीवितमर्थवत् ॥ ४२ ॥ यस्य भूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते वास्यवाः
 सुखम् । त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४३ ॥
 स्ववाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके लभते
 कीर्त्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने
 द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

विदुलोवाच । अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
 निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥ यो हि तेजो
 यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन
 द्रुह्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि शुण्वन्ति च ।
 नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वां सुसूक्ष्ममिव भेषजम् ॥ ३ ॥ सन्ति वै सिन्धु-
 राजस्य सन्तुष्टा न तथा जनाः । दौर्वल्यादासते मूढा व्यसनौष-
 प्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः ।
 अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥ तैः कृत्वा सह सङ्घातं
 गिरिदुर्गालयञ्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन् नैवायमजरामरः ॥ ६ ॥
 सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत् त्वयि । अन्वर्थनामा भव
 मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां
 ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अयं प्राप्य महत् कृच्छ्रं पुनर्द्विं गमिष्यति

॥ ८ ॥ तस्य स्मरन्ती वचनभाषंसे विजयं तव । तस्मात्तात
 प्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य ह्यर्थभिर्निर्वृत्तौ-
 भवन्त्याप्यायिताः परे । तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः
 ॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय । एवं विद्वान्
 युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११ ॥ नातः पापीयसीं काञ्चि-
 दवस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते
 ॥ १२ ॥ पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति
 यत् प्रोक्तं पथ्यायमरणं हि तत् ॥ १३ ॥ अहं महाकुले जाता
 ऋहात् ऋदमिवागता । ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्ता परमपूजिता
 ॥ १४ ॥ महार्हमाख्याभरणां समृष्टां वरवाससम् । पुरा हृष्टां
 सुहृद्वर्गीं मामपश्यः सुदुर्गताम् ॥ १५ ॥ यदा माञ्चैव भार्याञ्च
 द्रष्टासि भृशदुर्वलाम् । न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय
 ॥ १६ ॥ दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्यैर्लिक्पुरोहितान् । अवत्या-
 स्मान् प्रजहती दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥ यदि कृत्यं न
 पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा । श्लाघनीयं यशस्यञ्च का शान्ति-
 र्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति चेद्ब्राह्मणं ब्रूयां दीर्यत हृदयं
 मम । न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥
 वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारः परस्य च । नान्यमानाद्य जीवन्ती
 परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २० ॥ अपारे भव नः पारमप्लवे भव
 नः प्लवः । कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्व नः ॥ २१ ॥
 सर्वं ते शत्रवः सञ्ज्ञा न चेज्जीवितुमर्हसि । अथ चेदीदृशीं वृत्तिं
 क्लीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥ निर्विषात्मा हतमना मुञ्चैतां पाप-
 जीविकाम् । एकशत्रुवधेनैव भूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३ ॥
 इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्र समपद्यत । माहेन्द्रं प्रग्रहं लेभे लोका-
 नाञ्चेश्वरोऽभवत् ॥ २४ ॥ नाम विश्राव्य वै सङ्गे शत्रूनाह्वय-
 दंशितान् । सेनाग्रञ्चापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५ ॥

यदैव लभते वीरः स्वयुद्धेन महत् यशः । तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य
 शत्रवो विनमन्ति च ॥ ३६ ॥ त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा
 जनाः । अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ ३७ ॥ राज्य-
 चाप्यग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा । न लब्धस्य हि शत्रोर्वै श्रेष्ठं
 कुर्वन्ति साधवः ॥ ३८ ॥ स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमम् ।
 रुद्धमकायने मत्वा पतोऽस्म्युक् द्वारिषु ॥ ३९ ॥ जहि शत्रून् रणे
 राजन् स्वधर्ममनुपालय । मा त्वादृशं सुकृपणं शत्रूणां भयवर्जनम्
 ॥ ४० ॥ आत्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्द्वैतम् । अपि त्वां
 नानुपश्येयं दीना दीनमिव स्थितम् ॥ ४१ ॥ हृष्य सौवीरकन्याभिः
 स्नाध्यः स्वार्थैर्वथा पुरा । मा च सैन्धवकन्यानामवसन्तो वशङ्गमः
 ॥ ४२ ॥ युवा रूपेण सम्पन्नो विद्ययाभिजनेन च । यस्त्वादृशो
 विक्रुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ४३ ॥ अनङ्घ्रानिव वोढव्यो
 मन्ये मरणमेव तत् । यदि लाभनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम्
 ॥ ४४ ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे । नास्मिन्
 जातु कुलै जातो गच्छेत् धोऽन्यस्य पृष्ठतः ॥ ४५ ॥ न त्वं पर-
 स्थानुचरस्तात जीवितुमर्हसि । अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्
 परिग्राह्यतम् ॥ ४६ ॥ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ।
 ग्राह्यतच्चाव्ययञ्चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ४७ ॥ यो वै कश्चि-
 दिहायातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् । भयात् वृत्तिं समीक्ष्यैव न
 नमेदिह कस्यचित् ॥ ४८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव
 पौरुषम् । अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ४९ ॥
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः । ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं
 धर्मायैव च सञ्जय ॥ ५० ॥ नियच्छन्नितरान् वर्णान् विनिघ्नन् सर्व-
 दुष्कृतः । ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानुपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने

तयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

पुत्र उवाच । कृष्णायसस्येव च ते संहृत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकस्मिन् वीरप्रज्ञे क्षमर्षणे ॥ १ ॥ अहो क्षत्रसमा-
चारो यत्र मामितरं यथा । नियोजयसि युद्धाय परमातेव
मान्तथा ॥ २ ॥ ईदृशं वचनं ब्रूयात् भवती पुत्रमेकजम् । किन्तु
ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वथा ॥ ३ ॥ किमाभरणकृत्येन
किमोगैर्जीवितेन वा । मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥ ४ ॥

मातोवाच । सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
ताण्वाभिसमीच्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ५ ॥ स समीक्ष्य
क्रमोपेतो मुखः कालोऽयमागतः । अस्मिंश्चेद्वागते काले कार्यं
न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ असम्भावितरूपस्त्वमानृशंसं करिष्यसि । तं
त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ॥ ७ ॥ खरीवात्सल्य-
माङ्गस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् । सङ्घिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्ख-
निषेवितम् ॥ ८ ॥ अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ।
तव स्यात् यदि सदृक्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ॥ ९ ॥ धर्मार्थ-
शुण्ययुक्तेन नेतरेण कथञ्चन । दैवमानुषयुक्तेन सङ्घिराचरितेन
च ॥ १० ॥ यो ह्येवमवनीतेन रमते पुत्रनमृणा । अनुत्थानवता
चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११ ॥ रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य
प्रजाफलम् । अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥ १२ ॥
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः । युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः
सञ्जयेह जयाय च ॥ १३ ॥ जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्र-
सलोकताम् । न शत्रु भवने पुण्ये दिवि तत् विद्यते सुखम् ॥ १४ ॥
यदि मित्रान् वशं कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते । मन्युना दक्षमानेन
पुरुषेण मनस्विना ॥ १५ ॥ निवृत्तेनेह वज्रशः शत्रून् प्रति जिगी-
षया । आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ॥ १६ ॥
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् । इह प्राज्ञो हि
पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके

ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभ-
नम् । ध्रुवज्ञाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८ ॥

पुत्र उवाच । नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवानुपश्य भूलेह जङ्गमूकवत् ॥ १९ ॥

मातोवाच । अतो मे भूयसौ नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि । चोद्यां
माञ्चोदयस्येतत् भृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथ त्वां पूजयि-
ष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्यवान् । अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं
भाविनमेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच । अकोपस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्ज्यो मम ।
द्वयवस्थां विदित्वैतामात्मनात्मनि दारुणाम् ॥ २२ ॥ रात्र्या-
द्भावी निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः । ईदृशं भवती किञ्चि-
दुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि
पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४ ॥

मातोवाच । पुत्र नात्मावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । अभू-
त्वाभिभवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २५ ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्था
नारक्षव्याः सुवालिभ्यैः । सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनि-
त्यता ॥ २६ ॥ अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च । अथ
ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २७ ॥ ऐकगुण्यमनीहाया-
मभावः कर्मणां फलम् । अथ द्वैगुण्यमनीहायां फलं भवति वा न
वा ॥ २८ ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । नुद्दि-
दुद्भिसमृद्धौ स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २९ ॥ उत्थातव्यं जाग्रतव्यं
योक्तव्यं भूतिकर्मसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्ययैः
॥ ३० ॥ मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चैश्वरैः सह । प्राज्ञस्य
नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ ३१ ॥ अभिवर्त्तति लक्ष्मीस्तं
प्राचीमिष दिवाकरः । निदर्शनान्युपायाश्च वह्न्युद्धर्षणानि च
॥ ३२ ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् । पुरु-

पार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ ३३ ॥ क्रुद्धान् लुब्धान् परि-
 क्षीणानवलितान् विमानितान् । सर्ध्वनयैव ये कैचित्तान् युक्त
 उपधारय ॥ ३४ ॥ एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्तासे गणान् ।
 महावेग इवोद्भूतो मातरिष्वा बलाहकान् ॥ ३५ ॥ तेषामग्र-
 प्रदायी स्याः कल्योत्यायी प्रियंवदः । ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति
 पुरोधास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ यदैव शत्रुं जानीयात् सपत्नं
 त्यक्तजीवितम् । तदैवास्मादुहिजते सर्पादिभ्यस्तृणगतादिव ॥ ३७ ॥ तं
 विदित्वा पराक्रातुं वशे न कुरुते यदि । निर्वादैनैर्विद्वद्देनमन्त-
 स्तद्विविध्यति ॥ ३८ ॥ निर्वादादास्यदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
 धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३९ ॥ स्वलितायं
 पुनस्तानि संत्यजन्ति च बान्धवाः । अप्यस्त्रिन्नाश्वसन्ते च जुगुप्-
 सन्ते च तादृशम् ॥ ४० ॥ शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुप-
 गच्छति । ततः सम्भाव्यमेवैतत् यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने
 चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

मातोवाच । नैव राज्ञा हरः कार्यो जातु कस्याञ्चिदापदि ।
 अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्त्तत दीर्घवत् ॥ १ ॥ दीर्घं हि
 दृष्ट्वा राजानं सर्वमैवानुदीर्यते । राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्
 कुर्वन्ति ते महौम् ॥ २ ॥ शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
 अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥ य एवा-
 त्यन्तसहृदस्त एव पर्युपासते । अशक्तयः स्वस्तिकामा वद्वत्सा
 इला इव ॥ ४ ॥ शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।
 अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५ ॥ ये राष्ट्र-
 मभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः । मा दीदरस्तं सुहृदो मा त्वां

दीर्घं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया
तव । विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजो विवृद्धये ॥ ७ ॥ यद्येतत्
संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् । श्रुत्वा सौम्यभिवात्मानं
जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८ ॥ अस्ति नः कोपनिचयो महान-
विदितस्तव । तमहं वेद नान्यस्तमुपसम्पादयामि ते ॥ ९ ॥
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव सञ्जय । सुखदुःखसहा वीर-
शतार्हा क्षत्रुवर्त्तिनः ॥ १० ॥ तदृशा हि सहाया वै पुरुषस्य
बुभूषतः । द्रष्टुं जिहीर्षतः किञ्चित् सचिवाः शत्रुकर्षण ॥ ११ ॥
तस्यास्त्वादृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः । तमस्त्वपागमत्तस्य
सुचित्तार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच । उदके भूरियं धार्या मर्त्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहं
हि वचनं त्वत्तः श्रुश्रुपुरपरापरम् । किञ्चित् किञ्चित् प्रति-
वदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अटयन्नमृतस्येव कृच्छ्रा-
ल्लवस्य बान्धवान् । उद्यच्छाम्येष शत्रूणां निग्रमायं जयाय
च ॥ १५ ॥

कुन्त्युवाच । सदृश्व इव स चित्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥ इदमुद्धर्षणं
भीमं तेजोवर्द्धनमुत्तमम् । राजानं आवयेन्नन्ती सीदन्तं शत्रु-
पीडितम् ॥ १७ ॥ जयो नामेतिहासीत्यं श्रोतव्यो विजिगी-
षुणा । महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्हति ॥ १८ ॥
इदं पुंसवनञ्चैव वीराजननमेव च । अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा
ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं
तपस्विनम् । ब्राह्मणाश्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम्
॥ २० ॥ अर्चिषन्तं बलीपेतं महाभागं महारथम् । धृति-
मन्तमनाधृष्टं जेतारमपराजितम् ॥ २१ ॥ नियन्तारमसाधूनां

गोप्तारं धर्मचारिणाम् । ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपरा-
क्रमम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीवाक्ये

पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

कुन्त्युवाच । अर्जुनं कैश्व ब्रूयास्त्वयि जाते त्वं सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिरायमे परिवारिता ॥ १ ॥ अथान्तरीक्षे
वागासीद्विव्यक्तपमनोरमा । सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते
सुतः ॥ २ ॥ एष जेष्यति संग्रामे कुक्षन् सर्वान् समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्ते पृथिवीजेता
यश्चास्य दिवं स्पृशेत् । हत्वा कुक्षंश्च संग्रामे वासुदेवसहाय-
वान् ॥ ४ ॥ पितृग्रमंश्च प्रनष्टञ्च पुनरप्युद्धरिष्यति । भ्रातृभिः
सहितः श्रीमांस्त्रीक्षेधानाह्रिष्यति ॥ ५ ॥ स सत्यसन्धो वीमलः
सव्यसाची यथाच्युतः । तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम्
॥ ६ ॥ तथा तदस्तु दागार्हं यथा वागभ्यभाषत । धर्मश्चेदस्ति
वार्णाय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं
सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८ ॥
नमो धर्माय महते धर्मो धारयते प्रजाः । एतद्धनञ्जयो वाच्यो
नित्योद्युक्तो हृकोदरः ॥ ९ ॥ यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालो-
ऽयमागतः । न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १० ॥
विहिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न प्रशाम्यति । यावदन्तं न कुरुते
शत्रूणां शत्रुकर्षणः ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञां सुपां पाण्डो-
र्महात्मनः । ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १२ ॥
शुक्लमेतन्महाभागे कुले जातं यशस्विनि । यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु
यथावत्त्वमवर्त्तिष्याः ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्रौ च वृत्तव्यौ क्षत्रधर्मरता-

धुमौ । विक्रमेणाजितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ १४ ॥
 विक्रमाधिगता क्षय्याः क्षत्रधर्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा
 ग्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोप-
 चायिनाम् । पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत् क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः । प्रव्राजनं सुतानां
 वा न मे तत् दुःखकारणम् ॥ १७ ॥ वन्तु सा वृहती श्यामा
 सभायां रुदती तदा । अश्रीषीत् परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं
 महत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाश्वगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९ ॥ तं वै ब्रूहि
 महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् । अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः
 पदवीधर ॥ २० ॥ विद्विती हि तवात्यन्तं कुडाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नद्येतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥ तयोश्चैत-
 द्ब्रह्मज्ञानं यत् सा कृष्णा सभागता । दुःशासनश्च यद्धीमं कटुका-
 न्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतां कुरुवीराणां तत्र संस्कारधेः पुनः ।
 पाण्डवान् कुशलं पृच्छेः सपुत्रान् कृष्णाया सह ॥ २३ ॥ माञ्च
 कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन । अरिष्टं गच्छ पथ्यानं
 पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अभिवाद्याथ तां कृष्णाः कृत्वा चाभि-
 प्रदक्षिणम् । निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखिलगतिस्ततः ॥ २५ ॥
 ततो विसर्जयामास भीष्मादीन् कुरुपुङ्गवान् । आरोग्याय रथे
 कर्णं प्रायात् सात्यकिना सह ॥ २६ ॥ ततः प्रयाति दाशार्हं
 कुरवः सङ्गता मिथः । जजलुर्महदाश्चय्यं केशवे परमाद्भुतम्
 ॥ २७ ॥ प्रसूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता । दुर्योधनस्य
 बालिष्ठान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततो निर्याय नगरात्
 प्रययौ पुरुषोत्तमः । मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह
 ॥ २९ ॥ विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः । ततो जवेन

महता तूष्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ ते पिवन्त इवाकाशं दारु-
केण प्रचोदिताः । हृदा जम्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ ३१ ॥
ते व्यतीत्य महाध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः । उच्चैर्जम्गुरुपप्लव्यं
शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णप्रत्यागमने
षट्त्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीमद्रोणौ महा-
रथौ । दुर्योधनमिहं वाक्यन्वचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ श्रुतं
ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं
धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥ तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य
सम्मतम् । न हि ते जातु श्वाभ्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३ ॥
क्षेमिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा । सभायां द्रौपदी
चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥ कृतास्त्वं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमञ्च कृत-
निश्चयम् । गाण्डीवज्रेषुधी चैव रथञ्च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥ नकुलं
सहदेवञ्च वलवीर्य्यसमन्वितौ । सहायं वासुदेवञ्च न क्षंस्यति
युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिता ॥ ७ ॥ दानवा घोर-
कर्माणो निवातकवचा युधि । रौद्रमुखं समादाय दग्धा वानर-
केतुना ॥ ८ ॥ कर्षप्रभृतयश्चेमे त्वञ्चापि कवची रथी । मोक्षितौ
घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ ९ ॥ प्रशान्त्य भरतश्रेष्ठ
भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दृष्टान्तरं
गताम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लाघ्यवाक्
कविः । तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा त्वं पाण्डवेन व्यपनोतशरासनः । प्रशान्तभ्रुकटिः श्रीमान्

ज्ञाता भान्तिः कुलस्य नः ॥ १२ ॥ तमभ्येत्य सहामात्यः परि-
 ष्वज्य नृपात्मजम् । अभिवाद्य राजानं यथापूर्वमरिन्दम् ॥ १३ ॥
 अभिवाद्यमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः । प्रतिगृह्णातु सौहा-
 र्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ सिंहस्कन्धो रुवाङ्गस्त्वं वृत्ता-
 यतनहाभुजः । परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १५ ॥
 कम्बुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वं पुष्करेक्ष्मः । अभिवाद्यतां पार्थः
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणा-
 प्रतिमौ भुवि । तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम्
 ॥ १७ ॥ सुवृन्त्वा नन्दजाश्रुणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः । सङ्गच्छ
 भ्रातृभिः सार्द्धं मानं सन्त्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं
 कृतृत्वां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह । समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा
 यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥ अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु
 वारणम् । ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः । उत्पाता विविधा
 वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि
 निवेशने । उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पृथना तव ॥ २२ ॥
 बाह्नानान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विश्राम्यते । गृध्रास्ते पथ्युपासन्ते
 सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राज-
 निवेशनम् । शिवाश्चाश्विनिर्घीप्रा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २४ ॥
 कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकञ्च हितैषिणाम् । तथ्यायतो महा-
 बाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २५ ॥ न चेत् करिष्यसि वचः सुहृदा-
 मरिकर्षण । तपस्यसे बाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ २६ ॥
 भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे । श्रुत्वा क्षत्तांसि मे वाक्यं
 गाण्डीवस्य च निखनम् । यद्येतदपस्यन्ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये

सप्तविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु विमनास्त्रिगुणैरधी-
मुखः । संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चित् व्याजहार ह ॥ १ ॥ तं
वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् । पुनरेवोत्तरं वाक्य-
मुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शुश्रूषुमनस्त्वयञ्च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ।
प्रतियोक्ष्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । अप्रवृत्त्यान्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये ।
वद्धमानः परो राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तच्च पुत्रात्
प्रियतमं प्रतियोक्ष्य धनञ्जयम् । क्षत्रधर्म्ममनुष्ठाय धिगस्तु
क्षत्रजीविकाम् ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनु-
र्वरः । मत्प्रसादात् स वीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्वरैः ॥ ६ ॥ मित-
धुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽयानृजुः शठः । न सत्सु लभते पूजां
यज्ञे सखं दूवागतः ॥ ७ ॥ वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा
पापमिच्छति । चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये । अहितत्वाय कल्पन्ते
दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥ तमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण
च । वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १० ॥ अस्ति मे
बलमित्येव सहसा त्वं तित्तीर्षसि । संग्राह्यक्रमकरं गङ्गावेग
द्वार्ष्ण्यम् ॥ ११ ॥ वास एव यथा त्यक्तं प्रावृष्णानोऽद्य मन्यसे ।
स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभात् यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२ ॥ द्रौपदी-
सहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् । वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं
को विजेष्यति ॥ १३ ॥ निदिशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति
किङ्कराः । तमैलविलभासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४ ॥
कुवेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च । स्फूर्तमाक्रम्य ते राष्ट्रं
राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥ दत्तं हृतमधीतञ्च ब्राह्मणा-
स्तर्पिता धनैः । आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ हि विद्धि नौ ॥ १६ ॥

लन्तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विग्रहं पाण्डवैः
 कृत्वा महद्गसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदी यस्य चाशास्ते
 विजयं सत्यवादिनी । तपोधीरव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम्
 ॥ १८ ॥ मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः । सर्व-
 शस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९ ॥ सहाया ब्राह्मणा
 यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः । तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि
 पाण्डवम् ॥ २० ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि यत् कार्यं भूतिमिच्छता ।
 सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलं युद्धेन तै-
 र्वीरैः शम्य त्वं कुरुवृद्धये । मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च परा-
 भवम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्महीणवाक्ये

अष्टविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च सञ्जय ।
 उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमे-
 यात्मा राधेयं परवीरहा । कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे
 प्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन् मेघस्वनः काले कृष्णः कर्णमथाब्रवीत् ।
 मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । आनुपूर्वेण व्याक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि-
 च । प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४ ॥ हृदय-
 ग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः । यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे
 शृणु भारत ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेद-
 पारगाः । तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानुसूयया ॥ ६ ॥ तमेव
 कर्णं जानासि वेदवादान् सनातनान् । तमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु

परिनिष्ठितः ॥ ७ ॥ कानीनश्च सहोदय कन्यायां यश्च जायते ।
 वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८ ॥ सोऽसि कर्ण
 तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि
 राजा भविष्यसि ॥ ९ ॥ पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
 हौ पञ्चावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषप्रभ ॥ १० ॥ मया सार्धमितो
 यातमय त्वां तात पाण्डवाः । अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं
 युधिष्ठिरात् ॥ ११ ॥ पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौमद्रथापराजितः ॥ १२ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः । पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धक-
 वृष्णयः ॥ १३ ॥ हिरण्ययांश्च ते कुम्भाब्राजतान् पार्थिवांस्तथा ।
 ओषध्यः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥ राजन्या
 राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वाभिषेचनम् । षष्ठे त्वाञ्च तथा काले द्रौप-
 द्युपगमिष्यति ॥ १५ ॥ अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संश्रितात्मा
 हिजोत्तमः । अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या हिजातयः ॥ १६ ॥
 पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः । तथैव भ्रातरः पञ्च
 पाण्डवाः पुरुषप्रभाः ॥ १७ ॥ द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदय-
 स्तथा । अहञ्च त्वाभिषिञ्चामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ १८ ॥
 युवराजस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं
 धर्मात्मा संश्रितव्रतः ॥ १९ ॥ उपन्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । ह्यतश्च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥
 अभिषिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्ध्नि । किङ्किणीशत-
 निर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ २१ ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो
 वाहयिष्यति । अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ॥ २२ ॥
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च धी । पाञ्चालाश्चानुयास्यन्ति
 शिखण्डी च महारथः ॥ २३ ॥ अहञ्च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धक-
 वृष्णयः । द्वाभार्हाः परिवारास्ते द्वाभार्गाश्च विशास्यते ॥ २४ ॥

भुङ्क्षु राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । जपैर्होमैश्च
संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५ ॥ पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः
सह कुन्तलैः । अन्धास्तालचराश्चैव चुचुपा रेणुपास्तथा ॥ २६ ॥
स्तुवन्तु त्वाञ्च बह्वभिः स्तुतिभिः सूतमागधाः । विजयं वसु-
प्रिणस्य घोषवन्तु च पाण्डवाः ॥ २७ ॥ स त्वं परिवृतः पार्थ-
र्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः । प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीञ्च प्रति-
नन्दय ॥ २८ ॥ मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रातृञ्चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

कर्म उवाच । असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चाथ केशव ।
सखिग्रन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १ ॥ सर्वञ्चैवाभिजानामि
पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः । निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण
मन्यसे ॥ २ ॥ कन्या गर्भं सम्प्राधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाञ्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ सोऽस्मि कृष्ण
तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः । कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो
यथा न कुशलं तथा ॥ ४ ॥ सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्य-
नयत् गृहान् । राधायाश्चैव मां प्रादात् सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५ ॥
मत्स्नेहाञ्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् । सा मे मूत्रं
पुरीषञ्च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६ ॥ तस्याः पिण्डव्यपयनं कृथ्या-
दस्मद्विधः कथम् । धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७ ॥
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् । पितरञ्चाभिजानामि
तमहं सौहृदात् सदा ॥ ८ ॥ स हि मे जातकर्मादि कारया-
मास माधव । शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९ ॥

नाम वै वसुप्रेणेति कारयामास वै द्विजैः । भार्याद्योदा मम
 प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥ तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम
 जाता जनार्दन । तासु मे हृदयं कृष्ण सञ्जातं कामवन्धनम् ॥ ११ ॥
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः । चर्षात् भयाद्वा
 गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुक्तहे ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्यो-
 धनसमाश्रयात् । मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३ ॥
 द्रष्टुं वज्रमिर्यज्ञैः सह सूतैर्मया सकृत् । आवाहाश्च विवाहाश्च
 सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४ ॥ माञ्च कृष्ण समासाद्य कृतः प्रस्व-
 समुद्यमः । दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहस्यापि पाण्डवैः ॥ १५ ॥
 तस्माद्गणे हैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत । कृतवान् परमं कष्टः
 प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि
 जनार्दन । अनृतं नोक्तहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥
 यदि ह्यद्य न गच्छेयं हैरथं सव्यसाचिना । अकीर्तिः स्याद्दृष्टी-
 केश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८ ॥ असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्व
 मधुसूदन । सर्वञ्च पाण्डवाः कुर्युस्त्वदशिलान्न संशयः ॥ १९ ॥
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत मधुसूदन । एतदत्र हितं मन्ये सर्वं
 यादवनन्दन ॥ २० ॥ यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयते-
 न्द्रियः । कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१ ॥
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन । स्कीतं दुर्योधनायैव
 सम्प्रदद्यामरिन्दम ॥ २२ ॥ स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु
 युधिष्ठिरः । नेता यस्य हृष्टीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ २३ ॥
 पृथिवी तस्य राष्ट्रञ्च यस्य भीमो महारथः । नकुलः सहदेवश्च
 द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाव्यः सात्यकिश्च महा-
 रथः । उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकिः ॥ २५ ॥
 चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः । इन्द्रगोपकवर्णाश्च
 कौकया भ्रातरस्तथा ॥ २६ ॥ इन्द्रायुधसवर्णाश्वः कुन्तिभोजो महा-

मनाः । मातुलो भीमसेनस्य श्वेनजिच्च महारथः ॥ २७ ॥ शङ्खः
 पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वच्च जनार्दन । महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य
 समुदानयः ॥ २८ ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ।
 धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥ २९ ॥ अस्य यज्ञस्य
 वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन । आध्वर्यवश्च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्
 भविष्यति ॥ ३० ॥ हीता चैवात्र बीभत्सुः सन्ततः स कपिध्वजः ।
 गाण्डीवं सुक् तथा चाज्यं वीर्यं पुंसं भविष्यति ॥ ३१ ॥ ऐन्द्रं
 पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णञ्च माधव । मन्तास्तत्र भविष्यन्ति
 प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३२ ॥ अनुयातश्च पितरमधिको वा परा-
 क्रमे । गीतंस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ॥ ३३ ॥
 उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तीता समहावलः । विनदन् स नरव्याघ्रो
 नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३४ ॥ स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा
 युधिष्ठिरः । जपहोमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३५ ॥
 शङ्खशब्दाः सनुरजा भेर्यश्च मधुसूदन । उत्कृष्टः सिंहनादश्च
 सुप्रह्लाण्यो भविष्यति ॥ ३६ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यश्च-
 स्विनौ । शमितं तौ महावीर्यौ सम्यक् तत्र करिष्यतः ॥ ३७ ॥
 कल्पाप्रदण्डा गोविन्द विमला रघुपङ्क्तयः । यूपाः समुपकल्प-
 न्तामस्मिन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३८ ॥ कर्षिनालीकनाराचा वत्स-
 दन्तोपवृंहणाः । तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च
 ॥ ३९ ॥ अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च । हविस्तु
 रुधिरं कृष्ण तस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ४० ॥ द्रुमाः परिधय-
 यैव शक्तयो विमला गदाः । सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च
 शरद्वतः ॥ ४१ ॥ द्रुपदोऽत्र परिस्तीमा मुक्ता गाण्डीबधन्वना ।
 महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४२ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं
 कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति । दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य
 महाचभूः ॥ ४३ ॥ घटोत्कचोऽत्र शमितं करिष्यति महाबलः ।

अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४४ ॥ दक्षिणा तस्य
यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वैतानिके कर्ममुखे जातो यः
कृष्ण पावकात् ॥ ४५ ॥ यद्ब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्ड-
वान् । प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४६ ॥ यदा
द्रव्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना । पुनश्चितिस्तदा चास्य
यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४७ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति
पाण्डवः । आनर्द्धं नदतः सम्यक् तदा सत्यं भविष्यति ॥ ४८ ॥
यदा द्रोणञ्च भीष्मञ्च पाञ्चाख्यौ पातयिष्यतः । तदा यज्ञावसान-
न्तत् भविष्यति जनार्दन ॥ ४९ ॥ दुर्योधनं यदा हन्ता भीम-
सेनो महाबलः । तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव
॥ ५० ॥ क्षुपाश्च प्रक्षुपाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः । हतेष्वरा
नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५१ ॥ रुदत्यः सह गान्धार्थ्या
श्वगध्रक्षुरराकुले । स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५२ ॥
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । वृथा मृत्युं न कुर्वी-
रंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५३ ॥ अस्त्रेण निधवं गच्छेत् समृद्धं
क्षत्रमण्डलम् । कुरुक्षेत्रे पुरुषतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५४ ॥
तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यद्भीष्मसितम् । यथा कार्त्तस्त्रेण
वार्ष्णीय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ यावत् स्थास्यन्ति गिरयः
सरितश्च जनार्दन । तावत् कीर्त्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति
॥ ५६ ॥ ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् । समागमेषु
वार्ष्णीय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५७ ॥ समुपानय कौन्तेयं
युद्धाय मम केशव । मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्यपर्वणि कर्णवाक्ये

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

सञ्जय उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन् वाक्यं क्षितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

भगवानुवाच । अपि त्वां न लभेत् कर्णं राज्यलम्बोपपा-
दनम् । मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २ ॥
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कञ्चन विद्यतेऽत्र । जय-
ध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छितो वानरकेतुस्रगः ॥ ३ ॥ दिव्या
माया विहिता भौमनेन समुच्छिता इन्द्रकेतुप्रकाशाः । दिव्यानि
भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४ ॥ न
सञ्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः । श्रीमान्
ध्यजः कर्णं धनञ्जयस्य समुच्छितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥ यदा
द्रव्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाण-
मुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६ ॥ गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जित-
मिवाश्वनेः । न तदा भविता त्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ७ ॥
यदा द्रव्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । जपहोमसमायुक्तं
स्वार्चनं महाचमूम् ॥ ८ ॥ आदित्यमिव दुर्दृष्टं तपन्तं शत्रु-
वाहिनीम् । न तदा भविता त्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ९ ॥
यदा द्रव्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । दुःशासनस्य रुधिरं
पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १० ॥ प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिहिरद-
घातिनम् । न तदा भवति त्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ११ ॥
यदा द्रव्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सुयोधनञ्च राजानं
सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ १२ ॥ युद्धायापततस्तूष्णं वारितान् सव्य-
साचिना । न तदा भवति त्रेता न कृतं हापरं न च ॥ १३ ॥
यदा द्रव्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ । वाहिनीं धार्तरा-
ष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १४ ॥ विगाढे अस्त्रसम्पाति
परवीररथारुजौ । न तदा भविता त्रेता न कृतं हापरं न च
॥ १५ ॥ ब्रूयाः कर्णं द्रुपदो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सौम्यो-

इयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६ ॥ सर्वौषधिवनस्तीतः
 फलवानल्पमक्षिकः । निष्पङ्क्तो रसवत्तोयो नात्युष्णः शिशिरः
 सुखः ॥ १७ ॥ सप्तमाक्षापि दिवसाद्मावास्या भविष्यति । संग्रामो
 युज्यतां तस्यां तामाहुः अक्रदेवताम् ॥ १८ ॥ तथा राज्ञो वदः
 सर्वान् ये युद्धायाभ्युपागताः । यद्वो मनोषितं तद्वै सर्वं सम्पा-
 दयाम्यहम् ॥ १९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
 एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

सञ्जय उवाच । केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं
 शुभम् । अब्रवीद्भिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १ ॥ जानन्मां
 किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि । योऽयं पृथिव्याः कार्त-
 स्त्वान् विनाश समुपस्थितः ॥ २ ॥ निमत्तं तत्र अकुनिरहं
 दुःशासनस्तथा । दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३ ॥
 असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च
 घोरं रुधिरकईमम् ॥ ४ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशा-
 नुगाः । रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥
 स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन । निमित्तानि च घोराणि
 तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६ ॥ पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयञ्च
 युधिष्ठिरे । शंसन्त इति वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७ ॥
 प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः । शनैश्चर पीड-
 यति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥ कृत्वा चाङ्गारको वक्रं
 ज्येष्ठायां मधुसूदन । अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संश्रमयन्निव ॥ ९ ॥
 नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् । विशेषेण हि वार्ष्णेय

चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राज्ञरर्क-
मुपैति च । दिवस्योत्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ ११ ॥
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यशूणि वाजिनः । पानीयं यवसञ्चापि
नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाद्भुत-
स्थितम् । निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥
अल्पे भुक्ते पुरीषञ्च प्रभूतमिह दृश्यते । वाजिनां वारणानाञ्च
मनुष्याणाञ्च केशव ॥ १४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु सर्वेषु मधु-
सूदन । पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राङ्गर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टं
वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रदृश्यते । प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां
जयलक्षणम् ॥ १६ ॥ अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत् पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥ मयूराः पुण्य-
शकुना हंससारसचातकाः । जीवञ्जीविकसङ्घास्याप्यनुगच्छन्ति
पाण्डवान् ॥ १८ ॥ गृध्राः कङ्का वकाः श्येना यातुधानास्तथा
वृकाः । मक्षिकाणाञ्च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः । अनाहताः पाण्ड-
वानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २० ॥ उदपानाश्च नर्हन्ति यथा
गोवृषभास्तथा । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणम् ॥ २१ ॥
मांसशोणितवर्षञ्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्वनगरं भानु-
मत् समुपस्थितम् ॥ २२ ॥ सप्राकारं सपरिखं सवप्रञ्चाकृतोरणम् ।
कृष्णस्य परिषस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमने
सन्धेय वेदयन्ती महद्भयम् । एकपक्षाक्षिचरणा नर्हन्ती घोर-
दर्शनम् ॥ २४ ॥ पक्षिणो व्यसृजन् घोरं तत् पराभवलक्षणम् ।
शिवा च वाशते घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २५ ॥ कृष्णाग्नीवाश्च
शकुना रक्तपादा भयानकाः । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्-
पराभवलक्षणम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणान् प्रथमं हेष्टि गुरूंश्च मधु-
सूदन । भृत्यान् भक्तिमतश्चापि तत् पराभवलक्षणम् ॥ २७ ॥

पूर्वादिग्लोहिताकारा शन्नवर्णा च दक्षिणा । आमपात्रप्रती-
 काया पश्चिमा मधुसूदन ॥ २८ ॥ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तरा-
 ष्ट्रस्य माधव । महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥
 सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्रु युधिष्ठिरः । अधिरोहन्मयादृष्टः
 सहभाटभिरच्युत ॥ ३० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते वै
 सुवाससः । आसनां च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥ तव
 चापि मया कृष्णा स्वप्नान्ते रुधिराविला । अस्त्रेण पृथिवी दृष्टा
 परिचिप्ता जनार्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसञ्चयमारुढश्चामितौजा युधि-
 ष्ठिरः । सुवर्णपात्रां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ॥ ३३ ॥
 युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुन्धराम् । त्वया दत्तामिमां
 व्यक्तां भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥ उच्चपर्वतमारुढो भीम-
 कर्मा वृकोदरः । गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ॥ ३५ ॥
 क्षययिष्यति नः सर्वान् स सुव्यक्ते महारणे । विदितं मे हृषी-
 केश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३६ ॥ पाण्डुरं गजमारुढो गाण्डीवी
 स धनञ्जयः । त्वया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन्
 ॥ ३७ ॥ यूयं सर्वान् वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः । पार्थि-
 वान् समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुलः सहदेवश्च
 सात्यकिश्च महारथः । शुक्लकेयूरकवचाः शुक्लमाख्याम्बरावृताः
 ॥ ३९ ॥ अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् । त्वय एते
 मया दृष्टाः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते
 त्वय एते जनार्दन । धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानीहि केशव
 ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः । रत्नो-
 ष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ४२ ॥ उद्ध्रप्रयुक्तमारुढो
 भीमद्रोणौ महारथौ । मया सार्द्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा
 विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्ताञ्च दिशं प्रयाताः स्रु जनार्दन ।
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४४ ॥ अहञ्चान्ये

च राजानो यच्च तत् क्षत्रमण्डलम् । गाण्डीवग्निं प्रवेक्ष्याम इति
मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥

कृष्ण उवाच । उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा । यथा
हि मे वचः कर्णं नावैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥ सर्वेषां तात भूतानां
विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्घाग्नौ हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महा-
रणात् । समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८ ॥ अथवा
सङ्गमः कृष्ण स्वर्गं नो भविता ध्रुवम् । तत्रेदानीं समेषामः
पुनः सार्द्धं लयानघ ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडि-
तम् । विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥ ततः
स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् । सहास्राभिर्निर्गते राधेयो
दीनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शीघ्रतरं प्रायात् केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन् वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कृष्णकर्णसंवादे
द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्
गति । अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १ ॥ जानासि
मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे । क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे
सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकैक्यैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि
धर्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दादुपलवान् दुर्वलो
यथा ॥ ४ ॥ राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शान्मति । भक्तः
पुत्रमहेनैव विधर्मं पथि वर्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा

दुःशासनस्य च । सौवलस्य च दुर्वुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥६॥
 अधर्मेण हि धर्मिष्ठे कृतं वै कार्यमीदृशम् । चेष्टां तेषां यं धर्मः
 सातुवन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥ ह्रियमाणे बलाद्धर्मं कुरुभिः को न
 संज्वरेत् । असाम्ना केशवे याते समुद्योज्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥
 ततः कुरुक्षणां मनयो भविता वीरनाम्नः । चिन्तयन् लभे निद्रा-
 महःसु च निशासु च ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुन्ती तदाक्यमर्थकामेन
 भाषितम् । सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्षं ह ॥ १० ॥
 धिगस्त्यं यत्कृतेऽयं महान् ज्ञातिवधः कृतः । वर्त्स्यते
 सहृदाश्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चेद्दिपाञ्चाला
 यादवाश्च समागताः । भारतैः सह योत्स्यन्ति किन्तु दुःखमतः
 परम् ॥ १२ ॥ पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथायुद्धे पराभवम् । अध-
 नस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥ इति मे चिन्त-
 यन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्यश्च
 युधाम्पतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रायं वर्द्धयन्ति भयं मम ।
 नाचार्यः कामवान् सिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ॥ १५ ॥ पाण्ड-
 वेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः । अयन्त्वेको वृथादृष्टि-
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ मोहानुवर्त्ती सततं पापो देष्टि च
 पाण्डवान् । महत्यनर्थं निर्वन्धो बलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥ कर्णः
 सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सम्प्रति । आशंशे त्वय कर्णस्य
 मनोऽहं पाण्डवात् प्रति ॥ १८ ॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती
 यथातथम् । तोषितो भगवान् यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥
 आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेष्वनि । साहमन्तःपुरे रात्रः
 कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥ चिन्तयन्ती बद्धविधं हृदयेन विदू-
 यता । बलाबलञ्च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥
 स्त्रीभावादुबालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः । धात्रा विश्रब्धया
 गुप्ता सखीजनवृता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरन्ती च पितु-

आरित्रारचिणो । कथन्तु सुकृतं मे स्थान्नापराधवती कथम् ॥ २३ ॥
 भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौतूहलात् तं लब्ध्वा
 वालिष्यादाचरन्तदा ॥ २४ ॥ कन्या सती देवमर्कमासादयमह-
 न्ततः । योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५ ॥
 कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा । इति कुन्ती विनि-
 श्चित्य कार्येनिश्चयमुत्तमम् ॥ २६ ॥ कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ
 भागीरथीं प्रति । आत्मजस्य ततस्तस्य वृणिनः सत्यसन्धिनः
 ॥ २७ ॥ गङ्गातीरे पृथ्वाश्रीषीदेदाध्ययननिखनम् । प्राङ्मुख-
 स्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ॥ २८ ॥ जघ्पावसानं कार्यार्थं
 प्रतीचन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्यतापार्त्ता कर्णस्योत्तरवाससि
 ॥ २९ ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णीयी पद्ममालेव शुष्वती । आपृष्ठतापा-
 ज्जम्भा स परिवृत्य यतव्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभि-
 वाद्य कृताञ्जलिः । यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।
 उत्सृज्यन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्त्तनो वृषः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

कर्ण उवाच । राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
 प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥
 कुन्त्य उवाच । कौन्तेयस्त्वं न राधेवो न तवाधिरथः पिता ।
 नासि सूतकुले जातः कर्णैतद्विद्धि मे वचः ॥ २ ॥ कानीनस्त्वं
 मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः । कुन्तिराजस्य भवने जात-
 स्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
 अजीजनत् त्वां मयि सः कर्णं शस्त्रभृतांवरम् ॥ ४ ॥ कुण्डली वज्र-
 कवचो देवगर्भः श्रियावृतः । जातस्त्वमसि दुद्रुषो मया पुत्र

पितुर्गृहे ॥ ५ ॥ स त्वं भ्रातृनचमुद्य मोहाद्यदुपसेवसे । धार्तराष्ट्रं न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६ ॥ एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये । यत्तुष्ट्यन्त्यस्य पितरौ माता चाप्येकदर्शनी ॥ ७ ॥ अर्जनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः । आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८ ॥ अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् । सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सन्ममन्ता-
मसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनार्दनौ । असाध्यं किन्तु लोके स्यात् युवयो सहितात्मनोः ॥ १० ॥ कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः । द्वैवैः परितृतो ब्रह्मा वेद्या-
मिव महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैः ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु । स्रुतपुत्रेति मा शब्द पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे

चतुर्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स्त्र्योन्नियरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् । दुरत्ययां प्रणयिनीं पितवत् भास्करेरिताम् ॥ १ ॥ सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः कुरु । अयन्तेस्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्य माता च स्वयं पित्रा च भानुना । चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतिस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच । न चैतत् अज्ञधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया । धर्मद्वारं ममैतत् स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयि यत् पापं भवति सुमहात्ययम् । अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तदशः कीर्तिनाशनम् ॥ ५ ॥ अहञ्चेत् क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्-
क्रियाम् । तत्कृते किन्तु पापीयः शत्रु कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम । हीनसंस्कारसमयमद्य
मां समचूचुदः ॥ ७ ॥ न वै मम हितं पूर्वं मादवचेष्टितं त्वया ।
सा मां सख्योधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८ ॥ कृशेन सहि-
तात् को वै न व्यथेत धनञ्जयात् । कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्
पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९ ॥ अज्ञाता विदितः पूर्वं युद्धकाले
प्रकाशितः । पाञ्चवान् यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति
॥ १० ॥ सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम् । अहं वै
धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११ ॥ उपनक्ष परैर्वैरं ये
मां नित्यमुपासते । नमस्कुरुवन्ति च सदा वसवो वासवं यथा
॥ १२ ॥ मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् । मन्यन्ते
ते कथं तेषामहं किन्त्यां मनोरथम् ॥ १३ ॥ मया प्लवेन संग्रामं
तितीर्षन्ति दुरत्ययम् । अपारे पारकोमा ये त्यजेयं तानहं कथम्
॥ १४ ॥ अयं हि कालः सम्प्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्ट्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥ कृतार्थाः सुभृता
ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते । अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनव-
स्थिताः ॥ १६ ॥ राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृ पिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रस्य
पुत्राणामर्थं योत्सगामि ते सुतैः । बलञ्च शक्तिमास्थाय न वै त्वय-
नृतं वदे ॥ १८ ॥ आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन् सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९ ॥ न च तेषां
समारब्धो मयि मोघो भविष्यति । बध्द्यान् विषह्द्यान् संग्रामे न
हनिष्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥ युविष्टिरञ्च भीमञ्च यमौ चैवा-
र्जुनादृते । अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे वले ॥ २१ ॥
अर्जुनं हि निहत्याजौ सम्प्राप्तं स्यात् फलं मया । यशसा वापि
युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२ ॥ न ते जातु विनङ्क्ष्यन्ति
पुत्राः पञ्च यशस्विनि । निरर्जुनाः सकर्णा वा साजुना वा हते

मयि ॥ २३ ॥ इति कर्म्मवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रविपती ।
 उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्म्म धैर्यादकम्पनम् ॥ २४ ॥ एवं वै भाव्य-
 मेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः । यथा त्वं भाषसे कर्म्म देवन्तु
 बलवत्तरम् ॥ २५ ॥ त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्षण ।
 दत्तं तत् प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥ अनामयं
 स्वस्तिचेति पृथाथो कर्म्ममब्रवीत् । तां कर्म्मोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ
 जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्म्मसमागमे
 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आगम्य हास्तिनापुरादुपप्लव्यमरिन्दमः ।
 पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वसुक्तवान् ॥ १ ॥ सम्भाष्य सुचिरं
 कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं
 जगाम ह ॥ २ ॥ विमृज्य सर्वानृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा ।
 पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥ सन्ध्यामुपास्य
 ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः । अनीय कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्र-
 ममन्त्रयन् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 तथं पथं हितञ्चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नुत्पद्यमाने कुरुवृद्धः पितामहः ।
 किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥ आचार्यो वा
 महाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् । पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी
 वा किमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिता यवीयानस्त्राकं क्षत्ता धर्मविदां

वरः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८ ॥ किञ्च
सर्वं नृपतयः सभायां ये समासते । उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्-
ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् हि भवान् सर्वं वचनं कुरु-
मुख्ययोः । धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः । अप्रियं हृदये मम
तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छा-
स्यहं विभो । यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु । भवान्
हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्तो राजा
सुयोधन । मध्ये कुरुणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥
ममा विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः । अथ भीष्मः सुसं-
क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्-
ब्रवीमि ते । तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥
मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः । तस्याहमेक एवासं
पुत्रः पुत्रवतां वर ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्
कथं सुतः ॥ १८ ॥ एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनोषिणः ॥ १८ ॥
न चोच्छेदं कुलं यायात् विस्तीर्येत कथं यशः । तस्याहमीप्-
सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा
पितुरर्थं कुलस्य च । अराजा चोर्द्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव
॥ २० ॥ प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् । तस्यां जज्ञे
महाबाहुः श्रीमान् कुरुकुलोद्वहः ॥ २१ ॥ विचित्रवीर्यो धर्मात्मा
कनीयान्मम पार्थिव । स्वर्थात्तेहं पितरि तं स्वराज्ये संनिवेशयम्
॥ २२ ॥ विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः । तस्याहं
सदृशान् दारान्राजेन्द्र समुपाहरम् ॥ २३ ॥ जित्वा पार्थिव-
सङ्घातमपि ते बह्वशः श्रुतम् । ततो रामेण समरे दम्बयुधमुपा-
गमम् ॥ २४ ॥ स हि रामभयाद्भिर्नांगरैर्विप्रवासितः । दारे-

अतिप्रसक्तश्च यच्छाणं समपद्यत ॥ २५ ॥ यदा त्वराजंके राज्ये
न ववर्ष सुरेश्वरः । तदाभ्यधावन्नामेव प्रजाः क्षुब्धयपीडिताः २६ ॥

प्रजा जघुः । उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
इतीः प्रणुद् भद्रन्ते शान्तनोः कुलवर्धन ॥ २७ ॥ पीड्यन्ते ते
प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्दृग्दराङ्गैः । अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः
परित्वातुमर्हसि ॥ २८ ॥ आधीन् प्रणुद् वीर त्वं प्रजा धर्मेण
पालय । त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाचुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृत्तं स्मरसस्तथा ॥ ३० ॥ ततः पौरा
महाराज माता काली च मे शुभा । भृत्या पुरोहिताचाथ्या
ब्राह्मणाश्च वज्रश्रुताः ॥ ३१ ॥ मामृचुर्भृशसन्तप्ता भव राजेति
सन्ततम् । प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वं प्राप्य विनिश्चिष्यति ॥ ३२ ॥
स त्वमस्मद्विताथं वै राजा भव महामते । इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा
दुःखितो भृशमातुरः ॥ ३३ ॥ तेभ्यो न्यवेदयन्तत्र प्रतिज्ञां पितृ-
गौरवात् । जह्वरेता क्षराजा च कुलस्यार्थं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
विशेषतस्त्वदर्थञ्च धुरि मा मां नियोजय । ततोऽहं प्राञ्जलि-
र्भूत्वा मातरं सम्प्रसादयम् ॥ ३५ ॥ नाम्ब शान्तनुना जातः
कौरवं वंशमुदहन् । प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन् पुनः
पुनः ॥ ३६ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च प्रतिज्ञां कृतवानहम् । अहं
प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३७ ॥ एवं तामनुनीयाहं
मातरं जनमेव च । अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम्
॥ ३८ ॥ सह माता महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा । अपत्यार्थं
महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ ३९ ॥ त्रीन् स पुत्रानजनयत्
तदा भरतसत्तम । अन्धः करणहीनलान् नैव राजा पिता तव
॥ ४० ॥ राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः । स राजा
तस्य ते पुत्राः पितुर्दायादहारिणः ॥ ४१ ॥ मा तात कलहं

काषीं राज्यस्यार्द्धं प्रदीयताम् । मयि जीवति राज्यं कः सं-
प्रयासेत् पुमानिह ॥ ४२ ॥ मावमंस्था वचो मच्चं शममिच्छामि
वः सदा । न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ॥ ४३ ॥
मतमेतत् पितुस्तुभ्यं गाम्भार्या विदुरस्य च । श्रोतव्यं खलु
वृद्धानां माभिग्रहीर्वचो मम । नाग्रयिष्यसि मा सर्वमात्मानं
पृथिवीं तथा ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवदाक्ये

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वासुदेव उवाच । भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मथ्ये नृपाणां भद्रान्ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥

द्रोण उवाच । प्रातौपः शान्तनुस्तात कुलस्यार्थं यथा स्थितः ।
यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थं स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥ तथा
पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धी जितेन्द्रियः । राजा कुरूणां धर्मात्मा
सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठाय राज्यमहद्वृतराष्ट्राय
धीमते । यवीयसे तथा चत्रे कुरूणां वंशवर्द्धनः ॥ ४ ॥ ततः
सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम् । वनं जगाम कौरव्यो
भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५ ॥ नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते
स्तु विनीतवत् । प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६ ॥
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । अन्वपद्यन्त विधि-
वत् यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥ विद्वज्य धृतराष्ट्राय राज्यं
स विदुराय च । चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥ ८ ॥
कोपसंजनने दाने भृत्यानाञ्चान्ववेक्षणे । भरणे चैव सर्वस्य
विदूरः सत्यसङ्गरः ॥ ९ ॥ सन्धिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहन-
क्रियाः । अवैक्षत महातेजा भीष्म परपुरञ्जयः ॥ १० ॥ सिंहा-

सनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः । अन्वास्थमानः सततं विदु-
रेण महात्मना ॥ ११ ॥ कथं तस्य कुले जातः कुलमेदं व्यव-
स्यसि । सम्भूय भ्रातृभिः सार्द्धं सुहृद्भू भोगान् जनाधिप ॥ १२ ॥
ब्रवीम्यहन्न कार्पण्यात् नार्थहेतोः कथञ्चन । भीष्मेण दत्त-
मिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये
वृत्तुप्रपायं जनाधिप । यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्वीष्मस्त्वाह तत्
कुरु ॥ १४ ॥ दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्द्धमरिकर्षण । सम-
माचार्यकं तात तव तेषाञ्च मे सदा ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा यथा
मह्यं तथा प्र्वेतहयो मम । बहूना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो
जयः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
यजिहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः । पितुर्वदनमन्वीक्ष्य
परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच । देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८ ॥ तन्मे विलप-
मानस्य वचनं समुपेक्षसे । कोऽयं दुष्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्
कुलपांसनः ॥ १९ ॥ यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्त्तसे ।
अनार्थस्याकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २० ॥ अतिक्रामति यः
शास्त्रं पितुर्द्विर्मार्यदर्शिनः । एते नश्यन्ति कुरवो दुष्योधनकृतेन वै
॥ २१ ॥ यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु । माञ्चैव
धृतराष्ट्रञ्च सर्वमेव महीपते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालिख्यं कृत्वा
स्थापितवानसि । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा
॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् । अयं तेऽयं
मतिर्नष्टा विनाशि प्रतुष्टपस्थिते ॥ २४ ॥ वनं गच्छ मया सार्द्धं
धृतराष्ट्रेण चैव ह । बह्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम्
॥ २५ ॥ आधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम् । प्रसीद

राजशार्दूलं विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥ पाण्डवानां कुल-
णाञ्च राज्ञमभिततेजसाम् । विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीन-
मानसः । प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥
ततोऽयं राज्ञः सुबलस्य पुत्रो धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता । दुर्यो-
धनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये
पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये । शृणुन्तु
वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं
कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्म एषः । त्वं पाप
बुद्धेऽतिनृशंसकर्मन् राज्यं कुरूणामनयादिहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये
स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी । एता-
वतिक्रम्य कथं नृपत्वं दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥
राजा च क्षत्ता च महाबुभावौ भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयन्तु धर्मज्ञतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो न दौजः ॥ ३२ ॥
राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रवृत्तं तस्याद्य पुत्रा प्रभवन्ति नान्ये । राज्यं
तदेतन्निखिलं पाण्डवानां प्रैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्वै
ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी । सर्वं तद-
स्माभिरहत्य कार्यं राज्ञं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनु-
ज्ञया चायं महाव्रतस्य ब्रूतान्नृपोऽयं विदुरस्तथैव । कार्यं भवे-
त्तत् सुहृदान्नियुज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५ ॥ न्याया-
गतं राज्ञमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः । प्रचोदितो
धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु गान्धार्था धृतराष्ट्री जनेश्वरः ।
 दुर्योधनमुवाचेदं राज्ञां मध्ये जनाधिपः ॥ १ ॥ दुर्योधन निगे-
 धेनं यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक । तथा तत् कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति
 पितृगौरवम् ॥ २ ॥ सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
 सोमाद्भवभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नङ्गपात्मजः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रा
 वभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः । तेषां यदुर्महातेजा जेष्ठः सम-
 भवत् प्रभुः ॥ ४ ॥ पूर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
 शर्मिष्ठया संप्रसूतो दुहित्वा वृषपर्वणः ॥ ५ ॥ यदुश्च भरतश्रेष्ठ
 देवयान्याः सुतोऽभवत् । दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामित-
 तेजसः ॥ ६ ॥ यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्यसम्मतः । अव-
 मेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७ ॥ न चातिष्ठत् पितुः
 शास्त्रे बलदर्पविमोहितः । अवमेने च पितरं भ्रातृश्चाप्यपराजितः
 ॥ ८ ॥ पृथिव्याञ्चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली । वशे कृत्वा स
 नृपतीन् न्यवसन्नागसाह्वये ॥ ९ ॥ तं पिता परमक्रुद्धो ययाति-
 र्नङ्गपात्मजः । शशाप पुत्रं गान्धारे राजग्राचापि व्यरोपयत्
 ॥ १० ॥ ये चैनमन्ववर्त्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् । शशाप तानपि
 क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११ ॥ यवीयासं ततः पूरुं पुत्रं
 स्ववशवर्त्तनम् । राजेष्ट्र निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२ ॥
 एवं जेष्ठोऽत्यथोत्सिक्तो न राजग्रमभिजायते । यवीयांसोऽपि
 जायन्ते राजंश्च वृद्धोपसेवया ॥ १३ ॥ तथैव सर्वधर्मज्ञः पितु-
 र्मम पितामहः । प्रतीप पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राजंश्च धर्मेण शासतः । त्वय प्रजक्षिरे पुत्रा
 देवकल्या यशस्विनः ॥ १५ ॥ देवापिरभवच्छ्रेष्ठो बाल्हीकस्तदन-
 न्तरम् । तृतीयः शान्तशुक्तात धृतिमान् मे पितामहः ॥ १६ ॥
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः । धार्मिकः सत्यवादी
 च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७ ॥ पौरजानपदानाञ्च सम्मतः

साधुसत्कृतः । सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिहृदयङ्गमः ॥ १८ ॥
वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः । वर्तमानः पितुः शास्त्रे
ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९ ॥ वाल्मीकश्च प्रियो भ्राता शान्तनोश्च
महात्मनः । सौभ्रातृश्च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २० ॥
अथ कालस्य पर्यायि वृद्धो नृपतिसत्तमः । सम्भारानभिषेकार्थं
कारयामास शास्त्रतः ॥ २१ ॥ कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि
वै विभुः । तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२ ॥
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् । स तच्छ्रुत्वा तु नृपति-
रभिषेकनिवारणम् ॥ २३ ॥ अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पथ्यशीचत
चात्मजम् । एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ॥ २४ ॥
प्रियः प्रजानामपि स खगदोषिण प्रदूषितः । हीनाङ्गं पृथिवी-
पालं नाभिनन्दन्ति देवताः ॥ २५ ॥ इति कृत्वा नृपश्चेष्टं प्रत्य-
क्षेधन् हिजर्षभाः । ततः प्रव्यधिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ॥ २६ ॥
निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् । वाल्मीको मातुल-
कुलं त्यक्त्वा राज्ञं समाश्रितः ॥ २७ ॥ पितृभ्रातृन् परित्यज्य
प्राप्तवान् परमृद्धिमत् । वाल्मीकेन त्वनुज्ञातः शान्तनुर्लोकविश्रुतः
॥ २८ ॥ पितर्युपरते राजन् राज्ञ्यकाममकारयत् । तथैवाहं
मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ॥ २९ ॥ जेष्ठः प्रभ्रंशितो राजग्रात्
हीनाङ्ग इति भारत । पाण्डुस्तु राज्ञं सम्प्राप्तः कनीयानपि
सन्नृपः ॥ ३० ॥ विनासे तस्य पुत्राणामिदं राजग्रमरिन्दम ।
मथ्यभागिनि राजग्राय कथं त्वं राजग्रमिच्छसि । अराजपुत्रो
ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो
महात्मा न्यायागतं राजग्रमिदञ्च तस्य । स कौरवस्यास्य अलस्य
भर्ता प्रशासितायैव महानुभावः ॥ ३२ ॥ स सत्यसन्धः स तथा-
प्रसक्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः । प्रियः प्रजानां सुहृदा-
नुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥ क्षमा तितिच्छा

दम आर्जवञ्च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः । भूतानुकम्पा क्षु-
 शासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणा समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्त्व-
 मनार्थवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः । क्रमागतं राजगर्हि-
 परेषां हर्तुं कथं अक्षसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ राजगर्ह-
 मपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदञ्च । ततोऽवशेषं तव जीवि-
 तस्य सहानुजस्यैव भवेन्बरेन्द्र ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कृष्णवाक्ये
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयो-
 स्थित मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्वद्रवन्त तं पश्चात् राजान-
 स्स्यक्तजीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापयच्च राज्ञस्तान् पार्थिवान् नष्ट-
 चेतसः । प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुथोऽयेति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते
 पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः । भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः
 कालचीदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च कोरवाणां समा-
 गताः । तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यदत्र-
 युक्तं पापञ्च तद्विधत्स्व विशाम्यते । उक्तं भीष्मेण तदाक्यं द्रोणेन
 विदुरेण च ॥ ६ ॥ गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समर्चं मम भारत ।
 एतत्ते कथितं राजन् यदुक्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ
 प्रयुक्तं मे राजन् सौभ्रातृमिच्छता । अभेदायास्य वंशस्य प्रजा-
 नाञ्च विवृद्धये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम्ना न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनञ्चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९ ॥ यदा नाद्रियते
 वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः । तदा मया समानीय भेदिता सर्व-
 पार्थिवाः ॥ १० ॥ अङ्गुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।

अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्स-
यित्वा राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् । राधेयं भीषयित्वा च
सौवलञ्च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा
तथा पुनः । भेदयित्वा नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत्
॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमथाब्रुवम् । अभेदात्
अववंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ ते शूरा धृतराष्ट्रस्य
भीषस्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमध-
श्चराः ॥ १५ ॥ प्रयच्छन्तु च ते राजग्रमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरस्य हितं तव ॥ १६ ॥ सर्वं भवतु ते
राजं प्रपञ्च ग्रामान् विसर्ज्य । अन्यथा भरणीया हि पितुस्ते
राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यसृजत ।
दण्डञ्चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८ ॥ निर्याताश्च
विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः । एतत्ते कथितं राजन् यदृत्तं
कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राजं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवहाक्ये एकोन-
पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ समाप्तञ्च भगवद्यानपर्व ॥

अथ सैन्यनिर्याणपर्वः ।

वैशम्पायन उवाच । जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । आतृनुवाच धर्मात्मा समक्षे केशवस्य ह ॥ १ ॥ श्रुतं
भवद्भिर्यदृत्तं सभायां कुरुसंसदि । केशवस्यापि यद्वाक्यं तत् सर्व-
मवधारितम् ॥ २ ॥ तस्मात् सेनाविभागं मे कुरुद्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः सप्तेता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासां ये पतयः
सप्त विख्यातास्तान्निबोधत । द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्चिख-

खिन्नौ ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् । एते
 सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः
 सर्वे सुचरितव्रताः । क्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः
 ॥ ६ ॥ द्रुपस्त्वक्कुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः । सप्तानामपि
 यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥ यः सहेत रणे भीष्मं
 शरार्चिः पावकोपमम् । तन्तावत् सहदेवात् प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
 स्वमतं पुरुषव्याघ्र की नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
 यं समाश्रित्य धर्मं च स्वमंशमनुयुङ्क्ष्यहे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो
 बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च
 महारथान् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
 नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वयसा
 शास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च । क्रीमान् बलान्वितः श्रीमान्
 सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेदशास्त्रं भरहाजादुर्ध्वः सत्य-
 सङ्गरः । यो नित्यं सङ्घते द्रोणं भीष्मञ्चैव महाबलम् ॥ १३ ॥
 स्नाध्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः । पुत्रपौत्रैः परिवृतः
 शतशास्त्र इव द्रुमः ॥ १४ ॥ यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवी-
 पतिः । रोषात् द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५ ॥
 पितेवास्मान् समाधत्ते यः सदा पार्थिववर्षभः । श्वशुरो द्रुपदो-
 ऽस्माकं सेनाग्रं सम्प्रकर्षतु ॥ १६ ॥ स द्रोणभीष्मावायान्तौ
 सहेदिति मतिर्मम । स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो
 नृपः ॥ १७ ॥ माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः । वासवि-
 र्वासवसमः सव्यसाध्यब्रवीद्वचः ॥ १८ ॥ योऽयं तपः प्रभावेन
 ऋषिसन्तोषणेन च । दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महा-
 भुजः ॥ १९ ॥ धनुष्मान् कवचो खड्गो रथमारुह्य दंशित ।

दिव्यै हयवरैर्युक्तरत्निकुण्डात् समुत्थितः ॥ २० ॥ गर्जन्निव महा-
भेषो रथघोषिण वीर्यवान् । सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपरा-
क्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवच्चा महाबलः । सिंह-
प्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२ ॥ सुभ्रुः सुदंष्ट्रः
सुहनु सुवाहः सुमुखोऽकुशः । सुजतुः सुविशालाक्षः सुपादः
सुप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥ अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ दृष्टद्युम्न-
महं मन्ये सहेङ्गीशस्य सायकान् । वज्राग्निसमस्पर्शान् दीप्ता-
स्यानुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान् वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विषहितान् वज्रनिष्पेददारुणान् ॥ २६ ॥ पुरुषं तं
न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् । दृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे
धौयते मतिः ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चिक्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचः श्रीमान् मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८ ॥

भीमसेन उवाच । वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदा-
क्षजः । वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९ ॥ यस्य
संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः । रूपं द्रव्यन्ति पुरुषा राम-
स्यैव महात्मनः ॥ ३० ॥ न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तं
शिखण्डिनम् । शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम्
॥ ३१ ॥ दैरघे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम् । शिख-
ण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वस्य जगतस्तात सारासारं वलावलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषाञ्च केशवः ॥ ३३ ॥ यमाह कृष्णो
दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम । कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो
वा यदि वा युवा ॥ ३४ ॥ एष नो विजये मूलमेष तात विप-
र्यये । अत्र प्राणाश्च राज्यञ्च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५ ॥ एष
धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता । यमाह कृष्णो दाशार्हः

सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निष्ठा
समभिवर्त्तते । ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्त्तिनः ॥ ३७ ॥
रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् । अधिवासित-
शस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य घौमतः ।
अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥ ममाप्येते
महाराज भवद्भिर्थ उदाहृताः । नेतारस्तव सेनाया मता विक्रान्त-
योधिनः ॥ ४० ॥ सर्वं एव समर्था हि तव शत्रुं प्रबाधितुम् ।
इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किं पुनर्धार्तरा-
ष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् । मयापि हि महाबाहो तत्-
प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यत्नो महांस्तव शमः स्यादिति
भारत । धर्मस्य गतमानृष्यं न स्र वाच्या विवक्षताम् ॥ ४३ ॥
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः । धार्तराष्ट्रो बलस्थञ्च
पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥ युज्यतां वाहिनी साधु बधसाध्या
हि मे मताः । न धार्तराष्ट्राः शक्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम्
॥ ४५ ॥ भीमसेनञ्च संक्रुद्धं बभौ चापि यमोपमौ । युयुधान-
द्वितीयञ्च घृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपद्यान्
विराटद्रुपदावपि । अक्षौहिणीपतींश्चान्यानरेन्द्रान् भीमविक्र-
मान् ॥ ४७ ॥ सारवट्बलमस्त्राकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् । धार्त-
राष्ट्रबलं सङ्गेह निष्यति न संशयः । घृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेना-
पतिमरिन्दम ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राहृष्यन्नरो-
त्तमाः । तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४९ ॥ योग-
इत्यथ सैन्यानां खरतां सम्प्रधावताम् । हयवारणशब्दाश्च नेमि-
षोषाश्च सर्वतः ॥ ५० ॥ अङ्गदुन्दुभिघौषाश्च तुमुलाः सर्वतोऽभ-
वन् । तद्गुणं सागरनिभं क्षब्धं बलसमागमम् ॥ ५१ ॥ रथ-

पत्तिगजोदग्रं महीर्मिभिरिवाकुलम् । धावतामाह्वयानानां तनु-
 वाणञ्च वधताम् ॥ ५२ ॥ प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां सम-
 न्ततः । गङ्गेव पूर्णा दुर्द्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ५३ ॥ अग्रा-
 नीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ । सौमद्रो द्रौपदेयाश्च
 धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ॥ ५४ ॥ प्रमदकाश्च पाञ्चाला भीमसेनसुखा
 ययुः । ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्येव पर्वणि ॥ ५५ ॥ दृष्टानां
 सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् । प्रहृष्टा दंशिता घोधाः
 परानीकविदारणाः ॥ ५६ ॥ तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । शकटापणवेशाश्च यानयुग्यञ्च सर्वशः ॥ ५७ ॥ कोष-
 यन्त्रायुधञ्चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः । फल्गुवच्च बलं किञ्चित्
 यच्चापि कुशदुर्बलम् ॥ ५८ ॥ तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि
 परिचारकाः । उषस्पथ्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥ ५९ ॥
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता । कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः
 स्थावरजङ्गमैः ॥ ६० ॥ स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डु-
 नन्दनाः । ददती गां हिरण्यञ्च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ ६१ ॥
 स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्मणिविभूषितैः । कैकेया धृष्टकेतुश्च
 पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः ॥ ६२ ॥ अणिमान् वसुदानश्च शिखण्डो
 चापराजितः । दृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलङ्कृताः ॥ ६३ ॥
 राजानमन्वयुः सर्वं परिवार्य युधिष्ठिरम् । जघनार्द्धं विराटश्च
 याज्ञसेनिश्च सौमकिः ॥ ६४ ॥ सुशर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य
 चात्मजाः । रथायुतानि चलारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ॥ ६५ ॥
 पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामयुतानि षट् । अनाष्टष्टियेकितानो
 धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ॥ ६६ ॥ परिवार्य ययुः सर्वं वासुदेवधन-
 क्षयौ । आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ६७ ॥
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव । तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं
 गङ्गान् दधुररिन्दमाः ॥ ६८ ॥ तथैव दधतुः शङ्खौ वासुदेव-

धनञ्जयो । पाञ्चजन्यस्य निर्वोषं विस्फूर्जितमिवाग्रैः ॥ ६८ ॥
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः । शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः
सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीञ्चान्तरीचञ्च सागरांश्चानुनाद-
यत् ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि कर्णवाक्ये

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिग्ने समे स्तिग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ परिहृत्य
श्लक्ष्णानानि देवतायतनानि च । आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्या-
यतनानि च ॥ २ ॥ मधुरानूपरे दिग्ने शुचौ पुण्ये महामतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ ततश्च पुनस्तथाय
सुखं विश्रान्तवाहनः । प्रययौ पृथिवीपालैर्हृतः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥
विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । पथ्यैकामत्
समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ५ ॥ शिविरं मापयामास वृष्ट-
द्युम्नश्च पार्षतः । सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्यतीम् । रूपतीर्थां शुचि-
जलां शर्करापङ्कजवर्जिताम् ॥ ७ ॥ खानयामास परिखां केशव-
स्तत्र भारत । सुप्तार्थमपि चादृश्यं वलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८ ॥
विधिर्धैः शिविरस्यासीत् पाण्डवानां महात्मनाम् । तद्विधानि
नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ९ ॥ प्रभूततरकाष्ठानि दुरा-
धर्षतराणि च । भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ १० ॥
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक् । विमानानीव
राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ११ ॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः
शतशो दत्तवेतनाः । सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः ॥ १२ ॥

ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिणोः । ससर्जरसपांशूनां
 राशयः पर्वतोपमाः ॥ १३ ॥ बह्वदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायन्त्राणि
 नाराचास्तोमराणि परश्वधाः । धनूंषि कवचादीनि ऋष्टयस्तूण-
 संयुताः ॥ १५ ॥ गजाः कण्ठकसन्नाहा लोहवर्मांतरच्छदाः ।
 दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निविष्टान्
 पाण्डवांस्तत्र चात्वा मित्राणि भारत । अभिसस्युर्यथादेशं सबलाः
 सहबाहनाः ॥ १७ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

जनमेजय उवाच । युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं युयुत-
 स्या । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥ विराट-
 दुपदाभ्याञ्च सपुत्राभ्यां समान्वितम् । कैकेयैर्त्वाग्निभिश्चैव पार्थिवैः
 शतशो वृतम् ॥ २ ॥ महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
 म्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदा-
 सीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४ ॥ व्यथयेयुरिमे देवान् सेन्द्रानपि समा-
 गमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटदुपदौ तथा ॥ ५ ॥ दृष्टद्युम्नश्च
 पाञ्चात्यः शिखण्डी च महारथः । युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि
 दुरासदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 कुरुणां पाण्डवानाञ्च यदादासीद्विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतियाते तु दाशार्हं राजा दुर्योधन-
 स्तदा । कथं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चात्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ अकु-

तेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः । स एनात्मन्युनाविष्टो धूर्व-
 धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ८ ॥ द्रष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
 रत्यर्थं भीमसेनवशानुगः । निवृत्तश्च मया पूर्वं सह सर्वः सहो-
 दरैः ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह । तौ च
 सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविता विग्रहः सोऽयं
 तुमुलो लोमहर्षणः । तस्मात् सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमत-
 न्द्रिताः ॥ १३ ॥ शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
 सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४ ॥ आसन्नजल-
 काष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः । अच्छेद्याहारमार्गाणि बन्धो-
 च्छयचितानि च ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति
 च । समाश्च तेषां पथ्यान् क्रियन्तां नगरादहिः ॥ १६ ॥ प्रयाणं
 युज्यतामद्य श्वो भूत इति मा चिरम् । ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वो
 भूते चक्रिरे तथा ॥ १७ ॥ हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय मही-
 चिताम् । ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८ ॥
 आसनेभ्यो महार्हभ्य उदतिष्ठन्मर्षिताः । बाहून् परिषसङ्गा-
 शान् संस्पृशन्तः शनैः शनैः ॥ १९ ॥ काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दना-
 गुरुभूषितान् । उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः
 ॥ २० ॥ अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः । ते रथा-
 न्निधिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ॥ २१ ॥ सज्जयन्ति स्म नागांश्च
 नागशिन्धास्वनुष्ठिताः । अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि वह्नि-
 च ॥ २२ ॥ विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः । पदा-
 तयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३ ॥ उपजङ्गुः शरी-
 रेणु हेमचित्राख्यनेकशः । तदुत्सव इवोदग्रं सम्प्रहृष्टनराहतम्
 ॥ २४ ॥ नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समानुलम् । जनौष-
 सलिलावलीं रथनागाश्वमीनवान् ॥ २५ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः

कोषसञ्चयरत्नवान् । चित्राभरणवर्माभिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥२६॥
प्रासादमालाद्रिवतो रथ्यापणमहाङ्गदः । योधचन्द्रोदयोद्भूतः
कुरुराजमहार्णवः । व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥२७॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्योधनसैन्यसञ्ज्ञायां
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसुदेवस्य तदाक्यमनुस्मृत्य शुधि-
ष्ठिरः । पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥
अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः क्षममच्युत । कथञ्च वर्तमाना वै
स्वधर्मान्मन्यवेमहि ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य
च । वासुदेव मतन्नोऽसि मम सम्भ्राटकस्य च ॥ ३ ॥ विदुरस्यापि
तदाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः । कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्-
स्त्रेण ते श्रुता ॥ ४ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
क्षेमं यन्तो महाबाहो तत् ब्रवीच्छविचारयम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वैतत्
धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः । मेषदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो
वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । उक्तवानसि यदाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निवृत्तिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न च भीष्मस्य
दुर्मधाः शृणोति विदुरस्य वा । मम वा भाषितं किञ्चित् सर्व-
मेवातिवर्तते ॥ ८ ॥ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥ बन्धमाज्ञापया-
मास मम चापि सुयोधनः । न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पाप-
निययः ॥ १० ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राह तुर्वचः ।
सर्वं तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११ ॥ शकुनिः सौबलश्चैव
कर्णदुःशासनावपि । लब्धयुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२ ॥

किञ्च तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः । संच्छेपेण दुरात्मासौ
न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३ ॥ पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव
सैनिकाः । यत् पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥
न चापि वयमप्यर्थपरित्यागेन कर्हिचित् । कौरवैः शममिच्छाम-
स्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य
भाषितम् । अब्रुवन्तो मुखं रात्रः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६ ॥
युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् । योगमात्रापयामास
भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७ ॥ ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्ड-
वस्य ह । आज्ञापिते तदा योगे समदृष्ट्यन्त सैनिकाः ॥ १८ ॥
अवधानां बधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः । निःश्वसन् भीम-
सेनञ्च विजयञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदर्थं वनवासस्य प्राप्तं दुःखञ्च
यन्मया । सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥ तस्मिन्
यत्र कृतोऽस्माभिः स मोहीनः प्रयत्नतः । अकृते तुं प्रयत्नेऽस्मा-
नुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१ ॥ कथं ह्यबध्यैः सङ्ग्रामस्त्वायैः सह
भविष्यति । कथं हत्वा गुरून् वृद्धान् विजयो नो भविष्यति ॥ २२ ॥
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः । यदुक्तं वासुदेवेन
आवयासास तद्वचः ॥ २३ ॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदु-
रस्य च । वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४ ॥ न
च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः । नापि युक्ताञ्च कौन्तेय
निर्वर्तितुमयुध्यतः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचि-
वचस्तदा । श्रवमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् ॥ २६ ॥
ततस्ते घृतसङ्कल्पा युद्धाय सहसैनिकाः । पाण्डवेया महाराज
तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्वाणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे
त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । व्युष्टायां वै रज्जन्यां हि राजा दुर्यो-
धनस्ततः । व्यभजत्तान्यनीकानि दृश्य चैकञ्च भारत ॥ १ ॥ नर-
हस्तिरथाश्वानां सारं मध्यञ्च फल्गु च । सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु
सन्दिद्देश नराधिपः ॥ २ ॥ सानुकर्षाः सतूणीराः सवस्त्रयाः
सतोमराः । सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सहर्ष्टयः ॥ ३ ॥
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः । रज्जुभिश्च विचित्राभिः
सपाशाः सपरिच्छदाः ॥ ४ ॥ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडबालकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांशवः ॥ ५ ॥ सघण्टफलकाः सर्वे
सायोगुडजलोपलाः । सशूलभिन्दिपालश्च समधूच्छिष्टमुहराः
॥ ६ ॥ सकाण्डदण्डकाः सर्वे समीरविषतोमराः । सशूर्पपिटकाः
सर्वे सदावाङ्मुशतोमराः ॥ ७ ॥ सकीलकवचाः सर्वे वासीकृच्छा-
द्वनान्विताः । व्याघ्रचर्मपरौवारा द्वीपिचर्मवृताश्च ते ॥ ८ ॥ सह-
र्ष्टयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः । सकुठाराः सकुहालाः
सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ९ ॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्ता नानामणिविभू-
षिताः । चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १० ॥
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिष्ठयाः । कुलोना हययोनिज्ञाः
सारथ्ये विनिवेशिताः ॥ ११ ॥ वज्रारिष्टा वज्रकक्षा वज्रध्वज-
पताकिनः । वज्राभरणनिर्यूहा वज्रचर्मसिपट्टिणाः ॥ १२ ॥ चतु-
र्युजो रथाः सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिनः । सप्रासकृष्टिकाः सर्वे सर्वे
धृतशरासनाः ॥ १३ ॥ धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्श्विसारथी ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथौ च हयवित्तया ॥ १४ ॥ नगराणीव
गुप्तानि दुराधर्षाणि शक्रभिः । आसन्नशसहस्राणि हेममालानि
सर्वशः ॥ १५ ॥ यथा रथास्तथा नागा वज्रकक्षाः स्वलङ्कृताः ।
वभ्रुवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १६ ॥ दावङ्कुशधरौ तत्र
दावुत्तमधनुर्धरौ । द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिनाकधृक्
॥ १७ ॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोपकैः । तद्बभ्रुव

वलं राजन् कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचैर्युक्तैः
 सपताकैः खलंकृतैः । सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चाशुतशो हयाः
 ॥ १९ ॥ असंग्राहाः सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः । अनेकशत-
 साहस्राः सर्वे सादिवशे स्थिताः ॥ २० ॥ नानारूपविकाराश्च
 नानाकवचमस्त्रिणः । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हममालिनः ॥ २१ ॥
 रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः । नरा दश हयस्यासन्
 पादरक्षा समन्ततः ॥ २२ ॥ रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासन्
 शतं हयाः । हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसन्धानकारिणः ॥ २३ ॥
 सेना पञ्चशतं नागा रथास्त्वावन्त एव च । दशसेना च पृतना
 पृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेना च वाहिनौ चैव पृतना ध्वजिनौ
 चम्पूः । अक्षौहिणी तु पथ्यायैर्निर्मुक्ता च वस्त्रथिनी ॥ २५ ॥
 एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता । अक्षौहिण्यो दशैका
 च सङ्ग्राताः सप्त चैव ह ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्ड-
 वानामभूदुवलम् । अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूदुवलम्
 ॥ २७ ॥ नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते । सेनामुखञ्च
 तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिगच्छितम् ॥ २८ ॥ तयो गुल्मा गणस्त्वासीत्
 गणस्त्वशुतशो भवेत् । दुर्योधनस्य सेनासु योत्सगमानाः प्रहा-
 रिणः ॥ २९ ॥ तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमती नरान् ।
 प्रसमीक्ष्य महाबाहुशक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणी-
 नाञ्च प्रणेतृन्नरसत्तमान् । विधिवत् पूर्वमानीय पार्थिवानभ्य-
 भाषत ॥ ३१ ॥ कृपं द्रोणञ्च शल्यञ्च सैन्धवञ्च जयद्रथम् । सुद-
 क्षिणञ्च काम्बीजं कृतवर्माणमेव च ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रञ्च कर्णञ्च
 भूरिश्रवसमेव च । अकुनिं सौबलञ्चैव वाल्मीकिञ्च महाबलम्
 ॥ ३३ ॥ दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलञ्च भारत । चक्रे स
 विविधाः पूजाः प्रत्यक्षञ्च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ तथा विनियताः

सर्वं ये च तेषां पदानुगाः । बभूवुः सैनिका राजन् प्रियं राज्ञ-
स्त्रिकीर्षवः ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्योधनसैन्यविभागे

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिधृत-
राष्ट्रजः । सह सबर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋते
सेनाप्रणेतारं पृथना सुमहत्यपि । दीर्यते युद्धमासाद्य पिपी-
लिकपुटं यथा ॥ २ ॥ न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हि-
चित् । शीर्यञ्च बलनेतृणां स्रज्जते च परस्परम् ॥ ३ ॥ श्रूयते च
महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः । अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छित-
कुशध्वजाः ॥ ४ ॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्यां शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ ततो युद्धे ष्वम-
ज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः । क्षत्रियाश्च जयन्त्येव बह्वलञ्चैकतो
बलम् ॥ ६ ॥ ततस्ते क्षत्रियानेव प्रपच्छुर्द्विजसत्तमाः । तेभ्यः
अशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७ ॥ वयमेकस्य शृण्वानां
महाबुद्धिमतो रणे । भवन्तस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८ ॥
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् । नयेषु कुशलं शूर-
मजयन् क्षत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥ एवं ये कुशलं शूरं हितेप्सित-
मकल्मषम् । सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १० ॥
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम । असंहार्यः स्थितो
धर्मं स नः सेनापतिर्भव ॥ ११ ॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधा-
मिव चन्द्रमाः । कुवेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा । कुमार इव भूतानां
वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३ ॥ भवता हि वयं गुप्ता शक्रेणेव

दिवौकसः । अनाष्टुषा भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । वयं त्वामनुयास्यामः
 सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६ ॥ अपि चैवं
 मया येनो वाच्यं तेषां नराधिप । संयोज्यं तवार्थाय यथा
 मे समयः कृतः ॥ १७ ॥ न च पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं
 भुवि । ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्रादनञ्जयात् ॥ १८ ॥ स
 हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः । न तु मां निवृत्तो युद्धे
 जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९ ॥ अहञ्चैव क्षत्रेणैव निर्मनुष्यमिदं
 जगत् । कुर्यां शस्त्रवलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २० ॥ न
 त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप । तस्मात् योधान्
 हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१ ॥ एवमेषां करिष्यामि
 निधनं कुसुमन्दन । नचेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२ ॥
 सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते । भविष्यामि यथाकामं
 तस्मै श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३ ॥ कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा
 पृथिवीपते । स्पृष्टे हि सहात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । नाहं जीवति गाङ्गे ये राजन् योत्सेय कथ-
 ज्ञन । हते भीष्मे तु योत्सगामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सेनापतिञ्चक्रे विधिवत् भूरि-
 दक्षिणम् । धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६ ॥
 ततो भेरीयश्च शङ्खाश्च शतशतोश्च सहस्रशः । वादयामासुरव्यग्रा
 वादका राजशासनात् ॥ २७ ॥ सिंहनादाश्च विविधा वाह-
 नानाश्च निस्वनाः । प्रादुरासीन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्द्वकम् ॥ २८ ॥
 निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजवृंहितनिस्वनाः । आसंश्च सर्व-
 योधानां पीडयन्तो मनांस्युत ॥ २९ ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यो

दिवश्रील्लाः प्रपेदिरे । शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम्
॥ ३० ॥ सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् । तदैता-
न्यग्रस्तपाणि बभुवुः शतशो नृप ॥ ३१ ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा
भीष्मं परबलाईनम् । वाचयित्वा दिजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च
भूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्द्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगीयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ३३ ॥ स्कन्धावारेण
बहता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह
कौरवः ॥ ३४ ॥ शिविरं मापयामास समे दिशि जनाधिपः ।
मधुरानूपरे दिशि प्रभूतयवसेमने । यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिवि-
रभावभौ ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि भीष्मसैन्यापत्ये

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

जनमेजय उवाच । आपगीयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां
वरम् । पितामहं भरतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १ ॥ बृह-
स्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् । समुद्रमिव गाम्भीर्यं
हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवौदार्यं तेजसा भास्करो-
पमम् । महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ रणयज्ञे
प्रवितते सुधीमे लोमहर्षणे । दीक्षितश्चिररात्राय श्रुत्वा तत्र
युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान् भ्रातृन् समानीय वासुदेवञ्च शाश्वतम् ॥ ६ ॥ उवाच
वदतांशेष्टः सान्त्वपूर्वमिदं वचः । पर्याक्रामत सैन्यानि यत्ता-

स्तिष्ठत दंशिताः ॥ ७ ॥ पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात् सप्तसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । यथार्हंति भवान् वक्तुमस्मिन् काले ह्युप-
स्थिते । तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तां ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचते मे
महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् । नायकास्तव सेनायां क्रियन्ता-
मिह सप्त वै ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रुपदमानाथ्य विराटं शिनि-
पुङ्गवम् । धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाख्यं धृष्टकेतुश्च पार्थिवं ॥ ११ ॥ शिख-
ण्डिनश्च पाण्ड्यं सहदेवश्च मागधम् । एतान् सप्त महाभागान्
वीरान् युद्धाभिकक्षिणः ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतृन् विधिवदभ्यषिञ्चत्
युधिष्ठिरः । सर्वसेनापतिञ्चात्र धृष्टद्युम्नश्चकारह ॥ १३ ॥
द्रोणान्तर्हेतोस्तपन्तो य इक्ष्वाप्सातवेदसः । सर्वेषामेव तेषान्तु
समस्तानां महात्मनाम् ॥ १४ ॥ सेनापतिपतिञ्चक्रे गुडाकेशं
धनञ्जयम् । अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ॥ १५ ॥
सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जिनार्दनः । तद्दृष्टोपस्थितं युद्धं
समासन्नं महात्ययम् ॥ १६ ॥ प्राविशत् भवनं राजन् पाण्डवस्य
हलायुधः । सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥
रौक्मिणेयाङ्गकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः । वृष्णिमुखैरधिगतैर्व्याघ्रै-
रिव वलीकृतैः ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महाबाहूर्मरुद्भिरिव वासवः ।
नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ॥ १९ ॥ सिंहखिलगतिः
श्रीमान् महरत्नान्तलोचनः । तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महा-
द्युतिः ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥ पूजयाञ्चक्रिरे
ने वै समायान्तं हलायुधम् । ततस्तं पाण्डवो राजा करे पश्यर्ष
पाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् ।
विराट्कृपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण

सहित उपाविशदरिन्दमः । ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः
 ॥ २४ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत । भवितायं
 महारौद्रो दासुणः पुस्तपक्षयः ॥ २५ ॥ दिष्टमेतत् ध्रुवं मन्ये
 न शक्यमतिवर्त्तितुम् । अस्मात् युद्धात् समुत्तीर्णानपि वः ससृह-
 ज्ञनान् ॥ २६ ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम । समेतं
 पार्थिवं क्षत्रं कालपक्षमसंशयम् ॥ २७ ॥ विमर्दश्च महान् भावी
 मांसघोणितकर्द्दमः । उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ॥ २८ ॥
 सम्यन्त्रिषु समां वर्त्तिं वर्त्तस्व मधुसूदन । पाण्डवा हि यथा-
 स्नाकं तथा दुर्योधनो नृपः ॥ २९ ॥ तस्यापि क्रियतां सच्चं
 स पर्थ्यति पुनः पुनः । तच्च मे नाकरोढाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः
 ॥ ३० ॥ निविष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य ह । ध्रुवो जयः
 पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ३१ ॥ तथा ह्यभिनिवेशो-
 ऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुत्सहे कृशाश्रुते लोकमुद्दी-
 चितुम् ॥ ३२ ॥ ततोऽहमनुवर्त्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् । उभौ
 शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ ३३ ॥ तुल्यस्त्रेहो-
 ऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे । तस्मात् यास्यामि तीर्थानि
 सरस्वत्या निषेवितुम् ॥ ३४ ॥ न हि शक्यामि कौरव्यान् श-
 मानानुपेक्षितुम् । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः । तीर्थ-
 यातां ययौ रामो निवर्त्तत्र मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रामगमने

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महा-
 त्मनः । हिरण्यरोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १ ॥
 आङ्गकानामधिपतिर्भीमजस्यातियशस्विनः । दक्षिणात्यपतेः पुत्रो

दिक्षु रुक्मीतिविश्रुतः ॥ २ ॥ यः किम्पुरुषसिंहस्य गन्धमादन-
 वासिनः । कृतस्त्रं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो
 माहेन्द्रं धनुर्लभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा । शार्ङ्गं च महाबाहुः
 सम्मितं दिव्यलक्षणम् ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि
 दिविचारिणाम् । वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः
 ॥ ५ ॥ शार्ङ्गन्तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः । धारयामास
 तत् कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६ ॥ गाण्डीवं पावकाले भे खाण्डवे
 पाकमासनि । द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥
 सञ्जिह्व कोरवान् पाशान्निहत्य सुरभोजसा । निर्जित्य नरकं
 भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८ ॥ षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि
 विविधानि च । प्रतिप्रेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९ ॥
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मधनिभस्वनम् । विभीषयन्निव जगत्
 पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १० ॥ नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुवल-
 गर्वितः । रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११ ॥
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहता निवर्त्तिष्ये जनार्दनम् । ततोऽन्वधावत्
 वार्ष्णीयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२ ॥ सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या
 दूरपातया । विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गायैव प्रवृद्धया ॥ १३ ॥ स
 समासाद्य वार्ष्णीयं योगिनाभीश्वरं प्रभुम् । व्यसितो ब्रीडितो
 राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४ ॥ यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः
 परवीरहा । तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना । पुरं तद्भुवि विख्यातं
 नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६ ॥ स भोजराजः सैन्येन महता
 परिवारितः । अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान् क्षिप्रमागमत्
 ॥ १७ ॥ ततः स कवची धन्वी तली खड्गी शरासनी ।
 ध्वजेनादित्यवर्णं प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८ ॥ विदितः पाण्ड-
 वीयानां वासुदेवप्रियप्सया । युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्या-

अथ पूजयत् ॥ १८ ॥ स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ।
 प्रतिगृह्य तु तान् सर्वान् विश्रान्तः सहसैनिकः ॥ २० ॥ उवाच
 मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । सहायोऽस्मिन् स्थितो युद्धे
 यदि भीतोऽसि पाण्डव ॥ २१ ॥ करिष्यामि रणे सद्यमसद्यं तव
 शत्रुभिः । न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२ ॥
 हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपौ
 वीरौ भीष्मकर्णवधौ पुनः ॥ २३ ॥ अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु
 वसुधाधिपाः । निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् ॥ २४ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ । शृण्वतां पार्थिवे-
 न्द्राणामन्येषाञ्चैव सर्वशः ॥ २५ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्म-
 राजञ्च पाण्डवम् । उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम्
 ॥ २६ ॥ कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः । द्रोणं
 व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ २७ ॥ भीतोऽस्मीति कथं
 ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः
 समहावलैः ॥ २८ ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा
 मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ २९ ॥ खाण्डवे
 युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् । निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च
 दानवैः ॥ ३० ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ।
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ॥ ३१ ॥ युध्यतो बह्वभिः-
 स्तत्र कः सहायोऽभवन्मम । उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं
 यमम् ॥ ३२ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं द्रोणञ्च मातवम् । धारयन्
 गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ॥ ३३ ॥ अक्षय्यशरसंयुक्तो
 दिव्यास्त्रपरिव्रंहितः । कथमस्माद्विधो ब्रूयात् भीतोऽस्मीति यशो-
 हरम् ॥ ३४ ॥ वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् । नास्ति
 भीतो महाबाहो साहाय्यार्थं नास्ति मे ॥ ३५ ॥ यथाकामं
 यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्तततो रुक्मी सेनां

सागरसन्निभाम् ॥ ३६ ॥ दुर्योधनमुपागच्छतथैव भरतर्षभ ।
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ॥ ३७ ॥ प्रत्याख्यातश्च
 तेनापि स तदा शूरमानिना । हावेव तु महाराज तस्मात् युद्धा-
 दपेयतुः ॥ ३८ ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ।
 गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ ३९ ॥ उपाविशन्
 पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिव-
 समाकुला । शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

जनमेजय उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे हिजर्षभ ।
 किमकुर्वंश्च कुरवः कालेनाभिप्रचीदिताः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एहि सञ्जय
 सर्वं मे आचक्ष्वानवशेषतः । सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः
 ॥ ३ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषञ्चाप्यनर्थकम् । यदहं बुध्य-
 मानोऽपि युद्धदोषान् ह्वयोदयान् ॥ ४ ॥ तथापि निश्चिन्तितं
 पुत्रं दुर्यूतदेविनम् । न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हित-
 मात्मनः ॥ ५ ॥ भवत्येव हि मे सूत बुद्धिदोषानुदर्शिनी । दुर्यो-
 धनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६ ॥ एवं गते वै यदुभावि
 तद्भविष्यति सञ्जय । ह्यत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । तद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि ।
 तन्तु दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥ शृणुष्वानवशेषेण
 बहूनि मन पार्थिव । य आत्मनो दुर्युक्तादशुभं प्राप्नुयान्नरः
 ॥ ९ ॥ न स कालं न वा दैवं वक्तुमेतदिहार्हति । महाराज

मनुष्येषु नित्यं यः सर्वमाचरेत् ॥ १० ॥ स बध्यः सर्वलोकस्य
निन्दितानि समाचरेत् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रती-
क्षया ॥ ११ ॥ अनुभूताः सहाभात्यैर्निर्कृतैरधिदेवने । हयानाञ्च
गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम् ॥ १२ ॥ वैश्वसं समरे वृत्तं
यत्तन्मे शृणु सर्वशः । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयो-
दयम् ॥ १३ ॥ यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा चैकमना भव । न ह्येव
कर्त्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १४ ॥ अस्वतन्त्रो हि पुरुषः
कार्यते दास यन्त्रवत् । केचिद्दीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया
॥ १५ ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत् प्रदृश्यते । तस्मादनर्थ-
मापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैननिर्याणपर्वणि सञ्ज्ञयवाक्ये अष्टपञ्चाश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ समाप्तञ्च सैन्यनिर्याणपर्व ।

अथ उलूकदूतागमनपर्व ।

सञ्ज्ञय उवाच । हिरण्यत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
न्यविशन्त महाराज कौरवेया द्रव्याविधि ॥ १ ॥ तत्र दुर्योधनो
राजा निवेश्य बलमोजसा । सम्मानयित्वा नृपतीन् न्यस्य शुल्मां-
स्तथैव च ॥ २ ॥ आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्म्मं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चापि सौबलम् ॥ ३ ॥ आनाथ्य नृपति-
स्तत्र मन्त्रयामास भारत । तत्र दुर्योधनो राजा कर्म्मण सह
भारत ॥ ४ ॥ सम्भाषयित्वा कर्म्मण भ्राता दुःशासनेन च । सौव-
लेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥ आह्वयोपह्वरे राज-
नुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान् सहसोम-
कान् ॥ ६ ॥ गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः । इदन्तत्
समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां कुरुणाञ्चयुद्धं

लोकमयङ्गरम् । यदेतत् कत्यनावाक्यं सञ्जयो महद्ब्रवीत् ॥ ८ ॥
 वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते । मध्ये कुस्त्रणां कौन्तेय
 तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ यथा वः सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं
 क्रियतामिति । ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्व वचनान्मम ॥ १० ॥
 भ्रातृभिः सहितं सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः । कथं वा धार्मिको
 भूत्वा त्वमर्षि मनः कृथाः ॥ ११ ॥ य इच्छसि जगत् सर्वं नश्य-
 मानं नृशंसवत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥ १२ ॥
 श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ । प्रह्लादेनाथ भद्रन्ते-
 हृते राज्ये तु दैवतैः ॥ १३ ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वज
 इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तत् व्रतम्
 ॥ १४ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । कथितं
 नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५ ॥ मार्जारः किल दुष्टात्मा
 निश्चेष्टः सर्वं कर्मसु । जह्वं बाहुः स्थितो राजन् गङ्गातीरे कदा-
 चन ॥ १६ ॥ स वै कृत्वा मनः शुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
 करोमि धर्ममित्याह सर्वानिव शरीरिणः ॥ १७ ॥ तस्य कालेन
 महता विप्रस्यं जग्मुरण्डजाः । समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं
 विश्राम्यते ॥ १८ ॥ पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
 आत्मकार्यं कृतं सिने चर्यावाश्च कृतं फलम् ॥ १९ ॥ अथ दीर्घस्य
 कालस्य तन्द्रेणं मूषिका ययुः । ददृशुस्तच्च ते तत्र धार्मिकं
 व्रतचारिणम् ॥ २० ॥ कार्य्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
 तेषां मतिरियं राजन्नासौत्तत्र विनिश्चये ॥ २१ ॥ वह्निमित्रा वयं
 सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् । रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य
 सर्वशः ॥ २२ ॥ उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् । भवत्
 प्रसादादिच्छामश्चर्तुञ्चैव यथासुखम् ॥ २३ ॥ भवान्नो गति-
 रव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् । ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं
 शरणङ्गताः ॥ २४ ॥ भवान् धर्मपरो नित्यं भवान् धर्मं व्यव-

स्थितः । स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्तु तैः सर्वभूषिकैः स विश्राम्यते । प्रत्युवाच ततः सर्वा-
 न्भूषिकान्भूषिकान्तकृत् ॥ २६ ॥ हयोर्योगं न पश्यामि तपसो
 रक्षणस्य च । अवश्यन्तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ॥ २७ ॥
 युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः । तपसास्मि परिश्रान्तो
 दृढं नियममास्थितः ॥ २८ ॥ न चापि गमने शक्तिं काञ्चित्
 पश्यामि चिन्तयन् । सोऽस्मि नेयः सदा तात नदीकूलमितः
 परम् ॥ २९ ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय भूषिका भरतर्षभ । वृद्ध-
 बालमयो सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन् ॥ ३० ॥ ततः स पापो
 दुष्टात्मा भूषिकानथ भक्षयन् । पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च
 जायते ॥ ३१ ॥ भूषिकाणां गणश्चात्र भृशं सङ्गीयतेह्यथ सः ।
 मार्जारो वर्द्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ॥ ३२ ॥ ततस्ते भूषिकाः
 सर्वे समेत्यान्योऽन्यमब्रुवन् । मातुलो वर्द्धते नित्यं वयं क्षीयामहे
 भृष्टम् ॥ ३३ ॥ ततः प्राज्ञतमः कश्चित् डिण्डिको नाम भूषिकः ।
 अब्रवीत् वचनं राजन् भूषिकाणां महागणम् ॥ ३४ ॥ गच्छतां
 वो नदीतीरं सहितानां विज्ञेयतः । पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव
 मातुलेन तु ॥ ३५ ॥ साधुसाध्विति ते सर्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।
 चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ॥ ३६ ॥ अविज्ञाना-
 त्ततः सोऽयं डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् । ततस्ते सहिताः सर्वे
 मन्त्रयामासुरक्षसा ॥ ३७ ॥ तत्र वृद्धतमः कश्चित् कोकिलो नाम
 भूषिकः । अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ ३८ ॥ न
 मातुलो धर्मकामञ्छद्ममात्रं कृता शिखा । न मूलफलभक्ष्यस्य
 विष्ठा भवति लोमशा ॥ ३९ ॥ अस्य गात्राणि वर्द्धन्ते गणश्च
 परिहीयते । अद्य सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥ ४० ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे भूषिका विप्रदुद्रुवुः । विडालोऽपि सुदु-
 ष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ ४१ ॥ तथा त्वमपि दुष्टात्मन् वैडालं

व्रतमास्थितः । चरसि ज्ञातिषु सदा विडालो भूषिकैश्चिव ॥४२॥
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते । दर्शनार्थाय लोकस्य
 वेदाश्रोपशमस्य ते ॥ ४३ ॥ त्यक्त्वा छद्मं त्विदं राजन् क्षत्रधर्मं
 समाश्रितः । कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥४४॥
 बाह्वीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । देहि दानं द्विजातिभ्यः
 पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५ ॥ क्षिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहृते
 स्थितः । प्रमार्ज्यांश्च रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६ ॥ पञ्च
 ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः । युध्यामहे कथं सङ्गे
 कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ तत्कृते दुष्टभावस्य सन्यागो
 विदुरस्य च । जातुप्रे च गृहे दाहं स्मरंस्त्वं पुरुषो भव ॥ ४८ ॥
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि । अयमस्मि स्थितो राजन्
 शमाय समराय च ॥ ४९ ॥ तस्यायमागतः कालः समरस्य नरा-
 धिप । एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतत् युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ किन्तु
 युद्धात् परं लाभं क्षत्रियो वद्म मन्यते । किञ्च त्वं क्षत्रियकुले
 जातः सम्प्रथितो भुवि ॥ ५१ ॥ द्रोणादस्त्राणि सम्प्राप्य कृपाच्च
 भरतर्षभ । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ॥ ५२ ॥
 ब्रूयास्त्वं वासुदेवञ्च पाण्डवानां समीपतः । आत्मार्यं पाण्डवार्थञ्च
 यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ५३ ॥ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृत-
 वानसि । तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४ ॥ इन्द्र-
 जालञ्च माया वै कुहका वापि भीषणा । आत्तशस्त्रस्य संग्रामे
 वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ५५ ॥ वयमप्युत्सहेम द्यां खञ्ज गच्छेम
 मायया । रसातलं विश्रामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ॥ ५६ ॥
 दर्शयन्नेव रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि । न तु पर्यायतः सिद्धि-
 र्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ॥ ५७ ॥ मनसैव हि भूतानि धातैव
 कुरुते वशे । यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८ ॥
 घातयित्वा प्रदास्यामि प्रार्थय्यो राज्यमुत्तमम् । आचक्षते च मे

सर्वं सञ्जयस्तव भाषितम् ॥ ५९ ॥ मद्दितीयेन पार्थेन वैरं वः
 सव्यसाचिना । स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डुवार्थं पराक्रमी ॥ ६० ॥
 युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव । यस्तु शत्रुमभिज्ञाय
 शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करोति द्विषतां शोकं स जीवति
 सुजीवितम् । अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥
 अयोदानीं विजानीमः सन्ति पण्डाः समृद्धकाः । मद्दिधौ नापि
 नृपतिस्त्वयि युक्तः कथञ्चन ॥ ६३ ॥ सन्नाहं संयुगं कर्तुं कंस-
 भृत्ये विशेषतः । तच्च तूवरकं बालं वह्नाग्निमविद्यकम् ॥ ६४ ॥
 उलूक महवो ब्रूहि असकृत् भीमसेनकम् । विराटनगरे पार्थ
 यस्त्वं सूदो क्षभूः पूरा ॥ ६५ ॥ वल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव
 हि पौरुषम् । प्रतिज्ञातं सभामध्येन तन्निश्चया त्वया पुरा ॥ ६६ ॥
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते । यद् व्रवीषि च कौन्तेय
 धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालो-
 ऽयमागतः । त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भव्ये पेये च भारत ॥ ६८ ॥
 क्व युद्धं क्व च भीतव्यं युध्यस्व पुरुषो भव । शयिष्यसि हतो
 भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥ तद्दृष्ट्वा च सभामध्ये वल्गितं
 ते वृकोदर । उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ॥ ७० ॥
 युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् । युधिष्ठिरानुरागञ्च
 द्वेषञ्च मयि भारत ॥ ७१ ॥ कृष्णायाश्च परिक्षेपं क्षरेदानीं यथा-
 तथम् । ब्रूयास्त्वं सहदेवञ्च राजमध्ये वचो मम ॥ ७२ ॥ युध्ये-
 दानीं रणे यत्तः क्षेपान् स्मर च पाण्डव । विराटदुपहौ चोभौ
 ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७३ ॥ न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महा-
 गुणैः । तथार्यपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ७४ ॥
 अश्वाध्वोऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् । ते यूयं संहता भूत्वा
 तद्बन्धाय ममापि च ॥ ७५ ॥ आत्मायं पाण्डुवार्थञ्च प्रयुध्यध्वं
 मया सह । धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाख्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७६ ॥

एष ते समयः प्राप्नो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । द्रोणमासाद्य समरे
 चास्यसे हितसुत्तमम् ॥ ७७ ॥ युध्यस्व ससुहृत् स्वायं कुरु कर्म
 सुदुष्करम् । शिखण्डिनमथो ब्रूहि उल्लूक वचनान्मम ॥ ७८ ॥
 स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः । गाङ्गे यो धन्विनां
 श्रेष्ठो युध्येद्दानीं सुनिर्भयः ॥ ७९ ॥ कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः
 पौरुषं तव । एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ॥ ८० ॥
 धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः । अस्मान् वा त्वं पराजित्य
 प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥ अथवा निर्जितोऽस्माभीरणे
 वीर शयिष्यसि । राष्ट्रान्निर्वासनक्षेत्रं वनवासञ्च पाण्डव ॥ ८२ ॥
 कृष्णायाश्च परिक्षेत्रं संस्तरन् पुरुषो भव । यदर्थं क्षत्रिया स्मृते
 सर्वं तदिदमागतम् ॥ ८३ ॥ वलं वीर्यञ्च शौर्यञ्च परञ्चाप्यस्व
 लाघवम् । पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ८४ ॥
 परिक्षिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च । हृदयं न स्फुटेत्
 कस्य ऐश्वर्यात् भङ्गितस्य च ॥ ८५ ॥ कुले जातस्य भूरस्य
 परवित्तेश्वरश्च्युतः । अच्छिन्नं राज्यमाक्रमस्य कोपं कस्य न दीप-
 येत् ॥ ८६ ॥ यत्तदुक्तं महाबाक्यं कर्मणा तदिभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कथितेन सन्त कुपुरुषं विदुः ॥ ८७ ॥ अमित्राणां
 वशे स्थानं राज्यञ्च पुनरुद्धर । हावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात् कुरुत
 पौरुषम् ॥ ८८ ॥ पराजितोसि यत्नेन कृष्णा चानायिता
 सभाम् । शक्योऽमर्षी मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ८९ ॥
 हादृशैव तु वर्षाणि वने धिष्णाग्रादिवासितः । सम्बत्सरं विराटस्य
 दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ९० ॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्षेत्रं वनवासञ्च
 पाण्डव । कृष्णायाश्च परिक्षेत्रं संस्तरन् पुरुषो भव ॥ ९१ ॥
 अप्रियाणाञ्च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः । अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षी
 ह्येव पौरुषम् ॥ ९२ ॥ क्रोधो वलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्व-
 लाघवम् । द्रुह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ९३ ॥

लोहाभिहारी निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्ममम् । पुष्टास्तेऽश्वा भृता
योधाः प्रवो युधामन्यु सकेशवः ॥ ८४ ॥ असमागम्य भौक्षेण संयुगे
किं विकल्पसे । आनेरुत्तुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ८५ ॥
एवं कल्पसि कौन्तेय अकल्पन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धवं
शल्यञ्च बलिनां वरम् ॥ ८६ ॥ द्रोणञ्च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं
युधि । अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ८७ ॥
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गं द्वयोः । युधि धुर्य्यमवि-
होभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ ८८ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतु-
मिच्छसि तन्मृषा । न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम्
॥ ८९ ॥ अनिलो वा वह्नेर्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युगं वा
परिवर्त्तत यद्येवं स्यात् यथात्य माम् ॥ ९० ॥ को ह्याभ्यां
जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् । पार्थो वा इतरो वापि
कोऽन्यः स्वस्ति गृहान् व्रजेत् ॥ ९१ ॥ कथमाभ्यामभिधरातः
संसृष्टो दारुणेन वा । रणे जीवन् प्रमुच्येत पदा भूमिसुपस्पृशन्
॥ ९२ ॥ किं हर्दुरः कूपशयो यथेमां न बुधमसे राजचमूं
समेताम् । दुराधर्षां देवचमूपकाणां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम्
॥ ९३ ॥ पाचैरः प्रतोच्चैरथ दाक्षिणात्यैरुदीचकांस्वोजशकैः
खगैश्च । शालूः समत्सैरः कुरुमधरैश्चैर्लक्ष्यैः पुलिन्दैर्द्रविडा-
न्धकाञ्चैरः ॥ ९४ ॥ नानाजनौषं युधि सम्प्लव्वं गाङ्गं यथा
वेगमपारणीयम् । माञ्च स्थितं नागवलस्य मधेय युयुत्ससे मन्द
किमल्पबुद्धे ॥ ९५ ॥ अक्षय्याविषुधौ चैव अग्निदत्तञ्च ते रथम् ।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यञ्च भारत ॥ ९६ ॥ अकल्प-
मानो युधामन्यु कल्पसेऽर्जुन किं वद्म । पर्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत्
सिध्दति कल्पनात् ॥ ९७ ॥ यदीह कल्पनालोके सिध्दयत् कर्म
धनञ्जय । सर्वं भवेयुः सिद्धार्थाः कल्पने को हि दुर्गतः ॥ ९८ ॥
जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्यहं त्वादृशी नास्ति योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि
 ॥ १०८ ॥ न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः । मनसै-
 वानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ ११० ॥ तयोदश समा भुक्तं
 राज्यं विलपतस्तव । भूयद्यैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य स्वाम्भवम्
 ॥ १११ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणैर्जितः । क्व
 तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ ११२ ॥ सगदात् भीम-
 सेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वोऽभू-
 दिना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ११३ ॥ सा नो दास्ये समापन्नान्
 मोचयामास पार्श्वती । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थि-
 तान् ॥ ११४ ॥ अवीचं यत् प्रण्डतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थिव विराटनगरे तदा ॥ ११५ ॥ सूदकर्मणि
 च आन्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम
 पौरुषम् ॥ ११६ ॥ वेणीं कृत्वा प्रण्डवेशः कन्यां नर्तितवानसि ।
 श्रीरक्षां वेण्याञ्च कक्ष्याञ्च संयुगे यः पलायते ॥ ११७ ॥ एवमेव
 सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः । न भयाद्वासुदेवस्य न चापि
 तव फाल्गुन ॥ ११८ ॥ राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युधामन्यु स-
 केभ्यः । न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ॥ ११९ ॥
 आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः । वासुदेवसहस्रं वा
 फाल्गुनानां शतानि वा ॥ १२० ॥ आसाद्य माममोघेषुं द्रवि-
 ष्यन्ति दिशो दश । संयुगे गच्छ भीष्मेण भिन्नि वा शिरसा
 गिरिम् ॥ १२१ ॥ तर वा त्वं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोद्धमम् ।
 शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम् ॥ १२२ ॥ भीष्मवेगमपथ्यन्तं
 द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णशल्यभृषावत्तं काश्वोजवड्ढवासुखम् ।
 वृहदुबलमहोच्छासं सौमदत्तितिभिज्जिलम् ॥ १२३ ॥ युयुत्-
 सतोयं भगदत्तमारुतं श्रुतायुहार्दिक्यमहासमुद्रम् । दुःशासनौघं
 शल्यशल्यमत्स्यं सुषेणचित्वायुधनागनक्रम् ॥ १२४ ॥ जयद्रथाद्रिं

पुरुमित्तागढं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् । शस्त्रौघमक्षयमभि-
प्रवृद्धं यदावगाह्य अमनष्टचेताः ॥ १२५ ॥ भविष्यसि त्वं हत-
सर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति । तदा मनस्ते त्रिदिवा-
दिवाशुचेर्निर्वर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । प्रशास्य राज्ञं हि
सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ॥ १२६ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये
एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

सञ्जय उवाच । सेनानिवेशं सम्प्राप्तः कैतव्यः पाण्डवस्य
ह । समागतः पाण्डवेवैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥ अभिज्ञो दूत-
वाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम । दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्ध-
मर्हसि ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उलूक न भयन्तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगत-
ज्वरः । यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततो
द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् । सृञ्जयानाञ्च सत्प्रानां
कृष्णास्य च यशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च
सन्निधौ । भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५ ॥

उलूक उवाच । इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः
शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोऽसि
द्युतेन कृष्णा चानायिता सभाम् । शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं
पुरुषमानिना ॥ ७ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्णाद्विवा-
सिताः । सम्बत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८ ॥
अमर्षं राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याञ्च परिक्लेशं
संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९ ॥ अशक्तेन च यच्छ्रेष्ठं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १० ॥ लोहाभिहारो

निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकईमम् । समः पथ्या भृतास्तेऽश्वाः श्वो
 युध्यस्व सकेश्वरः ॥ ११ ॥ असमागम्य भौष्मेण संयुगे किं विक-
 त्यसे । आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२ ॥ एवं
 कत्यसि कौन्तेय अकत्यन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धवं शल्यञ्च
 वलिनां वरम् ॥ १३ ॥ द्रोणश्च वलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १४ ॥ ब्राह्मे
 धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गं हयोः । युधि धुर्य्यमविहोभ्यमनीक-
 चरमच्युतम् ॥ १५ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि
 तन्मृषा । न हि शृशुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १६ ॥
 अनिलो वा वह्नेर्न स्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युगं वा परि-
 वर्त्तत यद्येवं स्यात् यथात्य माम् ॥ १७ ॥ को ह्यस्ति जीविता-
 काङ्क्षी प्रायेतमरिमर्द्दनम् । गजो वाजो रथो वापि पुनःसस्ति
 गृहान् ब्रजेत् ॥ १८ ॥ कथमाभ्यामभिधरातः संसृष्टो दारुणेन
 वा । रणे जीवन् विमुच्येत पदा भूमिसुपस्पृशन् ॥ १९ ॥ किं
 ददुर्गः कूपशयो यथेमां न बुधसे राजचमूं समेताम् । दुराधर्षां
 देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ २० ॥ प्राच्यैः
 प्रतीच्यैरथ दक्षिणात्यै रुदौच्यकास्वोजशकैः खगैश्च । शालूः
 समक्षैः कुरुमधरक्षैश्चैस्त्रैः पुलिन्दैर्द्रविडान्धकाञ्चैः ॥ २१ ॥
 नानाजनौघं युधि सम्प्लवङ्गं गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् । माञ्च
 स्थितं नागवलस्य मधेय युयुत्ससे मन्द किमत्यबुद्धे ॥ २२ ॥ इत्येव
 सुक्ता राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । अभ्यावृत्तत्र पुनर्जिष्णु-
 मुलूकः प्रत्यभाषत ॥ २३ ॥ अकत्यमानो युधरस्व कत्यसेऽर्जुन किं
 बद्ध । पथ्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिधप्रति कल्पनात् ॥ २४ ॥
 यदौघं कत्यनाह्लाके सिधेयत् कर्म धनञ्जय । सर्वं भवेयुः सिद्धार्थाः
 कत्यने को हि दुर्गतः ॥ २५ ॥ जानामि ते वासुदेवं सहायं
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् । जानाम्येतत् त्वादृशो नास्ति

योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि ॥ २६ ॥ न तु पर्यायधर्मेण
 राज्यं प्राप्नोति मानुषः । मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे
 ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव
 प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सवान्धवम् ॥ २८ ॥ क्व तदा गाण्डिवं
 तेऽभूत् यदा दासपणैर्जितः । क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च
 फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदाङ्गीमसेनाद्वा पार्थाद्वापि सगाण्डिवात् ।
 न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्दिना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ३० ॥ सा वो
 दास्यं समापन्नान् मोचयामास पार्श्वती । अमानुष्यं समायुक्तान्
 दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवीचं यत् षण्डतिलानहं वस्तथ्य-
 मेव तत् । धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥
 सुदकर्मणि च आन्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय
 यच्च तत् मम पौरुषम् ॥ ३३ ॥ एवमेतत् सदा दण्डं क्षत्रियाः
 क्षत्रिये दधुः । वेणीं कृत्वा षण्डवेशः कन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४ ॥
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । राज्यं प्रतिप्रदास्यामि
 युधामन्यु सहकेशवः ॥ ३५ ॥ न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा
 विभीषणाः । आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३६ ॥
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा । आसाद्य माम्
 मोक्षेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३७ ॥ संयुगं गच्छ भीषणेण
 भिक्षि वा शिरसा गिरिम् । प्रतरस्व महागाधं बाहुभ्यां पुरुषो-
 दधिम् ॥ ३८ ॥ आरुढतमहामीनं विविंशतिभूषाकुलम् । बृहद्-
 बलमहोच्छ्वासं सौमदन्तितिभिर्ज्वलम् ॥ ३९ ॥ भीष्मवेगमपर्यन्तं
 द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्ष्यशत्रुभूषावत्तं काम्बोजवड्ढवामुखम्
 ॥ ४० ॥ जयद्रथाद्रिं पुरुमितगदादं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
 अस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदागवाक्ष्य अमनष्टचेताः ॥ ४१ ॥ भवि-
 ष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेधति । तदा
 मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निर्वर्तिता पार्थ महौपशासनात् ।

प्रशास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्गं इवातप-
स्विना ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये
षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

सञ्जय उवाच । उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आग्नीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् । प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येनापि
धर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेषूदतिष्ठन्त वाह्न्यैव प्रचिक्षिपुः । आग्नी-
विषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ३ ॥ अवाक्शिरा भीम-
सेनः समुदैक्षत केशवम् । नेत्राभ्यां लोलितान्ताभ्यामाग्नीविष
इव श्वसन् ॥ ४ ॥ आत्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
उत्स्रयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहि शीघ्रं
कैतव्य ब्रूयाद्यैव सुयोधनम् । श्रुतं वाक्यं ग्रहीतोऽर्थो मतं यत्ने
तथास्तु तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ सञ्जयानाञ्च सर्वेषां
कृष्णस्य च यशस्विनः । द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ
॥ ८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । उलूकोऽय-
र्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आग्नीविषमिव क्रुद्धं
तुदन् वाक्यशलाकया । कृष्णादीत्यैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्य तु तदाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
श्रुत्वा विचुचुभे पार्थो ललाटञ्चाप्यमार्ज्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्थं
तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप । नामृष्यन्त महाराज पाण्ड-
वानां महारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महा-

तनः । श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ १३ ॥
 घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । कैकेया भ्रातरः
 पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ १४ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च घृष्टकेतुश्च
 पार्थिवः । भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥
 उत्पेतुरासनात् सर्वं क्रोधसंरक्तलोचनाः । बाह्वन प्रगृह्य रुचि-
 रान् रक्तचन्दनभूषितान् ॥ १६ ॥ अङ्गदैः परिहार्यैश्च केयूरैश्च
 विभूषितान् । दन्तान् दन्तेषु निष्पिष्य सूक्कणी परिलेलिहन्
 ॥ १७ ॥ तेषामाकारभावश्चः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । उदतिष्ठत्
 स्ववेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ १८ ॥ उदृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्
 कटकटाथ्य च । हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत्
 ॥ १९ ॥ अशक्तानामिवास्त्राकं प्रीत्साहननिमित्तकम् । श्रुतं ते
 वचनं मूर्खं यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तन्मे कथयतो मन्द-
 शृणु वाक्यं दुरासदम् । सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयो-
 धनम् ॥ २१ ॥ शृण्वतः सूतपुत्रस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । अस्त्राभिः
 प्रीतिकामेस्तु भ्रातुर्ज्यैष्ठ्यस्य नित्यशः ॥ २२ ॥ मर्षितं ते दुराचार-
 तत्त्वं न वज्रं मन्यसे । प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुक्षन्
 प्रति ॥ २३ ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । त्वं
 कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ गच्छस्वाहव-
 मस्त्राभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् । मयापि च प्रतिज्ञातो वधः
 सम्राटकस्य ते ॥ २५ ॥ स तथा भविता पाप नात्र कार्या
 विचारणा । वेलामतिक्रमेत् सद्यः सागरो वरुणालयः ॥ २६ ॥
 पर्वताश्च विशीर्य्यथुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् । सहायस्ते यदि यमः
 कुवेरो रुद्र एव वा ॥ २७ ॥ यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति
 पाण्डवाः । दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्त्रि यथोप्सितम् ॥ २८ ॥
 यश्चेह प्रतिसंरक्षः क्षत्रियो माभियास्यति । अपि भीष्मं पुरस्कृत्य
 तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य

संसदि । यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ ३० ॥ भीम-
 सेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः । क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्य-
 मुवाच ह ॥ ३१ ॥ शौण्डीरधूरसदृशमनीकजनसंसदि । शृणु
 पाप वचो मर्ह्यं यदाच्यो हि पिता त्वया ॥ ३२ ॥ नास्माकं
 भविता भेदः कदाचित् कुरुभिः सह । धृतराष्ट्रस्य सम्बन्धो यदि
 न स्यात् त्वया सह ॥ ३३ ॥ त्वन्तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य
 च । उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ ३४ ॥ जन्म-
 प्रभृति चास्माकं पिता ते पापपुरुषः । अहितानि नृशंसानि
 नित्यमः कर्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्यन्तं
 सुदुर्गमम् । अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः सम्प्रपश्यतः ॥ ३६ ॥
 ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् । भीमस्य वचनं
 श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयौः ॥ ३७ ॥ उवाच फाल्गुनो वाक्यं
 भीमसेनं श्रयन्निव । भीमसेन न ते सन्ति धीषां वैरं त्वया सह
 ॥ ३८ ॥ मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशङ्कता । उलूकश्च
 न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ दूताः किमपराध्यन्ते
 यथोक्तस्यानुभाषिणः । एवमुक्त्वा महाबाहुभीमं भीमपराक्रमम्
 ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नमुखान् वीरान् सुहृदः समभाषत । श्रुतं
 वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ॥ ४१ ॥ कुत्सनं वासु-
 देवस्य मम चैव विप्रेषतः । श्रुत्वा भवन्तः संरक्ता अस्माकं हित-
 काम्यया ॥ ४२ ॥ प्रभावादासुदेवस्य भवताञ्च प्रयत्नतः । समग्रं
 पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ भवद्भिः समनुज्ञातो
 वाक्यमस्य यदुत्तरम् । उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनम्
 ॥ ४४ ॥ श्वो भूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे । गाण्डीवे-
 नाभिधास्यामि क्षीवा हि वचनोत्तरा ॥ ४५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः
 सर्वे प्रशशंसुर्धनञ्जयम् । तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राज-
 सत्तमाः ॥ ४६ ॥ अनुनीय च तान् सर्वान् यथान्यायं यथा-

वयः । धर्मराजस्तदा वाक्यं तत् प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात् पार्थिवोत्तमः । तत्रोत्तरं प्रव-
 द्यामि तव शुश्रूषणे रतः ॥ ४८ ॥ उलूकं भरतश्चेष्ट सामपूर्व-
 मयोर्जितम् । दुर्योधनस्य तदाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ ४९ ॥
 अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् । स्त्रयमान इव क्रोधात्
 मृक्कणो परिसंलिहन् ॥ ५० ॥ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृशैवेद-
 मब्रवीत् । अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ५१ ॥
 उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् । कृतज्ञं वैरपुरुषं
 दुर्मतिं कुलपांसनम् ॥ ५२ ॥ पाण्डवेषु सदा पापं नित्यं जिह्वां
 प्रवर्तसे । स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पापं आह्वयते परान् ॥ ५३ ॥
 अभीतः पूरयन् वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् । स पापः क्षत्रियो
 भूत्वा अस्त्रानाह्वय संयुगे ॥ ५४ ॥ मान्यामात्यान् पुरस्कृत्य युद्धं
 मागाः कुलाधम । आत्मवीर्यं समाश्रित्य मृत्यवीर्यञ्च कौरव
 ॥ ५५ ॥ आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा क्षत्रियो भव । परवीर्यं
 समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ ५६ ॥ अशक्तः स्वयमादातु-
 मेतदेव नपुंसकम् । यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बद्ध मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्त्रान् समभिगर्जसि ॥ ५७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मदवस्थापि भूयस्ते वक्तव्यो हि सुयोधनः ।
 श्व इदानीं प्रपद्येयाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ५८ ॥ मन्यसे यच्च
 मूढं त्वं न योत्स्यति जनार्दनः । सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं
 न विमेषि च ॥ ५९ ॥ जघन्यकालमध्येतन्न भवेत् सर्वपार्थिवान् ।
 निर्द्वेहेयमहं क्रोधात् दृष्टानीव हताश्विनः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर-
 नियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मनः । करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं
 विजितात्मनः ॥ ६१ ॥ यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन् यद्याविशसि
 भूतलम् । तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ॥ ६२ ॥
 वच्चापि भीमसैनस्य मन्यसे मोघभाषितम् । दुःशासनस्य रुधिरं

पीतमद्यावधारय ॥ ६३ ॥ न त्वां समीक्षते पार्थी नपि राजा
युधिष्ठिरः । न भीमसेनो न यमौ प्रातकूलप्रभाषिणम् ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवद्वाक्ये

एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनस्य तदाकं निशम्य भरतर्षभ ।
नेताभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुद्देशत ॥ १ ॥ कैशवं समभि-
प्रेक्ष्य गुडाकेशो महाययाः । अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं
भुजम् ॥ २ ॥ स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतो युधते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ परवीर्यं समा-
श्रित्य यः समाह्वयते परान् । क्षत्रवन्धुरशक्तत्वात् लोके स
पुरुषाधमः ॥ ४ ॥ स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढ परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥ यस्त्वं वृद्धं
सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् । मरणाय महाप्राज्ञं दीक्ष-
यित्वा विकृत्यसे ॥ ६ ॥ भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुल-
पांसन । न हनिष्यति गाङ्गेयं पाण्डवो घृणयेति ह ॥ ७ ॥ यस्य
वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रं विकृत्यसे । हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं
मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८ ॥ कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य सुयो-
धनं धार्तराष्ट्रं वदस्व । तथेत्युवाचारजुनः सत्यसाची निशाव्यपाधि
भविता विमर्हः ॥ ९ ॥ यद्वोऽब्रवीत् वाक्यमदीनसत्त्वो मध्ये कुस्मन्
हर्षयन् सत्यसन्धः । अहं हन्ता सृञ्जयानामनीकं शालू यकांश्चेति
ममैष भारः ॥ १० ॥ हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं न ते भयं
विद्यते पाण्डवेश्यः । ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापन्नताः
पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११ ॥ स दर्पपूर्णां न समीक्षसे त्वमनर्थ-
मात्मन्यपि वर्त्तमानम् । तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समक्षं

कुरुवृद्धमेव ॥ १२ ॥ सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ध्वजीं रथी
 रक्षत सत्यसन्धं । अहं हि वः पश्यतां वीपमेनं भीष्मं रथात्
 पातयिष्यामि वाणैः ॥ १३ ॥ प्रवो भूते कथ्यनावाक्यं विज्ञास्यति
 सुयोधनः । अचितं शरजालेन मया दृष्टा पितामहम् ॥ १४ ॥
 यदुक्तं सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः । क्रुद्धेण भीमसेनेन भ्राता
 दुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसवत् ।
 सत्यप्रतिज्ञमचिरात् द्रव्यसे तं सुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्य
 दर्पस्य क्रोधपातृष्योस्तथा । नैष्ठुर्यस्यावल्गस्य आत्मसम्भावनस्य
 च ॥ १७ ॥ नृशंसतायास्तैश्चाप्यस्य धर्मविहेषणस्य च । अधर्मस्याप-
 वादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥ दर्शनस्य च वक्रस्य कृतस्त्र-
 स्यापनयस्य च । द्रव्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥
 वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम । आशा ते जीविते मूढ
 राज्ये वा केन हेतुना ॥ २० ॥ शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूत-
 पुत्रे च प्रातिते । निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१ ॥
 भ्रातृणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणाञ्च सुयोधन । भीमसेनेन निहतो
 दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रति-
 जानामि कैतव । सद्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत् सर्वं सत्त्वं भविष्यति ॥ २३ ॥
 युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक मदचो ब्रूहि
 गत्वा तात सुयोधनम् ॥ २४ ॥ स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं
 क्षमर्हसि । उभयोरन्तरं वेद स्रुतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ न चाहं
 कामये पापमपि क्रीटपिपीलयोः । किं पुनर्ज्ञातिषु दधं कामयेयं
 कथञ्चन ॥ २६ ॥ एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ॥ २७ ॥ स त्वं कामपरी-
 तात्मा मूढभावाच्च कथ्यसे । तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं
 वचः ॥ २८ ॥ किञ्चेदानीं वहतेन युधामन्युः सह बान्धवैः । मम
 विप्रियकर्तारं कैतव्यं ब्रूहि कौरवम् ॥ २९ ॥ श्रुतं वाक्यं गृही-

तोऽर्थो मतं येत्ते तथास्तु तत् । भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह
 नृपात्मजः ॥ ३० ॥ उलूक मूढो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् ।
 शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ३१ ॥ मृगोदरे वा
 वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये । प्रतिज्ञातं मया यच्च समामधे
 नराधम ॥ ३२ ॥ कर्त्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ॥ ३३ ॥ सक्थिनी
 तव भङ्क्तेव हत्वा हि तव सोदरान् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणा-
 महं मृत्युः सुयोधन ॥ ३४ ॥ सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसं-
 ग्रयम् । कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ॥ ३५ ॥ हत्वा
 सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । आक्रमिष्ये पदा मूर्द्ध्नि
 धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३६ ॥ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह मही-
 पते । उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३७ ॥
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् । तथा कर्त्तास्मि कौरव्य
 यथा त्वमनुशाससि माम् ॥ ३८ ॥ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह
 वचोऽर्षवत् । सुयोधन मतिर्या ते तथैषा ते भविष्यति ॥ ३९ ॥
 शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिवान्धवः । इमञ्च क्लेशमस्त्राकं हृष्टो
 यत् त्वं विकल्पसे ॥ ४० ॥ विराटदुपदौ वृद्धाबुलूकमिदमूचतुः ।
 दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ॥ ४१ ॥ तौ च
 दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् । शिखण्डी तु ततो
 वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वक्तव्यो भवता राजा पापे-
 ष्वभिरतः सदा । पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम्
 ॥ ४३ ॥ यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि । तमहं
 पातयिष्यामि रथात् तव पितामहम् ॥ ४४ ॥ अहं भीष्मवधात्
 हृष्टो नूनं धात्रा महात्मना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां
 सर्वधन्विनाम् ॥ ४५ ॥ दृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।
 सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ॥ ४६ ॥ अहं द्रोणं

हनिष्यामि सगणं सहवान्धवम् । कर्त्ता चाहं तथा कर्म यथा
नान्यः करिष्यति ॥ ४७ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो
महत् । नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथञ्चन ॥ ४८ ॥ तथैव
दोषादुर्वृद्धे सर्वमेतत्त्वनादृतम् । अवश्यञ्च मया कार्यं सर्वेषा-
ञ्चरितं महत् ॥ ४९ ॥ स गच्छ मा चिरं तात उलूक यदि
मन्यसे । इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ॥ ५० ॥
उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । आमन्त्र्य प्रययौ
तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ ५१ ॥ इत्युक्तः कितवो वाक्यमुपधार्य
च यत्नतः । अनुज्ञातो निवृत्ते पुनरेव यथागतम् ॥ ५२ ॥
उलूकस्तत्र आगम्य दुर्योधनममर्षणम् । अर्जुनस्य समादिशं
यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य
पौरुषम् । नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ॥ ५४ ॥ सह-
देवस्य च वचो दृष्टद्युम्नमिखण्डिनोः । केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं
सर्वमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ केतव्यस्य तु तहाक्यं निश्चम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनञ्च कर्षञ्च शकुनिञ्चापि भारत ॥ ५६ ॥ आज्ञापयत राज्ञश्च
वलं मित्रवलं तथा । यथा प्रागुदयात् सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्यनी-
किनः ॥ ५७ ॥ ततः कर्षसमादिष्टा दूताः संलरिता रथैः ।
उष्ट्रवामोभिरप्यन्ये सदृश्वैश्च महाजवैः ॥ ५८ ॥ तूष्णं परिययुः
सेनां कृत्स्नां कर्षस्य शासनात् । आज्ञापयन्तो राज्ञश्च योगः
प्रागुदयादिति ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापयाने
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

सञ्जय उवाच । उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास दृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १ ॥ पदातिनीं नाग-

वतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् । चतुर्विधवलां भीमानकम्पां पृथिवी-
 मिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः । धृष्टद्युम्न-
 वशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः
 पाञ्चाख्यो युद्धदुर्मदः । द्रोणप्रेप्सरसीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत
 ॥ ४ ॥ यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् । अर्जुनं सूत-
 पुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुञ्च शल्याय गौतमायो-
 त्तमौजसम् । अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यञ्च कृतवर्मणम् ॥ ६ ॥
 सैन्यवाय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् । शिखण्डिनञ्च भीष्माय
 प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७ ॥ सहदेवं शकुनये चैकितानं शलाय
 च । द्रौपदेयांस्तथा पञ्च त्रिगर्तभ्यः समादिशत् ॥ ८ ॥ वृष-
 सेनाय सौमद्रं श्रेष्ठाणाञ्च महीक्षिताम् । स समर्थं हि तं मेने-
 पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९ ॥ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च
 सह चैव ह । ज्वालावर्णो महेष्वासी द्रोणमभ्यमकल्पयत् ॥ १० ॥
 धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः । विधिवत् व्यूह्य मेधावी
 युद्धाय धृतमानसः ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवान-
 मयोजयत् । जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्यै रणाजिरे ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि सेनापतिनियोगे
 त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ समाप्तञ्च उलूकदूतागमपर्व ॥

अथ रथातिरथसङ्ग्रामपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाति फाल्गुनेन वधे भीमस्य संयुगे ।
 किमकुर्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १ ॥ हतमेव हि
 पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे । वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढ-
 धन्वना ॥ २ ॥ स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
 किमुक्तवान् महेष्वासी भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३ ॥ सेनापत्यञ्च

सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धि-
पराक्रमः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेद-
यत् । यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्ये शक्तिपाणयि । अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः
॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्म कार-
यितुञ्चैव भूतानप्यभूतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायाने च युद्धे च तथा
प्रशमनेषु च । भूयं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९ ॥
व्यूहानाञ्च समारम्भान् दैवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं मोहयिष्यामि
पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ १० ॥ सोऽहं योत्सगामि तत्त्वेन
पालयंस्तव वाहिनीम् । यथावत् आस्त्वतो राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥ किं पुनस्त्वयि
दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभि-
नन्दिनि ॥ १३ ॥ भवद्भां पुरुषाग्राभ्यां स्थिताभ्यां विजयी मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रथसङ्घान्तु
कार्त्तस्त्रेण परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वेत्तु-
मिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कुशलः परेषामात्मन-
स्तथा । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्घां स्वके वले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बह्वनीह सह-
स्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । रथानां तव सेनायां यथा सुख्यन्तु
मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सह सर्वे सहोदरैः ।

दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९ ॥ सर्वे कृतप्रह-
 रणाश्चेद्यभेद्यविशारदाः । रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासि-
 चर्मणि ॥ २० ॥ संयन्तारः प्रहन्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।
 द्रुष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१ ॥ एते हनिष्यन्ति
 रणे पञ्चालान् युद्धदुर्मदान् । कृतकित्विषाः पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रा
 मनस्विनः ॥ २२ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसिनापतिस्तव । शत्रन्
 विध्वंसयिष्यामि कदर्यीकृत्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥ न त्वात्मनो गुणान्
 वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते । कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्र-
 भृतां वरः ॥ २४ ॥ अयंसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ।
 शस्त्रविद्धिरनाघृथो दूरपाती दृढायुधः ॥ २५ ॥ हनिष्यति चमूं
 तेषां महेन्द्रो दानवानिव । मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽति-
 रथो मतः ॥ २६ ॥ सज्जते वासुदेवेन नित्यं यो वै रथे रणे ।
 भागिनेयानिजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते राजसत्तमः ॥ २७ ॥ एष योक्-
 स्यति संग्रामे पाण्डवांश्च महारथान् । सागरोर्मिसमैर्वाणैः
 प्लावयन्निव शात्रवान् ॥ २८ ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि
 हितः सुहृत् । सौमदत्तिर्महेष्वासी रथयूथपयूथपः ॥ २९ ॥
 बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति । सिन्धुराजो महाराजं
 मतो मे द्विगुणो रथः ॥ ३० ॥ योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो
 रथसत्तमः द्रौपदीहरणे राजन् परिक्लिष्टश्च पाण्डवैः ॥ ३१ ॥
 संस्मरंस्तं परिक्षेपं योत्स्यते परवीरहा । एतेन हि तदा राजं-
 स्तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३२ ॥ सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्
 योद्धुमाहवे । स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे । योत्स्यते
 पाण्डवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्वजान् ॥ ३३ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि कौरवरथातिरथ-

सङ्ग्रामायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणम् ।

पूर्वं यथा सम्भावितम् द्वितीयसंस्करणे मुद्रितान्यपि यावन्ति
पुस्तकानि अचिरेणैव शेषतामुपगतानि । पुस्तकार्थञ्चाद्यापि
सुधियः साग्रहं समावेदयन्ति । अनुरुद्धैरेव तथास्माभिर्भारतस्य
तृतीयसंस्करणमारब्धम् । अर्थिनः तूर्णमावेदयन्त्विति विज्ञा-
पयामः ।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः सि, आइ, इ ।
